

А 2009
19660к

І. КЕНЕСБАЕВ

ҚАЗАҚ ТЫЛ БІЛІМІ
ТУРАЛЫ
ЗЕРТТЕУЛЕР

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО КАЗАХСКОМУ
ЯЗЫКОЗНАНИЮ

Қазақ ССР-інің «ҒЫЛЫМ» баспасы

Издательство «НАУКА» Казахской ССР

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

I. КЕНЕСБАЕВ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ
ТУРАЛЫ
ЗЕРТТЕУЛЕР

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Ә. Т. Қайдаров (жауапты редактор), С. Омарбеков, А. Ибагов

АЛМАТЫ·1987

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

С. КЕНЕСБАЕВ

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО КАЗАХСКОМУ
ЯЗЫКОЗНАНИЮ

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

А. Т. Кайдаров (ответственный редактор), *С. Омарбеков*, *А. Ибатов*

АЛМА-АТА-1987

Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. — Алматы: Ғылым. 1987.— 352 б.

Қазақ совет тіл білімі ғылымының негізін салушылардың бірі Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі І. К. Кеңесбаевтың бұл еңбегіне ғалымның қазақ әдеби тілін зерттеуге арналған ғылыми зерттеулері: қазақ тілінің тарихы мен грамматикасы, лексика және лексикография, ССРСР халықтары тілдерінің өзара қарым-қатынасы, қолданбалы лингвистика, қазақ тілінің фонетикасы мен орфография, орфоэпия мәселелері т. б. арналған еңбектері енді.

Кітап түркологтарға, жоғары оқу орындарының мұғалімдеріне, студенттерге, филолог-аспиранттарға, журналистерге, жалпы көпшілік қауымға арналады.

Кенесбаев С. Исследования по казахскому языкознанию. — Алма-Ата: Наука, 1987. — 352 с.

В книгу академика Академии наук Казахской ССР С. К. Кенесбаева, одного из основоположников казахской советской лингвистики, включены статьи, раскрывающие становление казахского литературного языка, исследующие проблемы фонетики и письменности, прикладной лингвистики, лексики и лексикографии, грамматики и истории казахского языка, а также вопросы взаимоотношений языков народов СССР.

Книга рассчитана на тюркологов, преподавателей вузов, студентов, аспирантов-филологов, журналистов.

4602000000—034
К 407(05)—87

Издательство «Наука» Казахской ССР, 1987
© Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1987

И. К. Кенесбаев

Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. — Алматы: Ғылым. 1987.— 352 б.

Қазақ совет тіл білімі ғылымының негізін салушылардың бірі Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі І. Қ. Кеңесбаевтың бұл еңбегіне ғалымның қазақ әдеби тілін зерттеуге арналған ғылыми зерттеулері: қазақ тілінің тарихы мен грамматикасы, лексика және лексикография, СССР халықтары тілдерінің өзара қарым-қатынасы, қолданбалы лингвистика, қазақ тілінің фонетикасы мен орфография, орфоэпия мәселелері т. б. арналған еңбектері енді.

Кітап тюркологтарға, жоғары оқу орындарының мұғалімдеріне, студенттерге, филолог-аспиранттарға, журналистерге, жалпы көпшілік қауымға арналады.

Кенесбаев С. Исследования по казахскому языкознанию. — Алма-Ата: Наука, 1987. — 352 с.

В книгу академика Академии наук Казахской ССР С. К. Кенесбаева, одного из основоположников казахской советской лингвистики, включены статьи, раскрывающие становление казахского литературного языка, исследующие проблемы фонетики и письменности, прикладной лингвистики, лексики и лексикографии, грамматики и истории казахского языка, а также вопросы взаимоотношений языков народов СССР.

Книга рассчитана на тюркологов, преподавателей вузов, студентов, аспирантов-филологов, журналистов.

4602000000—034
К $\frac{407(05)—87}{1}$

Издательство «Наука» Казахской ССР, 1987
© Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1987

И. К. Кеңесбаев

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНАН

Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Исмет Кеңесбаевтың бұл кітабы — осыдан бұрынырақ жылдардағы әртүрлі жинақтарда, ғылыми журналдарда жарияланған, мақала, ғылыми зерттеу түріндегі, сондай-ақ тіл білімі проблемаларына арналған мәслихаттарда жасалған баяндама түріндегі еңбектерінің жинағы. Кітапқа еніп отырған автор зерттеулерінің көпшілігі қазір библиографиялық тұрғыдан сирек ұшырайтын еңбектер қатарында. Себебі олардың еш қайсысы бұған дейін баспа жүзін қайта көрген емес. Кітапқа еніп отырған еңбектердің бір-бірімен өзара өзектес, сабақтас болып келу жағы көзделіп, олар төмесінде мынадай негізгі төрт топқа бөлініп беріліп отыр: 1. Жалпы мәселелер. 2. Әдеби тіл туралы. 3. Лексика және фразеология мәселелері. 4. Фонетика, алфавит және емле жайында.

І. Кеңесбаевтың қазақ тілі білімі саласындағы зерттеулері жан-жақты және сан-сала. Ол 230-ға тарта ғылыми еңбек жариялады. Ол еңбектерінде ғалым фонетика, лексика, грамматика, тіл тарихы, қолданбалы лингвистика мәселелерімен ғана айналысын қойған жоқ, сондай-ақ СССР халықтары тілдерінің өзара қарым-қатынасы мен аударма проблемасын да назардан тыс қалдырған емес.

І. К. Кеңесбаевтың қазақ тілі фразеологиясының мәселелері жөніндегі тексерулері айрықша көңіл аударарлық, фразеологияны қазақ тіл білімінің өз алдына дербес саласы ретінде қалыптастырған, оның теориялық негізін салған — І. К. Кеңесбаев. Ол көп жылдан бері қазақ тілінің лексика, фразеологиялық байлығын жинаумен, жүйелеумен, ғылыми тұрғыда жан-жақты алып зерттеумен шұғылданып келеді. Оның «Қазақ тіліндегі фразеологиялық түйдектердің кейбір ерекшеліктері туралы» деп аталатын көлемді мақаласы, міне осы мәселеге арналған.

І. К. Кеңесбаевтың жұмыстарының неәуір бөлігі қазақ әдеби тілінің даму проблемасына арналған. Оларда қазақ әдеби тілінің дамуына, жетіліп шыққандығына түсуіне ұйытқы болған негізгі құбы-

лыстар барынша кең көлемде сөз болады. Автор әсіресе совет дәуіріндегі әдеби тілге көбірек көңіл бөледі. Рас, мұндағы мақалалар әр кезде жарияланғандықтан, кейбір қайталау бары сезіледі. Бірақ бұл ғалым ұсынып отырған теориялық қағидалардың ұзын ырғасына ешқандай нұқсан келтірмейді. Қайта автордың мұнда қамтылған тақырыптарды талдау жүйесін түсінуді оңайлата түседі.

Ғалымның қазақ тілінің лексикасын, семасиологиясын зерттеуге арналған еңбектері де қыруар. Ол өзінің бар творчестволық өмірінің өн бойында әсіресе ана тілінің фонетикалық жүйесін байсалды да белсенді түрде зерттеп, барынша жемісті еңбек етіп келеді. І. Қ. Кеңесбаев қазақ тілі фонетикалық құбылыстарының заңдылығы жайында бірінші рет дәлелді қағидалар ұсынған еңбектер берді. «Қазіргі қазақ тілі» (Алматы, 1954) атты монографиялық зерттеуде І. Кеңесбаев жазған «Фонетика» бөлімі бұл жинаққа көлем жағына байланысты кірмей қалды. Автор онда қазақ тілінің фонетикалық құрылысын, мысалы, дауыстылар мен дауыссыздардың физиологиялық және акустикалық сипатын, буын құрылымын, дыбыстар гармониясын, ассимиляциялық өзгерістерді, т. б. тәптіштеп сөз етеді.

І. Қ. Кеңесбаев қазақ жазуын, орфографиясын әрдайым жетілдіріп отыру ісінде де көп еңбек сіңірді.

Орыстың П. М. Мелноранский, И. И. Мещанинов, С. Е. Малов, А. Н. Самойлович сынды тіл зерттеуші ғалымдарының қазақтың Қ. И. Сәтбаев, М. О. Әуезов, Қ. Қ. Жұбанов, Н. Т. Сауранбаев сияқты ғұламаларының өмірі мен қызметі туралы жазғандары қоғамтану, жалпы түркологиялық, сондай-ақ жалпы қазақтану аспектіінде тағылымды, айрықша құбылыс болып табылады. Ол мақалаларында ғалым осы оқымыстылар туралы не бір маңызды мәліметтер келтірген. Оның «Қазақ халқы тілін зерттеудің белбелестері» дейтін мақаласы мен кейбір еңбектері лингвистика тарихына байланысты жазылған.

І. Қ. Кеңесбаевтың жинаққа кірген барлық мақалалары кезінде тиісті ғылыми талқылаудан өткен, стильдік жағынан да әбден шыңдалған, жоғары ғылыми-теориялық дәрежеде жазылған. Олардың оқушы қауымға (мұғалімдерге, студенттерге, аспирант-филологтарға, журналистерге т. б.) тигізер пайдасы мол деп ойлаймыз. Қазақ совет тіл білімінде әлі маңызын жоғалтпаған көптеген мәселелерге бұл жинақтың септігі тиімі сөзсіз.

І. Қ. Кеңесбаев — қазақ совет тіл білімінің негізін қалағандардың бірі. Ол 1907 жылдың 15 февралында Шымкент облысының Созақ ауданында туды. Бала кезінде мұсылман мектебінде, ал кейін 1921 жылдан бастап Түркістан қаласындағы В. И. Ленин атындағы мектепте оқиды. Кейінірек Ташкентте Қазақтың оқу-ағарту институтында, одан соң Қазақтың жоғары педагогикалық институтында оқыған. Пединституттың екі курсы бітіргеннен кейін жақсы оқитын оқушылар қатарында 1928 жылы Ленинград-

қа, Шығыс институтының түркология бөліміне жіберілген. Оны 1931 жылы бітіріп шығады. Осы институтта оқып, алған білімі оның бұдан былайғы өмір, еңбек жолын айқындап берді. Мұнда атақты совет ғалымдары И. И. Мещанинов, И. Ю. Крачковский, А. Н. Самойлович, В. В. Бартольд, С. Е. Малов, Л. В. Щерба, Н. Я. Марр тәрізді профессорлардың алдын көріп, лингвистикалық терең білім алды. І. К. Кеңесбаев 1931 жылдан бері жоғары оқу орындарында, ғылыми-зерттеу мекемелерінде еңбек етіп келеді. Ол алғашқы кезде Халық ағарту комиссариатында методист бола жүріп, қазақ пединститутында қазақ тілінен сабақ береді. Содан соң Қазақтың мемлекеттік медицина институтында тіл кафедрасының меңгерушісі, СССР Ғылым академиясының Қазақ филиалында (1936—1940) аға ғылыми қызметкер болып істейді. Бұл жылдары ол Абай атындағы Қазақ пединститутында, Қазақтың С. М. Киров атындағы Мемлекеттік университетінде әуелі доцент, кейін профессор қызметін атқарады. 1938 жылы 8—10 кластарға арнап, құрылымы және мазмұны жағынап да тың қазақ тілі оқулығын жазады. 1939 жылы І. К. Кеңесбаевқа филология ғылымының кандидаты деген ғылыми атақ беріледі. Ал 1944 жылы «Қазақ тілінің тиянақты сөз тіркесі» (фразеологиясы) деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды. 1945 жылы оған профессор атағы беріледі.

І. К. Кеңесбаев 1946 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшесі болып сайланады. Осы жылдан бастап 1951 жылға дейін Қазақ ССР Ғылым академиясының вице-президенті болып істейді. 1956—1978 жылдары алдымен Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл-әдебиет институтының — 8 жыл, кейін Тіл білімі институтының — 17 жыл директоры болды. Бірнеше жыл бойы Қазақ ССР Ғылым академиясының Қоғамдық ғылымдар бөлімін басқарды.

І. К. Кеңесбаевтың еңбектерін партия мен үкімет жоғары бағалады. 1944 жылы жоғары оқу орындарындағы мінсіз атқарған педагогтық қызметі үшін «Еңбектегі ерлігі үшін» медалімен, 1945 жылы Қызыл Жұлдыз орденімен, 1967 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен, 1970 жылы «Владимир Ильич Лениннің туғанына 100 жыл толуы құрметіне» арналған медалімен, 1977 жылы Ленин орденімен, сондай-ақ Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының бірнеше грамоталарымен наградталады, 1945 жылы Қазақ ССР Жоғары Советі Президиумының Указымен «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» деген құрметті атақ беріледі.

І. К. Кеңесбаев бастауыш, орта және жоғары мектептерге үздіксіз үлкен көмек көрсетіп келеді. Бір атап кететін нәрсе — ғалым өзінің ғылыми қызметін 1930 жылдары бастауыш және орта мектептер үшін оқулықтар, программалар жасаудан бастайды. Ол — мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған бірқатар оқулықтың авторы. Оның бұл саладағы ең тұңғыш мектеп оқулығы 1934 жылы басылып шықты. Оқулықтарының көпшілігі әлденеше

рет қайта басылып шықты. Ол бірсыпыра ірі проблемалар бойынша көлемді де, күрделі де зерттеу еңбектер берді. Соның бірі — «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі». Бұл қомақты, кесек жұмыс — түркі тілдерінің лексикографиялық ғылымына қосылған аса ірі үлес болып табылады. Осы еңбегі үшін ғалым 1978 жылы Қазақ ССР-інің Мемлекеттік сыйлығына ие болды. Бұл еңбек — автордың талай жылдар бойы ерінбей істеген еңбегінің жемісі. Автор қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін сонау 1937 жылдан бастан жинай бастаған. Содан бергі жинаған материалдарының негізінде соншалық көлемді «Фразеслогиялық сөздік» жасаумен шектелмей, тұрақты сөз тіркестерінің (фразеологиялық тіркестердің) басқа да әр алуан сөз тізбектері және жай тіркестерден, мақалдар мен мәтелдер құрамындағы сөз тіркестерінен қандай айырмашылықтары бар екенін теориялық тұрғыдан әржақты дәлелдеп шыққан.

І. Қ. Кеңесбаевтың еңбектері теориялық жағынан өте терен, ширақ келеді. Бұл еңбектер автордың орасан мол эрудициясын және пайдаланған материалдарының да барынша бай екендігін аңғартады. Ол өзін әр сала еңбектерімен қазақ лексикасының нәзік байқампазы, қазақ тілінің майталман білгірі ретінде танытты.

Ісмет Кеңесбаев — республикамыздағы, сондай-ақ одан тыс жердегі түрколог ғалымдардың жаңа легінің өркен жайып өсуіне қалтқысыз көмек етіп келе жатқан тәлімгер ұстаз. Оның шәкірттері арасында бірнеше ғылым докторы мен кандидаттары қазір тіл білімі саласында табысты еңбек етуде. Оған берілген «Қарақалпақ АССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағы туысқан республикадағы бұл кісіге деген ілтипат айғағы.

І. Қ. Кеңесбаев — ғалымдардың халықаралық ұйымы «Орал — Алтай қоғамының» құрметті мүшесі, Түркиядағы «Түрік тілі қоғамының» корреспондент мүшесі, «Советская тюркология» журналының редакция алқасының мүшесі. Қазір шетелдердегі отандастармен мәдени байланыс жасайтын қазақ «Отан» қоғамына басшылық етеді.

ОТ РЕДКОЛЛЕГИИ

Избранные работы академика Академии наук Казахской ССР С. К. Кенесбаева включают в себя научно-исследовательские статьи, ранее напечатанные на страницах разных научных журналов, серийных изданий, в материалах конференций, симпозиумов и др. Опубликованные в разное время, ныне они стали библиографической редкостью. В сборнике они сгруппированы в следующие тематические разделы: 1) общие вопросы; 2) о литературном языке; 3) вопросы лексики и фразеологии; 4) вопросы фонетики, алфавита и орфографии.

Многогранна творческая деятельность С. К. Кенесбаева. Его перу принадлежит около двухсот тридцати научных трудов. Ученого интересуют не только вопросы фонетики, лексики, грамматики, истории языка, прикладной лингвистики, его внимание привлекают также проблемы взаимоотношения языков народов СССР, принципы перевода и др. В исследованиях С. К. Кенесбаева особого внимания заслуживают концепции фразеологии казахского языка. Значительная часть его работ посвящена изучению проблем, связанных с развитием казахского литературного языка. Большой интерес вызывают труды, посвященные изучению лексики и семантики казахского языка.

Активно и плодотворно работает С. К. Кенесбаев в области изучения фонетической системы родного языка. В ряде его исследований впервые затрагиваются закономерности фонетических явлений казахского языка, довольно подробно анализируются физиологические и акустические стороны фонемного состава казахского языка (гласные, согласные фонемы), слоговая структура, ударение, общие и специфические особенности звуко сочетаний, гармония звуков, ассимиляционные изменения и др. Много сил вложено С. К. Кенесбаевым в дело непрерывного совершенствования письменности и орфографии казахского языка. Этому вопросу посвящен цикл статей. В данное издание внесены отдельные уточнения редакционного характера.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О МОЕМ ДРУГЕ

Поздняя осень 1928 года. По коридору Ленинградского восточного института (ЛВИ) стремительно идет стройный молодой человек, с прямыми черными волосами, зачесанными назад, с приятным загорелым лицом. Таким мне помнится Смет Кенесбаев, слушатель Тюркологического семинара ЛВИ, которым руководил академик А. Н. Самойлович. Профессорами в нем были В. В. Бартольд, Б. Я. Владимирцов, Н. Я. Марр, С. Е. Малов, И. И. Мещанинов, Л. В. Щерба — цвет тогдашней востоковедческой и лингвистической науки. Здесь, на лекциях Тюркологического семинара, С. К. Кенесбаев получил окончательную шлифовку, необходимую тюркологу-филологу, которой предшествовала довольно длительная предварительная подготовка.

С. К. Кенесбаев родился 15 февраля 1907 г. в Сузакском районе Чимкентской области. В детстве учился в мусульманской школе, затем в 1921—1922 гг. — в школе им. В. И. Ленина в г. Туркестане; с 1922 по 1926 г. — в Казахском институте просвещения (Ташкент); с 1926 по 1928 г. — в Казахском пединституте (Ташкент); с 1928 по 1931 г. — в ЛВИ (Ленинград).

Учение закончено: предстоит теперь самому учить других, готовить необходимые учебные пособия по казахскому языку для школ всех ступеней, совершенствовать свои знания путем самообразования в ходе подготовки кандидатской и, позднее, докторской диссертаций. Следует помнить, что в начале 30-х годов казахов-лингвистов с достаточной научной подготовкой и педагогической практикой насчитывались буквально единицы.

По возвращении из Ленинграда в 1931 г. С. К. Кенесбаев со свойственной ему энергией принимается за работу: он сотрудник учебно-методического совета Наркомпроса (1931—1934) и одновременно преподаватель казахского языка в Казахском педагогическом институте им. Абая (Алма-Ата), где позднее ему было присвоено ученое звание доцента, затем профессора. Одновременно он заведующий кафедрой языков Алма-Атинского медицинского института (1933—1936) и научный сотрудник Казахского науч-

но-исследовательского института национальной культуры при КазЦИК; старший научный сотрудник Сектора языка и литературы Казахского филиала АН СССР (1936—1939).

В 1921 г. С. К. Кенесбаев вступил в комсомол; в 1942 г., в дни Великой Отечественной войны, был принят в ряды членов Коммунистической партии.

Занимаясь педагогической деятельностью, С. К. Кенесбаев в то же время неустанно совершенствуется как ученый, исследуя наиболее актуальные проблемы казахского языкознания. Своими трудами он способствует как повышению уровня преподавания родного языка, так и исследованию его лексики.

В 1939 г. за учебник казахского языка для 8—10-х классов русской школы, представленный в качестве диссертации, ему присуждается ученая степень кандидата филологических наук (защита состоялась в Институте языка и мышления им. Н. Я. Марра АН СССР в Ленинграде, 2.IV.1939. Официальные оппоненты: С. Е. Малов, А. Н. Кононов).

Обратившись к изучению казахской лексики — одной из сложнейших и малоразработанных областей тюркского (в том числе и казахского) языкознания, С. К. Кенесбаев многие годы посвящает лексикографическим и лексико-семантическим изысканиям на материале казахского языка. В круг его интересов вошли лексикография, лексикология, фразеология, фонетика казахского литературного языка и его диалектов. С. К. Кенесбаевым подготовлено обстоятельное описание фонетики казахского языка, оно вошло в книгу «Современный казахский язык» (Алма-Ата, 1954, 1962).

Итогом многолетней кропотливой работы над фразеологией стала его докторская диссертация на тему: «Устойчивые словосочетания в казахском языке» (защита состоялась в Алма-Ате, в апреле 1944 г. Оппоненты: М. О. Ауэзов, С. Е. Малов, Н. В. Юнманов). В 1945 г. ему была присуждена ученая степень доктора филологических наук и ученое звание профессора.

Трудно переоценить заслуги С. К. Кенесбаева в подготовке национальных кадров лингвистов; все современные казахи-лингвисты и отчасти казахи-литературоведы являются его непосредственными учениками или учениками его учеников. С. К. Кенесбаев подготовил около 30 кандидатов и 6 докторов филологических наук; оппонировал на защите 10 докторских, около 30 кандидатских диссертаций.

С. К. Кенесбаев — автор около двухсот тридцати трудов, охватывающих проблемы фонетики, лексики, фразеологии, грамматики, прикладной лингвистики, истории языка.

Плодом почти сорокалетнего труда явился опубликованный в 1977 г. «Фразеологический словарь казахского языка» (на казахском языке), в котором собрано, систематизировано и проанализировано богатое и своеобразное языковое творчество казахского народа. По богатству фактического материала, его лексикографи-

ческой обработке «Фразеологический словарь» не имеет себе равных среди подобных словарей на материале тюркских языков.

В словаре представлено более десяти тысяч фразеологических единиц казахского языка, извлеченных из самых различных источников: разножанровых литературных произведений казахских писателей, богатого устного народного творчества, из речи живых носителей казахского языка и др.

Собранный и научно систематизированный автором материал раскрывает степень идиоматической насыщенности, стилистическое многообразие и выразительную силу казахского языка, богатство и образность его фразеологических единиц. Большой опыт и знание родного языка помогли автору преследить процесс формирования лексико-семантического своеобразия народного языка, показать связь эмоционально-образных выражений с историей народа, с его материальной, этнической и духовной культурой.

В словаре запечатлен богатый исторический опыт казахского народа. Он охватывает выражения, связанные с этнографией, бытом, психологией, поведением людей, животноводством, природными особенностями, религиозными представлениями и т. д.

«Фразеологический словарь казахского языка» высоко оценен научной общественностью: в 1978 г. С. К. Кенесбаеву была присуждена Государственная премия Казахской ССР.

К названной выше теме научных исследований С. К. Кенесбаева непосредственно примыкает важная проблема, которой он занимается в настоящее время, — это «Парные слова в казахском языке». Работа является лексикографическим и лексико-семантическим исследованием, основой которого служит большой фактический материал, собиравшийся автором в течение многих лет.

Придавая важное значение истории изучения казахского языка, С. К. Кенесбаев написал ряд статей, посвященных научной деятельности известных ученых: П. М. Мелиоранского, А. Н. Самойловича, И. И. Мещанинова, М. О. Ауэзова, Х. К. Жубанова.

С. К. Кенесбаев — член редколлегии и ответственный редактор ряда монографий, сборников статей, в том числе двухтомного и многотомного «Толкового словаря казахского языка», пятитомной «Истории Казахской ССР», второго тома серии «Языки народов СССР».

31 мая 1946 г. ЦК Компартии Казахстана, Президиум Верховного Совета КазССР и Совет Народных Комиссаров КазССР приняли совместное постановление «Об учреждении Академии наук Казахской ССР». Среди первых 14 действительных членов АН Казахской ССР был С. К. Кенесбаев. В настоящее время он является старейшим (по избранию) академиком АН КазССР.

С. К. Кенесбаев совмещал и совмещает исследовательскую работу с большой научно-организационной и общественной деятельностью. Вице-президент (1946—1951), член президиума АН КазССР (1946—1951; 1976 — по настоящее время), академик-секретарь От-

деления общественных наук (1970—1975), директор Института языка и литературы (1957—1961), директор Института языкознания (1961—1978), ответственный редактор журнала «Известия АН КазССР. Серия филологическая» (1967—1979), член Советского комитета тюркологов (с 1973 по настоящее время), заместитель председателя Государственной терминологической комиссии при Совете Министров КазССР (1963—1980), член Главной редакции и председатель редакционного совета по языкознанию Казахской советской энциклопедии (с 1970), с 1976 г. по настоящее время он возглавляет Казахское общество по культурным связям с соотечественниками за рубежом «Отан» («Родина»).

Признанием заслуг С. К. Кенесбаева в научной и общественной деятельности явилось присвоение ему звания заслуженного деятеля науки Казахской ССР и Каракалпакской АССР и награждение орденами Ленина, Трудового Красного знамени, Красной Звезды, медалью «За трудовую доблесть» и юбилейной медалью «За доблестный труд в ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина». С. К. Кенесбаев — член-корреспондент лингвистического общества в Анкаре (Турция), почетный член «Урало-Алтайского общества» в Гамбурге (ФРГ).

Ныне С. К. Кенесбаев заведует Отделом тюркологии и истории казахского языка Института языкознания АН КазССР, основной задачей которого является разработка актуальных проблем тюркской филологии, связанных с исследованием истории казахского языка.

Крупный ученый-тюрколог, один из основоположников казахского советского языкознания, один из учредителей Академии наук Казахской ССР, ветеран науки в республике, С. К. Кенесбаев и поныне плодотворно занимается научной деятельностью.

17 апреля 1986 г.

Акад. **А. Н. КОНОНОВ**
Ленинград

ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕР ОБЩИЕ ВОПРОСЫ

ОСНОВНЫЕ ВЕХИ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА КАЗАХСКОГО НАРОДА *

Вот уже минуло сто лет с тех пор, как начато изучение языка казахского народа. Ровно пятьдесят лет из них приходится на дооктябрьский и столько же на послеоктябрьский период. Первый этап изучения казахского языка хронологически совпадает с формированием тюркологии как самостоятельной отрасли востоковедения. Своим зарождением и развитием эта отрасль науки обязана, прежде всего, отечественным ученым, которые в полном смысле слова были пионерами в публикации печатных трудов по тем или иным тюркским языкам. Именно им, отечественным тюркологам, принадлежит заслуга в осуществлении пусть робких, но все-таки исторически важных начинаний по изучению тюркских языков.

Русская тюркология как самостоятельная востоковедческая школа выдвинулась на передний край науки в XIX веке¹. Вторая половина прошлого века особенно богата яркими фигурами выдающихся ориенталистов-тюркологов, труды которых составили целую эпоху в изучении тюркских языков. В этот период русская тюркология заняла ведущее место в мировом востоковедении. Не случайно поэтому почти все тюркские языки стали в те годы предметом исследования отечественных ученых. В русской тюркологии впервые всерьез заговорили о языке казахского народа сто лет тому назад.

Одно из видных мест в истории культуры казахского народа принадлежит Н. И. Ильминскому (1822—1891). Он написал специальную работу о казахском языке — «Материалы по изучению киргизского (т. е. казахского. — С. К.) наречия» (1860). Тем самым Н. И. Ильминский проложил первую тропу в его изучении, за что и снискал всеобщее уважение. Зачинатель исследования казахского языка, естественно, не мог не считаться с общим

* Статья опубликована в кн. «Октябрь и наука Казахстана». (Алма-Ата, 1967. С. 257—551).

¹ Кононов А. Н. К истории русской тюркологии // Исследования по истории культуры народов Востока. М.; Л., 1960; Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1962.

состоянием изучения других восточных языков. К моменту систематизации и составления «Материалов...» Н. И. Ильминского, во-первых, уже имелись отдельные образцы исследования других восточных (в том числе тюркских) языков, и, во-вторых, в той или иной степени еще в XVIII веке были зафиксированы отдельные лексические факты казахского языка. Тем не менее приоритет в целом отражении явлений этого языка принадлежит Н. И. Ильминскому. Его лексические материалы легли в основу последующих двуязычных словарей, таких, как Ишмухаммеда Букина «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь» (1833), Е. Катаринского «Киргизско-русский словарь» (1897), «Словарь киргизско-русский» (1903), «Словарь русско-киргизский» (1899—1900), «Краткий русско-киргизский словарь» (1898, 1911), «Русско-киргизский словарь» (1913). Изданием этих словарей преследовались чисто прикладные цели.

Глубиной суждений и большим охватом фактического материала отличаются труды таких блестящих ученых, как академик В. В. Радлов и профессор П. М. Мелноранский. Великолепный радловский «Опыт словаря тюркских наречий» в четырех томах (1893—1911) и первая систематизированная, хотя и вышедшая под скромным названием «Краткая грамматика казак-киргизского языка» П. М. Мелноранского в двух частях (1894, 1897) представляют собой серьезный вклад в языкознание, в частности в лексику, фонетику и грамматику казахского языка, и не потеряли своего значения поныне.

Труды этих двух корифеев русской тюркологии, составившие целую эпоху в научном изучении тюркских языков, характеризуются достоверностью фактов, доказательной силой изложения. Широкий диапазон общелингвистических знаний упомянутых ученых позволил в основном правильно фиксировать и анализировать языковые явления. Важная заслуга В. В. Радлова, П. М. Мелноранского заключается в том, что они, как и их последователи С. Е. Малов, А. Н. Самойлович и другие крупнейшие представители окончательно сформировавшейся русской тюркологии, довольно убедительно определили место казахского языка в системе тюркских языков.

В рамках небольшой статьи не представляется возможным не только охарактеризовать, но даже перечислить хотя бы наиболее значительные труды о казахском языке в дооктябрьский период. По неполным данным, в этот период было опубликовано около 250 работ в виде двуязычных словарей, статей, заметок, учебных пособий, грамматик; из них на казахском языке — 60, на русском — 190².

² См.: *Сарыбаев Ш. Ш.* Библиографический указатель литературы по казахскому языкознанию. Алма-Ата, 1965; *Кенесбаев С. К.* О достижениях и задачах изучения казахского языка // Труды первой сессии Академии наук Казах-

Многие труды дореволюционных авторов были посвящены вопросам создания письменности для казахского народа. Это и понятно, потому что важным фактором развития языка и самого учения о нем служит наличие письменности. До Октябрьской революции казахский народ, как известно, пользовался арабским алфавитом, не отвечающим фонетической системе родного языка³. После первой российской революции 1905—1907 годов, когда только продвинулось вперед дело печати на родном языке, была сделана робкая попытка усовершенствовать правила правописания на основе арабского алфавита.

Господствовавшая тогда социальная прослойка, естественно, не была заинтересована в усовершенствовании системы письма по той простой причине, что сплошная безграмотность населения была ей на руку. Поэтому применительно к дореволюционному периоду казахской письменности трудно говорить о национальной ее специфике. Строгий учет национальной специфики немислим без создания орфографических правил на основе фонетико-морфологического своеобразия конкретного (в данном случае казахского) языка.

Правомерно ли говорить о наличии якобы орхоно-енисейского письма у казахов, когда еще не было их как цельной этнической категории? Как бы отдельные исследователи ни старались удревнить историю казахского народа и историю его литературного языка, фактор времени и пространства явно не позволяет ответить положительно на этот вопрос. Более того, можно только с оговоркой утверждать, что казахский народ с древних времен пользовался арабской письменностью, так как первое печатное издание на казахском языке относится к началу XIX века. Поэтому он входит в категорию младописьменных (вовсе не бесписьменных) народов.

Как известно, научная полемика помогает установить истину. Мы за свободную дискуссию по этому вопросу. Дореволюционный этап изучения казахского языка характеризуется следующим:

1. Было определено место казахского языка в классификационной системе как одного из самобытных тюркских языков со свойственными ему фонетическо-морфологическими особенностями (см. главу V книги Н. А. Баскакова «Введение в изучение тюркских языков»).

2. В сжатом виде были описаны грамматико-фонетические нормы казахского языка, составлены отдельные двуязычные словари.

3. Появилось немало публикаций образцов богатого устного творчества. Особняком стоят бессмертные творения Ибрая Алтын-

ской ССР. Алма-Ата, 1946; *Наджип Э. Н.* Казахский язык // Младописьменные языки народов СССР. М.; Л., 1959; *Кенесбаев С. К., Карашева Н. Б.* Казахский язык // Языки народов СССР. Т. 2. М., 1966.

³ Еще в 1914 г. И. Бейсин в брошюре «Қазақша дұрыс жазу қағидалары» (Правила правописания), изданной в Казани в 1914 г., ставил вопрос о совершенствовании орфографии и пунктуации на основе арабской графики.

сарина, Абая Кунанбаева и других представителей казахской письменной литературы, вполне ощутимо и зримо продемонстрировавших прелесть художественной речевой культуры родного народа.

Добровольное присоединение в начале XVIII века Казахстана к России объективно имело, несмотря на реакционные действия русского самодержавия, первостепенное значение для дальнейшего прогресса социально-экономической и культурной жизни казахского общества. Нельзя считать случайным, что первое обнаружение образцов богатого казахского фольклора, появление первых серьезных трудов по истории, этнографии, культуре и языку казахского народа произошли после этого исторического акта. Труды первого казахского ученого Ч. Валиханова вписали лучшие страницы в историю родного народа.

И. И. Ильминский, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский — талантливые предшественники целой плеяды исследователей-тюркологов, в работах которых казахский язык служил то прямым, то косвенным объектом изучения. Дореволюционный период был первым и в месте с тем трудным шагом в познании его закономерностей. Основы казахского языкознания были заложены отечественными филологами, а последователи, переняв от них эстафету, после Великого Октября в оптимальных условиях углубили и расширили изучение многообразных явлений казахского языка.

Главным фактором практического изучения и теоретической разработки вопросов родного языка является социальное и национальное равноправие казахского народа, как и всех других народов Советского Союза. Партия и Советское правительство, претворяя в жизнь ленинскую национальную политику, предоставили народу все права и возможности для подъема экономики и культуры. Дальнейшая судьба национального прогресса в области языкового строительства зависела от разумной организации и налаживания дела народного образования, культурно-просветительной и издательской работы в республике. Огромный масштаб разносторонней научно-творческой деятельности органов просвещения и работников национальной культуры (учителей и первых авторов разнохарактерной методической, научно-методической и научно-лингвистической литературы) был возможен только после Октября и благодаря Октябрю. Партия идейно вдохновляла и творчески направляла национальные кадры, учила их уважать и любить родной язык. Изучение его в школе, разработка многих вопросов национальной письменности, строя и лексического богатства языка, дальнейшее совершенствование литературного языка постоянно были предметом заботы партии, которая глубоко вникала в детали языкового строительства в республике.

Великим стимулом успешного развития языкознания служила небывалая доселе практическая общественно-духовная потребность в языкотворческом процессе, о чем нельзя было и мечтать до Великой Октябрьской революции. Потребность эта и вызывала необхо-

димность интенсивной подготовки специалистов как в области преподавания, так и в области исследования казахского языка.

Одно то, что за последнюю четверть века по казахскому языкознанию подготовлено 8 докторов и более 100 кандидатов филологических наук, говорит о многом.

В послеоктябрьский период в области языкового строительства стала решаться проблема упрощения и усовершенствования арабской системы письменности. Это улучшение проявилось, во-первых, в приспособлении ее к фонетико-морфологическим особенностям родного языка (в отношении как передачи фонем, так и выражения морфем), во-вторых, в выключении из состава алфавита ненужных арабских букв. Арабский язык богат согласными звуками, но в нем только три гласных фонемы, выраженные тремя графическими знаками. Естественно поэтому встал вопрос о передаче девяти казахских монофтонгов, четырех звукосочетаний — дифтонгов. Кроме того, нужно было подумать о выделении четырех казахских согласных. В результате реформы 1924 года за специфическими, отличными от арабского языка фонемами были закреплены буквы с диакритическими знаками (по существу двубуквенные сочетания). Следует подчеркнуть целесообразность этого мероприятия, явившегося шагом вперед в создании национально-унитарного алфавита и правописания. В 1924 году в Оренбурге эта реформа была узаконена правительством Казахстана.

Таким образом, несколько облегченная реформированная система письма значительно содействовала делу народного образования.

Более эффективным и практичным был алфавит латинизированный, переход к которому начат в 1930 году. Нельзя не упомянуть, что вопрос о латинице как в республике, так и во всей стране имел общественный резонанс. Разгорелся жаркий спор, который вышел за рамки узкой лингвистики и стал средоточием идеологической борьбы. Показательно, что «латинисты» были носителями прогрессивных идей, тогда как «арабисты» цеплялись за все отжившее и устарелое. И не случайно, что их платформу разделяли реакционные элементы всех мастей: националисты, мусульманское духовенство и т. п.

Первым из тюркоязычных народов принял этот алфавит в 1926 году азербайджанский народ. Вслед за республиками Советского Союза латинизированный алфавит был узаконен в 1929 году и в Турции.

И тот и другой алфавиты имели однотипные недостатки: в арабском после реформы 1924 года было, по существу, 13 новых дополнительных начертаний, 14 — на латинице. Существо вопроса заключается не в том, что мы имеем тут дополнительные графемы. Эти дополнения налицо, правда в меньшем количестве, и в действующем алфавите на основе русской графики.

О преимуществе того или иного алфавита (вернее, системы

письма) надо судить с точки зрения эффективности общего прогресса и условий сближения с более культурным народом, каким является великий русский народ. Более четверти столетия казахский народ, как и многие народы Советского Союза, успешно пользуется добровольно избранным алфавитом и созданной на его основе орфографией. В этом большая заслуга и казахских языковедов, которые активно участвовали в столь важной области культурной революции. Никакие демагогические утверждения зарубежных недругов о новом алфавите, о якобы навязывании его сверху не могут преуменьшить исторической значимости этого важнейшего мероприятия, утвержденного Верховным Советом Казахской ССР по настоянию самого казахского народа и инициативе широких слоев его интеллигенции.

Создание разветвленной сети школ с обучением на родном языке, массовый выпуск периодической печати, издание разножанровой художественной, публицистической, учебно-методической, научно-популярной и иной литературы, открытие высших учебных заведений, развитие науки, техники, перевод трудов К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина на казахский язык, произведений классиков русской и мировой литературы, радиопередачи на казахском языке небывало расширили его функции, охватывающие все сферы общественной жизни. Перед языковедами встал целый ряд первоочередных задач по анализу и обобщению богатого языко-творческого процесса, с одной стороны, и посильному участию в создании учебной литературы и выработке правильного направления развивающегося казахского советского языкознания — с другой.

Двадцатые годы были своего рода подготовительным, но вместе с тем исключительно важным этапом в развитии советского казахского языкознания. Задачи ликвидации неграмотности населения, необходимость преподавания казахского языка как предмета и вообще преподавания в казахской начальной и средней школе обусловили прикладной характер работы в области языкознания. Создание унифицированной орфографии, национальной терминологии, учебников, государственного делопроизводства, судопроизводства и учебных программ — вот тот основной круг вопросов, которые решала лингвистическая общественность молодой Казахской республики. Все это побудило принять ускоренные меры по выращиванию молодых филологов из коренного населения.

Создается необходимая база для фиксации и систематизации грамматических, лексических норм казахского языка, разумеется, не без учета трудов дореволюционных авторов.

Более углубленное и разностороннее изучение казахского языка началось в тридцатые годы, когда встал вопрос об открытии вуза в республике. Еще в 1926 году при открытии в Ташкенте первого казахского высшего учебного заведения — Казахского высшего педагогического института, реорганизованного в 1928 году в

Казахский государственный университет, было начато преподавание научно-нормативного курса казахского языка. Казахский язык как вузовский предмет преподавался в начале двадцатых годов в Ленинградском восточном институте имени А. С. Енукидзе. Этот период, по нашему мнению, служит определенной вехой в казахском языкознании. Именно тогда началась серьезная работа по созданию и унификации грамматической терминологии, исследованию ряда вопросов морфологии и фонетики казахского языка, выпуску школьных двуязычных (казахско-русских, русско-казахских) словарей.

Организация Казахского научно-исследовательского института национальной культуры (1933—1936) и Государственной терминологической комиссии при Наркомпросе также стимулировала развертывание исследовательской деятельности по ряду проблем казахского языка. Был налажен выпуск отраслевых терминологических словарей, начаты серьезные изыскания по узловым вопросам грамматики. Языковеды стали живо интересоваться наиболее сложными и малоразработанными сторонами языка.

Одним из слабых участков оказался синтаксис. Едва затронутый в трудах дореволюционных авторов, он, по существу, не был разработан и в двадцатые годы, особенно синтаксис сложного предложения. Некоторые авторы — Х. Жубанов, С. Жиенбаев, С. Аманжолов, М. Балакаев, Н. Сауранбаев — в той или иной степени касались этой проблемы с точки зрения изучения типов предложений, а также общей характеристики синтаксической конструкции. При этом исследователи в определенной мере прибегали к трудам авторов по синтаксису русского языка, лингвистическое наследие которых служило образцом при составлении учебных пособий (главным образом, по методике описания синтаксических норм языка).

Более ощутимые результаты в исследовании узловых проблем языка были достигнуты после слияния Института национальной культуры с Казахстанской базой Академии наук СССР в 1936 году, где было сосредоточено специализированное изучение проблем естественных и гуманитарных наук.

Конец тридцатых годов знаменателен тем, что к этому времени казахские ученые вплотную подошли к решению узловых вопросов родного языка, конечно, с учетом общего хода развития советской лингвистики в стране.

Одним из злободневных в идейном и практическо-лингвистическом отношении вопросов стал в это время вопрос о терминотворчестве. Еще в двадцатых годах националистические элементы, занимавшие монопольное положение в культурной жизни республики, сетовали по поводу контакта с русской культурой, отрицая целесообразность заимствований интернациональных терминов из русского языка. Проявлялась узконациональная ограниченность: под прикрытием «демократического» (т. е. фонетического)

принципа предлагался превратно толкуемый принцип «имманентной теории» в развитии национального языка. Националистическая платформа, рассчитанная на изоляцию казахского языка от русского, губительно сказалась не только на терминологии (ориентация на Запад), орфографии (навязывание только фонетического письма), но и на общем развитии казахского литературного языка.

Растущая казахская советская интеллигенция не позволила представителям националистического лагеря свернуть ее с верного пути ленинской национальной политики. Ведь подлинно уважающий свой родной язык не может не уважать другой, в данном случае русский, язык. Значительная работа проделана языковедами республики и в области сопоставительного изучения казахского и русского языков, методики их преподавания в национальных школах и вузах.

Конец тридцатых годов характерен и специальным исследованием узловых вопросов языка: отдельные языковеды от общего обзорного описания его перешли к глубокому осмыслению частной, но весьма актуальной проблематики казахского языкознания.

В работах Х. К. Жубанова, одного из основоположников казахского советского языкознания, посвященных вспомогательным глаголам и порядку слов в предложении, четко вырисовывается серьезный научно-теоретический подход к установлению закономерностей грамматической структуры казахского языка. Так, например, говоря о порядке слов в предложении, автор квалифицированно и обоснованно анализирует установившиеся синтаксические нормы расположения слов в предложении в сравнительно-историческом плане. Особенно интересно и оригинально освещаются им атрибутивные устойчивые сочетания. При этом ученым привлечен большой фактический материал как нарицательно-именных, так и собственно-именных словосочетаний. В трудах Х. К. Жубанова, собранных затем в его книге «Исследования по казахскому языку» (1966), мы находим ценные высказывания и по другим вопросам языкознания.

Не будет преувеличением, если скажем, что без разумной методики преподавания родного языка, без разработки насущных вопросов учебно-методической литературы нельзя было учащимся и студентам успешно овладевать казахским языком. В этом отношении мы должны отдать дань уважения маститым методистам, прекрасным знатокам своего дела Г. Бегалиеву, С. Жиембаеву, Ш. Х. Сарыбаеву, Х. Басымову, М. Касымовой, широко образованному теоретику-педагогу А. Сытдыкову. Этим представителям старшего поколения казахских языковедов, настоящим труженикам, сделавшим много полезного на ниве просвещения, мы обязаны формированием методики преподавания казахского языка в школе и вузе.

Стилистическая отточенность, синтаксическая гибкость, лекси-

ческое многообразие казахского языка немислимы без богатой письменной литературы на этом языке.

В эти годы еще серьезнее разрабатываются вопросы грамматического строя, лексического богатства и диалектологии казахского языка. Весь комплекс вопросов объединяется одной идеей, а именно всесторонностью изучения процесса литературного языка, стилистическо-функциональное разветвление и лексическое обогащение которого шло нарастающими темпами. Исследователи вполне сознательно предпочли нужным взяться главным образом за мало или вовсе не разработанные вопросы казахского языкознания.

Камнем преткновения служила проблема сложного предложения. Казахский литературный язык советской эпохи давал богатейший материал для исследования сложной синтаксической конструкции: появились новые типы синтаксических оборотов, не говоря уже о расширении функций членов предложения. Эта эволюция в синтаксисе объясняется двумя основными причинами: а) благотворным действием социальных изменений, происшедших после революции; б) внутренним структурным сдвигом в самом языке, призванном выразить сложные понятия и быть всеобъемлющим и гибким средством общения людей и вместе с тем могучим средством культурного развития носителя языка — казахской социалистической нации.

Ряд казахских языковедов — Н. Сауранбаев, М. Балакаев, С. Аманжолов, С. Жиенбаев, Г. Бегалиев — успешно занимались выяснением природы разнообразных синтаксических конструкций, особенно проблемой отличия сложноподчиненных предложений от сложносочиненных. В годы Великой Отечественной войны включился в эту работу и академик И. И. Мещанинов, который в монографии «Члены предложения и части речи», написанной во время пребывания в Алма-Ате, проанализировал и теоретически обобщил синтаксические явления в тесной связи со смысловым содержанием предложения, подробно характеризуя формальные средства его выражения. Одно из главных достоинств этого исследования заключается в рассмотрении вопросов синтаксиса в органической связи с частями речи, с их лексико-грамматическими особенностями. При теоретической интерпретации вопросов грамматики автором широко привлекались факты разносистемных языков. Ценность труда И. И. Мещанинова состоит в умении сопоставлять наличные в том или ином языке (в том числе в тюркских, в частности, казахском) грамматические узусы не только родственных, но и неродственных языков. Хотя, по мнению некоторых языковедов нашей страны, ряд выдвинутых автором теоретических положений спорен, работа И. И. Мещанинова представляет собой ценный вклад в советскую лингвистику, в типологическое изучение разносистемных или разноструктурных языков.

В связи с этим нельзя не упомянуть о временных увлечениях

некоторыми ошибочными положениями «нового учения о языке» Н. Я. Марра. Марровские концепции в казахском языкознании в той или иной степени проявлялись в теоретических курсах, читаемых в гуманитарных вузах республики (по общему языкознанию, введению в языкознание и некоторым частным дисциплинам) и в отдельных исследованиях по казахскому языку.

В некоторых работах спорадически встречались беглые замечания о стадиальности развития языка, преимуществе палеонтологического анализа, «вредности» сравнительно-исторического метода, классовой природе языка, даже отдельно взятого предложения, доминирующей роли семантики слова и т. д. Нельзя не отметить, что «новое учение» о языке не смогло внедриться в языковедческую практику в Казахстане, так как оно оказалось нежизнеспособным по своим методологическим устоям. Разговоры о применении этого учения, по существу, было гораздо больше, чем самого применения.

В истории изучения казахского языка послевоенный период занимает особое место как по масштабности и актуальности работ, так и по глубине теоретического осмысления разрешаемых проблем. Это вполне понятно. Ведь развитие любой науки нельзя себе представить без органической связи последующих этапов с ее предшествующими путями развития. Эта закономерность ясно выступает и в работах казахстанских тюркологов.

Нормальному ходу исследовательской деятельности в высшей степени содействовали открытие в 1942 году Казахского института языка и литературы, впоследствии, в 1961 году, отпочковавшегося от него самостоятельного Института языкознания и наличие в республике разветвленной сети педагогических институтов. Большим стимулирующим фактором явилось предоставление права проводить защиту докторских и кандидатских диссертаций по языкам и литературам тюркоязычных народов Объединенному совету по филологическим наукам при Институте языкознания и Институте литературы и искусства имени М. О. Ауэзова Академии наук Казахской ССР (начиная с 1947 года), Казахскому государственному университету (докторские и кандидатские диссертации по казахской филологии) и Алма-Атинскому педагогическому институту имени Абая (кандидатские диссертации по казахскому языку и литературе).

Заметное развитие в послевоенное время получила казахская диалектология. Диалектологи провели довольно плодотворную работу по сбору, систематизации и описанию диалектальных явлений казахского языка. Тридцатилетние диалектологические изыскания (первая экспедиция по сбору диалектизмов в казахском языке была организована в 1937 году) дали неплохие результаты. Перед диалектологами были поставлены задачи по выявлению диалектальных лексических, грамматико-фонетических особенностей живой разговорной речи казахов, теоретическому их объяс-

нению. Все это требовало создания отдельных монографий, диалектологического словаря и как конечный итог — составления диалектологического атласа. Было описано большое количество языковых фактов. Институт языкознания в настоящее время располагает богатым и ценным фактическим материалом (по приблизительным подсчетам, только по лексике документировано около 10 000 слов). В этой связи следует отметить работы зачинательшей казахской диалектологии Ж. Доскараева «Местные особенности казахского языка» (1955) и С. Аманжолова «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» (1959).

В области казахской диалектологии наблюдалось столкновение разных, порой диаметрально противоположных мнений. Многие исследователи настойчиво отстаивали свою позицию о наличии внутри казахского языка диалектальных явлений. Но накопленный значительный материал еще не дает оснований в категорической форме утверждать, что мы имеем дело с ярко выраженными диалектами в той степени, в какой они существуют, например, в азербайджанском, узбекском языках. Более правомерным является положение о том, что имеются говоры, отклонения которых от норм литературного языка не столь значительны, как в упомянутых тюркских языках.

Довольно плодотворно разрабатывают проблемы казахской диалектологии Ш. Ш. Сарыбаев, С. Омарбеков, О. Накисбеков, Ж. Болатов, Г. Калнев, А. Нурмагамбетов, Х. Борибаяв, Н. Жунисов, А. Шамшатов и другие.

При выяснении основных изоглоссов нельзя обойтись без установления характера схождения и расхождения между говорами, с одной стороны, между говорами и нормами литературного языка — с другой. Все эти вопросы требуют фундаментального исследования.

Лингвисты Казахстана добились заметных успехов и в области лексикологии и лексикографии. Вышли в свет более полные двуязычные словари (большой русско-казахский, терминологический, толковый, синонимический, не говоря уже об орфографическом, имеющем иную целевую установку). Некоторые общие и частные вопросы лексикологии и примыкающей к ней фразеологии были предметом специального исследования. Так, Г. Г. Мусабаев в послевоенный период занимался главным образом вопросами лексикологии. Он написал докторскую диссертацию по общим вопросам лексики (1960). С. К. Кенесбаев одним из основных объектов изучения избрал фразеологизмы в казахском языке (на эту тему им была опубликована серия статей и защищена в 1944 году докторская диссертация). Заслуживает особого упоминания крупный коллективный лексикографический труд — «Толковый словарь казахского языка» («Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі») в двух томах (1959, 1961), выпущенный впервые, раньше, чем в других тюркоязычных республиках Советского Союза. Словарь составили

Б. Аспандияров, Н. Асыкбаева, Ш. Ахметова, А. Болганбаев, Г. Джаркешева, К. Есенгулова, Т. Жанузаков, Е. Жубанов, А. Иманбаев, С. Кенесбаев, А. Махмутов, А. Мусалдаев, Б. Нургазина, А. Тажмуратов, С. Тойшибаева, Б. Хамзина (под общей редакцией автора настоящих строк). Словарь получил положительную оценку лингвистической общественности.

Имеется некоторый успех и в изучении отдельных сторон семантики слова.

Вопросы морфологии и синтаксиса привлекают наиболее пристальное внимание специалистов, придерживающихся единодушной трактовки, что грамматический строй — наиболее стойкая и наименее проницаемая сфера языка. В этой области языкознания оказалось особенно много проблем, подлежащих научному рассмотрению. Само собой разумеется, что данный структурный элемент является основным объектом школьного и вузовского изучения языка.

Высшие школы Казахстана, издательство «Мектеп», научно-методический кабинет при Министерстве высшего и среднего специального образования Казахской ССР, некоторые журналы гуманитарного профиля, не говоря уже об Институте языкознания, наиболее плодотворно работали именно в этой области.

Исследование процессов нормализации и развития литературного языка трудно себе представить без разработки больших и малых проблем грамматического строя. В этой связи следует упомянуть коллективный труд «Современный казахский язык» (1954), где подробно изложены его фонетико-грамматические нормы и лексический состав, а также монографию группы авторов «Современный казахский язык» (1962), в которой на русском языке была дана краткая, но стройная характеристика фонетики и морфологии казахского языка. В 1961 году на казахском языке для вузов издан курс синтаксиса М. Балакаева и Т. Кордабаева. Курс лексики и фонетики С. К. Кенесбаева и Г. Мусабаева вышел в 1962 году. Аналогичные работы выпущены Г. Абухановым, Н. Оралбаевой, Г. Маддиной, А. Абилякаевым. Появился учебник на казахском языке «Введение в языкознание» К. Аханова. Все эти работы представляют собой результат глубокого теоретического исследования и практики вузовского преподавания современного казахского языка.

Вопросы о глагольных категориях были предметом специального исследования ряда казахских языковедов. Так, перу А. К. Хасеновой принадлежит монография о залогах глагола в казахском языке (1951). Вспомогательным глаголам и общей морфологии глагола посвящены монографии И. Е. Маманова (1949, 1965). А. И. Исаковым выпущена книга по морфологии именных и служебных частей речи.

Практически важным мероприятием было издание в 1963 году большого орфографического словаря казахского литературного

языка, сыгравшего значительную роль в нормировании и упорядочении более шестидесяти четырех тысяч слов.

В изучении множества грамматических проблем казахского языкознания наряду с вышеупомянутыми авторами активное и плодотворное участие принимают А. Ермеков, К. Есенов, К. Мусаев, Е. Жанпейсов, А. Хасенов, Р. Амиров, Ш. Ш. Сарыбаев, А. Болганбаев, К. Аханов, Р. Барылбаев, Г. Джаркешева, Б. Каюмова, Д. Алимжанов, И. Уюкбаев, К. Неталиева, А. Ибатов, О. Толегонов, Ж. Шакинов, Ф. Мусабекова, Ф. Кенжебаева, А. Тулеуов, М. Томанов, Х. Аргынов и другие.

Специалисты по фонетике устанавливали закономерности фонетической системы казахского языка. Ими разработаны артикуляционная природа фонем, их классификация, гармония гласных, ассимиляционные изменения, вопросы акцентуации, слоговой структуры слова и т. д. Исследования В. Н. Зиновьева, Ж. Аралбаева, А. Исенгельдиной, Е. Ф. Симоновой, М. А. Черкасского, В. М. Шварцмана, Н. Туркбенбаева, М. Дуйсебаевой, С. Татубаева и других по разнообразным вопросам фонетики казахского и некоторых других тюркских языков (включая сюда ряд работ в сопоставительном с русским и другими языками плане) во многом помогли установить фонетические и орфоэпические нормы изучаемых языков.

Одним из определяющих направлений лингвистики в республике является новая методика исследования фонетических явлений казахского и других языков, а именно экспериментально-фонетический метод. При нашем Институте языкознания имеется фонолаборатория, которая располагает новейшей аппаратурой, необходимой для экспериментального изучения фонетической системы языка. Важность этого рода объективного исследования фонетики не вызывает никаких сомнений. Особо следует отметить, что в организации фонолаборатории, а также в подготовке молодых специалистов по экспериментальной фонетике оказала большую помощь группа ученых во главе с профессором В. А. Артемовым из Первого московского педагогического института иностранных языков имени Мориса Тореза и профессор Л. Р. Зиндер из Ленинградского государственного университета имени А. А. Жданова.

Начиная с 50-х годов оживилось исследование истории литературного и частично общенародного казахского языка. Эта работа идет по двум направлениям: а) изучение становления и развития литературного языка; б) изучение некоторых тюркских письменных памятников.

Заслуживают внимания некоторые исследования языковедов Р. Сыздыковой, Н. Карашевой, Е. Жанпейсова, Б. Манаспаева, Б. Абилкасымова, С. Исаева, А. Махмутова и других по языку и стилю Абая, дореволюционной периодике и произведениям отдельных казахских писателей. В тесной связи с данной тематикой находятся работы по вопросам художественного перевода (С. Тал-

жанов, А. Сатыбалдиев выпустили книги по данной проблеме).

Представляет несомненный интерес и лексикографический труд, подготовленный коллективом языковедов, — «Словарь языка Абая», где раскрывается значение и употребление слов и выражений из текста произведений классика казахской литературы.

Говоря об изучении проблем литературного языка, нужно особо упомянуть о книге «Вопросы развития литературных языков народов СССР» (1964), в которой представлены материалы Всесоюзной конференции, проведенной в Алма-Ате в 1962 году. Эта конференция была созвана научным советом по комплексной проблеме «Закономерности развития национальных языков в связи с развитием социалистических наций», Институтом языкознания и Институтом русского языка Академии наук СССР, Институтом языкознания Академии наук Казахской ССР. Конференция рассмотрела и обсудила широкий круг вопросов по обобщению исторического опыта развития литературных языков. Современное состояние, перспективы развития и историческая преемственность их нашли здесь правильное освещение. В работе конференции приняли участие языковеды, представители почти всех союзных и автономных республик и областей, а также литераторы, философы, историки.

В Алма-Ате в 1952 году состоялось совещание по проблеме становления казахского литературного языка и его диалектов, а в 1956 году — конференция, посвященная вопросам о глагольном виде и сложноподчиненных предложениях в тюркских языках.

Проведена полезная работа по комментированию и расшифровке отдельных письменных памятников. Как достижение, надо отметить исследование А. Курышжановым языка памятников мамлюкских кыпчаков. Кроме того, при участии автора настоящих строк подготовлено научное издание «Кодекса Куманикуса». Г. Айдаров успешно изучает некоторые стороны языковых особенностей древнетюркских письменных памятников Тоньюкука и Бильге-Кагана. Он опубликовал на эту тему книгу «Язык орхонского памятника Бильге-Кагана» (1966). Вопросом о сложных словах в языках тюркской семьи занимается Р. М. Муллина. Конкретная работа ведется и в области казахской ономастики и топонимики. А. Абдрахмановым и Т. Жанузаковым выпущены труды на эту тему⁴.

Удачей следует считать выход в свет в 1966 году «Краткого этимологического словаря казахского языка».

Проведена значительная работа по сопоставительному изучению казахского, русского и других языков. Исследования этого профиля вызываются задачами школьного и вузовского преподавания русского, казахского и иностранных языков. Над данной проблемой работает большой коллектив лингвистов учебных заведений республики. Весомыми трудами в этой области известны языковеды

⁴ *Әбдірахманов А.* Қазақстанның жер-су аттары. Алматы, 1959; *Жанұзақов Т.* Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы, 1965.

В. А. Исенгалиева, Н. Х. Демесинова, Д. Турсунов, Х. Х. Махмудов, Х. М. Сайкиев, В. Г. Белоусова, О. И. Ларина, К. Ищанов, Г. Байтугаева, Е. Н. Шипова, С. В. Шкуридин, К. Бейсенбаева, Е. Нурмагамбетов, И. Аджигалиев и другие. Ряд монографий получил высокую оценку научной общественности. Это — сборник «Вопросы изучения русского языка» (1955), «Сопоставительная грамматика русского и казахского языков (морфология)» (1966), «Сопоставительная грамматика русского и казахского языков (синтаксис)» (1966), сборник «Прогрессивное влияние русского языка на казахский» (1965), «Тюркские глаголы с основами, заимствованными из русского языка» (1966) и другие.

Русское языкознание хорошо представлено в Казахском государственном университете имени С. М. Кирова. Л. П. Ефремов, Х. Х. Махмудов, В. М. Никитевич, Х. М. Сайкиев, Е. А. Седельников и другие педагогическую деятельность умело сочетают с серьезным исследованием разнообразных вопросов русского языка. Эти ученые активно помогают выращиванию молодых лингвистов в Казахстане.

Казахский язык привлекает к себе внимание многих лингвистов нашей страны при разработке тех или иных вопросов других (одноструктурных и разноструктурных) языков. Он как предмет преподается в некоторых высших учебных заведениях (в Ленинградском государственном университете им. А. А. Жданова, Ташкентском педагогическом институте им. Низами).

Казахским языком стали интересоваться и за пределами Советского Союза⁵. За рубежом выходят отдельные труды по казахскому языку и литературе. В частности, надо указать на монгольско-казахский словарь (*Хабшай С., Минис Э.* Монголша-казакша сөздик, 1954), выпущенный в Монгольской Народной Республике, и казахско-английский словарь, изданный в США. В Америке научной грамматикой и составлением грамматики казахского языка и англо-казахского словаря занимается также О. Притцак. В той или иной степени вопросы казахского языка изучают в Турции, ФРГ, Болгарской Народной Республике (Э. Боев), Венгерской Народной Республике (Г. Хазан), Чехословакии (Л. Гржебичек). Некоторые вопросы фонетики казахского языка затронуты в трудах финского ученого М. Рясанена.

Над кыпчакскими письменными памятниками успешно работают известные польские тюркологи А. Зайончковский, А. Дубинский, немецкий тюрколог А. фон Габен, американские тюркологи К. Менгес, А. Тице. Мы сотрудничаем с крупным шведским тюркологом Гуннаром Яррингом. Видный французский тюрколог Луи Базен дал положительный отзыв о монографии «Қазіргі қазақ тілі», выпущенной в 1954 году в Алма-Ате. Некоторые вопросы

⁵ Проблемы казахского языка и языкознания живо интересуют ряд видных зарубежных тюркологов, как, например, Т. Текин (Турция), И. Циртаутас (ФРГ) и др.

казахского языка были предметом обсуждения на международных конгрессах.

В 1954 году на XXIII конгрессе востоковедов в Англии Н. Т. Сауранбаевым сделан доклад на тему «К вопросу об образовании казахского языка». Автором настоящих строк прочитаны доклады: в 1960 году на XXV конгрессе востоковедов в Москве «О развитии современного казахского литературного языка», в 1966 году на XI конгрессе Турецкого лингвистического общества в Анкаре «Об этимологии казахских слов *саңлақ* и *сәйгулік*».

Факты казахского языка использовались зарубежными исследователями и раньше. Так, известные востоковеды Г. Вамбери, М. Мартен, В. Банг и другие в своих тюркологических трудах дают некоторые сведения и о казахском языке.

Следует сказать несколько слов и об уйгурском языкознании. Уйгурский язык постоянно привлекал к себе внимание и отечественных, и зарубежных тюркологов. Такие крупнейшие ученые, как В. В. Радлов, С. Е. Малов, Н. Н. Пантусов, К. К. Юдахин, В. М. Насилов, Н. А. Баскаков, Э. Н. Наджин и многие другие, внесли весомый вклад в уйгуроведение. Из зарубежных востоковедов надо упомянуть В. Банга, В. Котвича, К. Менгеса, Р. Ракетта, Г. Ярригга, А. фон Габен. Ничуть не отрицая огромной заслуги дореволюционных ученых в изучении уйгурской культуры, «говорить об уйгурском языкознании, — пишет А. Т. Кайдаров, — как о самостоятельном предмете уйгуроведения, каким его представляем мы сейчас, в дооктябрьский период, конечно, не приходится».

Уйгуроведение вообще, уйгурская филология в частности получили свое подлинное развитие только в советский период. И в организации исследований, и в характере постановки и методов научной разработки проблем уйгурского языкознания наблюдается значительный сдвиг. В Алма-Ате коллективами авторов вынуждены столь важные труды, как: «Уйгурско-русский словарь» (1961), «Орфографический словарь уйгурского литературного языка» (1963); «Современный уйгурский язык» (на уйгурском языке), ч. 1 (1963), ч. 2 (1966); сборник статей «Исследования по уйгурскому языку» (1965). Целый ряд исследователей (А. Шамиева, А. Кайдаров, Э. Тенишев, Г. Садвакасов, Т. Талипов, Ч. Сайфуллин, Ю. Цунвазо, И. Исмаилов, Л. Аганина, Қ. Мелиев, Е. Ушаков, В. Юдин и другие) плодотворно работают над насущными проблемами уйгурского языкознания. Труды крупных ученых С. Е. Малова, В. М. Насилова, А. К. Боровкова, Н. А. Баскакова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака, как и молодых их коллег по перу, в большой степени продвинули вперед уйгуроведение. Отдел уйгуроведения при Отделении общественных наук Академии наук Казахской ССР, кроме того, призван разрабатывать комплекс проблем литературы и культуры уйгурского народа.

Одним из главных итогов казахского языкознания за советский период является теоретико-углубленное изучение ряда узловых

проблем современного казахского языка. Несмотря на некоторые пробелы в исследовательской деятельности лингвистов республики можно смело утверждать, что они небезуспешно начали формировать направления (школы) по научной трактовке следующих вопросов: казахская диалектология, теория словосочетания, некоторые стороны глагола, проблемы фонетической системы и казахской лексикологии, сопоставительная грамматика казахского и русского языков. О наличии специализированных направлений (школ) казахской лингвистики говорит и разветвленная сеть научных кадров-диалектологов, грамматиков, фонетистов, лексикографов.

Труды крупнейших советских языковедов И. И. Мещанинова, А. Н. Самойловича, С. Е. Малова, Н. К. Дмитриева, К. К. Юдахина, А. Н. Кононова, А. К. Боровкова, Н. А. Баскакова, Э. В. Свортяна, И. А. Батманова, К. К. Сартбаева, Е. И. Убрятовой, Э. Н. Наджиба, В. М. Насипова, Г. Д. Санжеева, Ю. Д. Дешериева, А. А. Юлдашева, А. М. Щербака и многих тюркологов национальных советских республик прямо или косвенно внесли важный вклад в развитие казахского языкознания.

Таким образом, столетнее изучение языка казахского народа разбивается на два этапа, равнозначных по времени, но далеко не равноценных лингвистически: дооктябрьский и послеоктябрьский. Первый полувековой период представляет собой исходный пункт, своего рода трамплин для решительного прыжка. Советский период характеризуется несравненным преимуществом во всех отношениях: и по методологической постановке и методике исследования вопросов, и по широкому охвату материала. Иначе говоря, пятидесятилетний путь развития казахского советского языкознания принципиально отличается от предыдущего столетия своими высокими количественными и качественными показателями. Теоретико-познавательное и общественно-практическое значение языка повелительно диктует необходимость еще более широкого осуществления организационно-научных и научно-исследовательских мероприятий в Казахстане.

Говоря о достижениях в области языкознания, нельзя упускать из виду исключительно благоприятные условия, созданные в советское время для теоретического и практического изучения родного языка. Сила и размах социального прогресса в нашей стране после Великого Октября применительно к национальным языкам в том и заключается, что национальное освобождение дало возможность естественно и беспрепятственно развиваться множеству языков народов Советского Союза. Характер и темп развития этих языков, внешний и внутренний факторы, обуславливающие их обогащение и усовершенствование, настолько значительны, насколько значительна сама советская эпоха. Это исторически важное достижение является результатом мудрой ленинской национальной политики КПСС. С этим не могут не считаться даже махровые реакционеры за рубежом.

Общеизвестно, что лицо научного учреждения или вуза определяется его профилем и целевыми задачами и не в меньшей степени теми методическими приемами, на основе которых ведется теоретическая разработка соответствующих проблем. Об этой стороне дела надо говорить потому, что о выпускаемой или подготавливаемой продукции судят прежде всего с точки зрения ее научной значимости, т. е. идейно-теоретического уровня исследовательской деятельности.

Сессия по общественным наукам, прошедшая в конце 1965 года по инициативе Академии наук СССР в Алма-Ате, а также общее собрание Отделения общественных наук Академии наук Казахской ССР в 1966 году показали, что в ряде научных учреждений преобладают описательные работы. Хотя этот упрек и верен, но практическая потребность в описательных работах еще велика. Так, например, нормативная грамматика, терминологические словари и другие прикладные отрасли практического языкознания не могут сниматься с повестки дня языковедов, так как они вызваны самой жизнью, самой практикой преподавания родного языка в школе и высшем учебном заведении. Но это обстоятельство ничуть не противоречит тому, чтобы языковеды глубже и шире занимались также теоретической и историко-теоретической проблематикой казахского и уйгурского языкознания.

В разработке нормативной грамматики казахского, уйгурского языков, казахской лексикографии, диалектологии, в сопоставительном изучении русского и казахского языков и в некоторых других вопросах языковеды Казахстана занимают видное место в нашей стране, что не раз отмечалось на научных конференциях и сессиях.

Важность теоретических и исторических исследований не может вызывать ни малейших сомнений потому, что всестороннее изучение закономерностей языка немислимо без теоретических обобщений и методологических принципов, а также без историзма.

Когда речь заходит о конкретных методах как приемах исследования, некоторые языковеды утверждают, что якобы «прием приему рознь». В данном случае нам хочется сказать, что «прием приему подмога». Такая точка зрения оправдана тем, что язык — явление многообразное, сложное, порой противоречивое и потому требует применения различных методов исследования. Следовательно, нет оснований избегать рациональных сторон структуральной лингвистики, не говоря уже о таких испытанных методах, как сравнительно-исторический и другие.

Если взглянуть на нынешний перспективный план развития языкознания в республике, то становится ясным, что тематика работ в этой области общественных наук принципиально отличается от заданий предыдущих лет, во-первых, характером постановки вопроса (т. е. предусматривается всестороннее, глубокое изучение животрепещущих проблем структурных звеньев языка, форми-

рования и развития казахского литературного языка); во-вторых, коллективной разработкой комплекса вопросов, которые из-за их сложности трудно решать исполнителям (лексикографические труды, некоторые узловые вопросы грамматики, диалектологии казахского языка и другие).

В связи с задачами общественных наук, поставленными партией и правительством, языковеды призваны активно участвовать в разработке вопросов, связанных с выяснением закономерностей сближения социалистических наций и взаимодействия языков народов СССР в нашу эпоху. На материале представленных в республике языков мы должны углубленно изучать, теоретически обобщать перспективы развития языков и проблему их взаимодействия. При этом надо иметь в виду, что сфера употребления, вернее объем общественных функций языков в нашей стране, неодинаков, что это явление сохранится надолго и в будущем. Так, например, масштаб употребления русского, казахского, уйгурского, дунганского языков носит несколько различный характер. Вместе с тем никто не может игнорировать значения того или иного национального языка.

Выясняя специфику конкретного языка и общую его роль в быту и общественной сфере, мы должны четко представлять назначение языка межнационального общения. Расцвет национальных литературных языков, с одной стороны, расширение функций этого языка, перерастающего во второй родной язык для народов Советского Союза — с другой, т. е. процесс двуязычия — наиболее интересное явление в нашей стране. Роль языка межнационального общения в нашей стране, как известно, выполняет русский язык. Разработка взаимоотношений родного и межнационального языков — одна из важных и неотложных социологических проблем.

К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА НА КАЗАХСКИЙ *

На страницах республиканской печати своевременно поставлена важная проблема выяснения характера взаимоотношений между современным казахским и русским языками. Теоретическая актуальность этой проблемы заключается в том, что без всестороннего ее изучения трудно, даже невозможно познать природу не только лексических, но и ряда стилистических и фонетико-грамматических закономерностей современного казахского языка.

Благотворное влияние языка великого русского народа на казахский язык, как и на языки других народов Советского Союза, каждодневно ощущается и в нормах литературного языка, и в нормах устной речи. Внимательное изучение вопросов взаимоотно-

* Статья опубликована в «Вестнике АН КазССР» (1953. № 6. С. 11—19).

шения казахского и русского языков поможет правильно построить научный курс современного казахского языка.

Теоретическая разработка этой проблемы непосредственно вытекает из необходимости широкой массе трудящихся нашей республики практически овладеть русским языком — языком передовой науки и социалистической культуры, языком русской классической литературы.

Изменение словарного состава, его пополнение не всегда зависят от политических изменений в жизни народа, так как один из путей обогащения лексики — заимствования — имеет ряд источников. Так, экономическое и культурное общение русского и казахского народов, имевшее место задолго до окончательного добровольного присоединения Казахстана к России, сопровождалось значительным количеством лексических заимствований. Иначе говоря, по своему характеру и содержанию заимствованные слова и выражения в большинстве случаев не совпадают с социально-экономической периодизацией гражданской истории.

Влияние русской культуры, проникновение передовых идей русского народа в Казахстан восходит к далекому прошлому. Языковые же заимствования относятся к еще более ранней эпохе по той причине, что русский народ с его развитым, гибким и мощным языком представлял собою тот арсенал, откуда шли не только передовые идеи, не только объекты материальной и духовной культуры, но вместе с ними и языковые их адекватности — слова и выражения. Восприимчивая часть языка — словарный состав — является наиболее изменчивым, легко включающим в свою орбиту слова и выражения из других языков. Значительную долю отсутствовавших ранее в казахском языке слов составляют заимствования из русского языка. Выяснение характера и содержания этих заимствований есть одна из очередных задач казахского языкознания.

Нужно с сожалением отметить, что мы, казахские языковеды, даже не попытались разработать теоретическое и художественное наследие, оставленное Чоканом Валихановым, Ибраем Алтынсариным и Абаем Кунанбаевым.

Общезвестно, что эти поборники просвещения были глашатаями распространения среди казахского народа передовой русской культуры, которая обогащала казахскую национальную культуру; они активно пропагандировали необходимость изучения русского языка казахами, а Ибраю Алтынсарину суждено было стать пионером в деле составления казахского алфавита и орфографии на основе русской системы письменности еще в конце прошлого столетия. Глубокое изучение произведений Абая и Алтынсарина дало бы много интересных данных в отношении заимствований, идущих из русского языка.

Влияние русского языка на казахский после Великого Октября имеет принципиально важное отличие от влияния в дооктябрьский период. В связи с коренными изменениями в политической и со-

циально-экономической жизни казахского народа после 1917 года дооктябрьский казахский младописьменный язык получил могучий толчок к развитию и стал формироваться в соответствии с формированием казахской социалистической нации.

Огромные изменения претерпел, прежде всего, словарный состав казахского языка. Мы выше упомянули, что исключительно важный сдвиг и обогащение словарного состава казахского языка за счет слов русского языка служит одним из основных путей, содействовавших становлению казахского литературного языка. Этот немаловажный канал развития казахского языка всемерно расширялся сообразно с жизненной потребностью, за счет притока огромного количества русских слов, выражающих разнообразные социально-экономические, технические и другие понятия.

Жизненная необходимость заимствований из русского языка вытекает из того, что он является языком межнационального общения в СССР и распространен в мире: его изучают, на нем пишут и говорят в странах народной демократии. Другим решающим фактором служит то обстоятельство, что казахский и русский народы связаны братскими узами давнишней дружбы. Эта дружба, как и дружба всех народов Советского Союза, достигла своей высшей ступени после Великого Октября на основе осуществления единственно правильной национальной политики партии Ленина.

В странах капитала, где нет национального равноправия, нет условий для мирного и дружественного сотрудничества наций и языков, на очереди стоит не сотрудничество и взаимное обогащение языков, а ассимиляция одних и победа других языков. Неудивительно поэтому, что в этих странах имеется деление языков на «язык сердца» и «язык хлеба насущного». К первой группе относится обычно родной язык колонии, ко второй — язык метрополии.

В нашей стране, стране социализма, сложилось небывалое в истории человечества сотрудничество наций и языков. Нам совершенно чуждо само понятие делить языки на «язык сердца» и «язык хлеба насущного», как это принято в капиталистическом мире. С большим воодушевлением, упорно и настойчиво советские народы изучают на родном и русском языках произведения гениев человечества: Маркса, Энгельса, Ленина; с любовью и огромным наслаждением читают бессмертные произведения классиков русской и мировой литературы и на своем родном и на русском языках; молодое поколение советских людей овладевает знаниями на родном и русском языках; добровольно и с охотой все народы Советского Союза общаются между собою на языке своего старшего брата — великого русского народа.

Основной словарный фонд, базирующийся на корневых словах, — главный ведущий источник нового словообразования. Через посредство грамматических словообразовательных форм основной словарный фонд вступает в контакт со словарным составом. Вместе

с тем они (грамматические словообразовательные формы), как и категория словоизменения, позволяют словарному составу поступать в распоряжение грамматики языка, которая определяет правила изменения слов, правила соединения слов в предложения и, таким образом, придает языку стройный, осмысленный характер. В этом отношении вопрос о советизмах и интернациональных словах заслуживает пристального рассмотрения с точки зрения их лексико-семантической роли и грамматического (путем прибавления аффиксов) и неграмматического (путем лексического словосочетания) словообразования. Сама жизнь ставит перед лингвистами задачу — изучить вопрос о закономерности прибавления казахских аффиксов словообразования (в которых, как и в формах словоизменения, проявляется национальная самобытность языка) к интернациональным словам, вошедшим из русского языка, а также выяснить характер и функции интернациональных аффиксов.

Нужно отметить, что вместе с интернациональной лексикой казахский язык заимствовал определенное количество интернациональных аффиксов деривационной значимости: из них некоторые аффиксальные и префиксальные элементы не всегда осознаются в языковом мышлении, а воспринимаются в казахском языке часто как единое лексическое целое вместе с основой или корнем, как, например, 'контральто', 'контекст', 'пролетариат', 'интернационал' и др. Формальные элементы (или ставшие ими первоначально основные морфемы) не всегда осознаются, как не осознается и составной характер таких слов, как, например, 'велосипед', 'мотоцикл', 'астрономия' и др. Вопрос о роли и характере интернациональных аффиксов в казахском языке, как и в других тюркских языках, остается спорным.

Ряд специалистов (Э. В. Севортян, Г. Г. Мусабаев и др.) утверждают, что эти аффиксы еще не закрепились в тюркских языках. Так, например, Э. В. Севортян пишет: «...словопроизводными формами в тюркских языках могут считаться лишь такие, которые свободно создают или исторически создавали новые слова из корней и основ, в числе их и тюркского происхождения. Подобными возможностями суффиксы *-изм*, *-ист* и другие на тюркской почве пока не обладают»¹. Считая правильной эту постановку вопроса, нам хочется лишь отметить, что интернациональные аффиксы в будущем, при условии большой их употребительности, могут быть осознаны говорящими как словопроизводные формы и дифференцироваться от основной морфемы.

Назрела необходимость урегулировать и привести в систему принципы перевода на казахский язык многочисленных словообразовательных аффиксов русского языка, как и ряда интернациональных аффиксов. Научно разработанных критериев принятия интер-

¹ Севортян Э. В. Об общих ошибках казахских языковедов // Вопросы языкознания. 1953. № 2.

национальных аффиксов и перевода аффиксов русского словообразования еще нет. Некоторые казахские языковеды сами путают разнообразные по образованию и происхождению русские аффиксы типа: *-истск-ий* (большевистский, меньшевистский), *-ическ-ий* (коммунистический, педагогический), *-ческ-ий* (переводческий, просвещенческий), *-инск-ий* (кзыл-ординский, алма-атинский), *-ск-ий* (университетский, институтский). Имеет место излишняя произвольность в переводе на казахский язык подобных словообразований.

Специальной разработки требует проблема калькирования множества слов и выражений с русского на казахский язык. Калькирование может принести большую пользу при умелом к нему подходе, но неразборчивое калькирование может принести вред, затемняя значение слов.

Казахский литературный язык испытывает полезное воздействие со стороны русского языка и в отношении строя предложений, особенно переводной литературы; вклинение авторской речи в середину прямой речи, употребление глагольного сказуемого в начале предложения (особенно при наличии восклицательно-эмоциональных интонаций), частое соблюдение порядка слов предложений русской конструкции (особенно при переводе социально-экономической литературы) и др. В этих сдвигах нельзя усмотреть коренных конструктивных изменений в казахском языке. Стилистические изменения находятся в органической связи с лексико-семантическим своеобразием русских, интернациональных слов и выражений, просачивающихся в лексику казахского языка. Немаловажным фактором является при этом также целесообразность сохранения стилистического своеобразия русского оригинала.

Многие насущные вопросы лексико-стилистического характера требуют безотлагательного решения. В частности, окончательно не решен вопрос передачи специфических особенностей выражений, связанных с категорией грамматического рода в русском языке.

Нельзя, например, считать удачной переводческую практику, когда слова 'работница', 'колхозница' передаются в виде *жұмысшы әйел, колхозшы әйел*. Разве правильно, чтобы на вопрос: «Сіз кімсіз?» — казахские колхозницы и работницы отвечали бы: «Мен колхозшы әйелмін», «Мен жұмысшы әйелмін» Признание «законности» такого оборота равносильно признанию «законности» таких оборотов (к счастью, не употребляемых в переводческой практике), как, например: *Мен колхозшы еркекпін; Мен жұмысшы еркекпін*. Так как в казахском языке нет деления слов по грамматическим родам, все казахские колхозники, колхозницы, рабочие и работницы независимо от пола говорят: «*Мен колхозшымын*», «*Мен жұмысшымын*».

Некоторое влияние русского языка на казахский наблюдается и в отношении фонетической системы казахского языка: появление новых фонем (в, х, ф, ц, ч), тенденция количественного и качест-

венного изменения слоговой структуры, обязательность сохранения русской акцентуационной нормы интернациональных слов и др. Автор настоящей статьи в своей работе² по фонетике казахского языка, рассчитанной на вузы, счел нужным осветить этот вопрос в связи с общими закономерностями современного казахского языка.

Более вышукло проявляется влияние русского языка на казахский в области орфографирования интернациональных слов. Проблема орфографии заслуживает особого рассмотрения, ибо здесь немало спорных, порою явно неверных положений, дающих повод для разноречивых написаний одного и того же слова.

Если для дореволюционного периода в связи со слабым развитием казахского литературного языка характерным является проникновение русских слов через посредство в основном устной речи (лишь частично письменной речи, представленной, главным образом, произведениями Абая и Алтынсарина), то для послеоктябрьского периода, благодаря окончательно сформировавшемуся казахскому литературному языку, мы имеем весьма плодотворное двустороннее влияние русского языка: русские слова вглубь и вширь проникают и в литературную, и в устную речь. Наличие богатого литературного языка дает исключительно большую возможность закреплять и нормализовать заимствованные слова, в результате чего происходит их пересгруппировка между словарным составом и основным словарным фондом: множество жизненно важных и часто употребительных слов типа *совет*, *партия*, *пионер* попадают в основной активный словарный фонд.

Необходимо специально разработать весьма интересную проблему соотношения русских слов и выражений в устной казахской речи и в литературном языке. Дело в том, что русский язык, являющийся интернациональным в Советском Союзе, стал вторым родным языком всех народов нашей страны. Очень показательно, что знание русского языка стало одним из признаков культурного уровня советской интеллигенции в широком смысле слова. Необходимость практического изучения русского языка ощущается везде. Все слои населения национальных республик стремятся овладеть русским языком. Естественно поэтому, что в казахской устной речи русские слова и обороты, которые обычно переводятся на казахский язык, употребляются гораздо в большей степени, нежели в письменной речи.

В нормах устной речи наблюдается много интересных явлений. Так, например, в устной речи почти все слои казахского населения прибегают к русским наименованиям учреждений: *райкомға барамын*, *райсоветтен келдім*. *Цеканың қаулысын орындайық* и т. д. Подобные явления говорят о необходимости пересмотра аббревиатурных наименований учреждений и организаций. Нам кажется

² Раздел «Фонетика» в кн.: Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954. 95—176-б.

целесообразным употреблять многие аббревиатурные адекватности организаций и учреждений в русской форме. Это особенно необходимо в отношении новообразований, типа 'ТАСС', а также тех слов, которые вовсе не имеют казахского аббревиатурного соответствия (ГЭС, Облоно, Облсобес и многие другие). Нелепо употреблять их в виде: СЭС (ГЭС), ОблХАБ (Облоно), ОблКБ или ОблМБ (Облсобес). Нельзя считать удачным словопроизводство СОТА (вместо ТАСС).

Следует дифференцировать сокращенные слова. Давно вошедшие в казахский язык слова типа ССРО, комсомол и другие должны быть сохранены. Мы говорим о сохранении русской формы сокращений в отношении менее употребительных слов и новообразований.

Дело в том, что аббревиатура в строгом смысле слова вовсе не является категорией лексической, она лишь условная графическая передача полного названия. Поэтому не нужно бояться бытования не только в устной, но и в письменной речи сложносокращенных слов в русской форме, где это необходимо. Совершенно очевидно, что нельзя злоупотреблять сокращенными словами: это затрудняет понимание контекста и создает излишний параллелизм в наименованиях. Употребление сложносокращенных слов оправдывается в тех случаях, когда мы имеем дело с наиболее важными наименованиями учреждений и организаций. Эти, как и другие, вопросы можно с успехом решить при внимательной разработке всего речевого процесса, всех норм устной и письменной речи.

При выяснении путей обогащения и развития казахского литературного языка вообще и путей заимствований из русского и других языков народов СССР в частности необходимо учесть создание синонимии в языке, ибо синонимы дадут возможность всесторонне охватить одно и то же понятие в общем языковом процессе.

Учитывая своеобразие использования синонимического ряда слов, мы должны принимать «параллельные» формы слов и выражений. Использование синонимов неравнозначно использованию абсолютно одинаковых слов и выражений, ибо в языке абсолютно совпадающие адекватности встречаются крайне редко. Это обстоятельство создает благоприятную почву как для бытования и переосмысления «старых» слов, так и для смелого внедрения в общенародный обиход русских и других заимствованных слов. Правильная постановка данного вопроса дает возможность разрешить некоторые спорные моменты теории и практики перевода, принятия терминов и терминологических выражений.

Г. Мусабаев резонно говорит о наличии неправильной тенденции: во чтобы то ни стало переводить все русские слова на казахский язык, включая и интернациональные термины, вошедшие из русского языка. Он совершенно правильно трактует вопрос в отношении слов 'пропаганда' и 'агитация'. Казахские слова *насихат*, *уғит* не могут в строгом смысле выражать сущность переосмыслен-

ных латинских слов 'пропаганда' и 'агитация'. В этом отношении мы должны руководствоваться ленинским указанием насчет сохранения оборота «диктатура пролетариата»: никакой перевод на другой язык не может, как указывал В. И. Ленин, исчерпать внутреннюю сущность, следовательно, правильно передать значение данного оборота. Из ленинских указаний вовсе не вытекает вывод о том, что интернациональные слова-термины не подлежат переводу. При наличии точного эквивалента в данном национальном языке будет правильным использовать внутренние лексические ресурсы языка и перевести термины. Здесь необходимо дифференцированно подходить к терминам и решать, какие слова переводимы, а какие — нет.

Принятие интернациональных терминов предполагает двоякий способ: а) принятие термина, общего для многих языков и в своем внешнем оформлении и в своем значении; б) принятие термина, интернационального по значению, но разнообразящегося по внешнему оформлению. Примерами первой группы могут служить многие слова типа 'совет', 'республика', 'колхоз', 'совхоз', 'физика', 'химия', 'грамматика' и др. Примеры второй группы: *жоспар* (план), *жарыс* (соревнование), *Жоғарғы* (Верховный), *бесжылдық* (пятилетка) и др.

Многолетняя практика в терминотворчестве побуждает так ставить вопрос: использовать не только «то или другое», а «и то, и другое». Иначе говоря, интерес работы требует использования и того и другого способа принятия и апробации терминов. Очень вредно впасть в одну из крайностей. В нашем представлении Г. Мусабаев допускает некоторые неточности в формулировках и примерах в отношении слов, вошедших в казахский язык в дооктябрьский период. В статье «Некоторые вопросы развития казахского языка» он не всегда разграничивает понятия термина и «обыденных слов». Вопрос о таких словах, как 'кровать', 'самовар', 'ботинки', нельзя отождествлять с вопросом о терминах 'пропаганда' и 'агитация'. Нельзя с одинаковой меркой подходить к разнообразным по характеру и языковой значимости словам, ибо это может нанести вред делу терминотворчества, затрудняя понимание природы и особенностей терминов.

Даже вопрос правописания слов должен разрешаться дифференцированно, в зависимости от выполняемой ими функции в языке (терминологической или обыденной). Нельзя согласиться с предложением автора в отношении тех, давно бытующих в казахском языке слов, начертание которых отлично от их орфоэпии. Нет никакой теоретической и практической надобности ломать правописание, тем более традиционное произношение давно вошедших в общенародный обиход слов, не имеющих терминологического значения. Речь идет о таких словах, как *қамыт* (хомут), *доға* (дуга), *әшмүшке* или *әшмүңке* (восьмушка), *самауыр* или *самаурын* (самовар), *бөтелке* (бутылка), *кереует* (кровать), *шыстай* (из русско-

го слова 'чистый' в словосочетании *шыстай жалаңаш*), *бедре* (из русского слова «ведро» в значении специального вида ведра), *бөшке* (бочка), *пайтон* (фаэтон), *кеңсе* (канцелярия), *шіркеу* (церковь), *сиса* (ситец), *барқыт* (бархат), *сәтен* (сатин) и многие другие.

Без особого затруднения можно урегулировать встречающиеся отдельные колебания в правописании этого рода слов. Традиционное начертание подобных слов, давно претерпевших в казахском языке фонетическую деформацию, ни в коей мере не может мешать изучению русского языка, как это кажется Г. Мусабасеву. Главное не в этом. Принципиально важным является вопрос об урегулировании правописания терминов не столько заимствованных — интернациональных, сколько образованных на базе внутренних ресурсов казахского языка.

Вопрос правописания интернациональных слов-терминов мы считаем окончательно решенным: не может быть двух мнений в отношении их начертания. Ни в коей мере нельзя согласиться с предложением некоторых ученых писать интернациональные слова отлично от русской орфографической нормы. Сохранить русское начертание необходимо именно в этой части, т. е. в советско-интернациональной терминологии казахского языка. Предложение изменить начертания интернациональных терминов «в соответствии с казахским произношением» нельзя считать обоснованным. Дело в том, что один и тот же интернациональный термин, как это бывает часто в любом языке, может различно восприниматься в акустическо-артикуляционном отношении: то *тірактір*, то *тырақтыр*, то *тырақтыр* (трактор) и т. д. Если идти по этому принципу, то невозможно установить унифицированную норму правописания, трудно будет избежать неурядицы в правописании. Поэтому принцип русского начертания должен быть последовательно проведен с начала до конца.

Назрела необходимость оживить работу Гостерминкома и Института языка и литературы АН Казахской ССР по действенной разработке советско-интернациональной терминологии; в компетенцию этих учреждений должен быть также включен немаловажный вопрос уточнения и унификации орфографии казахского литературного языка.

Грандиозные изменения, происшедшие в политической, экономической, культурной жизни казахского народа в советский период его истории, неизмеримо обогатили казахский язык. Необходимо в ближайшее время дать широкой общественности солидные труды по динамике словарного состава казахского языка, его пополнению за счет слов и выражений, вызванных к жизни советской действительностью. Особо следует выделить при этом интересную проблему переосмысления значения множества слов, выпадения отдельных архаизмов, обращения ряда слов в историзмы, вместо которых появляются многочисленные новые слова — неологизмы.

В деле научного исследования проблемы влияния русского язы-

ка на казахский подобающее место должна занять периодическая печать, ибо она является средоточием отражения многогранной жизни народа и его языка: в ней больше, чем в каком-либо другом виде письменной литературы можно уловить биение пульса лексической жизни языка.

Богатейший фактический материал современного казахского литературного языка ожидает своего исследователя и в отношении стилистическо-лексического, семантического и фонетическо-грамматического анализа.

Таковы аспекты научного изучения влияния русского языка на современный казахский литературный язык, теоретическое и практическое решение которых является неотложной задачей казахских языковедов.

К ВОПРОСУ О ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ ОБЩНОСТИ *

(На материале некоторых грамматических явлений
казахского языка)

Говоря об общности языков, следует не упускать из виду вопрос об исторической взаимосвязи их носителей. Казахский народ как самостоятельная этническая единица окончательно сформировался в конце XIV — начале XV в. Таким образом, этническое обособление и выход казахского народа на историческую арену относятся к периоду послемонгольской империи. Значит ли это, что тюрко-монгольская (*resp.* казахско-монгольская) языковая общность (если таковая вообще имеет место) могла возникнуть только после XIII—XIV вв.? Хотя данные лексики не могут служить решающим критерием при установлении генетического родства языков, у лингвистов есть основания задуматься о возможной генетической связи тюркских и монгольских языков. Речь идет прежде всего о формально-грамматических показателях, функционирование которых в рассматриваемых языках, как известно, объясняется факторами эфемерного характера.

Если это так, то к какому историческому этапу нужно отнести появление общих для обеих языковых групп морфологических (да и не только морфологических) элементов? Так как эти элементы не могут быть включены в разряд заимствований, надо полагать, что носители данных языков имели контакт, притом длительный, в далеком прошлом. «Длительный контакт в прошлом» — это само по себе ни о чем не говорит, ибо арабо-иранские лексические заимствования в казахском и других тюркских языках имеют не

* Статья опубликована в кн. «Проблема общности алтайских языков» (Л., 1971. С. 322—330).

менее длительную историю. Пути, способы и характер подобного проникновения не вызывают в востоковедении каких-либо сомнений. К тому же не может быть и речи о какой-то грамматической общности между тюрко-монгольскими языками, с одной стороны, и арабо-иранскими — с другой.

Тогда не имеем ли мы здесь дело с явлениями субстратными (суперстратными, адстратными)? Но и это не так. Ведь следы одного языка в составе другого, параллельно существовавшего, или же следы языка пришельцев в языке аборигенов (и наоборот) тоже уходят в далекое прошлое. Субстрат может повлиять лишь на отдельные стороны языка. Необходимо признать, что субстратные явления все еще не получили окончательного объяснения не только в алтанстике, но и в общей теории языкознания.

Известно, что формирование этнического единства — процесс довольно длительный. Период возникновения общих языковых элементов (прежде всего, грамматических) в родственных языках надо отнести к той эпохе, когда родоплеменные союзы еще не отпочковались окончательно и когда наряду с процессом объединения (интеграции) родов и племен происходил также процесс их дифференциации. Окончательная отшлифовка и установление фонетико-грамматических и других норм, естественно, непосредственно обусловлены консолидацией народностей.

Казахский народ в лице многочисленных родов и племен, впоследствии вошедших в его этнический состав, находился длительное время в контакте с монгольскими племенами и союзами племен. В результате значительная часть этих казахских фратрий влилась в этногенетический строй монголов, что подтверждается этнонимическими и другими наименованиями (найманы, керей, конграты, дулаты, жалаиры и др.)¹. Непосредственный контакт и длительное общение тюркских и монгольских племен крупнейший востоковед Б. Я. Владимирцов «относил к эпохе, предшествующей образованию монгольской империи, поскольку в дальнейшем (после XIII—XIV вв.) основная масса монгольского населения уже не соприкасалась с тюркскими народами и непосредственный контакт между носителями монгольской и тюркской речи прекратился»². Г. Д. Санжеев, на наш взгляд, совершенно справедливо поправляет своего учителя, когда пишет, что и после XIII—XIV вв. «отдельные монгольские племена продолжали общаться с тюркскими племенами и народами: дархаты с тувинцами, буряты с якутами, ойраты с тюрками Южной Сибири, Средней Азии, Поволжья и т. д.»³.

¹ Бартольд В. В. [рецензия] // Бартольд В. В. Соч. Т. 5. М., 1968. С. 273 и след. Рец. на кн.: Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. СПб., 1897.

² Цит. по: Санжеев Г. Д. Б. Я. Владимирцов — исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов. М., 1958. С. 21.

³ Там же.

После XIII—XIV вв. народы Средней Азии и Казахстана тесно общались с калмыцкой народностью; надо полагать, их языковая связь в этот исторический отрезок времени проявилась в основном в лексической сфере, включая топонимические наименования. Что же касается общности грамматического яруса и, в известной степени, фонетической системы, то она в этих группах алтайских языков характеризуется главным образом их материальным сходством.

Известно, что казахским личным местоимениям *мен* (в других тюркских языках *мән, мін* и др.) — 'я', *сен* (в других тюркских языках *сән, сін...*) — 'ты' соответствуют монг. *би* — 'я', *ши/чи/си* — 'ты'; казах. *біз* — 'мы', *сіз* — 'вы' соответствует монг. *бид, бидә, бидн (мадн)* — 'мы'; *та, та нар, тадн* — 'вы'. Один из виднейших тюркологов С. Е. Малов писал: «...можно предполагать, что и местоимение *biz* 'мы' происходит из местоимения *tāp (ten, tīn)* — 'я'»⁴. Совпадает и целый ряд указательных местоимений: казах. *эне*, монг. *энэ* — 'этот'; казах. *өз(i)*, монг. *өөрөө* (в данном случае наблюдается чередование *p ~ z; өгіз, огуз, өккүз* и *өкур* — 'бык'; в казахском *өгіз өкіреді* — 'бык мычит'; *көр, гөр* — 'видеть'; 'слепой', *көш, гөз* — 'глаз' и др.). Подобные параллели находим и в других разрядах местоимений: казах. *кім*, монг. *хэн* — 'кто'; казах. *бәрі* (*бары, барлық*), монг. *баран* — 'все' и др.

Более примечательной является общность родительно-винительного, местно-исходного падежей с некоторой различительной огласовкой (казах. *мені, сені*, монг. *миний, чиний* — 'меня', 'тебя'; ср. эту форму с формами имен существительных: казах. *ағаның*, монг. *ахын* — 'брата'; каз. *ағалардың*, монг. *ахнарын* — 'братьев' и т. д.).

Надо отметить, что формы *biz, сіз* в тюркских языках в большей степени, чем в монгольских, претерпели семантическую эволюцию. Своеобразная их лексикализация в казахском языке (утрача значения множественного числа, особенно во 2-м лице, *сіз* 'вы' сохранилась только в значении вежливой формы) требует вторичного наслоения тюркоязычного показателя множественного числа *-лар* на первичную, по всей вероятности, тюрко-монгольскую форму *c ~ z ~ t ~ d ~ dә*. Подобные явления возникают в результате трансформации грамматического значения и наблюдаются как в родственных, так и в неродственных языках (казах. *әулие* — форма множественного числа арабского языка от *вали*; в тюркских языках *әулие* употребляется в качестве нарицательного слова только в значении единственного числа, от которого образуется при посредстве *-лар* форма множественного числа). Ср.: *рельстер* — 'рельсы'; то же самое надо сказать и о форме *жар-ан-дар* — 'коллеги' (в иранских языках *-(a)n-* служит окончанием множественного числа).

⁴ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1951. С. 52.

Имеется сходство и в грамматическом функционировании личных и указательных местоимений в рассматриваемых языках.

Далее, один из показателей множественного числа в монгольских языках и говорах *-нар*, по всей вероятности, имеет историческую общность с тюркоязычным *-лар*, происхождение которого Б. Я. Владимирцов датирует VII в., т. е. периодом орхон-енисейской письменности. Семантико-фонетическая дифференциация *-нар* и *-лар*, конечно, происходила раньше VII в. (но дата письменного их фиксирования, ясно, относится к VII в.).

Что касается остальных окончаний множественного числа в монгольских языках (*-мат*, *-мут*, *-ут*, *-тан*), то нельзя говорить, что они имеют какое-либо сходство с аналогичными формантами казахского языка: они свойственны только монгольским языкам. Единичные случаи (ср.: казах. *алпауыт* — 'дворянин', 'князь', 'помещик'; о **-рня алып* с тем же значением) не изменяют существа дела.

Отдельные моменты схождения выявляются по числительным и прилагательным.

По мнению У.-Ж. Ш. Дондукова⁵, *-ан*, *-эн*, *-ин* в бурятских числительных (*гушан* — 30, *дүшэн* — 40, *табин* — 50) восходят к тюркскому числительному *он* — 10. Нам кажется, что если тюркское наименование десятка — *он* (казах. *сексен* — 80, от *сегіз* — 8 и *он* — 10, *тоқсан* — 90 от *тоғыз* — 9 и *он* — 10) заимствовано, то заимствование осуществилось из говоров тюркских племен, где слово *он* часто употреблялось и служило своеобразным стержневым словом при старой системе счета. Такая система счета сохранилась у желтых уйгуров, проживающих в Ганьсу: *ишкон* — 20, *учон* — 30, *тургон* — 40, *писон* — 50, *алтон* — 60, *жетон* (*йетон*) — 70, *сукусон* — 80, *токусон* — 90 вместо общеупотребительных тюркских числительных — соответственно *жиырма* (*йыгырма...*), *отыз* (*отуз*), *қырық* (*кырык*), *елу* (*елліг*), *алпыс* (*алтмыш*), *жетпіс* (*йетмиш*). По числительным 80, 90 нет расхождения, за исключением фонетических нюансов между сарыуйгурской и общетюркской системами числительных. Обо всем этом кратко, но исчерпывающе сказано у С. Е. Малова⁶.

Надо заметить, что длительный контакт желтых (*сарығ*) уйгуров с монгольскими племенами в некоторой степени обуславливал в системе их счета общность с монгольской, которая выступает и в отношении регулярного употребления *он* (монг. *-ан*, *-эн*, *-ин*), в названиях круглых десятков (ср.: бур. *хорин*, *гушан*, *дүшэн*, *табин*, *жаран*, *далан*, *наян*, *ерэн*). Вызывают сомнение числительные

⁵ Дондуков У.-Ж. Ш. Аффиксальное словообразование частей речи в бурятском языке. Улан-Удэ, 1964. С. 111—112.

⁶ Малов С. Е. К изучению турецких числительных // АН СССР академику Н. Я. Марру. М.; Л., 1935. С. 271—277; Бартольд В. В. Система счисления орхонских надписей в современном диалекте // Соч. Т. 5. М., 1968. С. 363—364.

нэгэн⁷ — 1, гурбан — 3, дүрбэн — 4, табан — 5, зургаан — 6, долоон — 7, найман — 8, юһэн (юсэн) — 9, арбан — 10, мянган⁸ — 1000, которые оканчиваются также на -ан-.

Во всяком случае в этих языках сходство системы счета наличие. Данную систему счета надо считать более архаичной, чем система названий десятков в современных тюркских языках. В. В. Бартольд еще в 1907 г. указывал, что в языке желтых уйгуров «сохранилась до наших дней система счета орхонских надписей и уйгурских документов, не встречающаяся ни в каких более поздних литературных памятниках, начиная с поэмы «Кутадгу билик» (XI в.) и ни в каких других живых наречиях⁹.

С. Е. Малов еще более определенно утверждает: «...так как круглые десятки (20, 30, 40) встречаются в счете в каждом десятке только раз, а десятки и единицы девять раз (21, 22, 23—29; 31—39; 41—49...), то я предполагаю, что с течением времени эти часто и более употребляемые в жизни вспомогательные числа, обозначавшие раньше собственно порядок десятка — *juγurta ot'us* и далее, вытеснили из употребления в большинстве современных турецких языков и заменили собой самостоятельные числительные «круглых десятков»: *iškon, üčon* и дал.»¹⁰.

А. Т. Кайдаров к общим тюрко-монгольским аффиксам образования числительных относит тюрк. -нчи (-инчи), -нжи (-инжи), письм. монг. -či (-čün) — *tabunči* — 'пятый', *dolanči* — 'седьмой' и др. (со ссылкой на «Исследование...» Котвича), уйг. -лэн (-илэн): уйг. *училэн* — 'втроем', бур. *табуулан* — 'впятером' и др. Из этих аффиксов первый выражает значение порядкового числительного, второй — значение собирательного.

Мы относительно подробно остановились на проблеме числительных, чтобы лишний раз подчеркнуть, что тюркские языки более рельефно, казалось бы, отличаются от монгольских именно по этой категории. Тем не менее некоторая общность обнаруживается и в этой части речи.

Более достоверные примеры дают имена прилагательные. Здесь нетрудно обнаружить сходство по целому ряду лексико-семантических, словообразовательных разрядов. Например, известно, что в тюрко-монгольских языках редупликация является одной из форм образования превосходной степени: казах. *қап-қара*, монг. *хавхар* — 'пречерный', *сап-сары*, монг. *шав-шар* — 'прежелтый'¹¹. Монгольское слово-интенсив *тун* — 'очень' (*Манай багш тун сонирхолтой хичээлзаадагум* — 'Наш учитель очень интересно ведет

⁷ В казахском только в парном словосочетании *некен-сайк* — 'изредка'.

⁸ В казахском, как и в других тюркских языках, *мың* — 'тысяча'.

⁹ Бартольд В. В. Система счисления... С. 369.

¹⁰ Малов С. Е. К изучению турецких числительных. С. 276—277.

¹¹ Тодаева Б. Х. Грамматика современного монгольского языка. М., 1951. С. 84.

урок')¹², казах. *тым* — 'весьма', возможно и казах. *дан* (последнее встречается в устойчивом сочетании *дан риза* — 'весьма доволен'), вероятно, восходят к одному и тому же корню (разница лишь в огласовке).

Укажем также на общие словообразовательные аффиксы: 1) *-лы*: казах. *темірлі*, бур. *түмәрлиг* — 'железистый' (некоторые исследователи считают, что этот аффикс заимствован из тюркских языков); 2) *-кы*: казах. *бүрсігүнгі*, уйг. *өгүнки* — 'позавчерашний', монг. *јагақи* — 'находящийся в промежутке' (от *јагига* — 'промежуток'), *ертекі* — 'ранний' (от *ерте*, ср.: каз. *ерте* — 'рано'), *ертеңгі* — 'завтрашний' (от *ертең* — 'завтра'); 3) *-кай, -гей*: казах. *төскей* — 'возвышенное место' (от *төс* — 'грудь'), *теріскей* — 'север', уйг. *тәскәй* — 'тенева сторона', казах. *кунагей*, уйг. *кунгәй* — 'юг', 'солнечная сторона', казах. *солақай*, уйг. *солихай* — 'левша', монг. *келтегей* — 'кривой' (от *келтеүи* — 'скривиться', 'покосяться'), *tamırqay* — 'рваный' (от *tamıraba* — 'разорваться') и др. С этим аффиксом встречается значительное количество топонимических названий типа *Қапшағай*, *Аңрақай*. Приведенные формы (за исключением топонимов) употребляются в зависимости от контекстов то в функции адъектива, то субстантива.

Особенно богатый материал по общности словообразования (и аффиксального, и аналитического) в тюркских и монгольских языках дает разряд существительных. При этом нельзя не заметить, что параллели объясняются не только и не столько свойственной существительным способностью проникновения из одного языка в другой (вне зависимости от структурных, типологических их особенностей), сколько историко-генетическими связями между тюрко-монголо-тунгусо-маньчжурскими языками. Надо оговориться: мы ничуть не отрицаем того, что определенная часть словообразующих аффиксов может быть заимствована и стать продуктивной в заимствующем языке¹³. Ср. монг. *-лиг* (*түмәрлиг*), который, по мнению некоторых авторов, восходит к тюрк. *-лы, -лі* (*баалиг* — 'богатство' от тюрк. *бай* — 'богач'); *-қ, -ақ* образует имя от глагольных основ (казах. *қонақ* — 'гость' от *қон*, монг. *хоног* — 'ночуй'; казах. *бөлек* — 'отдельно', *бөлік*, монг. *бүлэг* — 'раздел').

Некоторая их часть воспринимается не как форманты, а как цельные (неделимые) элементы лексем, заимствованных из тюркского в монгольский или наоборот: *-жын, -жін* (*-ғи, -ғай, -ша* (в словах *құнажын, дөнежін, мегежін, құдағи* или *құдағай; құдаша* и др.). Они вошли в казахский и другие тюркские языки вместе с перечисленными лексемами из монгольского. Они, внешне напоминающие форманты, не могут быть отнесены к живым средствам словообразования. Впрочем, такие примеры единичны.

Вместе с тем происхождение некоторых аффиксов окончательно

¹² Тодаева Б. Х. Грамматика современного монгольского языка. С. 84.

¹³ Дондуков У.-Ж. Ш. Аффиксальное словообразование... С. 44—47.

не выяснено. Есть основание считать их общими тюрко-монгольскими. К ним относятся, например: *-шы, -чи* (ср.: казах. *сушы*, уйг. *сучи*, монг. *усч, усучи* — 'поливщик', 'водовоз'); *-м, -ім* (ср.: казах. *білім* — 'знание' от *біл* — 'знай', но бур. *үрэм* — 'бурав' от *үрэхэ* — 'течение'); *-мақ, -мек* (ср.: казах. *шақпақ*, уйг. *чакмақ* — 'кремь' от тюрк. *-шақ/чак*, но бур. *хаамаг* — 'загородка' от *хааха* — 'закрывать'); *-ған, -ген* (ср.: монг. *улаагана* — 'красная смородина', от *улаан* — 'красный', уйг. *кариғун* — 'карагана' от *кара* — 'черный').

Мы не будем распространяться на эту тему, так как подобные факты приведены в достаточном количестве в грамматиках конкретных тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских языков, не говоря уже о сводных работах типа книг Г. Рамстедта и серии сборников по сравнительной грамматике тюркских и монгольских языков.

Попутно следует заметить, что нельзя генетическую связь или какую-либо форму историко-лингвистического контакта представлять прямолинейно, механически. Близость между носителями тех или иных языков (тюрко-монгольских и тунгусо-маньчжурских) и их диалектов имела разнообразный характер: порой их этническая дифференциация и интеграция столь различны, сколь различны сложения и расхождения соответствующих языков. В результате сложных исторических взаимоотношений алтайских народов мы наблюдаем неодинаковую (и количественно, и качественно) степень грамматической и фонетической общности в этих языках: некоторые из тюркских языков характеризуются значительно большей близостью (по определенным категориям) с монгольскими, чем другие.

Правильно указал на эту сторону вопроса Н. А. Баскаков: «Не установлены некоторые генетические связи между конкретными языковыми подгруппами, например тюркских с монгольскими и тунгусскими языками, в то время как по некоторым фонетическим закономерностям отдельные подгруппы тюркских языков находятся в несколько более тесной генетической связи с монгольскими языками, чем с близкородственными языками внутри группы тюркских языков; таковы некоторые фонетические и грамматические явления в чувашском языке по отношению к тем же явлениям в монгольских языках, или особенности фонетики якутского, башкирского и хакасского языков по отношению к некоторым фонетическим особенностям тунгусо-маньчжурских языков»¹⁴.

Еще более убедительные факты общности тюркских и монгольских языков выявляются по категории глагола. Чем объяснить, например, параллельное функционирование глагольных основ и первичного, и вторичного образования? Ведь нельзя же их отнести

¹⁴ Баскаков Н. А. Предисловие // Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957. С. 12.

к заимствованиям (об отдельных исключениях можно не упоминать).

Глагол — наиболее богатая грамматическими формами и значенными часть речи, вместе с тем и наиболее непроницаемая для внешнего влияния лексическая сфера. По этой категории общеалтайские (особенно тюрко-монгольские) параллели говорят не только о типологическом сходстве, но и о материальном родстве рассматриваемых языков. Это ярко проявляется в образовании отыменных глагольных основ (казах. *сиректену*, монг. *сийрэгих* — 'редеть', казах. *балталау* или *балталамақ*, уйг. *палтиламақ*, бур. *балталха*, монг. халқ. *балгдах* — 'бить топором'), отглагольных производных основ также с общим корнем (казах. *мақтау*, монг. *магтах* — 'хвалить', казах. *оңу*, монг. *онгох* — 'лнить' и др.).

Обращает на себя внимание одна характерная деталь. Б. Я. Владимирцов не без оснований утверждал, что слова типа монг. *коног* — 'ночлег', 'ночевка', 'сутки'; *джасаг* — 'закон', 'управление' представляют собой тюркские заимствования, так как эти глагольные основы встречаются лишь в отдельных монгольских языках.

Конечно, нельзя отрицать глубоких различий между тюркскими и монгольскими языками и в лексико-семантическом, и в фонетико-грамматическом плане.

Но известное количество фактов подтверждает высказывания многих исследователей — сторонников генетической близости тюрко-монгольских языков. Эту концепцию подтверждают действующие языковые нормы в области синтаксиса и фонетической системы, не говоря уже о лексике и фразеологии. В алтаистике за последние десятилетия накоплен и в значительной степени систематизирован некоторый сопоставительный материал по конкретным тюрко-монгольским языкам. В Казахстане разработкой вопросов казахско-уйгурско-монгольских языковых связей плодотворно занимаются Ш. Ш. Сарыбаев, А. Т. Қайдаров.

В статье не представляется возможным не только проанализировать, но и привести любопытные фактические данные по другим, не менее насущным вопросам языковых связей интересующих нас языков.

Резюмируя вышесказанное, следует отметить важность более широкого и глубокого изучения как сходства, так и различий между тюркскими и монгольскими языками, обусловленных разными историко-этническими, социально-экономическими факторами и лингвогенетическими закономерностями.

Пора поставить вопрос о плановом изучении целого ряда насущных проблем алтаистики в научно-исследовательских учреждениях и вузах. Требуется безотлагательного решения вопрос о вузовском преподавании алтаистики и о подготовке соответствующих кадров. Можно надеяться, что эта принципиально важная востоковедческая проблема будет решена успешно.

ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗДАР ЖАЙЫНДА БІРЕР СӨЗ *

Бұл күндері СССР Ғылым академиясының 250 жылдық мерекесін салтанатпен тойлағалы отырмыз. Осы орайда дәстүрі ерте-ректе қалыптасқан аға ғылым ордасы өкілдерінің совет дәуірінде, оның алғашқы жылдарында, іргесі қалана бастаған қазақ тіл білімін көркейтуде жасаған қалтқысыз көмегі, өзіміз куә болған жайлар еске оралады.

Әрине, ұзақ тарих бойында орыс ғылымы қайраткерлерінің қазақ халқын, қала берді күллі түркі халықтарын, олардың рухани байлығын біліп тануының, зерттеуінің әр қыры, әр сыры бар. Осыларды тарих төріне барыққырап айтқанда, еске алғалы отырған ғалымдардың, совет ғылым ордасының, партиямыздың лениндік ұлт саясатына негізделген көмегінің, қамқорлығының маңызы айқындала түспек.

Тарихқа үңілсек, түркі халықтары мен орыс халқының рухани, материалдық мәдени байланыс ізі өте әріде, көне дәуірде жатыр.

Сонау Киев Русі құрылғаннан көп бұрын шығыс славяндар өздерінің шығыс әрі оңтүстік-шығыс көршісі түркі тайпаларымен белгілі дәрежеде қарым-қатынаста болған. Осы қатынас сол кездің өзінде-ақ екі жұрттың материалдық мәдениетінде, тілінде өзінің терең ізін қалдырған. Ертедегі орыс жылнамалары мен атақты «Игорь полкі туралы жырда» түркі тілдеріне тән малшылыққа, аңшылыққа қатысты терминдер, жер-су аттары, кісі аты мен дәреже атаулары көп кездеседі¹. Кейін Алтын Орда хандығы мен орыс мемлекеті арасындағы әр сипатты қатынас тұсында саяси әрі практикалық талаптан келіп көрші ел тілін білу қажеттігі арта түсті. Орыс мемлекеті мекемелерінде арнайы дайындау мектебінен өткен түркі тілдерін білетін әкімдер, тілмаштар, аудармашылар шыға бастады². Ал бергі XVII ғасыр аяғында түркі тілдері материалдарын жүйелі түрде жинау басталды³.

I Петр тұсында оның шығыс халықтарын бағындыру саясаты талабымен мәдени кенже елді білуі, тілді білуі бірінші кезекке қойылды. Ал I Петр кезінде негізі қаланған Ғылым академиясының алғашқы жылдарында араб, парсы тілдерімен айналысатын, түркі халықтары тілін, этнографиясын, әдебиетін жинап, оны зерттеумен шұғылданатын ғалымдар шыға бастады.

Ұлы дана, ғылым энциклопедисі М. В. Ломоносов сияқты адал жандардың шалымды идеялары орыс ғылымын ерістетуге де, бұратана халықтарды тануға да үлкен әсер етті.

Ат төбеліндей ғана қазақ халқы өзге көрші мешеу елдің ауқы-

* Мақала: «Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1974. № 1. 36—50-б.» жарияланған.

¹ Малов С. Е. Тюркизмы в «Слове о полку Игореве» // Изв. АН СССР. ОЛЯ. Вып. 2. М.; Л., 1946. С. 129—139.

² Белокуров С. А. О посольском приказе. М., 1906.

³ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972.

мына кетпей, достығы абзал, мәдениеті озық Россияға өз еркімен қосылуы — Қазақстанның бақ-ырысы еді.

Демек, түркі халықтары тілін білу, оны зерттеу ісі Россияда әр дәуірде бірде таза практикалық, бірде саяси талаптардан келіп туып, сол талаптар қажеттігі тұрғысынан шешім тауып отырды. Бірақ қалай дегенде де, кезінде әр алуан мақсатпен зерттелсе де, түркі халықтарының тарихына, әдебиеті мен тіліне, этнографиясына қатысты материалдардың жиналуы, жарық көруі, зерттелуі тиісінше осы салалардан болашақ ғылымның негізі салынды. Патшалық отаршыл мекемелердің қызметін өтейтін жеке адамдармен қатар, ғылымды көркейтуге шын ынталы, түркі халықтарының, оның тілі мен әдебиетінің жан ашыр достары шықты. Осындай ғалымдар еңбегі негізінде түркология ғылымы туып, ілгері дамыды. Бұл ілгерілеу кезеңі, әсіресе, қазақ тілі мен әдебиеті материалы жиналып, зерттелуі ХІХ ғасырдың екінші жартысында шыққан Н. И. Ильминский, В. В. Катаринский, П. М. Мелноранский, В. В. Радлов, И. Н. Березин, Ә. А. Диваев, Г. Н. Потанин, А. Е. Алекторов т. б. ғалымдар еңбегіне келіп саяды.

В. И. Ленин өзінің «Ұлт мәселесі жөніндегі сын заметкаларында»: «Әрбір қазіргі ұлттың ішінде екі түрлі ұлт бар, — дейміз біз барлық ұлтшыл-социалистерге. Әрбір ұлттық мәдениетте екі түрлі ұлттық мәдениет бар. Пуришкевичтердің, Гучковтардың және Струвельдердің великорустық мәдениеті бар, — ал мұнымен қатар Чернышевскийдің, Плехановтың аттарымен сипатталатын великорустық мәдениет те бар»⁴, — деген болатын. Ұлттардың азаттығын капиталистік экспансияның мүдделеріне құрбан еткен, Россияны халықтар түрмесіне айналдырған патша өкіметі тұсында қазақ халқының тілі, әдебиеті, тарихы зерттелуіне осы екі мәдениеттің, осы екі мәдениет өкілдері мақсаттары мен идеялары тұрғысынан келіп карауымыз керек. Сөз жоқ, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский сияқты ғалымдар данышпан Ленин айтқан ізгі де ұлы орыс ойшылдарының, дана қайраткерлерінің аттарымен сипатталатын мәдениет өкілдері болды.

Жұртқа мәлім, отан түркологиясы дамуының жана кезеңі атақты ғалым В. В. Радловтың еңбектерінен басталды. Академик В. В. Радлов бүкіл түркі халықтарының ауызша-жазбаша әдебиет үлгілерін жинап, том-том етіп жарыққа шығарды. Осы сөз үлгілері әрі өзі аралап жинаған лексикалық материалдары негізінде төрт томды түркі тілдері сөздігін жасады. Сөйтіп, В. В. Радлов жалпы түркологияға, сондай-ақ, қазақ тілі білімі мен әдебиеттану ғылымына зор, сарқылмас қазына қалдырды.

Әрине, В. В. Радлов сияқты ғалымдардан қалған дәстүр-мұраны оның шәкірттері совет заманында әрі қарай басқа сапада жалғастырды; әрі терең, әрі жан-жақты көлемді еңбектер жазылды;

⁴ Ленин В. И. Шығармалар. 20-т., 18-б.

түркологияның бөлінбес бөлшегі ретінде Ұлы Октябрьдің перзенті — қазақ совет филологиясы туды. Қазақ тіл ғылымының шаңырағын көтеріп, қатарға қосар тұста, қолтықтап, демесіп, қаумаласып әкеткен бұл орыс ғұламаларының сонау 20—30 жылдарда аяғын азақ басқан қазақ интеллигенциясына, шәкірт-оқушыларға деген аталық қамқорлығы өзгеше еді. Орыс ғалымдарының бұл қамқорлығын көрген сол кездегі шәкірттердің, қазір аға ұрпақ сапына өткен біздердің өтселмеген қарызымыз әлі көп.

Бұл жолы ұстаздар жайлы қысқаша әңгімелегіміз келеді. Қазіргі есейген шақта бір кездегі шәкірттік кезең, қадірлі ұстаз алды, олардың ілтипаты, берген білімінің ауқымы өзгеше бір қырынан еске түседі. Өйткені бар тіршілігімізді, бүкіл болашағымызды түбегейлі өзгертіп, өзгеше өмір кешірген Ұлы Октябрьдің арайлы таңы болса, сол ғұмырды мағыналы өткізуге әсер еткен аяулы ұстаздарымыз еді ғой. Солар болмаса, бір кездегі шәкірт біздер ғана емес, қазақ тіл білімінің өзі дәл бүгінгі дәрежесіне тез көтерілер, биіктер ме еді, кім білсін. Бұл мақалада жүрегімізде өшпестей із қалдырған қазақ тілін сүйіп, соған бүкіл өмірімізді бағыштауымызға әсер еткен ұстаздарымыз И. И. Мещанинов, С. Е. Малов, А. Н. Самойлович сияқты ғалымдар туралы бірер пікір айтпақшымыз.

Жан-жақты білімпаз акад. И. И. Мещаниновтың жалпы тіл біліміне, қазақ тіл біліміне жасаған ықпалы үлкен. Жаңа ұйымдасқан жас ғылым ордасының ірге тасын бірге қаласты. Қазақстанның ғылым мамандарын әзірлеуге білімін, беделін аяған емес. Қазақ елінің атын шет жерлерге де мәшһүр етіп жүрген ғалымдарымыздың біразы осы Иван Ивановичтың алдынан дәріс алған, тәрбиесін көрген. Мәселен, белгілі ғұламалар Қ. Жұбанов, Н. Сауранбаев, Ә. Марғұлан, С. Аманжолов, М. Балақаев, Ғ. Мұсабаев, С. Жиенбаев, А. Ысқақов, Ы. Маманов, т. б. осы кісіден тағылым алған еді.

И. И. Мещаниновтың Ұлы Отан соғысы жылдарындағы өмірі көз алдымда. Ол бұл жылдарды Алматы қаласында өткізген еді. Иван Ивановичтың мұнда келу сапары қаламы жүйрік адам бір хикая етіп жазар еді. Бұл — журналист жұмысы. Менің мұндағы айтпағым тек мынау: Бұл 1942 жылы болатын. Ленинградқа қауіп төнген соң, қаланың басқа тұрғындары, завод-фабрикаларымен қатар ғалымдарға да қоныс аударуға тура келді. Тарихтың тауқыметі қызық қой. Бір жағынан еңсеңді басып есеңгіретіп жатса, екінші жағынан есті жияр ерен тірліктерге бастап кеткенін көресіз.

Мещаниновтардың Алматыда қалуы кездейсоқ еді. Олай деуімде мынадай сыр бар. О баста бет алған сапары өзге шаһар болатын. Олар мінген поезд Сибирь арқылы оралып, Қазақстанның кең байтақ жерін шарлай келіп, бір күні ат басын Алматыға тірейді. Осында бірер күн аялдауға тура келеді. Келіп тұрған қаласы Алматы екенін біледі де, ол дереу: «Осында өз баламдай болып кеткен Сауранбаев, Кеңесбаев, Махмудов бар емес пе, ендеше бұл

Алматының маған да бөтендігі жоқ қой» деген ойға қалады да, шәкірттерін іздей бастайды. Сөйтіп жүріп қаламен де танысып үлгереді. Жасыл желек жамылған саялы бақтар, оқтай тұзу, сәнді көшелер ғалым көңілін елжірете түседі. Осында қалуға белді бекем байлайды да, респу́блика басшыларына тілегін білдіреді. СССР Ғылым академиясының сол кездегі президенті атақты ғалым В. Л. Комаров И. И. Мещаниновты мейлінше қадірлейтін. Бірін-бірі жете түсініп, қатты сыйласуының бір дәлелі: президент—биология ғылымының әйгілі маманы да, И. И. Мещанинов — тілші, яғни екеуі екі саланың өкілі бола тұрса да, В. Л. Комаровтың ғылыми дәйекті өмірбаянын тамаша жазып шыққан кісі Иван Иванович болатын. Оның үстіне В. Л. Комаров Иван Ивановичты нағыз ғұлама ретінде бағалайтын. Сөйтіп, И. И. Мещаниновтың Алматыда қалу шешімін ол да мақұл көрді. «Құланның қасына мылтықтың басыу» дегендей, қазақ тіл білімінің осы кезде өсе түсуіне бұл шешімнің айрықша әсері болғанын атап айтқан жөн. «Бітер істің басына жақсы келер қасына» дейді ғой қазақ. Біршама қатар түзеп қалған мамандардың тез көтеріліп, ғылыми ой-өрісінің жетіле түсуіне де Иван Ивановичтың көп еңбегі себеп болды. Осы жолдардың авторына докторлық диссертацияны қолға алуды қадағалап тапсырған, қолғабыс еткен Иван Ивановичпен бірге Сергей Ефимович сияқты ардақты ағалар еді. Әйтпесе ол кезде — соғыс уақытында диссертация қорғау дегенді көп ойлай бермеуші едік. Бір мен емес, менен де басқа көптеген қазақ оқымыстыларынан бұл кісі сөз жәрдемін, өз жәрдемін аяған жоқ. Мәселен, М. Балақаевтың, С. Жиенбаевтың кандидаттық диссертацияларына оппонент болып, баға берген де осы ғұлама еді.

И. И. Мещанинов соғыс жылдары Алматыда Абай атындағы педагогика институтының жатақханасында (кішкентай бөлмесінде) тұрды. Өзі тәрбиелеп жүрген жас жеткіншектермен араласқұралас қарапайым тірлік құрды. Иван Ивановичтың өз басына өзгелерден артық жағдай тілемейтін, өзгеше жан екеніне сол кезде көзіміз жеткен-ді. Оның өмір-тұрмысынан орыс ғалымына тән кішіпейілдіктің, қарапайымдылықтың шынайы белгісін көріп, көп жағдайда қызыға қарайтынбыз. Иван Ивановичтың сол кездегі кішкентай бөлмесі теориялық үлкен жұмыстардың тууына тарлық еткен жоқ. Мәселен, тіл білімі тарихында салмағы бөлекше — «Сөйлем мүшелері және сөз таптары» деп аталатын үлкен еңбегі, дәл осы қалада, сол бөлмеде жазылған. Сол кішкентай бөлмеде осыған жалғас — жарық көрген «Етістіктің» де желісі салынған еді. Бұл еңбектерде автор өзін нағыз теоретик есебінде танытты. Мұнда ол грамматиканың бұрын сөз болмаған заңдылықтарын ашып, соларға теориялық анықтама берді, ғылыми негізін жасады. Грамматика саласынан күні бүгінге дейін, ғылыми жұртшылық бұл еңбектерге қарайламай өте алмайды. Оның сыры теориялық тереңдікте жатыр.

Есте бекем қалған тағы бір жайт бар. Алматыда, ҚазГУ мен

КазПИ-де оқыған лекцияларында түркі тілдеріне де іждағатты көңіл бөлуші еді. «Ұлық болсаң, кішік бол» деп, С. Жүенбаев, Н. Сауранбаев, Ғ. Бегалиев, М. Балақаев тағы басқа қай-қайсымызбен болса да қазақ тілі туралы, оның баю жолдары, қазақ әдебиетінің тарихы, бүгінгісі туралы жни-жни әңгімелесетін. Керек десең, «бұлар — қазақ тілінен менің ұстаздарым» деп, мейлінше ізеттілік жасайтын. Республикамыздағы үлкен әдебиетші, өнер қайраткерлерімен де жақсы достықта болатын. Е. Ысмайыловпен бірлесіп қазақ филологиясы саласынан Отан соғысы жылдары көлемді мақала жазуы — сол ынтымақтың кепілі болса керек.

И. И. Мещанинов, В. И. Чернышев, С. Е. Малов сияқты кісілерді сөз еткенде қазақ филологиясы саласында жұмыс істеген мамандарға сол кезде тигізген көмегін еш уақыт ұмытпау лазым. М. Әуезовке, Қ. Сәтбаевқа бұл кісілер өзгеден өзгеше бас нетін. Осындай дарындардың жас мамандарды дайындауға белсене атсалысуы үшін, «доктор, профессорлық дәрежеде олардың өзі ұмтылмағанмен, жас ұрпақ үшін оның қажет екенін» Қаныш Сәтбаевқа айтудан жалықпайтын. Көрген ғалым Қаныш өз ойынан шыққаны үшін И. И. Мещанинов, С. Е. Маловтар дән риза болатын.

СССР Ғылым академиясының әдебиет пен тіл бөлімшесінің сол кездегі академик-секретары И. И. Мещанинов та, есімі мәшһүр лингвист В. И. Чернышев те Мұқаң бастаған филологтарға ресми ғылыми атақ берілуіне белсене ат салысты. Әдебиет, өнер саласынан Ә. Марғұлан, А. Жұбанов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, т. б. белгілі ғалымдарға да ізет-құрметті көп көрсетті.

Кейін аңғара қарасақ, мұның бәрі ұлт ғалымдарына деген қамқорлық екен. Сол тұстағы жас ғылыми зерттеу институтының келеді мәселелерді ұқыпты зерттеу тәсілдері жөнінен де, болашақ бет алысы жөнінен де ұстаздардың көптеген көмегін көрдік. Бұл мәселе өз алдына сөз болуға тиісті.

Осы тұста айтарымыз — тек бірер есте қалған естелік. Бір жолы сөз иіні келіп, Н. Я. Маррдың өмірі, мінезі туралы әңгіме болып қалды. Сол жылдардың өзінде-ақ ол кісінің ғылымда алатын орнын И. И. Мещанинов айна-қатесіз дәл түсініп, күмән тұғызар жүйелерін өте дәлелді айтатын пайымдылығына қайран қалатын едік.

1950 жылдары болған лингвистикалық айтыста Маррдың жіберген методологиялық қателері сөз болғанда ғана И. И. Мещаниновтың 1940 жылдары алдын ала аңғартқан ойлары еске сап ете түсті. Егер де Иван Иванович өз ұстазын жек көрді десек, аяқты шалыс басқан болар едік. Н. Я. Маррдың ертедегі сан алуан еңбектерінің (соның ішінде көне грузин, көне армян тілдері, т. б.) құнды жақтарын 1950 жылдардағы дискуссиядан кейін де атаудан тартынған жоқ. Біз осы жерде — «тіл туралы жаңа ілімді» қайта қозғағалы отырғанымыз жоқ. Оның қажеті де жоқ.

Біздің бұл тұста ескертпегіміз басқа нәрсе: ұстазының мінезін

білгіміз келіп Иван Ивановичқа сұрау қойғаным әлі есімде. Сондағы жауабы мынау еді:

— Ол кісі өзінің баласы Юрий Николаевич Марр екеумізге ресми түрде лекция оқушы еді, — деп бастайтын Иван Иванович әңгімесін.

— Кісі саны аз деп азырқанбайтын, көп деп көпсінбейтін. Тақырыптың қызығына кіріп алып, төгіле сөйлеп кететін. Сондай бір ағылма сабақтың тұсында, әңгімесін кенет үзді де, бізге қарап: «Ал, қане жігіттер, айтыңдаршы маған: көне грузин, көне армян тілдерінде «суды» не деп атайды» — дері бар емес пе? Қапелімде қайдан еске түсе қойсын. Жұмған аузымызды аша алмай қалдық. Ол кісі: «Қап әттеген-ай! Күн ұзаққа несіне зуре боп жүрмін, сендерге лекция оқып. Мұнша кеше болармын ба, жазған басым!» — деді де, бар қағазын жинастырып, кетті де қалды. Не істерімізді білмей, қатты састық. Күні-түні бүкіл сөздік атаулыны ақтарып, «суы» бар болғырдың грузин, армян тілдерімен қатар басқа да әлденеше көне тілдердегі атауын біліп алдық. Келесі сабаққа келер ме екен, келмес пе екен деп, ертеңіне аудиторияда дал боп отырғанда, ештеңе болмағандай, жайраңдап кіріп келді. Күліп: «Қалай жігіттер, «суды» көне грузин, армян тілдерінде не дейді екен? — деп сұрады. Біз айтуға ыңғайланғанымызда тоқтатып қойып, бірден мақтай жөнелді: «Міне, оқып келгендерің қандай жақсы. Сендердің ұқыпты жандар екендеріңді білем. Бәрекелді, осылай болса керек-ті!» — демесі бар ма. Кешегісі анау, бүгінгісі мынау — аң-танбыз. Біздің оқып келгенімізді қайдан біліп қойды дейміз. Расында, бұл кісінің аңғалдығы мен зерделілігі қатар байқалушы еді. Қаға берісті қалт жібермейтін бөлекше бір сезімталдығы тағы бар еді», — деп И. И. Мещанинов әңгімесін аяқтады.

Ұстазының бойынан өзі көрген қасиет Иван Ивановичтан да көрінетін. Бұл кісі де мейлінше сергек жан болатын. Ғылыми проблемаларды сөз еткенде осы бір алғыр ойлылық байқалатын.

Марр жайында айтылған тағы бір эпизод әлі есімде. Марр шетелге шығып жүрген сапарларының бірінде, Париж қаласында өз замандасы, бұрыннан таныс атақты лингвист Ж. Вандриеспен кездесіп қалады.

Марр ол кісіге қарағанда тіл фактілерін анағұрлым көп біледі екен. Тіл-тілдің ерекшелігін білуде Вандриес ұтыла береді. Сан-салалы тілдерді білетініне қайран қалады да, оны басқа уәжден мүдіртпек болып әзіл сұрақ береді:

— Қымбатты мырза Николаи Яковлевич, сіз осы өз пікіріңізден жиі айнып тұратын көрінесіз. Мұны қалай түсінуге болады? — депті. Марр ол сауалға:

— Ал, сіз, отыз жыл бойы жұртты мезі қылған бір пікірді қайталаудан қалайша жалықпайсыз? — депті.

Ұстаз сыйлау деген мәдениеттіліктің тамаша үлгісін осындай бір жанана әңгімелерден де байқап, арайланып отырушы еді.

Социалистік Еңбек Ері, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, академик И. И. Мещанинов, шынында да тіл біліміндегі өте ірі тұлғалардың бірі: ол әр алуан ғылымнан хабары бар, жан-жақты білімпаз еді. О бастағы мамандығы юрист бола тұра, археология, этнография салаларынан да салықалы еңбек қалдырған адам. Алайда, оның бүкіл саналы өмірі тіл білімінің көкейкесті, әрқилы проблемаларын зерттеуге арналған. Бұл ретте Иван Ивановичтың сіңірген еңбегін біртіндеп тізіп шығудың өзі біраз жұмыс болар еді. Қазір бұл жөнінде сарқа айтуға орын жоқ. Түйіндеп айтқанда, оның туыс емес тілдерді типологиялық жағынан тексеруге бағытталған концепциясының өзгеше сипаты күні бүгін де көзге түсіп, айқын сезіледі.

Бұрынды-соңды сөз болмаған тың, даулы мәселелерді И. И. Мещанинов ортаға салудан тайынған емес. Бағзы уақыт ұстазы Н. Я. Маррдың жансақ теорияларын қолдаған да жайты болды (Маррдың ғылым қауымына паш болған методологиялық қателерін қолдауға болмайды). Солай бола тұрса да тіл ғылымы дамытуда Иван Ивановичтың бағалы пікірлерін жоққа шығару мүмкін емес. Мен тыңдаған, менімен замандас кісілер тыңдаған дәрістерінде аса бір есте қалған, миға қонымды үлкен жүйелі де ғылыми ірі арна, — осы типология мәселесі еді. Бұл — Отан, шетел лингвистикасында бірінші рет көтерілген тақырып еді. Тілдердің жалпы қасиеттеріне ол кісі үніле қарайтын. Сол қасиеттерге сай тіл-тілдің ортақ заңдылықтарына назар аударуды мақұл көретін. «Сөйлем мүшелері және сөз таптары» атты монографиясында болсын, өзге еңбектерінде болсын, осы идея барынша терең айтылған. Жеке тіл фактілері кейбір уақыт талас тудыра тұрса да, Иван Ивановичтың осы саладағы түбегейлі желісі назар аударарлық еді.

И. И. Мещанинов Ленинградтағы Күншығыс, Тіл және ойлау институттарында басқа белгілі ірі ғалымдармен бірге қызмет істеді. И. И. Мещаниновты сөз еткенде, ол кісінің әріптестері еріксіз еске түседі. Көзім көрген, көпшілігімен бір кезде сан рет әңгімелескен таныс ғұламалардан мыналарды атау абзал: түркологиядан — В. В. Бартольд, А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов, А. К. Боровков, Н. А. Баскаков, Э. В. Севортян, Э. Р. Тенишев, Е. И. Убрятова, Ә. Нәжіп, А. М. Щербак; монголистикадан — Б. Я. Владимирцев, Г. Д. Санжеев, Т. А. Бертагаев; индология-тибетологиядан — Ф. И. Щербатской; арабистикадан — И. Ю. Крачковский, Н. В. Юшманов; көне шығыс тарихынан — В. В. Струве; археологиядан — С. А. Жебелев, А. Н. Бернштам; синология мен японистикадан — В. М. Алексеев, Н. И. Конрад; славян, орыс филологиясынан — Б. М. Ляпунов, С. П. Обнорский, Л. В. Щерба, В. И. Борковский, В. В. Виноградов, В. И. Чернышев, Р. И. Аванесов, Д. Н. Ушаков, С. Г. Бархударов, Ф. П. Филин, Е. С. Истрина, Л. П. Якубинский, П. С. Кузнецов, С. И. Ожегов, А. М. Бабкин, Х. Махмудов; батыс филологиясынан —

И. И. Толстой, В. Ф. Шишмарев, В. М. Жирмунский, В. Н. Ярцева, А. В. Десницкая, М. М. Гухман; тунгус-маньчжур, палеоазия тілдерінен В. А. Аврорин, В. И. Цинцус, В. З. Панфилов, О. П. Сунник, П. Я. Скорняк; ибер-кавказ тілдерінен — Ю. Д. Дешернев, Е. А. Бокарев; иран тілдерінен — Е. Э. Бертельс, В. И. Абаев, А. Ромаскевич, В. С. Соколова, В. С. Расторгуев; финн-угор тілдерінен — Б. А. Серебренников, К. Е. Майтиская, В. И. Лыткин. Бұл институттар, Ленинград университеті сол кездегі лингвистика, тарих, шығыстану білімінің білімпаздары шоғырланған орталық болатын.

Біз оқыған институтта жалпы тіл білімінен екі параллель пән оқылатын: тіл білімі мен фонетикадан дәрісті Л. В. Щерба, яфетидологиядан — Н. Я. Марр мен И. И. Мещанинов оқытын. Мұндай жарысна дәрістердің тигізер пайдасы айтпаса да түсінікті. Сол заматта (тіл ғылымының кей басты проблемалары әлі де айқындалмаған тұста) осы жайт керек те еді. Бұл екі кемеңіз құйрығын ұстаған кісі іспетті емес, екі енеге тел қозыдай снық еді.

Ғұламаның бұл кездегі алдымен көзге түскен бір қасиеті: әр алуан ғылым саласындағы оқымыстыларға ерік беріп, өз ұжданы, өз мамандығымен жұмыс істеуге жағдай жасауы еді. Иван Ивановичтың мінез-құлқын мен жақсы білемін десем, асылық болмайды. Сынық сөз, әдептілік бұл кісіге тән қасиет еді. Әр түрлі ғылыми долбар-болжамдарға жол беріп, пікір таласына қарсылық білдірмейтін. Осыған орай лингвистика семинарын өткізуді дағдыға айналдырған еді.

Ғылыми мамандардың өсіп-жетілуінде бұл семинардың қосқан үлесі айырықша. Қазақ ССР Тіл білімі институтында күні бүгінге дейін жүргізіліп келе жатқан «лингвистика жұмасы» сол Иван Иванович, Сергей Ефимович негізін салған ғылыми дәстүрдің жарастықты жалғасы деуге болады. Біз мұны үлкен ғұламалардың есіміне лайықты ескерткіш деп білеміз. Осы дәстүрді әлі де тереңдетіп, жоғары дәрежеге жеткізе, марксистік-лениндік методология негізінде алуан түрлі тіл құбылысын әрі қарай зерттей түсу, белсене ат салысу — бәріміздің борышымыз.

Ендігі азын-аулақ сөзіміз С. Е. Маловқа арналады.

Сергей Ефимович Маловты мен Ташкенттегі Қазпединститутта оқып жүрген кезден — 1927 жылдан бері білетін едім. Академик В. В. Бартольд түркі, монғол халықтары тарихынан лекциялар оқып, С. Е. Малов көне түркі жазулары бойынша арнаулы курс жүргізетін. С. Е. Маловтың сол кезде-ақ тиражы шағын болғандықтан қолға түспейтін «Көне түркі жазуы үлгілері» атты еңбегі Ташкентте шыққан еді де, біз «Тоңуқук», «Күл-тегін» тәрізді көне түркі жазба ескерткіштерінің, «Құтадғу-біліг» сияқты даналық тағылым туралы тамаша дастанның үзінділерін осы кітаптан оқып, олардың ұзын-сонар толық желісін С. Е. Маловтың өз аузынан есіткен едік.

Ал, 1928—1931 жылдары Ленинградта оқып жүргенде С. Е. Ма-

ловтан осы курсты тағы да тыңдадық. Кейін «Көне түркі жазуының ескерткіштері» (1951) деген кітабында түркі тілдері, соның ішінде қазақ тілі тарихына арналған белгілі мақалаларында ұсынылған пікірлердің біразы сол мезетте оқыған лекцияларында айтылған еді.

Күллі әлемдік түркология тарихында 25 ноябрь 1893 жылдың маңызы айырықша екенін, өйткені атақты — В. Томсеннің түркі жазбасының кілтін ашқан осы жыл екенін қайталай, сүйсіне айтушы еді. Бұл кісінің ғылыми жаңалықтарға балаша қуанатын қасиеті көзге ерекше түсетін. Өзінің мейлінше жақсы көретін ұстазы В. В. Радлов болатын. Ал, Радлов, керісінше, өзінің шәкіртін де қатты сүйген екен. Соның бір дәлелі мынау еді: С. Е. Малов В. В. Радловпен үнемі бірге болып, бірге жұмыс істеп, керек десеңіз, Сергей Ефимовичтің өз айтуынша, жекеден-жеке отырып арнаулы лекциясын да тыңдайды екен. Сергей Ефимович осыларды айта келіп: «Қадірлі ұстазым ақырында осындай бір жемісті еңбек үстінде, үстел жанында отырып, көз алдымда мәңгі ұйқыға кетіп еді», — дейтін.

С. Е. Маловтың көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеп, олардың үлгілерін, транскрипциясын, транслитерациясын беруі, аудармасын жасауы, морфологиялық, фонетикалық ерекшеліктеріне ғылыми баға беруі, сөздік жасауы — түркология үшін баға жетпес еңбек. С. Е. Малов жасаған ғылыми сипаттағы хрестоматиялар мен сөздіктер қазіргі түркі тілдері мен әдебиет тарихының ғылыми анықтағыш арқауы болып табылады.

Бұлардан бөлек те басшылыққа алынар құнды пікірлер калдырды. С. Е. Малов түркі тілдерін таптастырғанда көне тілдің белгілері ретінде сөз ортасы мен сөз аяғында *й* орнына *р* (ура, хур), *д* (адақ, қод), *т* (атах, қуат), *з* (азақ, қоз) дыбыстарының келуін қосымша дәлелге сүйене отырып, арнап атаған-ды. Сол сияқты көне тілдік элементтер ретінде сонор дыбыстардан (кейде ұяңнан) кейін қатаң *т*-дан басталатын қосымшаларды (алты, алды) атайды. Өзінен бұрынғылардың осыған орай пайымдауларына қосқан тың тұжырымдарын әр тұста айқындай отыратын.

С. Е. Малов өзінің «Көне және жаңа түркі тілдері» (1952 ж.) атты мақаласында И. Н. Березин, В. В. Радлов, Ф. Е. Корш, А. Н. Самойловичтердің түркі тілдерін таптастыру тәжірибесін еске ала отырып, тарихи (мерзім) принципті басшылыққа алды. Бұл кісіге тән мінез: қысқа түйін жасап, өзіндік тың ойды ортаға салудан бас тартпайтын, «дегеніме жеттім» деуден аулақ болатын. Құр долбарға құмарлығы жоқ Сергей Ефимович «көне» мен «жаңаның» межесі ретінде бірнеше критерийдің бастысы деп, алғашқы топқа «тіл арты» *-ғ*, *-г* (тағ, бер), кейінгі топқа «тіл алды» (бұл жерде С. Е. Маловтың «опереднение» деген ұғымында) *-у*, *-о* (тау, тоо) дыбыстарын негіз етуі дәлелсіз емес-ті. Сонымен барабар «жаңа» тілден ескінің ізі, «көне» тілден жаңаның нышаны елес беретінін де ескертетін.

С. Е. Маловқа тән ғылыми дағды, күллі өмірін арнаған саласы — Орхон-енисей жазбалары болатын. Бұл жөнінде сабақ беру әдісі де, өз тұсынан түсіндірме беру, аудару жүйесі де көкейге қонымды, жатық келетін. Өзінен бұрынғы зерттеушінің пікірін қоса қамтып, өз ойын сарапқа салуға өте шебер болатын. Шұу деп дәрісті бастағанда-ақ, руника жазбасының кілтің (дешифровкасын) сөз ету қабілеті қызық еді. Жүз жылдан астам уақыт жұмбақ болып келген жазудың тетігін қалай түсіндіреді десеңізші. Сөзді ұстаздың өзіне берелікші. Сол 1927—1931 жылдардағы өз конспектіме зер салғым келеді.

— Жазбаның шешуін таппақ болған ғалымдар ең алдымен әлемге бұрынды-соң белгілі алфавиттерге ұмтылды, солардағы ұқсас белгілерден сыр тапқысы келді. В. Томсен болса бұрыннан белгілі алфавиттерді сырып тастады да, ізденіс желісін түркі тілдерімен ұштастырды, түркі тілдерінің өз заңдылығын жете білуге көңіл аударды. Оған түрткі болған сол жұмбақ жазбаның өзі болды: сырт қарағанда арнаулы бір әріптер кез келгенімен емес, үнемі өзара тіркесетін, сыбайлас әріптердің екі тобын аңғарып қалады. Бұл екі топ, бақса, жуанды-жіңішкеді дыбыстардың баламасы болып шығады. Бұл құпия әкеліп, **БҒҮЛХ** (Білге), **МҮЕНҮМҜ** (Күл-тегін) **МҮҜ** (теңірі) **ВІГҮН** (түрк) сөздерінің түп етегінен ұстатты. Содан әрі қарай өзге сөздердің сыры ашыла берді, — деп бір емексітіп қоятын. Араға бір ай салып, В. В. Радлов та пікір қосты. Руника жазбаның өзге алфавиттерге жуық-жырақтығы әлі де пікір таласын керек етеді, — деуші еді.

— Біреу арамей жазуына апарып соғады десе, енді біреу мұның төркіні — ру таңбалары деседі, идеографиядан да құр алақан емес деушілер де баршылық. Томсен, Радлов айтқандары жөнірек болар.

Содан әрі қарай кесек ойларын жеке әріптерге ұштастыра сөйлейтін:

— Енисей жазуы Орхон жазбаларынан бұрын пайда болса керек, алғашқы курсив түрінде, кейінгі даралана таңбаланады. Тасқа түсірілген әріптер, әрине, қағазға жазылғандай емес қой; қашалып салынған таңба геометриялық тұлғалас (үшкір, тік, сүйір, үшкіл, т. б.) келеді, — дейтін.

Сергей Ефимович оңнан солға, жоғарыдан төмен жазуға шебер ақ еді. Тақтаға түсірген әріптері, «Күл-тегін», «Тоңуқұқтан» алынған үзінділері тайға таңба басқандай айқын көрінетін.

— Белгілі бір әріп қосарланған екі дауыстыны (бірде екі жуан — о, у немесе екі жіңішкені — ө, ү, бірде екі ашық — а, ә немесе екі қысаңды — ы, і) білдіреді. Бірақ, дауыстылар айтыла тұрса да, көп жерде жазылмайды. Ал, дауыссыздар қалмай жазылады. Қатар жарыса келетін жуан-жіңішке дауыссыздарды (-к, -к, -ғ, -г; жуан-жіңішке б, д, й, л, н, р, с, т), көрсететін әріптерді білің-

дер, шырақтарым, — деп мұқият тапсыратын. Жазба ескерткіштердің әр қилы мән-мазмұны, заманы туралы лекцияларының бір ерекшелігі мынау: Отан зерттеушілері болсын, шетел кісілері болсын, олардың шыққан еңбектерін ісқағатпен еске алатын, құнды пікір болса, әділдік жасап, ризалық көңілін өзіне тән жайдары мінезімен ескерте отыратын.

Ленинградтағы Құншығыс институтында, түркология бөлімінде не бары тоғыз адам, бергін келе алты-ақ адам болып оқыдық (азербайжан, башқұрт, қазақ, қырғыз, өзбек). Шағын топта оқудың көп ыңғайлы жақтары болады екен. Аптасына кемінде бір рет, үш жыл бойы көне түркі жазуынан дәріс тындап, практикалық курс өтудің ұтымдылығы өзінен өзі түсінікті. Сол жылдары бірімізге біріміз студенттерге жарасты әзіл-оспағымызды сол көне жазбамен жазуға да төселдік. Бір күні Сергей Ефимовичтің сабағы боларда (45 минуттан кейінгі үзілісте) тақтаға бормен құрбыларымыздың атын тізіп, қалжың, «эпитеттерді» қоса жазып жатқан үстімізге ұстазымыз абайсызда келіп қалып, тақтаға көз жүгіртпесі бар ма. «Ой, қандай зейіндісіздер, мыналарыңыз жақсы-ақ екен, бірақ, жас достарым-ау, бұл сөздер, ұмытпасам, Орхон-енисей жазбасында жоқ сияқты еді», — деп орынды сықақтағаны әлі есімде.

Әріп тіркестерінің заңдылығына бойлай енген ұстаз біздердің шама-шарқымызды асыра бағалап, өзімізге сауал қоя сөйлеу әдеті де болатын. Мәселен, «қ», «к» дыбыстарының әлденеше баламасы болудың себебі әлі де белгісіз екенін айтып келіп: «кейінгі ұрпаққа тиісті үлес те аз емес», — деп кішіпейілді мінез білдіретін.

Сөз орайы келгенде «п» дыбысынан басталар сөз жоқтың қасы, ал жуан «п», «м», «ң», «з», «ч», «ш» әріптерінің жіңішкелік қасиеті еленбейді дей келіп, В. В. Радловтың, В. Томсеннің, П. М. Мелиоранскийдің түрлі ескерткіш текстерін аудару үлгілеріне аса көңіл бөлетін. Қай әріптің болса да, толып жатқан басқа сырларын түсіндіру, әсіресе жазбалардың мән-жайын, Отан ғылымындағы арғы-бергі ескерткіштердің зерттелу барысынан әрі тіл, әдебиет маманы, әрі тарихшы, этнограф ретінде толық мағлұмат беретін.

С. Е. Малов өзге түркі тілдері сияқты қазақ тілі тарихы мәселесіне де қатты көңіл бөлетін. Қазақстанда істеліп жатқан жұмыстарды қадағалай бағып, болашақ тиісті міндеттерге бағыт беріп отыратын. Қазақ республикасының 20 жылдық мерекесіне орай СССР Ғылым академиясының жалпы жиналысында жасаған «Қазақ тілі тарихына» атты баяндамасы осы бір қамқорлықтың айғағы іспетті еді. С. Е. Маловтың кейін қазақ тілі тарихын зерттеуде басшылыққа алынған көп пікірлері осы баяндамасында айтылып еді⁵. С. Е. Малов Қазақстанда қазақ тілінің ауызекі әдеби қағидаларын зерттеуде үлкен жұмыс жүргізіліп жатқанын, кейбір диа-

⁵ Баяндама кейін «СССР Ғылым академиясының Хабарларында» басылды. Қараңыз: Изв. АН СССР. ОЛЯ. 1941. № 3.

лектілік өзгерістер бар екенін айта отырып, қалай дегенде де қазақ тілі біртұтас, біркелкі екенін арнай атайтын.

Отан соғысы жылдары ҚазГУ мен ҚазПИ-де оқыған дәрістерінде бұл кісі тіліміздің ау-жайына әбден қанық екенін толық дәлелдеді. С. Е. Малов, И. И. Мещанинов «Қазақ ССР тарихын» жазысуға да пәрмен-күшін салды.

Алматыдағы ілім-білім қауымымен С. Е. Малов соғыстан кейін де байланысын үзген жоқ. Ешкімге кіріптарлығы жоқ бейне бір мығым достығының көрінісі деп мынаны айта кету жөн. 1957 жылы ол кісі өзінің орысша жазылған «Сары ұйғыр тілі» атты монографиясын Алматыда шығаруға ризалық білдірді. Бұл — осындағы шәкірттеріне көрсеткен әрі сенімі, әрі күдіксіз құрметі еді.

Шәкіртсіз ұстаз тұл: аяулы ағаның ұйғыр хақындағы мұрасын терең тексеріп, өз тұсынан ғылымға үлкен үлес қосып жүрген шәкірттерінен ең алдымен одаққа да, шетелге де әйгілі Э. Р. Тенишевтің есімін атау орынды-ақ. Қазақстанда құнды да тартымды еңбектерімен аты белгілі ұйғыр тілі мамандары А. Шамиева, Ә. Қайдаров, Ғ. Сәдуақасовты да қоса атаған жөн.

С. Е. Малов көне дәуірде тарихи бірлікте не көршілес болған куман, печенег тілдерінде жазылып, дәл мерзімі көрсетілген ескерткіштердің тіл ерекшеліктерін салыстыра зерттеуді мақұл көретін. Бір кездегі тіл арты қ, ғ дыбыстарының кей тілдерде сөз ортасы мен сөз аяғында белгілі жағдайда не созылыққы, не «тіл алды» дыбыстар пайда болу процесін (тағ — тау, бег — би, сарығ — сары) нақты фактілермен орынды дәлелдейтін.

С. Е. Маловтың дүние жүзі түркологиясындағы аса зор еңбектері көне ұйғыр тіліне ұштасады. Көне ұйғыр алфавитімен жазылған ескерткіштердің басты-басты үлгілерін ғылым игілігіне айналдыруда бұл кісінің ролі өте күшті еді. Манихей, буддизм, христиан сенімінде жазылған мұраларға филологиялық, тарихи талдаулары еш күмән келтірмейді. Юсуф Баласағұн («Құтадғу-біліг»), Махмуд Қашғари («Диван луғат-ат түрк»), Ахмед Югнек («Нибет-ул һақайқ»), Рабғузилердің («Қиссас-ул анбия») барша әлемге белгілі еңбектері С. Е. Малов лекцияларының да, зерттеулерінің де ілтипатынан тыс қалған жоқ. Дау туғызар жеке тұлғалар болсын, мағына-мазмұн жайлы күдік болсын, — С. Е. Маловқа жүгіну әркімге-ақ парыз еді. Соныммен бара-бар С. Е. Малов жаңа ұйғыр тілін де байсалды зерттеді. Біз сөзбен айтқанда бұл кісі — ұйғыр туралы ілімнің ардагері дей аламыз.

Октябрь революциясы жеңісімен совет шығыс халықтарының жазуын, әдебиетін жасау, кадрларын даярлау мәселесі күн тәртібіне қойылды. Түбегейлі, мерейлі қызметін осы тұста бастаған А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, И. И. Мещанинов бұл игілікті де жауапты іске ең басынан араласты. Олардың бұл салада баға жетпес еңбегі бар.

Түркі тілді республикаларда бұл ғалымдардың шәкірті болма-

ған тіл маманы сирек еді. Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы Указымен Қазақстанда ғылыми кадрларды даярлауда және тіл білімі саласындағы аса зор зерттеу жұмыстары үшін И. И. Мещанинов Академиямыздың құрметті мүшесі болды; С. Е. Маловқа «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» деген атақ берілді.

Ұлы Академияның әйгілі мерекесі күндері қысқаша да болса, шәкірттік ықылас білдірейін деген тағы бір үлкен тұлға — академик Александр Николаевич Самойлович⁶. А. Н. Самойлович СССР ҒА Қазақстандағы базасын ұйымдастырушылардың бірі еді. Алғашқы адым басқан жас ғылыми мекемелерді (қоғам тарауынан да, табиғат тарауынан да) ашуда бұл қайраткер алғы сапта болды. Халқымыздың тарихын, тілі мен әдебиетін зерттеуде көрегендік үлгі көрсете білді.

Александр Николаевич — түркологияның тіл білімі, әдебиеттану, этнография, тарих сияқты салаларында бірдей зерттеу жүргізіп, оның дамуына елеулі үлес қосқан ғалым еді. Ол кісі түркі тілдерінің фонетикалық, грамматикалық құрылысын өте терең білген және түркі халықтарының көне жазба ескерткіштерін, жазба әдебиетін, фольклорын жетік білген.

Мен А. Н. Самойловичті 1928 жылы Ташкенттегі Казпединституттың екінші курсынан барып Ленинград Шығыс институтына оқуға түскенде бірінші рет көрдім. Есімін Ташкентте оқып жүргенде-ақ жақсы білетінбіз. Пединституттағы мұғалім-түркологтар оның еңбектерімен ұқыпты таныстырған-ды. Қазақ тіліндегі газет, журналдан да осы кісінің белгілі түрколог екенін аңғаратынбыз.

Шығыс институтына түсер алдында ол кісінің маған ауызекі берген бір сауалы қазақ пен қырғыз тілдерінің ортақ, айырма қасиеттері туралы болатын. Дауыстылар жөніндегі айырманы дұрыс баяндасам да, дауыссыздар саласындағы мәселеден тосырқай жауап бердім. Абырой болғанда, сүйсемел сұраққа («баш» — «бас» сияқты құбылыстардың тарихи эволюциясын еске түсіргенде ғана) айтпақ ойымды жалғастырған болдым. Қабылдау емтиханды Александр Николаевич С. Е. Маловпен бірге отырып алған-ды. Біз түскен түркологиялық семинардың бастығы осы кісі екен. Өте алғыр, ұйымдастыру қабілеті күшті еді. Бұл кісілер ә дегенде-ақ қолма-қол тапсырма беріп, бірде өздері лекция оқыса, бірде өзімізге баяндама жасататын. Лексика, грамматика, фонетика саласынан баяндамалармен барабар халқымыздың қалыптасу тарихы, этнографиясы, әдеби тілдің даму кезеңдері, т. б. тақырыптарға айтты ашатынбыз. Жүгінер кісіміз өзі болып, уақыттың қалай озғанын білмей де қалатынбыз. Орынды, орынсыз сұрақтарымызға

⁶ Осы мақаланы жазу тұсында «Советская тюркология» журналы (1973. № 5) көптеген авторлардың А. Н. Самойловичке арнаған мәнді де тартымды мақалаларын жариялады. Ғалымның алуан түрлі еңбектері осында жақсы қамтылған. Демек, біз осы мақалаларға оқушы қауымы назар аударар деп ойлаймыз. Бұл кісі туралы бір-ақ ауыз естелігімді ескертпекпін.

ешбір қабақ шытпайтын. Бір рет яфетидология жайында әңгіме туып, ол кісінің «өз басым осы теорияға әлі түсініп жеткенім жоқ» дегенін де есіткенбіз.

Шәкірттерін баласындай көріп, жай-күйімізге де қанық болатын, мұқтажымызға зер салатын.

Академик В. В. Бартольд бастаған «Түркологиялық кабинет» мәжілісіне де дембіл-дембіл апарып тұратын. 1928—1929 жылдары осы кабинеттің ғылыми хатшысы, ұмытпасам, осы күнгі белгілі ғұлама, Қырғыз ССР ҒА академигі К. К. Юдахин болатын. Соның кезекті бір мәслихатында «В. В. Радловтың төрт томды сөздігін қайта шығару мәселесі» қаралды. 13 кітап етіп, 25 мың сөзді қамтыған «Якут тілі сөздігінің» авторы ірі ғалым Эдуард Карлович Пекарский бірінші болып сөйледі. Мәслихатта А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, К. К. Юдахин де болды. Бәрі де сөйледі. Екінші рет қайталап сөйлеген Э. К. Пекарскийге уақыт үнемдеуге құмар, регламентке қатал Василий Владимирович Бартольд сол ренжіп қалды. Жшылыс өткен бөлме, кейін сұрастыра келсек, В. В. Бартольдтың пәтері екен. Айтқандай, Радлов сөздігінде көптеген түркі тілдерінің материалы бар ғой. В. В. Радлов шығарған қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің сөз байлығы түгелімен сол кісінің сөздігіне енген дегенді біздерге А. Н. Самойлович те, С. Е. Малов та ескертетін. Радловтың сөздігін толықтыра түсуді мақұл тапқан-ды. Қырғыз материалын сол кезде-ақ қолға алған, бірақ өз алдына толық та құнды кесек еңбек, түркі лексикографиясына енген үлкен үлес, осы күні Мемлекет сыйлығын алған туындының несі, ортамыздағы қазіргі ақсақалымыз К. К. Юдахин.

«А. Н. Самойлович қоғам қайраткері ретінде прогресс атаулыға жанын салатын, сонымен бара-бар қатал ғалым болатын, өйткені ол ғылыми шындықты шыңға көтеретін», — деп В. В. Бартольд баға берген-ді. Осы — әділ айтылған сөз.

Грамматист ретінде, осман түрік тілін, қырым татар тілін, т. б. жете тексерді; сөз таптарынан да құнарлы ойы болатын. Үніле қарап тексерген тағы бір саласы түркі тілдерінің сөз байлығы болатын. Бұл саладағы алуан түрлі еңбектерінің ішінен 1915 ж. шыққан «Күйеуге тиген қазақ әйелі атай алмайтын сөздер», 1928 ж. жарияланған «Қазақ» сөзі туралы, «Жыя аттары», «Бай мен кедей» атты т. б. мақала, сөздіктерінде Александр Николаевич қазақ мәдениетін, әдебиетін, тілін өзінің ғылыми-зерттеу елегінен өткізуге бой ұратын. Бұл ұлағатты ұстаздың Қазақстан ғылымына деген жақсы пейілін, елден ерек қызметін Алматыда істеген жылдары (1936—1937) бәріміз де өз көзімізбен көрдік. А. Н. Самойловичтің шапағаты тимеген түрколог кемде-кем.

Көне (өлі) тілдер мен ауызекі (тірі) тілдердің әр қилы материалдарын жүйелі зерттеу қажеттігін қазіргі таңдағы міндет етіп көрсететін.

А. Н. Самойлович қазақ халқының рухани мұрасына тәнті екендігін үнемі атап отыратын. Таң-тамаша мол ауыз әдебиетін, Абай,

Ыбырайдан бұрынғы-соңғы жазба әдеби мирасқа қызыға мән беретін. Шоқан Уәлихановтың өреп жүйріктігін баса айтатын.

1914 жылдың өзінде-ақ қазақ мәдениетінен арнайы жинаған материалдары бар екенін әңгімелей отыратын. Соның ұшқыны ретінде мынаны ескерейік. Радловтың 75 жасқа келуіне ұлты қазақ Жәнібеков деген ақсақал бір ауыз өлеңін ұстазының өз транскрипциясымен жазған-ды. (Біз бұл өлеңді қиындық келтірмес үшін жаңа графикамен берін отырмыз):

Көп айтам кішілікті, бабам, сізге,
Ендікі жас түссе еді сіздің ізге.
Дүниеде жетпіс бес жыл өмір сүрдүм,
Тәңірім, жеткізгей-ді енді жүзге⁷.

Сөз орайы келгенде айға кету керек: А. Н. Самойлович, С. Е. Малов араб жазуынан латыншаға көшуде тізгінді әр ұлттың өзіне беруді мақұл көретін. Бірақ тиісті ғылыми консультациядан қалыс тұрмайтын. 1939 жылы Ленинградта болғанымызда да С. Е. Малов (1938 ж. А. Н. Самойлович дүниесалған еді) сол ізгі дағдысына салып, орыс графикасы сөз болғанда, таңдау-талғау әр халықтың өз жұмысы дегенді аңғартатын. Демек, кейбір шетел ғалымдарының «Орыс өз алфавитін күштеп енгізді» деген лепірме үгіті — жалған айтылған сөз еді.

Қазақ интеллигенті қалаған, қазақ жұртшылығы қалаған қазіргі төл жазуымызды ешкімнің ешқандай саудасына сала алмаймыз.

Түркі тілдерін өзге алтай тілдерімен де жарыстыра зерттеуді құптайтын. Түркі тілдері тарихы жайында А. Н. Самойловичтің өз бағыты болды. Ол өзінің алдындағы Ф. Е. Корш, ұстаздары В. В. Радлов, П. М. Мелноранский жасаған түркі тілдері жайлы таптастырудың маңызын студенттерге баяндай отырып, бұл мәселедегі өз топшылауын жетер жеріне жеткізе айтатын. Барлық түркі тілдерін *p—z* (тахар—токуз) түрінде бөліп, екінші кезекте *d—z—й* (адах—азах—айақ), содан соң *қалан—қалған* деп, іштей екі бөлікке бөлетін; *тау-лы—тағ-лығ*, етістіктің *бол—ол* түрінде келуіне де назар аударатын. Осылардың ішінен ол *p, z* тобы түркі тілдері үшін басты белгілерге жататынын ерекше ескертетін. Басқаша айтқанда фонетикалық принципті бұл кісі негіз етіп алатын.

Тіл тарихы мәселесінде А. Н. Самойлович ауызекі тіл, жергілікті тіл деректеріне аса зор маңыз беретін. Ауызекі тілдерден көптеген көне қасиеттерді тауып, әдеби нұсқалармен салыстыра зерттеуді уағыздайтын. Осыған орай салыстырма-тарихи методқа сай үлгіні ғалымның қай еңбегінен де кездестіре аламыз.

А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, И. И. Мещанинов тәрізді ұстаздар қауымын сөз еткенде мынадай бір ойға қаламыз. Бұлар-

⁷ Труды Троицкого-Кяхтинского отделения приамурского отдела Императорского Русского Географического общества. СПб., 1914. Т. 15. Вып. 1. Жоғарыдағы бір ауыз патша А. Н. Самойловичтің В. В. Радлов туралы мақаласынан соң келтірілген.

дан да бұрын қазақ еліне көңіл бөлген алуан түрлі орыс ғалымдары болған. Жоғарыда айтқанымыздай, революциядан бұрын да Қазақстан жайында, оның жері, елі жайында, халқымыздың өдет-ғұрпы, салт-санасы, тұрмысы жайында талай-талай зерттеу жазылған-ды. Сондағы бір ескертін нәрсе, сол зерттеулердің едәуірінде қазақ халқы ғылымға тек объект ретінде ғана қажет бол келген.

Ал, енді Ұлы Октябрьден бергі жерге зер салсаңыз халық тарихи процестің несі — субъекті ретінде жіті тексерілуі, зерделі зерттелуі ерекше көзге түсті. Ұлан-байтақ еліміздің, сүйікті халқымыздың рухани мәдениеті, әлеуметтік-экономика жағдайы сардарлы да баянды сөз болауы — өресі кең қауымның, цивилизацияның биік шыңы совет қоғамының пәтижесі. Әр алуан ғылым саласында жемісті еңбек етіп келе жатқан тамаша ғалымдарымыздың бүгінгі тірлігі еліміздің ризығын талай белден асырғаны мәлім. Міне, соларға масаттана отырып, Ұлы Октябрьге, партиямызға мейлінше ризалық білдіре отырып, қазақ кадрларының тез арада өсіп жетілуіне орасан зор еңбек еткен орыс ғұламаларын бөлекше ілтипатпен еске аламыз.

Ұлы орыс халқы мен қазақ халқының ғазиз достығы, мызғымас ынтымағы талай тарихи асуларда шыңдала түсті. Қилы-қилы заманның бұмпуіне төтеп берген киелі береке-бірлік Совет өкіметі жылдары барынша ұлғая түсті. Шер-арманы бір, мүддесі бір совет халықтары таңғажайып биік әлеумет құдіретіне бөленді. Сол аға халық — орыс ғалымдарының ұлылығын әрдайым мадақтау — бірден-бір таза парызымыз. Ғалымға деген құрмет ғылымды дәріптеуден туады. Дана адамға ізет ізгі адамдықты дәріптеуден туады. Қазақ халқы ілімін қастерлеу аға ілімін ардақтаудан туады. Кіші Академияға деген жақсы ықылас үлкен Академияға деген ақ жүрек, адал ниетке барып ұласады.

ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖАЙЫНДА БІРЕР СӨЗ *

Бұрыннан азды-көпті зерттеліп келе жатқан қазақ тілінің тарихы (жалпы халықтық тіл мен әдеби тіл тарихы) соңғы бір он шақты жыл ішінде жиі қолға алынып, түбегейлі тексеріле бастады¹. Жалпы түркі тілдерінің ескі заманғы ескерткіштерін, оның ішінде орта ғасыр жазбаларын танып-білу басты мақсат еді. «Қазақ ССР тарихының» әр кездегі басылымдарында көне дәуірлердің жәдігер-

* Мақала: «Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1983. 7—32-б.» жинақта жарияланған.

¹ *Наджиб Э. Н.* Изучение истории тюркских языков в Казахстане // Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы, 1978. 9-шығ. 88—101-б. *Абилхасимов Б.* Исследование истории формирования общенародного и литературного казахского языка. // Развитие казахского советского языкознания. Алма-Ата, 1980. С. 99—107; *Курьшжанов А.* Изучение старотюркских памятников в Казахстане. Там же. С. 91—98.

ліктері, кейінірек қазақ халқын құраған әр алуан тайпалар мен рулардың рухани өмір тарихымен тізгіндесе қаралып, қазіргі Қазақстан территориясын жайлаған халық, тайпалар одақтарының әлеуметтік-мәдени табыстарының қорына жатқызылып жүр. «Қазақ ССР тарихының» ең соңғы басылымында да осы мәселе өз дәрежесінде лайықты орын алған². Аталмыш еңбектегі тиісті тарауға қосымша ретінде біз орта ғасыр ескерткіштері жайындағы азын-аулақ пікірімізді ортаға салуды жөн көрдік.

Түркі тілдеріндегі бұрын-соңды жазба ескерткіштері жайлы еңбектердің көбінде-ақ тіл несі — халықтың (ертедегі ру, тайпалардың) жай-жапсары бірсыпыра сөз болып, бағзы уақыт қайшы пікірлер де кездесіп жүр. Орхон-Енисей жазуларының заманы туралы ертедегі ориенталист түркологтардың бір шоғыр елеулі еңбектері баршаға танымал³. Қай елдің болса да, қай кезде болса да тарихи дамуы тұтас бірлікте қаралғаны лазым. Айтарлық дәлел болмаса да, бұл жөнінде кей уақыт сырдаң пікір де байқалып қалады. Белгілі бір ертедегі ескерткішті бағзы бір зерттеуші осы нақтылы тілдердің біріне ғана телуден аулақ емес. Бір кезде кейбіреулер көне заман белгілерінен ат-тонын алып қашудан сау болған жоқ. Сабырлы ой өрісі мен екіленген егестің парқы зор. Творчестволық айтыстың жөні басқа, оның ғылым үшін пайдасын әркім де біледі. Демек, тындырымды ғылыми топшылаудың тетігі фактіге келіп тірелетіні хақ. Логикалық, уәжді болжам бәлмасын деген қорытынды тумайды.

VI—VIII ғасырдағы ескерткіштердің тарихи, теориялық мәні түркологияда (90 жылға таяу) жан-жақты айтылып келеді; зерттеудің арғы ұшар қырқасы мен күні бүгінгі қонар биігі аралығында құнды пікірлер айтылады. Түркі тілдес руникалық жазба мұра-ның табыла бастаған, ғылым дүниесінің есігін аша бастаған мерзімін еске алсақ, оның үш жүз жылға барары белгілі. Ұзақ уақыт зерттеу майданында өркен жайған ғылымымыздың жемісті нәтижесіне кейбір шетел ғалымдары да ортақ. Олардың есімдері түркологтарға әбден аян. Алайда бұл салада ең биік шыңға шықтық деп ешкім де айта алмайды.

Бұрынды-соңды жазбаларды сөз еткенде жалпы халықтық тіл мен әдеби тілдің ара салмағы көп әңгіме болып жүр. Тіл несі мәселен «қазақ» деген этноним сөзі де ауық-ауық тілге тиек болып жүр⁴. «Қазақ» сөзінің мән-жайы жөнінен хабардар ғалымдармен

² История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: В 5 т. Алма-Ата, 1979. Т. 2; раздел 1, гл. 4; Развитие экономики и культуры Казахстана. С. 101—109; Там же, раздел 2, гл. 2. Экономика и культура Казахстана в XIV—XV вв. С. 230—238.

³ Бұл жөнінде мына кітаптарды қара: *Бернштам А. Н.* Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII вв. М.; Л., 1946; *Кляшторный С. Г.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964. Соңғы еңбекте өте қажетті әдебиет тізімі бар.

⁴ Әлем тарихы, ел-елдің жеке ежелгі тарихын зерттеушілердің еңбектеріне жүгінесек, белгілі бір этностың есімі сол халықтың тарихына тығыз байланысты екенін аңғарамыз. Сонымен барабар бұл екеуінің арасы кей уақыт алшақ, түрлі

(Ғабит Мүсірепов, Зәки Ахметов, Манаш Қозыбаев) жеке әңгіме кезінде мына бағдар аңғарылды. Бұл сөздің де, қазақ этносы туралы жайттарды филолог, тарихшыларымыз арнайы зерттеп, бірыңғай концепцияға келуі керектігі қажет.

Ә. Фирдоуси шығармасындағы «қазақ» сөзін алғаш рет қозғаған: О. И. Сенковский (1800—1858), А. Ир. Левшин (1799—1879), И. Н. Березин (1818—1896), Ш. Ш. Уәлихановтың (1835—1865) пікірлерінен мына цитатты көрсете кетуімізді З. Ахметов мақұл болар еді дейді.

«Большая часть русских писателей полагает, что у них же родилось название Казак, и от них перешло ко всем отраслям прежде бывших и ныне существующих казаков. Мысль сию, к которой мы уже привыкли, опровергают восточные источники, утверждая, что казаки составляли самостоятельный и независимый народ в отдаленнейших веках нашего летоисчисления. Некоторые даже относят их существование далее Р. Х. Достоверно то, что Фирдовси, или Фирдуси, живший около 1020 г., т. е. за два столетия до появления монголо-татар на западе, в истории Рустема упоминает о народе казака и ханах казахских. Из сочинений его и древнейших летописей персидских, которыми он пользовался, известно, что казаки древние, подобно позднейшим, прославились имя свое грабежами и набегами»⁵.

Ш. Ш. Уәлихановтың И. Н. Березинге жазған хаты мына сөзбен аяқталады: «Левшин на основании утверждения нашего знаменитого ориенталиста Сенковского говорит, что Фирдоуси в истории Рустема упоминает о народе казак и о ханах казахских; на стр. 42 Левшин, как видно, приводит слова Сенковского: «Народ сей весьма» и прочее; но странно, где это удалось видеть им народ

ұғымға саяры да түсінікті. Қалай десек те, этноним төркініне назар аударудың мәні зор; этногенез мәселесі үшін қонымды пікірдің пайдасы зор. Осы ретте «қазақ» сөзі сөз болғанда қаға берісте елеусіз жүрген бір мәселе бар. Ол мынау: «қазақ» деген ұғым Әбілқасым Фирдоуси шығармасында кездесетінін, хазарлармен шайқасқан Святослав Игоревич жорығындағы «касог» (касог), кей шығыс тілдеріндегі «қазақ» атты этнонимдер белгілі бір тарихи кезеңді қамтып жатыр. «Шахнамеді» және Святославтың 964—971 жылдардағы жорығында кездесетін «касог» сөзіп Түркияның кей тарихшылары арнайы атап жүр. Бұл сөз «қазақ», «қызақ» деуден келіп шықты деушілер де, есте жоқ ескілікте екі элементті (яғни екі этнос) атауынан құралады деушілер де баршылық; осы сияқты арзан «этимологиядан» гөрі ежелгі жазбамаелердегі (письм. источники) пікірге аса көңіл бөленіміз мақұл. Мәселенің осы жағын, әрине, өзге документтерді іздестіре үніле зерттеу жөн. «Қазақ», «алаш», «жүз» ұғымдарының мезгіл, мекені, этнолингвистикалық мәні айқындалар еді. Соңда, бәлкім, «Алаш, Алаш мыңы» деген: ежелгі казак тайпаларының ең алғаш қауым болып біріккен одағы, «қазақ» деуден бұрынғы елдің жалпы аты» (КСЭ, I-т., 247-б.) деген концепцияның беті ашылар еді. «Қазақ» сөзінің төркіні мен тарихы жайында В. В. Бартольд, В. В. Радлов, Г. Вамберн, С. Асфендияров тәрізді аса көрнекті шығыстанушылар және Х. М. Әділгереев, В. Ф. Шахматов, М. Б. Ақынжанов, С. Қ. Ибрагимов, т. б. көптеген зерттеушілер пікір айтқанды. Өзге тарихи, мәдени деректерді де, нарратив мәліметтерді де ұқыпты іздестіре бергей едік.

⁵ Левшин А. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей. СПб., 1832. Ч. 2. С. 39—40.

казак до Чингис-хана и в числе чингисовских племен; по крайней мере, Абулгази, Шейбани-намэ **جامیغ التاریخ** для тех периодов не упоминает о казаках, даже не употребляется слово **قزاقلار**

(казаклықта), которое употребляется от... и было (в употреблении во время) Шейбани-хана⁶. Бабур⁷ в своих «записках» говорит о хане казак Арслане, имевшем 400 000 воинов. Любопытен текст этого места из записок этого государя писателя. И нет ли что-нибудь о них в записках Тимура или в его историках?»⁸.

М. Сеидовтің «Азербайжан» атты журналда (1981, № 2), «Қазақ» сөзінің зерттелуі» деген, «Уллдуз» атты журналда (1981, № 8) «Алтын жауынгердің ру-этностық тағдыры туралы» деген мақаласы шықты. Осы екі мақаланы есімізге салған — Ә. Т. Қайдаров. Алғашқы мақалада «қазақ» сөзінің этимологиясы сөз болады, әр түрлі пайымдауларға шолу жасалады; кейінгіде Алматы өңірінен табылған «Алтын адам» мәселесі жөнінде (көбіне Қ. Әкішевтің 1978 ж. шыққан «Курган Иссык» атты еңбегін құптай бағалап) автор өз пікірін ортаға салады. Осы «Алтын жауынгердегі» руна жазуының кілті табылса, беймәлім қазба қазына жазба қазынаға айналар еді.

М. Сеидов «қазақ» сөзі (өзге зерттеушілерге сүйене отырып) Фирдоуси шығармасында этнос мәнде кездесетінін қолдайды. М. Сеидов бірқыдыру басқа тұжырымдарға тоқталады. Қалай да бұл екі проблеманы шешу мерзімі жеткен сияқты.

Халықтық тіл және жазба әдеби тіл мәжесіне арналған мақалалар саны аз емес. Жазба нұсқалардың бұл проблемаға қатысты ерекшеліктері әлі даулы. Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілдік қасиеті жағынан түркологияда үлкен күдік жоқ. Ендеше, бұл жөніндегі «икемділік», көрінген жерде «тек біздің еншіміз» деушілік ағаттық болады. Әрине, түркі тілдес халықтарға ортақ асыл мұра екендігі, бірден-бір қасиетті реликвия екендігі сан рет айтылған-ды. Руниканы жеке «меншік» етуден гөрі оны түбегейлі ғылыми зерттей беруді мақсат ету тиімді. Әлі де болса, қалтарыста қалып қойған мәселелер жоқ емес. Түркологиялық әдебиетте, түркологиялық форумдарда әрқалай мәселелер творчестволық сайысқа түсіп жүр⁹. Руника саласынан негізгі басты мәселелерге мыналар жатады¹⁰: көне руникалық жазудың екі жүзге тарта

⁶ Шейбани-хан — основатель узбекского ханства, сын Шахбадана, внук Абул-хазана, жил в 1451—1510 гг.

⁷ Бабур (Бабур) 1483—1530 — потомок Тимура.

⁸ Валиханов Ч. Ч. Собр. Соч.: В 5 т. Алма-Ата, 1961. Т. 1. С. 129.

⁹ Бұл жерде ескерте кетейін дегенім: тас, т. б. бетіндегі руникалық әріптердің қайсыбір кез ақиқаттығы шүбә туғызып жүр. Қарқара өңірінен табылған дейтін тас жазуының фотокопиясы мен эстампажы шын оригиналға үйлесімді екендігіне үлкен күдік тудырушылар бар. Ондағы дешифровкаңыз оқылуы дұрыс па әлде басқаша ма? Осы мәселенің бетін ашу керек.

¹⁰ Бернштам А. Н., Кононов А. Н., Баскаков Н. А., Севортян Э. В., Текин Т., Кляшторный С. Г. т. б. тиісті еңбектерін қараңыз.

ірілі-уақты түрлерін жүйелі жинақтай келіп, корпусы баспа арқылы шығарылсын; руниканың халықтық, әдеби қасиеті, оның койнелік функциясы, тарихи өзге жазу жүйелеріне қатысты т. б. жақтары да зерттеле түссін.

Ескі түркі ескерткіштерінің Одақ көлемінде зерттелу мәселесі қазір дүниежүзілік түркологияның алдыңғы сапына шығып, табысы мол, үлкен бір салаға айналып отыр. Осы бағытта қол жеткен жетістіктерге жан-жақты шолу жасау бұл мақаланың мақсатына жатпайды. Біз олардың тарихын зерттеуге байланысты бір-еки мәселені ғана әңгімеге арқау етпекшіміз.

Түркі халықтарының тілдерінде жазылған ескі жазба ескерткіштерінің тарихына байланысты орта ғасырды уақыт-мерзімі жағынан үш дәуірге бөліп қарауды қолдаймыз: а) ертедегі орта ғасыр (раннее средневековье) — бұл кезде тасқа таңбаланған Орхон-енисей және Талас ескерткіштері жазылып қалған (V—VIII ғ.); б) нақ орта ғасыр (среднее средневековье) — бұл дәуірде жазылып қалған мұралар аса көп (XI—XIV ғ.); в) бергі орта ғасыр (позднее средневековье) — бұл кезеңде қазіргі түркі тілдері өзара сараланып, қалыптаса бастаған да, өз бетінше даму арнасына түскен (XV—XVII ғ.); Европа үрдісі бойынша «орта ғасыр» ұғымы V—XVII ықылымды қамтиды.

Сөйтсе де түркологияда шартты түрде басқа атаулар да қолданылып жүр. Ықшамдап осы үш дәуірді «көне ғасыр», «орта ғасыр», «бергі ғасыр» («жана ғасыр») деген дәстүрді қолдану да орынсыз емес.

Зерттеушілер түркі халықтарының әдеби тілін өте ертеде қалыптасқан деп жүр. Орхон-енисей ескерткіштері барынша жетілген әдеби тілде жазылған деген топшылау бар. Ертедегі түркі тайпаларының дәстүрлі әдеби тілі қазіргі түркі тілдерінің құрылуы мен дамуына тарихи негіз болды, игілікті әсер етті, бірақ ол заман ағымына байланысты әр жерде әр түрлі болмыс, ортаға орай өзгеріп отырды деген пікір әрдайым айтылып жүр.

Руника жазбасы жайында басқаша пайымдау да жоқ емес. Диалектілерден пәк пікір де, о баста жалғыз диалект негізінде өрістеді деген де, көне ғасыр кездегі тайпалардың диалектілік қалдығы ғана бар деген де концепция бар. Әдеби тұрғыдан зерттеушілердің қайсыбір түркі руникалық ескерткіштерді ауыз әдебиетінің (соның ішінде батырлық эпос) үлгісіне жатқызады. Тарихи деректен гөрі аңыз басым жатыр деген байлам да бой көрсетіп жүр. Көне, орта ғасыр жазбалары тұсындағы топоним, этноним саласы, т. б. бірсыпыра проблемалар өз зерттеушілерін күтуде. Қиын да қызық мәселелердің бір ұшы ономастикалық лақапқа, ру, тайпалар есімдеріне ұласып жатыр.

Көне этностардың (мәселен, «үйсін», «қыпшақ», «найман», «алшын» т. б.) жай-күйі, сөз төркіні енді ғана ірі зерттеудің объектісі бола бастады. Араб және басқа тілдердегі жазбалардың негізінде

«қыпшақ» (қимақ) туралы сәтті ғылыми бастаманы¹¹ барынша қолдау керек. Кей шет ғалымдардың «найман» этнонимі жайында (біреп ежелгі лауазым эпитеттерге сүйенсе отырып) айтқан пікірі де, сол сияқты «үйсінге» тән тұжырым да есте болғай еді.

Көне жазбалардың сырын, түр-тұлғасын зерттейтін эпиграфика, палеография пәндерінің түйінді қағидалары ерте ғасыр мұраларымен де астасып жатыр. Басқаша айтқанда, ертелі-кеш туындаған әрқилы мұраларды тексеру пәні жазба-наме (источниковедение) мығым қолға алынғай еді. Осы тарапта бізде дәнене жоқ демейміз. Дегенмен Қазақ ССР ҒА Тіл білімі институтында түркология және қазақ тіл тарихы бөлімінің басты міндеттеріне осы сала да жатады. Қазақ филологиясының келелі осы саласында Академиямыздың басшылығы ерекше көмек көрсетер деген сенім зор.

Жазба мұралардың ауызекі тілге функционал қатысы жоқ деп ешкім айта алмайды. Төркіні бөлек өзге тілдің аужайына назар аударайықшы. Бұл екеуінің (жазбаша мен ауызшаның) арасы кереғар, мәселен, роман тілдерінде де ішінара бірлестігін әркім-ақ мойындайды. Әр елдің (әсіресе ескі жазба дәстүрі тамырын тереңге жіберген жұрттың) жазба әдеби тілі мен халықтық тілі дами келе өзара айырым өлшемі күшейе түсері хақ. Кейбір романист, германистердің бұл жайлы тұжырым топшылауларына құлақ аспасқа болмайды. Түркі тілдерінің осыған сыбайлас тірлігі бөлекше өрістеді: сол роман тілдері дағдысынан гөрі тіл жуықтығы бір тоға өзгеріп отырды. Түркі тілдес жазба мұралардың қайсыбірін алсақ та, осы екі құбылыс бірі-бірінен (Европа тілдеріне қарағанда) тым жырақ емес. Түптей келгенде мұның тарихи себебі түркі тілдерінің генеалогиялық, морфологиялық ерекше жуықтығында жатыр. Ескерткіштерді еске алғанда тарихи-лингвистикалық процестің осы өзекті жерін ұмытпауымыз лазым. Түркологияға мәлім бұл құбылысты диалектика заңына сай абсолют түрде емес, релятив (относительно) түрде түсінуіміз керек. Демек, «бір тоға (немесе біркелкі) деген ұғым «тепе-теңдікке» апармайды. Олай болса, ауызша (ауызекі) халықтық тіл мен жазбаша халықтық тілдің ішінара паркы бар. Халықтық тілді (соның ішінде ауызша тілді) — әке, жазба әдеби тілді — бала делік; екінші біріншінің айна қатесіз эквиваленті емес. Солай бола тұрып, өзара функционалдық қатынасты жоққа шығаруға болмайды.

Жазба ескерткіштердің тіл жатықтығы, түсінік қабілеті сөз болғанда мына нәрсе де ескерілсе: тіл-тілдің өрбу заңына лайық оның социоллингвистикалық «таразысы» болады. Қайсыбір тілдерде (мәселен, қытай тілінде) сөйлеушілердің өзара коммуникативтік түсінік қасиеті бір басқа, түркі тілдерінде (мәселен, қыпшақ тобындағы тілдерде) екінші басқа. Сөйгі топтағы тіл иелері бірі-

¹¹ Қумеков Б. Е. Государство кимаков IX—XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972. 176 с.

бірін еркін түсінеді. Осыған қарамастан мәселен, қазақ, татар, қарақалпақ тілдері қазіргі заманда жеке-дара, ежелден танымал, дербес, даңғайыр ұлт тілдері екені баяғыдан белгілі. Ендеше халықтық тіл мен әдеби тілдің арасалмағын «есте жоқ» ескіден де, айдай айқын бергі заман, осы заман тірлігінен де іздеу ұтымды. Яғни зерттеу процесіміз ретроспекция, перспектива бағыттарымен тығыз ұштасуы қажет. Жазба мұраны тарихи тұрғыдан тануда осы айтылған жай-жапсар есте болғаны мақұл.

Ертедегі әдеби мұраның басы ашық екі арнасы бар: бірі — ауыз әдебиеті, екіншісі — жазба әдебиет. Ауыз әдебиетіміздің тілі таза, оралымды. Абай, Ыбырайға дейінгі жазба әдебиетіміздің тіл, стиль жағы әр текті. Бұл жөніндегі сәуір түйінді мәселелер қазақ тілі білімінде сәтті зерттеліп келе жатыр. Кейбір айтыс мәселелерге бұл жолы тоқталмаймыз. Кейбір терминологиялық алалықты атаған жөн. Жазба әдебиет дегенді екіге бөліп, «ескі жазба әдебиет», «жаңа жазба әдебиет» (осыған сәйкес «ескі жазба әдеби тіл», «жаңа жазба әдеби тіл») ұғымдары жарыса айтылып жүр. «Кітаби тіл» ұғымын надұрыс деген пікір де бел алып жүр. Ескерткішті талдауда «мағына», «лексикалық мағына» немесе «мән-мағына», «жанр», «стиль», «композиция» тәрізді атаулар бағзы уақыт ала-құла сипатталып жүр. Осыларды бір жүйеге келтіру керек.

Қазіргі әдеби тіліміздің баяғыдан айтылатын үш қайнар көзі (ауызша тіл, ауыз әдебиеті, бұрынғы жазба дәстүр) проблемасы қазақ тіл білімі аяғынан мықтап орын тепті. Осы туралы мына нәрсеге назар аударғымыз келеді. Ең алдымен совет тұсындағы бай да құнарлы әдеби тілдің белгілі үш көусар көзі тарихи тұрғыдан абсолют бірдей емес. Жазба мұра тілінен гөрі халықтық тілдің, сонымен барабар фольклордың әсері анық аңғарылады (бұл жерде айтпақ болып отырғанымыз тіл ярустарының бірлігі). Фольклор тілі екі аралықтағы өткел емес. Ауызша тіл және фольклор тілі заманымызға (қазіргі жазба әдебиетке) қаз-қатар төрт аяғынан тік басып келді. Ауыз әдебиеті ауызша тілді жетегіне ертіп, омыраулап әкелген жоқ. Екеуі де «мен мұндалап» тізе қоса келді, ауызша тіл «тартыншақ» жасаған жоқ, ауыз әдебиеті «итіншек» мінез көрсеткен жоқ. Әдеби тіл — шындалған, қалыптасқан, өңделген, көркем сөз шеберлерінің талқысынан шығып мүсінденген тіл. (Фольклор туындысының авторы беймәлім болса — дәстүрлі фольклор деп, аты айқын болса, пәлен ақын-жырау шығармасы дейміз: шындап келгенде авторсыз шығарма болмақ емес қой). Әрине, осы екі арыс қайнар көздің қазіргі әдеби тілге ықпал-әсері әр қилы.

Ал, ертедегі жазба мұраның да (қисса, дастандардың) әр қалай әсері болғаны мәлім: тілімізге араб, иран сөздері ауысып жатып, «шағатай», т. б. түркі тілдерінің қайсыбір сөйлем орамы, сөз тұлғасы, аздап болса да семантикалық жаңалық өз шама-шарқыныша еніп жатты; біркелкі ықпал болмап жоқ; «кітаби» атты мұраның

қазақ әдеби (жазба) тіліне ешбір себі тиген жоқ деген қандай қате болса, түгелімен оған негіз болды деген сондай қате.

Қазақ тілі тарихы, қазақ әдеби тіл тарихы, тарихи грамматика, т. б. проблемаларды зерттеуде ескерткіштердің ролі кезінен белгілі. Осыларды ойдағыдай шешу үшін ең алдымен сол көне дүниенің типологиясын танып топтастыру басты міндетке жатады. Бұл ретте бірсыпыра қонымды бағдар түркологиялық еңбектерде арнай айтылып жүр. Түркологтардың советтік комитетінде, «Советская тюркология» журналында, Алматы (1976), Ташкентте (1980) өткен конференцияларда да осыған зор мән берілген-ді.

Ескерткіштерді пайдалануда екі түрлі кемшілік байқалады. Біріншіден, ол мұралардың оғыз, қыпшақ, қарлұқ, т. б. тілдері белгілерін (қандай солғын көрінгенімен) сарапқа сала топтастыруда олқылық бар. Бұл жөнінде аса бір құнды да ұқыпты талдау жасап, қажетті орта ғасыр мұралары жайлы тың концепция ұсынған ғалымдардап Ә. Н. Нәжіп есімін атағанмыз орынды. Бұл кісі «Мұхаббат-наме», «Гулистан», «Хусрау уа Ширин», «Нахдж ал-Фарадис» т. б. ескерткіштердің бетін ашып берді.

Осы күнгі нақтылы тілдің тарихы кез келген ескерткіштен алынған кездейсоқ мысалмен шектелмейді. Жалпы халықтық тілдің, оның ярустары тарихын жасау аса күрделі жұмыс: ескерткіштің формальдық көрсеткіштері өзара жүйелі, жиі, өн бойы ұшырауына қарай бірде ана топқа, бірде мына топқа (мысалы, *ол — бол, адақ—азақ—аяқ*, егістіктің *дүр* түрі, *к, ж*, -лар кейпі; септік жалғаудың дауыстыдан-дауыссыздан басталуына, т. б.) қарап, классификация аралас келген күйде саралап талдау қажет екендігі айтылып жүр. Ескерткіште некен-саяқ ұшырайтын құрылыс пен өн бойы байқалар жүйенің паркы бар. Осы айтылған сырт көрініс (мысалы, қосымшалар категориясы жүйелі, дағдылы болса, стиль, жанр ретінен айқын болса) туындылар тиісті классификациядан өз орнын таппақ.

Түркологияда медиевистика заманына жататын жазба мирас-тардың әрдайым зерттеліп жүргені мәлім. Солардың бірқатарын санап өтелік¹².

XI—XII ғасырларда қарлұқ-ұйғыр тілдерінің негізінде жасал-

¹² Тиісті деректі, байлам-бағдарды және библиографиялық шолуды мына еңбектерден аңғаруға болады: *Кононов А. Н.* История изучения тюркских языков в России (дооктябрьский период). Л., 1972. 271 с.; *Баскаков Н. А.* Тюркские языки. М., 1960. 343 с.; *Щербак А. М.* Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М., 1962. 201 с.; *Наджиб Э. Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейф Саран и его язык. Алма-Ата, 1975. Ч. 1. 209 с. Ч. 2. 300 с.; Әдебиетші ғалымдарымыз ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті (XVIII—XIX ғ.), совет әдебиеті туралы мейлінше құнды теориялық еңбектер берді. Қазақстан лингвистерінің бұрынғы жәдігерліктер жайындағы еңбектерін Ш. Ш. Сарыбаевтың «Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіштерінен» табуға болады: *Қайдаров А. Т.* Уйгурский язык и литература. Аннотированный библиографический указатель. Алма-Ата, 1962. Т. 1. 302 с.; *Сәбитов Н.* Қазақ совет әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші (1917—1946). Алматы, 1950. 132 б.

ған әдеби тіл кең қолданылған да, ол Қашқар өлкесін жайлаған халықтардың арасына, Қарақан әулетінің билеген аймағына мол тараған. Ол тілде Юсуф Баласағунидің «Құтадғу білік», Махмуд Қашқаридің «Диван лұғат-ит түрік», Әдеб Ахмедтің «Һибат-ул Хиканьк» сияқты шығармаларымен бірге әр алуан тefcирлер (мысалы, «Асхабул-Қаһф») жазылған¹³. Орта Азия халықтарының тілінде жазылған мынадай ескерткіштер сақталып қалған: «Му ину-л мурид», «Нахдж-ал ферадис». «Қиссас-ул-анбия» (Рабузуи), «Шажара-и таракима» (Абул-ғазы Баһадур), «Жавахиру-л асрар», «Мифтаху-л'адл», «Миражнаме» т. б.¹⁴ Бұлар жер жағдайы мен әлеуметтік-мәдени орталықтарына қарай кейде «Хорезм ескерткіштері» деп те аталады. Қыпшақ тайпалары мен руларының тілінде, олардың одақтары үстемдік еткен өлкелерде жазылып қалған жәдігерліктер де көп. Олар әкімшілік және мәдени орталықтарына орай «Алтын орда» ескерткіштері, «Мәмлүк ескерткіштері» делініп те жүр. Бұл топқа «Хусрау уа Ширин» (Құтып), «Мұхаббат-наме» (Хорезми), «Гулнстан бит-түрки» (С. Сарайи) тәрізді көркем әдебиет туындылары жатады. Әйгілі «Кодекс Куманикус» жазбасын, белгілі хан жарлықтарын да осылардың санатына қосуға болады, Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған деп мынадай ескерткіштер аталып жүр: «Терджуман түрки ве араби», «Ал-анвар ал-Мудия» (Аледдин Билік ал-Қыпшақи), «Аттұхфат аз-закыя», «Булғат ал-муштақ» (Жамалад-дин Абу-Мухаммед Абдалла ат-Түрки), «Аш-Шахих мин дуррат ал-мудия», «Китаб ал-идрак Ли-лисан ал-атрак» (Абу-Хайян), «Китаб ал-ф'ал», «Заһр-мулк фи нахв ат-түрік», «Ад-дурра ал-мудия фил-луғат ат-түркия», «Ал-Каванн ал-куллия ли-дабт ал-уға ат-түркия», «Аш-Шудур ад-дахабия ва-л-кита ал-ахмадия фи-л-луғат ат-түркия»¹⁵.

Мынадай бір іліктес жағдайды еске ұстаған жөн: зерттеушілердің пікіріне қарағанда, мәмлүк ескерткіштерінің негізгі зерттеу объектісі сол кездегі қыпшақ тайпаларының тілі болған. Қыпшақ тілін оқып үйрену барысында қосымша материал есебінде оғыз тайпаларының, соның ішінде түрікмен руларының тілінен де тиісті материалдар келтіріп отырған. Осыған қарап, бір есептен оларды «қыпшақ-оғыз тілдерінің ескерткіші» деуден гөрі «қыпшақ тілінің ескерткіштері» деп таныған жөн сияқты. Армян қыпшақтарының тілінде жазылған түрлі жазбаларды да зерттеушілер осы топқа жатқызып жүр¹⁶. «Шағатай» тілінде жазылған шығармалардың қатарында «Шейбанинаме», «Қалила мен Димна», «Бабурнаме» іспеттес туындыларды атауға болады¹⁷. Науаи дәуірінде

¹³ Das karakanidische. Von M. Mansur oqlu. //Philologine Turcicae Fundamenta. T. I. Wilsbaden, 1953. S. 87—89.

¹⁴ Das schwareztürkische von J. Eckmann. Сонда. 113—117-б.

¹⁵ Das kipshakische von O. Fritsak. Сонда. 74—76-б.

¹⁶ Сонда. 81—82-б.

¹⁷ Das kipshakische von Y. Eckmann. Сонда. 134—143-б.

жазылып қалған (XV ғ.) мұралар да едәуір. Олардың тізіміне Саккаки, Хайдар, Хорезми, Лутфи, Юсуф Амири, Сайид Ахмет Мырза, Гадаи, Йакыни, Атайн, А. Науаи, Х. Байкара, Хамида, Мухаммед Салық, Увайди, Мирза Махди, т. б. ақын-жазушылар мен бір алуан филологтардың (сөздік жасаушылардың т. б.) еңбектерін енгізу орынды болар деп ойлаймыз.

XIII—XIV ғасырдағы тарихи мәліметтерге байланысты әдеби нұсқалар, көбіне, иран және араб тілдерінде жазылған. Біркыдыру авторлардың пікірі бойынша солардың ішінде Орта Азия, Қазақстан өңірінде жазылған тарихи шығармалардың бірі — Абу-л-Фазл ибн Мухаммед Джамал Қаршидің «Мулхакат ас-Сурах» («ас Сурах» сөздігіне қосымша) атты еңбегі. Джамал Қарши-Алмалықта туған адам. Ол XIV ғасырдың басында ал-Джаухаридің арабша сөздігін парсы тілінен аударған. Сөйтіп сөздіктің соңына сол кездегі белгілі ғалымдар мен Алмалық, Қашқар, Хотан, Ходжент, Ферғана, Шаш (Ташкент), Барчкенд (Берчынылықанд), Дженд сияқты қалалар жөнінде қосымша мәлімет берген.

Осы айтылған пікірлер жайында қазақ ғалымдарының (әдебиетші, тілші, тарихшыларының) еңбектерін еске ала кеткен жөн¹⁸.

Бір кезде Орхон, Енисей өзендерінің алқабын, Батыс Гүн мемлекетінің ұланғайыр территориясын, Орталық Азияның батыс алабын, Шығыс Түркістан өлкесін жайлаған түркі халықтарының өзіне лайық жетіле түскен, мол тараған әдеби тілі болды. Қауымға таралу шегіне, қолданылу аясы мен айтылу ерекшелігіне қарай бірсыпыра өзгерістерге түсті. Бағзы уақыт әртүрлі бағытта дамыды. Халықтар мен ру-тайпалар үстемдігі және әртүрлі қат-қабат тіршілік тауқыметі, мәдени орталықтар, экономикалық қатынастарға шарпуын тигізді. Өндіргіш күш сиқы да, басқа да экстралингвистикалық факторлар сол дәстүрлі жазба әдеби тіліне әрқалай ықпал етті.

Тіліміздің қалыптасу дәуірі тіл иесі — халықтың тарихи жолы қоғамның күрделі әлеуметтік ситуациясына да байланысты. Қиынқыстау ағымға төтеп беріп өрістеген тілдің де өзіне хас заң-қағидалары айқын болды. Қыпшақ тілдерімен (кей уақыт басқалармен де) ауыс-түйіс қатынаста бола тұрып өз алдына отау тіккен қазақ тілінің өзіндік бағыт-бағдары, өзіндік өркендеу жолдары болды.

¹⁸ Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Тоханов М. Ескі түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971. 5—76, 191—272-б.; Балақаев М. Құрышжанов Ә. Қазақ әдеби тілі // Қазақ Совет Энциклопедиясы. Алматы, 1975. 233—234-б.; Құрышжанов А. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII—XIV вв. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Алма-Ата, 1973. С. 13—15; Наджип Ә. Н. Изучение истории тюркских языков в Казахстане // Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы, 1978. 9-шығуы. 88—101-б.; Құрышжанов А. Изучение старотюркских памятников в Казахстане // Развитие казахского советского языкознания. Алма-Ата, 1980. С. 91—98; Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы, 1981. 26—59-б.; Құрышжанов Ә., Ибатов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері жайында // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы, 1981. 97—125-б.

XIII—XIV ғасырда монғолдардың жаулап алған шалқар аймағында монғол тілі қарым-қатынас құралы дәрежесіне жете алмады. Саяси әлеумет үстемдігі монғол тілі үстемдігіне апара алмады. «Ат төбеліндей» ел билеуші шапқыншылардың тілі (биология тілімен айтқанда «аллохтандардың» ықпалы) жергілікті қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдеріне (автохтандардың қасиетіне) тайталас келе алмады. Түркі тілдері берік-бекем сақталды да, жарлық, шартнаме сияқты әкімшілік, т. б. іс қағаздары сол ертеден бар тұрғылықты тайпалардың тілінде жазылып қалыптасты.

С. Е. Маловтың айтуынша, Орталық Азия, Орта Азия және Қазақстан жерінде нақтылы тілдердің даму процесі өз шама-шарқынша бел алды. Бұл кезде (XIII—XIV ғ.) түркі әдеби тілінің өткінші дәуірі бой көрсетіп еді. Тілдердің диалектілік негіздері саралана бастап еді: шығыс түркі диалектісі орнына батыс түркі диалектісі бел ала бастады. Бұл — аталмыш кезеңде анық аңғарылып еді¹⁹.

Сөйтіп, монғол тілінің өріс алуына кедергі болудың бір сыры тұрғын (абориген) тайпалар тілінің күш-күдіретінде жатыр; қарым-қатыс қабілеті басым, етене ана тіл басқаның үстемдігіне көнген жоқ-ты. Керісінше, өзгені өз ыркына көндіру процесі еріксіз келді. Бұл дәуірде қарлұқ-ұйғыр, ұйғыр-оғыз, қыпшақ-оғыз диалектілері дараланып, біршама қалыптасқан да еді. Монғол тілінің «билігіне» көнбеудің бас себебі осында жатыр²⁰.

XV ғасырда татар, азербайжан, ескі өзбек, қазақ, түрікмен, түркі әдеби тілдерінің қаңқасы қалана бастады, бертін келе тайпа тілдері белгілі бір халық тіліне ұйтқы болып, негізін құрды.

Монғолдар ежелгі тұрғын қыпшақтарға «икемделді». Содан кейін Алтын Орда атырабында қыпшақ тілі жалпыға бірдей ортақ тіл болды. Ғасырлар бойы қыпшақтардың бөлек тайпалармен де байланысы болды. Сондықтан қоспасыз «таза» тіл жоқ. Алтын Орданың ыдырау кезеңінде, XIV—XV ғасырларда, қыпшақ-ноғай деп аталатын тілдік топтама да (подгруппа) белгі берді. Ол кейіннен қазақ, ноғай, қарақалпақ, т. б. халықтық тілдерге бөлініп, қазіргі ұлттық тілдердің шыңдалуына негізгі тірек болды.

XIII—XIV ғасырда Алтын Орда мен мәмлүктік Мысырда (Египетте) қыпшақ тілінде жазылған көптеген әдеби шығармалар пайда болды. Солардың бірі — Дешт-и қыпшақ тіліндегі (1245 жыл) авторы белгісіз «Түркі-араб сөздігі». Бұл ескерткіш куман тілінде жазылған «Кодекс куманикуске» (XIII—XIV ғ.) көп жуық. Сол мезгілде Алтын Орда аймағында қыпшақ тілін үйреніп білу салтқа айнала бастап еді. Осы мұқтажды өтеуден келіп, жоғарыда аталған Абу Хайяның, Жамаладдин ат-Туркидің сибектері және т. б. сөздіктер пайда болды. Ал мәмлүктік Египетте түркі тілдерін тану да іштей дағдыға айналып еді. Қыпшақ пен оғыз тілдерінен

¹⁹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1951. 121 с.

²⁰ Шербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.; Л., 1962. 223 с.; Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тюркского языка XII—XIII вв. М., 1963. С. 8.

білім-білік аясын кеңейту үшін араб филологтарының грамматикалық зерттеулері мен өзге де шығармалары аса құнды еді. Египет пен Алтын Орда аймағындағы Қыпшақ-оғыз тіліндегі ескерткіштерді (ірілі-уақты айырым белгілерді) салыстыра зерттеу қажеті өзінен-өзі түсінікті. Қазіргі нақтылы әдеби тілдеріміздің бірсыпыра сырын ашарлық ескерткіштер күдік келтірмейді. Жоғарыда көрсетілгендей бұларды типтеп, талғам таразысынан өткізу мақұл.

XIII—XIV ғасырда қазіргі Қазақстанды жайлаған түркі халықтарының әдеби, мәдени басты мекенін жете білу абзал. Осы ретте Сырдарияның төменгі жағалауындағы қалалардың мәні зор. Бұл кезеңде қыпшақ даласындағы түркі әдбиеті саяқ дамыған жоқ. Еділ бойының да, Алтын Орда, Қырым, Астрахань, Ноғай хандықтарының да мәдени орталықтары ерекше әсер етті. Мәселен, «Мухаббат-намені» алайық. Жоңшы ұлысының шығыс атырабында өмір сүрген Раванди Хорезмидің осы туындысы XIV ғасырда дүниеге келді. Бұл ескерткіштің араб және ұйғыр жазуымен жазылған нұсқалары²¹ ұқыпты зерттелді. Түркология әлеміне әбден танымал тілдік сипаты осыған сыбайлас мыналарды атауға болады: Сейф Сарайның «Гулистаны»²², Құтыптың «Хусрау уа Ширин» дастаны²³. Бұл екеуі де көлемді кенеулі шығарма.

Бұл сияқты ескерткіштер өзінен бұрынғы жазба мұраларға сарындас: стиль ретінен еліктеушілік, архаизм сөздерді жиі қолдану сияқты дағды аңғарылады; диалектілік ала-құлалық та ұшырайды. Негізгі арқауы, әрине, жергілікті халықтар тілінің материалдары еді. Сөйтсе де, олар бұрыннан келе жатқан дәстүрлі жазба әдеби тілдің арнасына түсті. Бұл көркем туындылар Алтын Орда тұрғындарының өзіндік ерекшелігі бар әдеби тілінде жазылған деп бағдарлауға болатын сияқты. Бір ескертер жағдай: Алтын Орда территориясының кейбір өңірі (оңтүстік-шығыс жиектері) біраз Хорезм хандығымен ресми байланыста болды. Бірақ бұл байланыс сол аймақта тұратын халықтардың этнолингвистикалық, мәдени өміріне пәлсіңдей өзгеріс ендіре алған жоқ деген де пікір бар; Хорезм ықпалы бұл жөнінде үлкен белсін алып еді деген де топшылау жоқ емес. Аталмыш мұралардың осы іспеттес факторларына тән кейбір зерттеу әлі де керек-ақ. Алтын Орта жерінде үстемдік еткен қыпшақ тайпаларының тілі осы еңбектерден өзіне лайықты орын тауып отырды.

Осы жерде лингвистикада үнемі айтылып жүрген келелі бір пікірді пысықтағымыз келеді. Үніле зерттеудің барынша маңызды

²¹ Щербак А. М. Огуз-наме, Мухаббат-наме. Памятники древнетюркской и старобухарской письменности. М., 1959. С. 11—170; Хорезми Мухаббат-наме (изд. текста, транскр. перевод и иссл. Э. Н. Наджиба). М., 1961. 320 с.

²² Наджит Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Алма-Ата, 1975. Ч. 1. 209 с.

²³ Ибатов А. Күтбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. Алматы, 1974. 278 б.

бір тірегі — зерттеу методикасы. Тіл — қоғамдық құбылыс. Демек, ол — тарихи дүние. Тіл шетсіз-шексіз емес. Солай бола тұра, халықтық (тайпалық) жазбасыз тіл тұрмақ, жазба әдеби тіліміздің ұшар ұясы әлі де даулы. Жазба мұраларды үзілді-кесілді тану жолында қиын да қызық міндеттер бар. Көзіміз жетпеген, таныл-білмеген нәрседен келіп, зерттеу ісінен бас тартпақ, қате болар еді. Ғылымдағы әдіс-тәсілдер маркстік-леннидік методологияға ойысты. Тіл туралы ғылымның әр салалы методтары өз алдына бір шоғыр мәселе. Төстабаны берік методтар айқын фактілерден туындайды. Сол күдіксіз қолға ұстар, тарихи кепіл болар материал болмағандықтан арғы «ата-баба» тілінің (праязык немесе язык-основа) аужайын білдік дей алмаймыз ғой. Факт болмаған жерде, әрине, методтың халі де мүшкіл. Күні бүгінгі филология аясы түркі тілдерінің арғы төркішін табу дәрежесіне жеткен жоқ. Ол түгіл «тайпа тілдері» атты ұғымның түркологияда өрмек жүзі ауды деуге болмайды. Қазақ халқы құрамында қыпшақ, дулат, қоңырат т. б. ірі ру немесе тайпалар болғаны ақиқат. Олардың тіл ерекшелігін білмей тұрып, «Ер Сайын» алшын тілінде, «Ер Көкше» — керей, «Алпамыс» — қоңырат, «Орхон—Талас» жәдігерлігі — дулат... тілдерінде таралған дей аламыз ба? Олай деуге әзірше дәлел жоқ. Айғақ болар жол іздеп, дерек, дәлелді тірнектеп жинау қажеттігі өзінен-өзі түсінікті. Осыған сай дәстүрлі (тарихи-салыстырма, компаративистика) методтарымен барабар жаңа туындаған тәсілдерді (өзге ел ғалымдарының да лайықты-ау деген тұспал-болжамынан қашпай) жетік білу абзал. Көне, жаңа мұраларды тексеруде лингвист пен әдебиетшінің, тарихшы мен этнографтың бірлесе ізденер шаруасы аз емес. Сонымен бара-бар бөле-жара зерттеуде меже бар. Осы сияқты проблема, өзге де координация мәселелері арнай талданса, орынды болар еді. Орыс және басқа ел ғалымдары мұны мықтап қолға алды. «Білмегенінді үлкен кісіден сұра, ол болмаса кісіден сұра» деп, өзгенің табысынан да хабардар болу әбден оңды. Жазбанамелерді тексерудің де бір ұшы әдіс-тәсілге тірелері шек келтірмейді. Пайдалы соны жол оңай туа қоймайды. Әрдайым тапқырлыққа талпыну әмбенің борышы екені белгілі. Қазіргі дүниежүзілік лингвистикада әр қырынан ойыса, әр саққа жүгірте қолданылып жүрген тәсілдер аз емес (бұлардың даулысы да, даусызы да бар). Тұтас бір тіл ғана емес, белгілі бір ескерткіш қана емес, жеке-дара сөйлем жүйесі, сөз тіркесі, т. б. әр қилы ғылыми тезге түсе талқыланып жүр. Осының қонымдыларын сарқа пайдаланып, мүмкін қатарынша жаңа жол ашу деген де мақсат болу керек.

Бір қайнауы жетпей жатқан тағы бір шикілігімізді атап кету керек: өзгені былай қойып, текстология техникасын алсақ, әлі де біркелкілік байқалмайды; көнерген жазудың (арабша, көне ұйғырша, т. б.) транслитерациясына селқос қарап жүрміз; ал дыбыс, фонеманың дәл баламасын берер бірыңғай фонетикалық транскрипция түркологияда атаусыз қалып жүр.

Тарихи тұрғы жөнінде де жол-жөнекей бір ауыз сөз бар. Шын мәндегі историзмді бұрмалаудан түгелдей арылдық деуге болмайды. Тарихи деректі мұра мен ауыз әдебиетіндегі аңыз (легенда) дегенді бір қалыпқа құюға болмайтынын әркім-ақ біледі. Соған қарамастан ертедегі ауыз әдебиеті үлгілерінен тарихи деректі оңай олжа етуге ұмтылу жоқ емес. Ауыз әдебиеті тарихи оқиғаларды жанамалап, долбарлап көрсетуін кей уақыт ұмытып кетеміз. Тіл фактілері өздігінен тарихи хронологияға бағына бермейтінін естен шығарамыз. Белгілі бір туындыны (мысалы, эпосты) нақтылы тарихи белеске жатқызудың лингвистикалық дәлелі әлі де болса өз зерттеушісін күтуде. Ол түгіл мейлінше құнды деген (жазылу дәуірі тайға таңба басқандай айқын) Орхон—Енисей жазбалары түркі қағанаттарының сыр-сипатын, жаугершілік шайқасын түгел көрсете алмайды.

Көне түркі қағанатының екі ұдай (Шығыс, Батыс қағанаттары болып ыдырауы) саяси және өзара шапқыншылық саясаттан туғаны күдік келтірмейді. Ішкі, сыртқы бүліншілікті, хан жаугершілігін «халық бостандығы» етіп, қой аузынан шөп алмас елдің «қозғалысы» етіп көрсету — байыбына бармай айтылған топшылау. Біздің қайсыбір зерттеушілеріміз (оларды конъюнктура немесе пассаизмге жорта бой ұрды деу қиын) тез, пышақ кесті тұжырым жасаудан аулақ емес. Хан мен қарашыны, заң мен заманды толық, жете айтып, барын бар, жоғын жоқ деп, түйіп сөйле дейміз. Сонымен барабар ескерткіштің тілін байсалды таны дейміз. Құрғақ социологизмге ұрыну — ғылымға кәдік.

Ғалымдарымыздың ауыз әдебиеті хақындағы тағы бір ой-өрісін қайталайық. XIII—XV ғасырларда ауыз әдебиеті молыға дамығаны белгілі. Жыраулар (жалпылап айтқанда) әр қырымен көзге түседі. Олар (әдебиетшілеріміздің пайымдауынша) негізінде, екі түрлі жайтты жырлаған: бірі — дидактикалық шығармалар да, екіншісі жеке адам — кейіпкерлердің істері мен құлық-мінезіне арналған туындылар²⁴. Ауыз әдебиетінің бұл дәстүрі сол кезден біздің заманымызға дейін әйгілі жырау әрі музыкант, талай әуендер мен өлеңдердің иелерін тудырды. Олар Қорқыт, Сыпыра жырау тәрізді ұлы адамдарды алып келді. Әлем түркологиясында Қорқыт, Оғызға байланысты еңбектер — бірқыдыру. Жошы ханның тұсында Тоқтамыс пен Темірдің ұрыс-таластары жайында да түрлі хикаялар жырланды. Осы жерде «Едіге» туралы айта кетер бір ауыз сөз бар. Тоқтамыс, Темір, Едігенің өзара қақтығыстары, Россияға және басқа атыраптарға қарсы олардың шабуылдары, шапқыншылық, жаугершілігі едәуір тарихшы, әдебиетшілердің еңбектерінде орынды айтылғанды²⁵.

²⁴ История казахской литературы: Дореволуционная казахская литература. Алма-Ата, 1979. Т. 2. 382 с.

²⁵ Кейбір текстуралдық деректі мына еңбектерден алуға болады: Мелиоранский П. М. Сказание об Едигее и Тоқтамыше. СПб., 1905. 30 с.; Орлов А. С. Казахский героический эпос. М., 1945; Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: В 5 т. Алма-

Шоқан (одан бұрын әкесі Шыңғыс) жазып алған нұсқаны орыс түркологиясының негізін салушылардың бірі П. М. Мелноранский жариялағаны әмбеге аян. Соның тіл материалы хақында П. М. Мелноранскийдің түсіндірмесі бар: Шоқанның орысша тәржімесі басқа вариантқа негізделсе керек деген және жырда ноғай ерекшелігі басым деген де ой айтылған. Соңғы мәселе жөнінде Ә. Х. Марғұланның ескертуі бар*. Осылардың аужайын лингвистикалық тұрғыдан тәптіштей түссе дейміз. П. М. Мелноранскийдің осы жайындағы пікірін қолдаймыз.

Осы кезеңде Дешт-и-кыпшақтарда Асан қайғы (XV ғ.), Қазтуған (XV ғ.) — көпке белгілі ақын, жыраулар өмір сүргені анық. Зерттеушілеріміз бұл екеуінің де, жоғарыда аталған мұралардың да әдеби ролін айқындап берді.

Асан қайғы Жәнібек ханның тұсында, Жырғалаң өзені өңірінде өмір сүрген деседі. Оның толғаулары ел билеушілердің парасатсыз, тұрлаусыздығы, халық тағдыры сарынында айтылған. Шоқан Уәлиханов оны: «халықтың есінде сақталған атақты көшпелі философ»²⁶,—деп атауы — әділ баға.

Асан қайғының өлең сазы, лексикалық шалымына қарағанда, бертінгі заманда да халық қоспасы жамалып отырған. Демек, сөз көркемдігі шыңдала түсіп, Асан қайғы ел мұңын, «жер ұйық» мекен қамын бас нысана еткен. Асан қайғы бағзы уақыт келешектен үміт үзе, сарнай жортады деген байлам боямауға тиісті. «Біздің заманның адамы болып жырламадың» демейміз. Шешен, ділмардың тіліне ден қоя тексеру, әрине, қажет. Әдебиетші зерттеушілер мұны дұрыс пайымдаған деуге болады.

Қазтуғанның жырларынан ата мекенге деген сүйіспеншілік анық аңғарылады. Әдебиетшілер жырау айтпақ ойын батырлық бейнеде сипаттайтынын көрсетеді.

Басқа да жырау, ақындардың да, әмбеге аян «Қобыланды» сияқты сан алуан мұра тілі—үлкен арна. Бұл—дербес проблема. Мұның сыр-сипатын ашу үшін мейлінше жүйелі көп деректің ба-сын құрау керек. Ең алдымен өзге тілдерге жапсарлас этнолингвистикалық бағыттардың беті белгіленуі шарт. Қазақ халқы құрамына сінген (қаңлы, үйсін, кыпшақ, найман, арғын, алшын т. б.) ежелгі тайпалардың тарихы, мәдениеті жайлы қосымша мәлімет жинау керек.

«Тарихи грамматика», «тарихи фонетика», «тарихи лексикология», «этимологиялық сөздіктің» бұл ретте маңызы зор. «Қазақ тілі тарихы», «қазақ әдеби тіл тарихы» ұғымының экстралингвистикалық шеңберінде өзіндік ерекшелігі, дербестігі бар. Жазба ескерткіштердің қыр-сырын жан-жақты білмейінше, олар өздігінен бұ-

Ата, 1968. Т. 4. 777 с.; *Жирмунский В. М.* П. М. Мелноранский и изучение эпоса Едигей // *Туркологический сборник*. М., 1973. С. 141—185; *Самойлович А. Н.* Вариант сказания о Идигее и Токтамыше, записанный Н. Хакимовым // *Там же*. С. 186—211.

* *Валиханов Ч. Ч.* Собр. соч.: В 5 т. Алма-Ата, 1968. Т. 4. С. 732—733.

²⁶ *Валиханов Ч. Ч.* Собр. соч.: В 5 т. Алма-Ата, 1961. Т. 1. 358 с.

гінгі дәрежеде халық тілі тарихын ашуға әддісі келмейді. Әдеби тіліміздің тарихы — бір сәрі. Түркологияда «көне қыпшақ (әдеби) тілі», қазақ тіл білімінде «көне қазақ әдеби тілі» деген беталысты әбден орынды деп табамыз. Жазба әдебиетіміздің, жазба әдеби тіліміздің өткен замандағы беталыс, бағыт-бағдарын біліп тану — Қазақстан филологтарының абыройлы борышы (дәл осы жерде ескерер бір жайт: мәдениеті мәшһүр бірқыдыру Шығыс, Батыс шаһарларындағы мол архив, бай кітапханаларды аударара қарап, ақтара тексергей еді).

Фольклор мен жазба дағды туралы тағы бір ауыз сөз бар. Мәдени мұрамыздан стиль жағынан ауыз әдебиетіне де, жазба нормаға да селбесер ортақ туынды да кездесіп отырады. Қаймағы шайқалмай жазба арқылы жарияланған ауыз әдебиет нұсқасын, әрине, басқа үйірге ешкім де қоспайды. Осы күнгі ауыз әдебиетінің өрбу, өркендеу заңдылығына назар аударсақ, молыққан жазба әдебиетінің оған тигізген ықпалы шаң білдіріп қалады. Дәл осы жағдай байырғы фольклорда елес бере ме, жоқ па, — бұл арнай зерттеуді керек етеді. Шығыс тілдерінен ауыс-түйіс келген кей мәдени ескерткішті алайық. Мысалы, «Ләйлі—Мәжнүн», «Мың бір түн» арқауы көне Шығыстың ауыз әдебиеті екені даусыз. Солай бола тұра, бұл саладан жазба әдебиет белгілері қылаң беріп отырады. Әуел баста ауызша айтылған «Ләйлі—Мәжнүн» атты ғажайып мұраны Низами (XII) өңделген, жетілген жазба әдеби асыл өрнекке айналдырды. Осы тектес мирас түркі тілдес халықтарынан да табылады. Есімі белгілі жырау, ақындардың бір парасы түгелімен бір өңкей фольклор үлгісімен жырлаған жоқ: аласы да, құласы да болады, олардың өзіндік сөз ұстарту тәсілдері болды. «Шағын» жанр деп аталатын мақал, мәтелді, фразеологизмді көркем сөз иесі — жырау өз талғамынша қолданады. Кейбір акын, жыраудың поэтикалық тіл, стиль талғамынан жазба дәстүрдің («кітаби тілдің») әсері елес беріп отырады. Солардың лингвистикалық себеп-салдары (парадигматика, синтагматикалық құбылысы, семантикалық заңдары) зерттеу ауқымынан тыс қалмағай еді.

Жоғарыда түркі тілдерінің өзара коммуникатив жуықтығы әзелден өзгеше дедік. Ал, нақтылы бір тілдің (мәселен, қазақ тілінің) шыңдалған жазба әдебиеті мен ауыз әдебиетіндегі көрінісі неде? Тіл ярустарының қызметі әрдайым осы екеуінде бірдей ме? Әлде әдебиеттану тұрғысынан беті ашылған критерийлердің түп етегінен ұстаймыз ба? Әдебиетшілердің бұл екеуі — екі жанр, екеуі екі метод, екеуі — екі дүниетаным дегенін қапағат етеміз бе²⁷? Тіл орамы ретінен лингвистер қауымының тың еңбегі қажеттігі өзінен-өзі түсінікті.

Ауызша мұраның (мысалы, батырлық эпостың) түрлі вариант,

²⁷ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. М., 1979. 378 с.; Никитина С. Е. Устная народная культура как лингвистический объект // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. М., 1982. № 5. С. 420—429.

версиялары ұшырап отыруы — белгілі құбылыс. Соның бір сыры вербальдық қасиетте жатыр. Ауызекі халық тілінің соған селбесер диалекталь өзгерістерінің салдары, біздің ойымызша, осы ерекшелікке де саяды. Жазба нұсқадан бұл сияқты жарыспалы дүние сирек кездеседі ²⁸.

Қазақ фольклористикасында да қонымды теориялық бағдар баршылық. Соңғы кезде тәуір еңбектер кітапхана сөресіне түсе бастады ²⁹.

Тек діни немесе тарихи аңыз-әңгімелер түрінде жазылған жазбаларды да ретінше пайдалана білуіміз ұтымды. Мәселен, «Хикмет», «Софы Алдияр», «Нахдж ал-Ферадис», «Бадуале», «Қисас ул-анбия» сияқтылардың діни мистикалық рухын мінеп-сынай отырып, бірсыпыра тіл фактілеріне назар аударғаймыз.

Ұлан-байтақ Дешт-и-қыпшақ өлкесіндегі ақын-жыраулар тілін сөз еткенде мына нәрсе есте болса дейміз. Ілкі бастан ақынға тән сөз тігіс, сөйлеу әлпеті бір қалыпта өзгерусіз қалды деуге болмайды. Халық тілі заңдылығы (құрылымы) жағынан ертедегі ақын, жырау шығармасының кейінгі сол тектес мұралардан пәлсеңдей айырма жоқ. Бірен-саран ұшырап поэтикалық стиль, өлең өлшемі т. б. ерекшелік-лингвистикалық шешімін табуы тиіс. Томаға-тұйық дүние жоқ. Іргелес елден мәдениеті бір саты жоғары тұрған өзге атыраптан ауысқан рухани қазына жоқ емес. Ендеше, алыс, жуық тілдердің де көрініс бағдарын танып білуіміз қажет.

Эпос жанрын мардымды зерттеушілер бірде типологиялық параллель, бірде ықпал-әсер, бірде генетикалық туыстық, бірде басқа жұрттан ауысу сияқты таным-тәсілдерін негіз етіп жүр. Бұл проблема, түптеп келгенде, бір қырынан тіл дүниесіне де қатысты. Әдебиетші мен лингвистің қоян-қолтық, ынтымақтаса істер осы тәртізді басқа да келелі міндеттері бар.

Керекті проблемалардың бірі — шежіре тілі. Жалпы шежіре мәні жайында орыс ориенталистерінің ертеде айтқандары көптен белгілі. Шежіре туралы бірсыпыра мәлімет «Қазақ Совет Энциклопедиясында» (12 т., 231—232-б.) айтылған. Осында «Шежіре» авторлары да, мәні де сөз болған. Бұған қосарымыз жоқ. Қадырғали Жалайыридің (1530—1605) «Жамиғат тауарих» атты еңбегі орынды аталып жүр ³⁰. Иран, түркі, т. б. тілдердегі алуан түрлі генеалогиялық фактілердің өзі ғана емес, ол туралы пікірлер сұрыптала

²⁸ Жоғарыда аталған С. Е. Никитинаның мақаласында осы жайында тәуір пікір бар. Ең соңғы жылдары шыққан дәстүрлі ауызекі мұраның жаңа заманға ұласар жақтары мына екі кітапта арнай талданады: *Бердібаев Р.* Қазақ эпосы. Алматы, 1982, 232 б.; *Дүйсенов М., Сейдаханов К., Негимов С.* Халық ақындарының творчествосының көркемдік сипаты. Алматы, 1982, 248 б.

²⁹ *Бердібаев Р.* Қазақ тарихи жырларының мәселелері. Алматы, 1979, 240 б.; Қазақ фольклорының типологиясы. Алматы, 1981, 308 б.; *Жұбанов Е.* Эпос тілінің өрнектері. Алматы, 1978, 184 б.

³⁰ *Қордабаев Т.* Тарихи синтаксис мәселелері (XV—XVIII ғасырлар материалдарды бойынша). Алматы, 1964, 244 б.; *Сыздықова Р. Ф.* Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-тауарих» атты шежіресі тілінің зерттелу жайы // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. 1979. № 1. 1—9-б.

талданса дейміз. Иран тілінде жазылған Рашид ад-Диннің (1247—1318) түркі-монғол шежіресі, Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499—1551) «Тарихи Рашиди» «Жаһаннамасы», Әбілғазының «Шежіре-итүрік», «Шежіре-и тарахима» деген кітаптарынан бастап³¹ қазақ тілінде генеалогиялық үлкен шолу жасалса дейміз. Бертіндегі жазбанамелер арнай топтастырылса, қыпшақ тілдеріндегі қыруар нұсқалардың беті ашылса дейміз. Қазақ халқы құрамы, хандықтары өз алдына талдануы жөн. Бұл ретте жазылған материалдар (оған кітапхана, архивтердегі қолжазбаларды қоссақ) аңғары кең. Этноним, антропоним, топоним, т. б. өзге мәселелерді анықтауға бұлардың көп себебі тимек.

Шежірені түбегейлі зерттеу ісінен кенже қалдық. Соңғы уақыт орысша бір-екі еңбек шықты³². Тиісті институттарымыз шежіре мәселесінен күдер үзді ме, әзірге оны жылы жауып қойды. Бұған қынжылмасқа болмайды. Үлкен монографияға, текстуал материалға интеллигенция ділгір-ақ. Шежірелердің ең болмағанда шағын—өрнек-кескінін (корпусын) жасаудың толғағы жеткен сияқты. Тарихшыларымыз бұған мұрындық болмайынша береке шықпайды. Ескі сенім — наным, діни ұғымына әсері бар шежірелерге сын көзімен қарау екі бастан белгілі: «Адамата, Хауанадан бастай келіп, Саһабаның заты едік, ата-бабамыз араб еді» деген жалған уағыздан іргеміз аулақ болары түсінікті.

Жалпы жазба ескерткіштер хақында пысықтай айтар ой мынау: ғылым игілігі үшін ең алдымен қажетті деген түпнұсқаларды жиі-жиі баспа жүзінде жариялап отыру — көкейтесті мәселе. Кең тынысты қазақ филологиясының «бісмілдасы» осыдан басталуы керектігін іліми қауым жақсы біледі. Филология ғылымы күреп алар шаш етек фактілер болған жерде ғана дамымақ. Бұл жоғарыда айтылған текстология проблемасына келіп тіреледі. Марқайған мәдениеті бар елдердің осы жөніндегі іс тәжірибесі екінің біріне таныс. Қазақ әдебиетшілерінің ертедегі рухани мұра үлгілерін (мүмкін болған жерде толайым барлығы) ауық-ауық баспа жүзінде шығаруын барынша қуаттаймыз. Осы іс баянды болғай еді. Игілікті бастаманы³³ әрі қарай жалғастыра келіп, академиялық басылымдарды ұқыпты қолға алу керек. Бұл мәселе арнай бөлек талқылануға тиісті. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар индексі³⁴ атты еңбегі — мейлінше пайдалы жұмыс.

³¹ *Востров В. В., Муканов М. С.* Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968. С. 238.

³² *Кононов А. Н.* Родословная туркмен. Соч. Абу-л-Гази-хана Хивинского. М.; Л., 1958. 122 с.; *Иванов С. Н.* Родословное древо тюрк Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк. Ташкент, 1969. С. 200.

³³ Үш ғасыр жырлайды. Алматы, 1956. 429 б.; Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. Алматы, 1967. 310 б.; Қорұғлы. Алматы, 1973. 220 б.; Ғашық-наме. Алматы, 1976. 470 б.

³⁴ Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Алматы, 1975. 1-т.; 1979. 2-т.; 1981. 3-т.; 1984, 4-т.; 1986, 5-т.

Жұртшылығымызға аян белгілі ақиқатты тағы бір қайталайық. Жазба дәстүріміздің құзар биігі — бүгінгі заман. Сол шынға шығар жол әр тарапты еді. Даңғыл сүре жол емес, сүрең соқпақ жол еді. Жазба болғанымен жазу қағидасы шын мәнінде солғын еді. Арабшаның бұрылыс-бұлтаны көп еді: бір әріпті оқырмай он екі саққа жүгіртіп, нобайлап, ежіктеп оқыр еді. Қадім оқуы дәуірлеген ертерек уаққа шынайы таза тілімізде кітап шығару тым қиын еді. Қазақ тілінде жазылған еңбек баспадан шықпастан бұрын көбіне-көп сол дүйім елге «ортақ» ереже аясында болуы шарт еді (Н. И. Ильминский осыған тоқайлас бір фактіні келтіреді). Сөйтіп, бағзы уақыт төтеннен келер «субъектив» себеп те орын тепкенді.

Профессиялық жазба әдебиеттің солғын дамуының басты екі түрлі себебі баршаға мәлім. Біріншіден, халық тіліне сай жазу төрт аяғынан ақсады. Ертелі-кеш жазба дүниесінен бұқара халық еріксіз қалыс болды. Сауатшылық ат төбеліндей азын-аулақ қана қауымның еншісіне тиді. Екіншіден, жоқтан бар игі деп, дүйім жұртқа «ортақ» деп ескі жазуға көніктік.

Қалайда, мұра атаулыдан кенже едік деуге әсте болмайды. Әзелден белгілі жазунамеден ауызға ілінер көбіне-көп өлең арнасы (бұл жерде таза ана тілдегі жазба «жиһаздарын» айтып отырмыз). Бұрынғы кез өлең сөздің төрден орын тебуінің екі себебі бар: біріншіден, сүтпен еніп, сүйекке сіңген қарасөзге деген жазба дағды осал еді; екіншіден, өлең түрдегі жанрдың эмоционалдық әшекейі, айшықтары айқын, көпшілік қауымның таңсық етер дүниесі еді.

Ауызша, жазбаша туындылардың филологиялық қасиеттерін зерттеуде мәшһүр ғалым М. О. Әуезовтің мына сөзін келтіргіміз келеді.

«Дау-дүдәмалы көп ақындар, ескерткіштер—қазақ әдебиеті тарихы көлемінде XVIII ғасырдың, XIX ғасырдың және XX ғасыр басының мұралары. Бұл дәуірлер ескерткіштері жөнінде мықты ұсталатын жүйелік, ғылымдық, тарихтық негізді бір ғана жол бар. Ол, ең алдымен, бірынғай ағымды жоюға арналған және әдебиеттану ғылымында маркстік-лениндік ғылымға толық тура келетін тарихтық-диалектикалық негізді қолдану. Бұл үшін тексерілетін ақындарды бір-бірімен салғастыра, біріне-бірін қарсы қоя талдау мақұл. Сол арқылы кертартпа ақындардың көп сыр-сипатын аша тексеру қажет болады. Мысалы, Шоқан мұраларын тексергенде Шортанбайды сол Шоқан айтқан пікірлердің қарсы, ерсі жағы ретінде кертартпа қараңғы фон есебінде алу керек. Шоқанның: Бұхардан, Қазаннан оқыған молдасымақтар қазақ халқының сыпшыл сау санасын шырмауға айналды дегені түгелімен сол Шортанбай жырында тұрған жоқ па? Сол сияқты Дулат мұрасын тексергенде, оны жаңағыдай Алтынсарин шығармаларына қарсы, кертартпа сырларын аша тексеруге болады.

Абайды зерттегенде Мұрат шығармасын қарсы қойып, салғас-

ғыра отырып, бар қос-қыртысын, қайшылығын, ерсілігін түгел ашуға болады»³⁵.

Мақаламызда ескерткіштерді зерттеу тарихын да, оларға толық сипаттама беруді де мақсат етпедік. Біздің нысанамыз бөлек: мұраларды тану процесінде ойға оралған оңтайлы-ау деген кей пікірлерді ортаға салу еді.

Біз ертедегі ескерткіштердің кейбірін ғана атадық. Бұлар идея жағынан да, мерзім жағынан да, тіл ұстарту жағынан да қилы-қилы. Кемеңгер В. И. Ленин тарихи өткен өмірдің ақиқат шындығына сүйене отырып, бір мәдениет ауқымында екі түрлі мәдениет болатынын арнай айтқан-ды.

Бір мәдениет ішінде екі мәдениет болды деген тұтас ұлттық мәдениет дегенге қайшы келмейді. Өйткені таптық айырма жалпы ұлтқа тән тіл т. б. қайсыбір ерекшелікті жоққа шығармайды. Басқаша айтқанда екі мәдениет дегенді ленинше дұрыс түсінетін болсақ, ол «ұлт» ұғымына да, «ұлт мәдениеті» ұғымына да нұқсан келтірмейді. Демек, мәдениет пен идеология өзара мығым байланыста бола тұра, бұл екеуін абсолют синоним десек, қате болар еді. Сондықтан «қазақ мәдениеті», «қазақ ұлты», «қазақ тілі ескерткіші» деген барлыққа паш мүлтіксіз терминдерді, әлбетте, ешкім мансұқ етпейді.

Жоғарыда аталмыш үш қайнар көз (ауызша тіл, ауыз әдебиеті, жазба жәдігерлік) қазіргі жазба әдебиет тіліміздің бейне бір ұшар қанаты еді.

Орта ғасырда қазақ халқының жазба дәстүрі болғанын бәріміз де құптаймыз. Өйткені өмірдің қиын тауқыметінен жазба дәстүріміз туыстас түркі тілдерімен астасып жатты. Бұл — көне жазба әдеби тіліміздің нышаны ғана емес, айқын көрінісі еді. Шынайы таза жазба тіліміз Абайға тетелес заманда туды. Абай, Ыбырай осы өрлеудің бас деңгейінде тұрды. Бұл — жаңа жазба әдеби тіліміздің көрінісі ғана емес, айдан анық болмысы еді.

Совет заманы осы әдеби тіліміздің қанатын қайырылтпай, асылын алып, асқар шынға шығарды. Баршаға белгілі ұлы прогреске қол жетті. Жазба тіл ұйтқысы — көркем сөз барынша дамыды. Лексика байлығы кеңінен өрістеді. Грамматика, фонетика қағидалары жетіле түсті. Ең өзекті сала — әрқалай стильдік тәсіл тамырын тереңге жіберді: нақыш-айшыққа безенді, тіліміздің әлеуметтік аясы кеңейіп, жан-жақты екшеле түсті.

Өз өмір кілтін бұраған халқымыз жазба құдіретін де, жазушы дарынын да еркін ұлғайтты. Ана тіл—халқымыздың қалт етпес, қатынас құралы ғана емес, ой-сананың, сезім талғамының, ілім-білім аңысының ұлттық зор белесіне айналды. Советтік Қазақстан мәдениетінің ілгері қарай құлшына ұмтылған аттанысы алымды, шарықтай биікке самғауы шалымды болғандығы³⁶ айты-

³⁵ Әгезов М. О. Қорытынды сөз//Әдеби мұра және оны зерттеу. Алматы, 1961, 356-б.

³⁶ Советтік Қазақстан. Алматы, 1980, 185-б.

лып, республикамыздың тарихи алуан түрлі табыстары ерекше терен талданды. Сол таңғажайып сан салалы жетістіктердің баспасөз тарауынан жалғыз ғана бір фактіні келтірелікші: 1913 жылы Қазақстанда жалпы тиражы 4 мың дана болып, не бары 13-ақ түрлі кітап шығарылған болса, қазірде олардың тиражы 1913 жылғы дәрежеден 126 еседен астам артық³⁷.

Орта ғасырлар түгіл, XIX ғасырда ескі Қазақстанның бірде-бір кітап баспасы жоқ, бірде-бір журналы жоқ еді. «Түркстан уәлаяты газеті» (1870—1882) мен «Дала уәлаяты газеті» (1888—1902) атты бірер мерзімді басылымды есептемегенде, бұл іспеттес дүниеден құр алақан едік қой. Октябрьден бұрын қазақша туындылар аздап басқа шаһарларда (Қазан, Уфа, Ташкент, Петербург, Орынбор, Троицк, т. б.) шыққаны мәлім. Сондықтан да белгілі бір қазақ жазушысының «Қазақ даласына мәдениет ұшығы Қазан қаласынан да келді» деген нақыл сөзінің жаны бар.

Озат техниканы сарқа игерген сандаған баспахана, баспа орындары (олардың қатарында ірі арсенал — радио, телевизия) қазіргі күні республикамызда мыңдаған кітап, жүздеген газет, ондаған журнал шығарады. Осы заманымыздың ғаламат цивилизациясын мақтаныш ете отырып, өткенді де білу — халық талабы екендігін естен шығармауымыз керек. Демек, ертедегіні жыға танымай тұрып, бүгінгінің қадір-қасиетін толық біле алмаймыз. Кенелген филологиямыздың кейбір кенеусіз, шешілмеген жақтарын үңіле зерттеу — бәріміздің абыройлы борышымыз.

Жалпы мұра атаулы өздігінен бөлек жатқан, іргесін аулақ салған дүние емес қой. Оны танып-білу де еріккеннің ермегі емес. Ауызша, жазба қазынаны толық игеру жалаң, құрғақ мақсаттан туындамайды. Әлеуметтік талап-тілек, мұқтажбен астасып жатады. Демек, халқымыздың өзіндік елдік санасын, рухани қасиетін айқындай түсер ерекшеліктен келіп шығады. Халықтық тіл тарихының да, әдеби тіл тарихының да қоғамның даму жолдарын білуде мәні орасан зор. Тіліміздің өзге тілдермен ортақ заңдылығын, оның өзіне ғана тән ішкі айырым белгілерін білсек, халық тарихын тануға да жол ашамыз. Мәдени, әдеби, тілдік мәні зор бұл ескерткіштер проблематикасын тарих таразысына салып, көзден түгелдеп өткізудің тетігі комплексті түрде зерттеуде жатыр. Әдеби тіл тарихы филологияның дербес саласы болсын десек, үздіксіз іздену машығына ден қоюымыз керек. Бұл іс көптің көмегіне ділгір. Бүгінгі асқақ рухани өмірдің тілек-талабы өткенді толассыз зерттеу ісімен де ұштасып жатыр.

Ауызша, жазба мұраның тілдік сыр-сипатын толық танудың тетігі сабырлы, түбегейлі зерттеуге ұласады. Бұл жөнінде бұрын-соңды әрнешік қажетті мирасты, жоғарыда айтқанымыздай, халқадарша баспа жүзінде жариялап, ғылым игілігіне айналдыру

³⁷ Сонда. 239-б.

керек. Текстология жұмысы қаз-қатар істелуі мақұл. Тіл білімі институтының түркология және тіл тарихы бөлімінің осы орайдағы бағыт-бағдарын дұрыс деп есептейміз. Өткенді білуге бүгінгіні зерттеу кесел бола алмайды. Керісінше, пайдалы көненің көзін ашу қазіргіге бөгет бола алмайды. Соны факт, тың топшылау болған жерде лингвистикалық ізденудің ірісі мен уағы болмайды. Бұл майдандағы сайын ғалымдарымыз дайым жемісті еңбектер санын көбейтіп, сапасын шыңдай беруіне кәміл сенеміз.

II ӘДЕБИ ТІЛ ТУРАЛЫ О ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

ҰЛТ ӘДЕБИ ТІЛДЕРІНІҢ СОВЕТ ДӘУІРІ ТҰСЫНДАҒЫ ДАМУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ *

Лениндік ұлт саясаты салтанат құрған біздің елімізде Совет өкіметі жылдарында СССР халықтарының түрі ұлттық, мазмұны социалистік мәдениеті қаулап өсіп, бұрын еш елде, еш жерде болып көрмеген биікке шырқады. Қоммунистік партия мен Совет үкіметі ұлттық мәдениеттің өзге тарауларымен бірге әр халықтың тіл мәдениетінің өркендеп-өсуіне де үнемі әкелік қамқорлықпен көмек етіп келеді. Революциядан бұрын қолында есте жазу-сызуы болып көрмеген Совет Одағын мекендейтін көп-көп жұрттардың ана тілінің бұл күнде шын мәнісіндегі әдеби тіл дәрежесіне көтерілуі — мұның көміл айғағы. Қазір Совет топырағындағы бір жүз отызға тарта ірілі-уақты әр түрлі ұлттар мен халықтардың, сондай-ақ кіші-гірім этностық топтардың жетпіске жуығының бас-басына өз жазбасы мен халықтық негізде қалыптасқан әдеби тілі бар. Сан қилы системадағы алуан түрлі тілдер бір-бірімен қатарласа, үзегілес емін-еркін дамып келе жатқан біздің еліміз, осы тұрғыдан алып қарағанда, ұлт тілдерінің социализм дәуіріндегі даму заңдылықтарынан кең мағлұмат берерлік бейне бір алып лабораторияға ұқсайды. Тіл дамуындағы мұндай заңдылықтарды танып білудің теория үшін де, практика үшін де мән-маңызы айрықша. СССР-дағы социалистік ұлттардың өркендеу ерекшеліктеріне орай ұлт тілдерінің даму заңдылықтарын жан-жақты зерттеу ісінің бүгінгі таңдағы совет тіл білімі алдында тұрған маңызды міндеттердің қатарында саналмағы да осыдан. Ноябрьде республикамыздың астанасы Алматы қаласында болып өткен Одақ көлеміндегі әйгілі-әйгілі тіл зерттемпаздарының басын біріктірген Координациялық ғылыми конференция тіл біліміндегі осы бір келелі проблеманың өзекті бір заңдылықтарына арналған болатын. Төрт күнге созылған (20—23 ноябрь, 1962) бұл конференцияда совет еліндегі сан түрлі әдеби тілдердің даму мәселесін сөз еткен 20-ға жуық баян-

* Бұл мақала С. Омарбековпен бірігіп жазылған. Мақала «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1963, 1-шығ., 31—44-б.» журналында жарияланған.

дама тыңдалып, көпшілік талқысына түсті (мәжілістерде не бәрі 80-ге тарта адам сөз сөйледі). Конференцияның жұмысына Москва мен Ленинградтың орталық ғылыми-зерттеу мекемелерінен бастап, барлық ұлт республикаларынан, автономиялы облыстардан келген ғалымдар мен Қазақстан астанасы ғылыми-мәдени жұртшылығының өкілдері қатысты. Конференция Қазақ ССР Ғылым академиясының президенті академик Қ. И. Сәтбаевтың кіріспе сөзімен ашылды. Қ. И. Сәтбаев социалистік қазақ ұлты мәдениеті мен әдеби тілінің Совет өкіметі жылдарында өсіп-жетілуі, Қазақстанда ғылымның өзге тарауларымен қанаттаса тіл білімінің де ойдағыдай дамып келе жатқаны туралы деректер келтіріп, тіл зерттеу-паздарының форумына қатысу үшін кең байтақ Отанымыздың түкпір-түкпірінен келген қонақтарды Қазақстан ғалымдары атынан құттықтады, конференция жұмысының жемісті аяқталуына тілек білдірді.

Конференция басталған 20 ноябрь күнгі пленарлық мәжілісте үш баяндама тыңдалды. Академик В. В. Виноградов (жетекші), РСФСР Педагогика ғылыми академиясының академигі В. В. Решетов, СССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Б. А. Серебренников, филология ғылымының докторлары: Ю. Д. Дешериев, П. Я. Скорик жолдастар дайындаған «СССР халықтары жазуын қалыптастыру мен әдеби тілі даму мәселелерінің негізгі қорытындылары» деп аталатын бірінші баяндаманы жасау үшін сөз В. В. Виноградовқа берілді.

Баяндамашы Совет мемлекеті дүниеге келген алғашқы жылдардың өзінде-ақ Ленин және ол бастаған Коммунистік партия лингвистеріміздің негізгі назарының еліміздегі нақтылы өмір сүріп отырған тілдерді маркстік методология негізінде зерттеу, сөйтіп, ұлт тілдерінің қоғамдық өміріміздегі, ұлт мәдениетін өркендетудегі алатын орнын анықтау мәселесіне аударылуын өзекті міндет етіп қойғандығы туралы айта келіп, революцияға дейінгі мешеу Россия мирас етіп қалдырған халықтар сауатсыздығын біржола жоюдағы, жазу мәдениетін дамытудағы жүзеге асырылған шараларға тоқталды. Маркстік-лениндік ілім, совет ғылымы әрбір халықтың әлеуметтік өмірінде, өз төл мәдениетін өркендеуі мен ағарту ісінде оның ана тілінің атқаратын ролін аса жоғары бағалайды. Міне сол себептен де Совет өкіметі мүлде жазуы жоқ халықтар үшін жазудың жаңадан жасалуын, ол халықтардың тез арада алдыңғы қатарлы мәдениетке, ілім-білімге, техника жетістіктеріне, өнер мен әдебиетке қол созуына жәрдемші болар ең бір нәрменді құрал деп білді. Осы саясаттың жүзеге асуы нәтижесінде Совет өкіметі жылдарында СССР халықтарының саяси, экономикалық және мәдени дамуы жөнінен қисапсыз мол табысқа қолы жеткені мағлұм. Бұл табыстардың өзі қазірде қоғамдық тіршілігіміздің өзге тарауларымен қатар Совет Одағындағы барша ұлт әдеби тілдерінің даму шама-шарқынан да мейлінше айқын көрініп отыр. Советтік мемлекетіміздің онан әрі дамуына байланысты

одақтас республикалар мен автономиялық республикаларда ұлт тілдерінің қоғамдық функциясы барған сайын кеңейе түсуде. Ұлт республикаларындағы жергілікті мекемелерде істің ана тілінде жүргізілуі, республика шеңберіндегі қоғамдық харакеттің бәр-бәрісін дерлік ана тілінде атқару, мектептердегі оқудың ана тілінде оқытылуы, жоғары оқу орындарының ішінара (мәселен, Қазақстанда) яки түгелдей (мәселен, Армян, Грузин ССР-ында) ана тіліне көшірілуі, ғылым мен мәдениеттің сан түрлі салаларындағы әдебиеттер мен баспасөздің ана тілінде өрістетілуі, ұлт кадрларының ана тілінде даярлануы, тағысын-тағы осы секілді мәдени де саяси шаралардың жүзеге асырылуы, сайып келгенде жоғарыда аталған процесті — ұлт тілдерінің қоғамдық функциясының кеңейу процесін аңғартады.

Тілдері схемалы түрде болса да ескі жазбалы (старописьменный) тілден, кенже жазбалы (младописьменный) тілден, жазбасыз (бесписьменный) тілдер деп бөлетін болсақ, онда мұның кейінгі екі тобына кіретін тілдердің көпшілігінің әдеби тіл функциясын тек Совет дәуірі кезінде ғана атқара бастағандығын айтуымыз керек. Әсіресе осы күнгі он бес одақтас республикаға қызмет етіп отырған ұлт тілдерінің (орыс, украин, өзбек, грузин, армян, казак, түрікмен т. б.) дамуында қол жеткен табыс өте-өте елеулі де қомақты. Бұл тілдер өзінің қоғамдық функциясын бұдан арғы жерде де кеңейте беру үшін, сөзсіз, зор перспективаға ие.

Мұнан әрі В. В. Виноградов СССР халықтары ұлт әдеби тілінің дамуына орыс тілі тигізіп отырған игі әсер туралы баяндады.

Социализм дәуірінде «Ұлттар дамуы капитализм тұсындағыдай ұлт алалығының, ұлттық шектелушілік пен өзімшілдіктің күшеюі емес, олардың бір-бірімен жақындаса беруі, туысқандық ынтымақ жасап, достасуы жолымен жүзеге асып отырады» деп көрсетеді Коммунистік партияның жана Программасы. Көп ұлтты Совет мемлекеті жағдайында осы бір ұлы мақсаттың жүзеге асуындағы көрнекті рольдің орыс тілінің үлесіне тиерінде күмән жоқ. КПСС Программасында әділ бағаланғанындай орыс тілінің бұл күнде «іс жүзінде СССР-дың барлық халықтарының ұлтаралық қатынасы мен ынтымағының ортақ тілі» болып отырғаны — кім-кімге де аян нәрсе. Орыс тілі — заманымыздағы ең дамыған тілдердің бірі. Ол атқаратын қоғамдық функцияның өрісі де мейлінше кең. Орыс тілі, анығында, СССР-ды қоныс еткен халықтардың әдеби тілі дамуы мен баюының басты арналарының бірі болып отыр.

Отанымыздың халықтары үшін ұлтаралық қарым-қатынас тілінің қызметін атқарып отырғанымен, орыс тілі біздің елімізде жалпыға бірдей міндетті мемлекеттік тіл болып есептелмейді. В. И. Ленин орыс тілін өзге халықтарға зорлап таңу дегенге мүлдем қарсы болатын: «...біз, әлбетте, Россияда тұрушы әрбір адамның ұлы орыс тілін үйренуге мүмкіндік алуын жақтаймыз.

Біз тек бір ғана нәрсені: *зорлау* элементінің болғанын тілемейміз. Біз ұжмаққа таяқпен енгізгіміз келмейді» (В. И. Ленин. Шы-

фармалар, 20-т., 1953, 62-б.). Міне сол себептен де бұл жерде орыс тілінің СССР-дегі өзге халықтардың тілімен бәсекелесуі немесе қысым жасауы туралы сөздің болуы мүмкін емес. Біздің елімізде бүкіл ұлт тілдерінің ешқандай кедергі-бөгетсіз емін-еркін дамуына барлық жағдайдың жасалып отырғанын барша жұрт өз көзімен көріп отыр.

Социализм мәдениетін зерттеу жөнінде КПСС жаңа Программасын шұқшап отырған міндеттерден туатын басты бір қорытынды, — деп атады баяндама авторы, — социалистік ұлттардың дамуына орай ұлт тілдерінің дамуындағы заңдылықтарды ашу. СССР Ғылым академиясының жанынан жаңа құрылған ғылыми кеңестердің бірі арнайы түрде осы комплексстік проблемалармен шұғылдандуды көздеп отыр. Бұл проблеманы әрмен қарай талдап қарасақ, оның ұлт тілдері даму заңдылықтарына қатысты талай-талай дербес проблемалардың басын қамтитындығын көреміз. Солардың басты біреуі — тілдердің бір-біріне өзара тигізер әсерін зерттеу жөніндегі проблема. Мұның өзі тіл біліміндегі шешімі қиын, аса күрделі проблемалар қатарына жатады.

Тілдердің бір-біріне өзара етер әсерінің әрбір тарихи дәуірде, сол дәуірдің өзіне тән әлеуметтік себептерге сәйкес, әр түрлі мазмұнда болатыны белгілі. Мінекей осы ынғайда қазір нақтылы тілдік материалға сүйене отырып: тілдердің бір-біріне өзара әсер етуіндегі әлеуметтік себептердің қандайы қандай лингвистикалық нәтижелерге әкеліп соғады? Түрлі тарихи дәуірдегі әлеуметтік факторлардың тілдердің бір-біріне өзара әсер ету процесіндегі ролі қаншалық? Сондай-ақ түрліше әлеуметтік-тарихи жағдайда өмір сүріп отырған әр алуан тілдерде бұл процесс нендей сипатта өтпек? — деген тәрізді сала-сала мәселелер хақында сындарлы пікір тую совет тіл білімі үшін аса қажет болып отыр.

Бұл процестерді егжей-тегжейлі зерттеп білмей тұрып, тілдердің бір-біріне өзара әсер етуіндегі мүмкін жолдарды бас-басына башалап айтып шыға қою да қиын. Әйтсе де бір-бірімен тектес тілдер арасындағы, сондай-ақ тектес емес тілдер арасындағы, халықтық диалектілер мен әдеби тілдер арасындағы түрлі тарихи-әлеуметтік, лингвистикалық-этнографиялық жайларға байланысты тілдік ауыс-түйіс процестердің сөзсіз болып отырғанын біздің әрқайсымыз күнделікті өмірден өз көзімізбен көріп отырмыз. Міне осы мәселелер жайында болсын, сол секілді тілдердің бір-біріне өзара әсер етуіндегі әр халықтың даму шама-шарқының, ескіден келе жатқан жазу дәстүрінің бар-жоқтығының, қала берді халықтың жалпы санының алатын ролі жайында болсын ілгеріде асығыс жасалған шалағай қорытындыларға бармас үшін үніле ізденіп, үзбей еңбек ету қажет болады. В. В. Виноградов жасаған баяндамадағы баса назар аударылған мәселенің бірі де осы — тілдердің өзара әсері жөніндегі мәселе болды.

Баяндама соңында автор ұлттар арасындағы қарым-қатынас проблемасын шешудегі көп ұлтты мемлекет — Совет Одағы тәжірибесінің бүкіл әлемдік тарихи маңызы туралы баяндай келіп, бұл

тәжірибені қазірде колониализм бұғауынан босанып, азаттыққа ұмтылған Индия, Индонезия, Африка халықтарының өздеріне зор үлгі, өнеге тұтып отырғандығын айтты. Алайда, — деп көрсетті баяндамашы, — осы бір бай тәжірибені тереңірек зерттеп, қорытындылауда біздің лингвистикалық әдебиетімізде істелген жұмыстың жай-жапсары бәлкендей қанағаттанарлық дәрежеде бола алмай отыр. Сол себептен де жаңадан ұлт жазбаларын жасау мен ұлт әдеби тілдерінің дүниеге келіп, іргесі бекуіндегі табыс-тәжірибені тәптіштей зерттеп, олардың халықтық қалың қауымын ағартудағы, мәдениетті көркейтудегі, коммунистік құрылыс ісіндегі мән-маңызы турасында байыпты байлам айту совет тіл зерттеу паздарының мойнындағы бұдан былайғы жерде өтелмек мықты бір парыз болмақ.

Украин ССР Ғылым академиясының академигі И. К. Бслодел, филология ғылымының докторы Е. А. Бокарев, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі І. Қ. Кеңесбаев, Молдаван ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Н. Г. Қорлэтянудың қатысуымен әзірленген пленарлық мәжілістегі екінші баяндама «Орыс тілі—СССР халықтарының ұлтаралық қарым-қатынас тілі» деген тақырыпқа арналды.

Орыс жұрты мен СССР жерін қоныс еткен халықтар арасындағы мәдени байланыстың тамыры тым әріде жатыр. Біздің халықтарымыздың орыс тілін үйренуге деген ықылас-ынтасының ерте замандардың өзінде-ақ пайда болуында зор тарихи сыр бар. Мұның өзін, бір жағынан, орыстар мен еліміздегі өзге халықтардың саяси-әлеуметтік тағдырындағы кейбір ортақ жайларға байланысты туған құбылыс деп қарасак, екінші жағынан, алдыңғы қатарлы орыс мәдениеті демократияшыл дәстүрінің Россия халықтары үшін цивилизациялық ролімен астарлас жайт деп білуіміз керек.

Әсіресе Ұлы Октябрь революциясынан кейінгі жылдарда СССР халықтарының мәдениетін көтеруде орыс тілі атқарған игілікті істе шек жоқ. Қазір орыс тілі еліміздегі әрбір ұлттың дүниежүзілік мәдениет пен өзге халықтардың рухани өміріндегі жетістіктерге қол созуының басты бір кілті болып отыр. Орыс тілінің қоғамдық өміріміздегі осы секілді алуан-алуан қызметі мен оны ерікті түрде үйренудегі халықтарымыздың барған сайын артып отырған заңды талабы баяндамада барынша кең де жан-жақты сөз етілді.

Еліміз халықтарының орыс тілін игерудегі табыстарымен өзектес бір жай — қос тілділік (билингвизм, двуязычие) проблемасы баяндама авторларының бұдан кейінгі басым көңіл аударған мәселелерінің бірі болды. Қос тілділік дегеніміз— белгілі бір халықтың өкілдерінің өз ана тілімен қоса екінші бір тілді меңгеруі. Совет Одағы халықтары жағдайында мұндай екінші тілдің қазір орыс тілі болып отырғаны бәрімізге аян. Қос тілділіктің дамуын бір тілдің бір тілді ығыстыруы дейтінмен шатыстыруға тіпті де болмайды. Қайта ол екі тілдің де барлық қыр-сыры мен байлығын жете игерің, терең сезінуге итермелейтін фактор болып табылады.

Тарихта бір-бірімен жарыса өмір сүрген тілдердің талай-талай болған. Бірақ солардың көбінің-ақ өрісі қоғамдық тіршіліктің белгілі бір жеке салаларының шеңберінен асып шыға алған емес. Мәселен, орта ғасырдағы латын тілі мен араб тілін алатын болсақ, басқа елдер үшін көбіне-көп ғылым мен дін тілі ретінде ғана қызмет еткені белгілі. Ал біздегі орыс тіліне келсек, оның совет халықтарының экономикалық және рухани өмірінің барлық тарауларында бірдей, қалтқысыз қызмет етіп отырған тіл екенін байқаймыз.

Басқыншылық соғыстар нәтижесінде өзге халықтар тілінің тағдырында ассимиляциялаушы «қызмет атқарған» тілдердің де тарихқа аян мысалдары аз емес. Біздің қоғамымыздағы орыс тілі алатын орынның социализмге дейінгі барлық таптық қоғамда болған ұлтаралық тілдердің қай-қайсысынан болса да түбірлі принциптік айырмашылығы бар. СССР халықтары орыс тілін өз қалауынша, өз ықтиярымен ғана үйренеді.

Жалпы алғанда, біздегі қос тілділік құбылысының Совет қоғамында өмір сүріп отырған ұлт әдеби тілдері дамуындағы негізгі заңдылықтардың бірі екені даусыз. Оны лингвистикалық аспектіде де, психологиялық аспектіде де, сондай-ақ әлеуметтік аспектіде де зерттеуге әбден болады. Практикалық мүддеміз тұрғысынан қарасақ, біз үшін оның көбіне әлеуметтік-лингвистикалық аспектіде зерттелгені тиімдірек. Баяндамада да мәселенің осы жағы — қос тілділік проблемасын ілгері уақытта байыпты түрде, тереңірек зерттеудің қажеттігі барынша баса айтылды.

«Тіл және ұлт» деп аталған пленарлық мәжілістегі келесі баяндаманы СССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі М. Д. Қаммари жасады. Баяндама, негізінен алғанда, ұлт пенен ұлт тілінің дамуындағы кейбір әлеуметтік жағдайлардың сырын ашуға бағытталды.

Баяндамалардан кейін басталған жарыссөзде В. М. Жирмунский, Б. А. Серебренников, В. П. Аврорин (Москва), Д. Таджиев (Тәжікстан), Ф. Камал (Өзбекстан), М. С. Сильченко, Х. Х. Махмудов, А. Қ. Хасенова (Қалыбасва), Х. Әдібасв (Қазақстан), К. Х. Ханазаров (Москва) жолдастар шығып сөйледі.

Қазақ әдеби тілінің Совет өкіметі жылдарында жан-жақты дамуының біраз мәселелері Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі М. С. Сильченконың сөзінде әңгіме етілді. Шешен қазақ әдеби тілінің негізі өткен ғасырда салынғандығы, тіпті ерте кездердің өзінде де қазақта жазба дәстүрдің болғандығы жөнінде деректер келтіріп, қазақ тілі кенже жазбалы тіл ме, әлде ескі жазбалы тіл ме деген мәселенің әлі күнге басы ашылып жетпегендігін қынжыла ауызға алды. Бұл мәселені шешу, — деді сөйлеуші, — еріккеннің ермегі емес, оның шешілуіне, ең алдымен, қазақ әдеби тілінің тарихы мүдделі. Бұдан кейін М. С. Сильченко қазақ әдеби тілінің есеюіне көркем аударма қосқан үлес-олжа хақында бірқыдыру талдау жасап өтті.

СССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі В. М. Жир-мунский әдеби тілдің қалыптасуындағы диалектілердің қызметі мен совет дәуірі тұсында ұлт әдеби тілдерінің дамуы барысында жергілікті диалектілер өрісінің күн санап шақталып келе жатқаны туралы айта келіп, әдеби тіл проблемаларын түбегейлі шешу ісіндегі диалектілерді зерттеу мен диалектілік атлас құрастырудың маңызына жұртшылық назарын аударды. Ал филология ғылымының докторы В. А. Аврориннің сөйлеген сөзі көбіне-көп «Тіл және ұлт» деп аталған баяндамада әңгіме етілген мәселелер төңірегінде болды. Шешен адамзат қоғамы дамуының өзге салаларындағы секілді тіл дамуында да революциялық өзгерістердің болатындығы туралы қағиданы жалпылама айта бергеннен гөрі, бұл заңдылықтың тілдің структуралық жағы мен қоғамдық функциясы дамуындағы көрінісі жеке-жеке алғанда қандай деген тұрғыда да ойласудың қажет болатындығын еске салды. Ол: тіл функциясының дамуында кейде шұғыл сапа өзгерістері болатындығын мойындағанымызбен, дәл оның құрылымдық (структуралық) дамуына келгенде мұндай өзгерістердің әлбетте басқаша сипатта болатындығын айтуға тиіспіз деді. Бұл мәселеде сөйлеуші тілдің бір сападан екінші сапаға көшуі мен оның құрылымдық дамуы арасында тікелей тәуелділік болады дегенге өз басының қосыла бермейтіндігін білдірді. Сонымен бірге шешен коммунистік қоғам кезіндегі жалпы адамзатқа ортақ бір тұтас тілдің қандай сипаттағы тіл болатындығына өз көзіміз жетпей тұрып, ол туралы дәлелсіз тұспал айтудың орынсыз екендігін ескертті.

СССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Б. А. Се-ребренников өзінің сөзін тіл дамуы мен қоғамдық қондырманың өзара қарым-қатынас мәселесі тіл табиғатын түсіну үшін елеулі қолғабыс тигізе алмайды дейтін қазір біздің кейбір философтарымыз арасында тарала бастаған ұғымның теріс екендігін дәлелдеуден бастады. Тілді қоғамдық қондырма деп таныған Н. Я. Марр теориясының қателігін сынаудың кезінде кездейсоқ қойылған мәселе емес екендігін айтты.

Филология ғылымының кандидаты Д. Таджиев өз сөзін түгелдей тәжік тілінің дамуына орыс тілі тигізіп отырған игі әсерге бағыштады. Сол тәрізді орыс тілінің қоғамдық функциясына байланысты біздің еліміздегі қос тілділік процесінің қазіргі жай-күйі философия ғылымының кандидаты Қ. Х. Ханазаров сөйлеген сөзінің орталық түйіні болды. Әсіресе сөйлеуші қос тілділік құбылысының әлеуметтік жақтарына кеңірек тоқталды.

Филология ғылымының кандидаты Ф. Камал өз сөзінің негізгі өзегі етіп түркі тілдері алфавитін қадерінше бір ізге келтірудің тиімділігі, өзбек алфавитіндегі кейбір орашолақтықтар, оны жөндеудің жолдары жайындағы мәселені алды. Шешен жазба мен терминология саласында туыстас тілдер арасындағы жөнсіз алшақтықтың болмауы үшін осы жұмыстардың бәрін бір жердеп

тәртіптеп отыратын орталық мекеме құрудың мұқтаждығына жұртшылық назарын аударды.

Конференцияның алғашқы күнгі пленарлық мәжілістен арғы жұмыстары орыс тілі секциясы, түркі тілдері секциясы, бұрыннан келе жатқан әдеби дәстүрі бар тілдер секциясы, кенже жазбалы тілдер секциясы деп аталған басты-басты төрт секцияға бөлініп өткізілді.

Орыс тілі секциясының жұмысы түгелдей дерлік СССР Ғылым академиясы Орыс тілі институты 1964 жылы аяқтауды көздеп отырған «Орыс тілі және совет қоғамы» делінегін коллективтік еңбектің проспектісін талқылауға арналды. Проспект жөніндегі бірінші баяндаманың авторы филология ғылымының докторы С. И. Ожеговтың конференцияға қатыса алмағаны себепті болашақ еңбектің алдына қойылып отырған міндет пен оның құрылысы туралы қысқаша хабарды филология ғылымының кандидаты И. Ф. Протченко жасады. И. Ф. Протченко бұл еңбектің қазіргі орыс тілінің лексика, грамматика, фонетика, стилистика салаларының дамуында байқалып отырған тілдік жанды процестерді көрсету арқылы орыс тілінде совет дәуірі кезеңінде пайда болған өзгерістер мен жаңалықтың сыры неде, қазіргі әлеуметтік жағдайдың орыс тілі дамуына тигізіп отырған ықпалы бар ма, болса ол қандайлық? — деген сұрақтарға бәлкім толығырақ жауап іздегізуді мақсат тұтып отырғаны туралы қатысушыларға кең мағлұмат берді.

Сөз болып отырған проблемамен шұғылданушылардың бұл баптағы негізгі зейінді бәрінен де бұрын қазіргі орыс әдеби тілі дамуындағы заңдылықтарға сүйенуі — өзінен-өзі түсінікті нәрсе. Орыс тілі дамуындағы социализм дәуіріне тән факторлардың бәрін бірдей жыға танып-білудің зор теориялық базаға қол артқан жерде ғана мүмкін болары шексіз. Сол үшін де сөз болып отырған еңбектің ең алдымен теориялық сапасының жоғары болғаны керек. Еңбектің тілдегі барша құбылыс біткеннің астарына сүнгіп, тілдегі модель атаулының бүге-шігесіне дейін қалдырмай жіпке тізіп жатуы шарт емес. Егер ол тіл эволюциясындағы ең сипатты деген, ең өзекті деген нәрселердің кескін-кейпін анықтап бере алса, мақсаттың орындалғаны деп білуіміз керек. Еңбекті жазып жатқан авторлар коллективі, анығында, осы мақсатты көздеп отыр, — деді баяндамашы.

Филология ғылымының докторы М. В. Панов жасаған проспекті жөніндегі екінші баяндама «XX ғасырдағы орыс әдеби тілі дамуындағы кейбір жалпы тенденциялар» деп аталды. Баяндамашы тіл дамуындағы жалпы тенденцияны зерттемес бұрын, алдымен осы жалпы тенденцияны байқауға мүмкіндік беретін тіл процестерінің біз үшін маңыздысы қайсысы дегенді біліп алуымыз қажет екенін айтып, мұндай фактордың ең маңыздысы деп тілдің позициялық системасындағы тарихи өзгерісті атады. Баяндамашы орыс тілінің позициялық системасындағы XX ғасырдағы өзгерістер көп

жағдайда оның фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік қат-қабаттарына ортақ болып отыр деген пікір білдірді. Баяндамада дәлелденген басты пікір де—осы. Автор орыс тілі дамуындағы ХХ ғасырдағы жалпы тенденцияны, негізінде, позициялық системадағы тарихи өзгеріс тұрғысынан қарастырды.

Баяндамашылардан кейін шығып сөйлеген В. Н. Мигриин (РСФСР), А. А. Азизов (Өзбекстан), Ю. Д. Дешериев, Е. А. Земская, Т. А. Бертагаев, Д. Н. Шмелев (Москва), Д. Т. Тұрсынов, В. Н. Никитевич, Л. П. Ефремов, И. Р. Емельченко, М. М. Копыленко, Х. Х. Махмудов (Қазақстан) жолдастар талқыланып отырған проспектінің мазмұны мен құрылысын, болашақ еңбекте қамтылуы көзделген мәселелерді, негізінен, мақұлдай отырып, еңбекті жазу, аяқтау үстінде әлде де болса ескеруді қажет етеді-ау деген жайларда өз пікірлері мен өз ұсыныстарын ортаға салды. Сөйлеушілердің сөзінде бұлардан тыс орыс тілінің өткен ғасырдағы даму тенденциялары (филология ғылымының кандидаты Е. А. Земская), қазіргі орыс әдеби тілінің ұлт тілдеріне игі әсері (филология ғылымының кандидаттары: А. А. Азизов, Д. Т. Тұрсынов), тілдердегі калька құбылысы (филология ғылымының кандидаты Л. П. Ефремов) сияқты әңгіме етіліп отырған еңбекке тікелей де жанама қатысы бар бірқатар жеке мәселелерден мағлұмат келтірілді. Филология ғылымының докторы Ю. Д. Дешериев проспектіде орыс тілінің дамуы көбіне структуралық аспектіде ғана алынып, оның әлеуметтік жағының бәлендей қамтылып жарымағандығы тұрасында ескертпе жасады. Бұл орайда, — деді сөйлеуші, — еңбек авторларының ұлт тілдерін зерттеуші мамандардың көмегіне ділгір екендігін сеземіз. Сондықтан алдағы уақытта мұны қалайда ескерген қажет-ақ. Сол сияқты филология ғылымының кандидаты И. Р. Емельченко тіл саласындағы мемлекет саясатының тіл дамуындағы көрінісі де еңбекте ескерусіз қалмаса жөн болар еді деген ұсыныс білдірді.

Түркі тілдерінің секциялық мәжілісінде қойылған «Түркі әдеби тілдерінің қазіргі жай-күйі мен бұдан былайғы даму жолдары» делінетін алғашқы коллективтік баяндаманы филология ғылымының докторы Н. А. Баскаков жасады. Бұл баяндама мәжіліске Н. А. Баскаковтың (жетекші), Түрікмен ССР Ғылым академиясының академигі Н. А. Азимовтың, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі М. Б. Балақаевтың, Азербайжан ССР Ғылым академиясының академигі М. Ш. Ширалиевтің, Қырғыз ССР Ғылым академиясының академигі Б. Юнусалиевтің авторлығымен әзірленген болатын. Баяндамашы тілдің қалыптасу процесіндегі басынан кешкен жайларды танып-білмей тұрып, оның қазіргі жай-күйі мен ілгергі дамуындағы бет алысты көз алдымызға елестетудің қиын екендігін еске сала келіп, әңгіме желісін түркі әдеби тілдерінің дамуында совет дәуірі кезеңінде пайда болған өзгеріс-жаңалықтарға бұрды.

Октябрь революциясы жеңген қарсаңда біздің еліміздегі түркі

тектес халықтардың кейбіреуінің (азербайжан, татар, өзбек, казак, түрікмен, т. б.) едәуірден келе жатқан жазба дәстүрі бар әдеби тілі болғанымен, кейбіреуінде (құмық, ноғай, шор, тува, т. б.) әдеби тіл түгіл жазу-сызу дегеннің өзінің де ат-ұранымен болмағаны белгілі. Тіпті ол кездегі жазба әдеби тілге ие деген тілдеріміздің өзіндегі халықтың сауаттылық дәрежесі тым мардымсыз болатын. Октябрьден кейін түркі халықтарының бәрі де еліміздегі өзге халықтармен бірге өзінің төл әдеби тілін онан әрі дамытуға, немесе ана тілі негізінде тыңнан жазба әдеби тіл жасауға кең мүмкіндік алды. Әдеби тіл санатына совет жылдарында топ-топ түркі тілдерінің ілінуі — абзалында, осы мүмкіндіктің ғана нәтижесі. Қазіргі таңда көптеген түркі әдеби тілдерінің қоғамдық функциясы күн санап артып, олар халықтың рухани тіршілігінің сан салалы тарауларын барған сайын кеңірек қамтуда.

Түркі әдеби тілдерінің совет дәуірі тұсындағы даму заңдылықтарына тән сипатты бір белгі деп олардың әдеби нормаларының қалыптасуында байқалатын: алфавит пен емлені жасау, әдеби тілдің фонемалық құрамы мен грамматикалық жүйесін тұрақтандыру, әдеби тілге негіз боларлық іргелі диалектіні анықтау, лексика мен терминологияны байыту тәрізді процестерді атауға болар еді. Әдеби тілдердің нормалануы барысындағы бір ғана осы процестердің байқауының өзі-ақ Октябрьден бергі жылдарда түрлі тілдердің тек функциялық жағынан ғана емес, тіл дамуының өзге салаларында да елеулі өзгеріске ие екенін аңғартады. Әсіресе осы кезеңдегі түркі тілдерінің лексикалық құрамында болған өзгерістерде шек жоқ. Бұдан әрі баяндамада авторлар түркі тілдері лексикалық құрамы баюының қазір негізгі екі салада жүріп жатқанын мәлімдеді. Мұның бірі — әр тілдің өз ішкі ресурстары негізінде тыңнан сөз жасау арқылы баю да, бірі — орыс тілінен әр түрлі сөздер мен терминдерді тікелей қабылдау арқылы баю. Қай түркі тілінің сөздік құрамы дамуын алсақ та, осы екі арнаның екеуінің де олар үшін ең құнарлы арна болып отырғанын көреміз. Алайда, — деді баяндамашы, — соны сөздер тудыруда тілдің мүмкіндіктерін сарқа пайдалана алмай отырған жеріміз де жоқ емес, сондай-ақ кейбір жаңа терминдердің көп мағыналылыққа душар болып жүрген ыңғайы да бар. Мұндайларды алдағы күнде ескеруге тиіспіз. Содан кейін баяндамашы түркі тілдері әдеби нормаларының кемелденуі деген бапта тіл-тілдің грамматикалық құрылымы мен лексикалық жүйесін тереңірек зерттеу, емле мен орфоэпияны тәртіптей, қырнай түсу, нақтылы тілдердегі стильдік жанрлардың дифференциациялану процесін ғылыми тұрғыда сөз ету тәрізді мәселелердің маңызына тоқталды. Сондай-ақ баяндамашы тілдің ішкі ресурсы дегенде, оның сөз қорын байытуда нәр алатын басты бір бұлағының диалектілер мен халық говорлары болатыны туралы әңгімелей келіп, диалектология мен диалектография деректерін жалғыз тіл тарихы мен салыстырмалы-тарихи зерттеу саласында ғана пайдаланып қоймай, практикалық тіл білімі сала-

сында да кәдеге жарату парыз деген түйін айтты. Сол үшін де, — деді баяндамашы, — нақтылы түркі тілдері диалектілік жүйесінің ілгеріде жете зерттелгені керек.

Авторлар Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі І. Кеңесбаев (жетекші), Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Ғ. Ғ. Мұсабаев, филология ғылымының кандидаттары: А. Ы. Ысқақов, Р. Ғ. Сыздықовалар қосылып дайындаған секциялық мәжілістегі келесі баяндама «Қазақ әдеби тілінің нормалары» деген тақырыпқа арналды. Баяндаманы жасаушы І. Кеңесбаев қазіргі қазақ әдеби тілі нормаларының қалыптасуын Октябрьге дейінгі, Октябрьден кейінгі делінетін басты-басты тарихи екі дәуірге бөліп көрсетуге болатынын атап, осы дәуірлердің әрқайсысына жеке-жеке сипаттама берді.

Бірінші дәуір, шамамен алғанда, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы кезенді қамтиды. Өткен ғасырдың орта тұсында Абай, Ыбырай тәрізді бірді-екілі қазақ ағартушылары қалам тебіrentіп алғашқы ізін салған қазақтың жас жазба әдеби тілі дәл Октябрьге дейінгі кезеңде құлашын еркін соза алмаған-ды. Революцияға дейінгі қазақ тілінде жария етілген әдебиеттердің өрісі тым тар болатын. Кейбір санамалы әдеби шығармалар мен бірлі-жарым дүркінді баспасөз орындарын есептегенде, түрлі ғылым салаларында ана тілінде зерттеу жазып, бастырып шығару дейтін дәстүр ол кезде болмайтын. Мұның бәрі қазақ халқы мәдениетінің өзге тарауларымен қоса оның тілі дамуында да келеді өзгеріс тудырған жаңа дәуір — тек совет дәуірі — тұсында ғана мүмкін болып отыр. Тұрмыс пен мәдениеттегі ұлы социалистік жаңарулар, сауаттылықтың шұғыл артуы, баспасөз бен ұлт тіліндегі ғылыми және қоғамдық саяси әдебиеттердің кең көлемде өрістетілуі, оқу-ағарту ісінің ана тілінде жүргізілуі тағы басқа осы секілді маңызды шаралардың жүзеге асырылуы еліміздегі өзге халықтар тілімен бірге қазақ әдеби тілі дамуын да жаңа бір тың белестерге көтерді. Қазақ халқының совет дәуірінде социалистік ұлт болып қалыптасуына орай оның байырғы халық тіл негізінде ұлт тілі жасалды. Қазірде қазақ әдеби тілінің белгілі нормалары сараланып, олар күн санап шыңдала, жетіле түсуде. Бүгінгі таңдағы қазақ тілі бай лексикасы мен терминологиясы бар, грамматикалық құрылысы жетілген, стильдік мүмкіншіліктері де мол, мейлінше оралымды тілге айпалып отыр. Әсіресе тіліміздің қазіргі дамуындағы сипатты ерекшеліктердің бірі ретінде оған алдыңғы қатарлы мәдениет пен ғылымның тілі — орыс тілі тигізіп отырған игі әсерді айрықша лебізбен атау абзал. Баяндамада қазақ әдеби тілі дамуында байқалатын осыншалықты қат-қабат процестердің жай-жапсары жан-жақты сөз болып, бірқыдыру кең талдау жасалды.

Қазақ әдеби тілінің даму тарихына қатысты мәселеден баяндамашының айтқаны: қазақ әдеби тілі белгілі бір ғана диалект негізінде пайда болған тіл емес, жалпы халықтық арнада туған тіл

деген пікір болды. Сондықтан да, — делінді баяндамада, — қазақ әдеби тілінің қалыптасу процесінен диалектілік негіздің іздестірілуі мүмкін емес. Рас, жер-жердегі халықтың тілінде кездесетін диалектілік ерекшеліктер қазақ тілінде де бар екені рас. Мұны әр уақытта осылай айтып та, зерттеп те келеміз. Бірақ, — деді баяндаманы жасаушы, — олардың бірде-бірінің әдеби тіліміздің із-өкшесін бір ғана дербес диалектіден таратуға дәлел бола алмасы анық.

Баяндамада қазақ әдеби тілі нормаларының қалыптасуы, біріншіден, құрылымдық жағынан, екіншіден, орфоэпия мен емле жағынан алып қарастырылды. Баяндаманы жасаушы осы екі саланың екеуінде де қазақ-әдеби тілі нормаларын жүйеге келтіруде істелген талай-талай игі жұмыстардың бар екенін атай отырып, қазақ емлесінің әлі де басы ашылып жетпеген, күні бүгінге дейін талас тудырып келе жатқан нәрселерден де құр емес екенін еске салды. Қазақ әдеби тілінің нормаға түсу процесінде бұдан былайғы сәтте мықтан еске алынуы керек болатын бір жай — осы емле мәселесі екені баяндамада баса көрсетілді.

Секциялық мәжілістегі баяндамалар аяқталысымен, ондағы әңгіме болған бірқатар мәселелер төңірегінде қызу жарыссөз басталды. Шығын сөйлеген жолдастардың көпшілігі-ақ сөзінің желісін, негізінен алғанда, нақтылы түркі әдеби тілдерінің совет дәуірі тұсындағы даму заңдылықтарының белгілі бір жақтарын сөз етуге құрды. Бірінші болып сөз алған филология ғылымының докторы Ф. А. Абдуллаев (Өзбекстан) басқа түркі әдеби тілдерінен өзбек-әдеби тілінің қалыптасу процесін ерекшелейтін белгілер, өзбек халқы этногенезистік құрамының күрделілігіне сәйкес оның әдеби тілі фонетикалық жүйесінде байқалатын шет элементтерінің болу сырын, сондай-ақ өзбек әдеби тілінің Совет өкіметі жылдарындағы өсу, кемелдену жолдары хақында мәлімдеді. Сол секілді мұнан кейінгі сөйлеген Азербайжан ССР Ғылым академиясының академигі М. Ш. Ширалневтың сөйлеген сөзінде де социалистік азербайжан ұлты әдеби тілінің қазіргі даму мәселесі әңгіме етілді. Филология ғылымының докторы Г. А. Абдрахманов (Өзбекстан) өзбектің ұлт тілін даму кезеңдеріне қарай дәуірлеуге байланысты өзін толғандырып жүрген кейбір жайларды ортаға салды. Шешен өз басының, жалпы, өзбек ұлттық тілінің қалыптасуын Октябрь революциясынан бастап 1936 жылға дейінгі дәуір, 1936 жылдан кейінгі дәуір деп аталатын ірі екі дәуірге бөліп қарастыруды мақұлдайтындығын білдіріп, одан әрі бұл дәуірлердің әрқайсысын өз ішінен бірнеше ұсақ кезеңдерге ажыратуды ұсынды. Г. А. Абдрахмановтың бұлайша дәуірлеуінің негізінде тіл дамуын схемалы түрде ел өмірінде болған саяси оқиғаларға байланысты дәуірлеу тәрізді принциптің жатқандығы көрінді. Сонымен бірге сөйлеуші түркі тілдері графикасын бір ізге келтіру жайындағы мәселенің толғағы жеткен іс екенін айтып, дыбыстық сапасы бір-бірінен айырғысыз кей фонемаларды таңбалау үшін әр түркі тілінде әр

түрлі әріптің алынып келуінің негізінде қонымсыздығы жөнінде орынды ескерту жасады.

Қырғыз әдеби тілінің даму мәселесі филология ғылымының кандидаты Б. Орозбаеваның (Қырғыз ССР), татар әдеби тілінің даму мәселесі филология ғылымының кандидаты Х. Р. Курбатовтың (Татар АССР-ы), қалмақ әдеби тілінің даму мәселесі филология ғылымының кандидаты Ц. Д. Номинхановтың (Қалмақ АССР-ы), тува әдеби тілінің даму мәселесі Т. Ч. Саттың (Тува АССР-ы) сөйлеген сөздерінде әңгіме болды. Бұлардан кейін сөз алған филология ғылымының кандидаты И. А. Андреев (Чуваш АССР-ы) тілдердің біріне-бірінің тигізер әсері жөнінде баяндамаларда айтылған пікірлерге байланысты ұлт тілдерінің өзара жақындауы деген мәселеге деңірек көңіл қойды.

И. А. Андреевтің сөзінде де, одан кейін сөйлеген филология ғылымының докторлары: Е. И. Убрятова (Москва), Т. А. Бертагаевтардың сөздерінде де, сондай-ақ филология ғылымының кандидаты Д. Ф. Патачакованың (Хакас автономиялы облысы) сөзінде де айтылған бір ортақ пікір — тілдерді қоғамдық функциясына қарай классификациялаудың терістігі жайында болды. Бұл жолдастардың бәрі де тілдерді қоғамдық функциясы дамыған тілдер, қоғамдық функциясы дамымаған тілдер деп аталатын топтарға бөліп көрсетудің өзі, асылында, істің жайын жете білмегендіктен туған көзқарас екенін аңғарта келіп, халқының саны жағынан ең шағын деген тілдердің өзінің Совет өкіметі жылдарында қоғамдық функциясының айта қалғандай ұлғайып отырғаны жөнінде дәлелдер келтірді.

Т. А. Бертагаев сонымен бірге қос тілділік жайындағы мәселеге тоқталып, қос тілділіктің дамуы нәтижесінде белгілі бір тілдің шетке ығысып шығуы әсте мүмкін емес деген ой айтты. Бұдан әрі шешен түбінде ұлтпен қоса ұлт тілі жойылған күннің өзінде де, ана тілінің ұзақ уақыт сақталатындығын, ал оның үстіне, ұлттық өзгешеліктердің жойылуының өзі өте алыс болашақтың перспективасы екенін еске салды.

Филология ғылымының докторы К. Қ. Сартбаев (Қырғыз ССР-ы) пен филология ғылымының кандидаты Қ. Убайдуллаевтардың (Қарақалпақ АССР-ы) сөзі бастан-аяқ түркі тілдері алфавитін бір ізге келтіру мәселесіне арналды. К. Убайдуллаев қарақалпақ тілі алфавиті мен емлесінің жуырда ұсынылған жобасының да елеулі кемшіліктері болып отырғанын атап көрсетіп, оларды, негізінен, қайта қараудың қажеттігін ескертті. Сол тәрізді алфавит жайы Х. Р. Курбатовтың, Е. И. Убрятованың, филология ғылымының кандидаты Т. М. Гариповтың (Башқұрт АССР-ы) сөздерінде де әңгіме болды. Е. И. Убрятова жұртшылық назарын ғылыми-зерттеу жұмыстарында практикалық алфавитті қолданудан фонетикалық транскрипцияға өту жағына аударды.

Қазақ әдеби тілінің дамуындағы халық говорларының үлесі туралы бірқатар принциптік мәселелер филология ғылымының

кандидаты Ж. Досқараевтың (Қазақстан) сөзінде әңгіме болды. Ж. Досқараев мәжілісте қойылған қазақ әдеби тілі жөніндегі баяндамада әдеби тіл нормаларының қалыптасуына тілдің диалектілік жүйесінің қатысы жайындағы мәселе тым көмескі шыққан деген ескерту жасап, осы ынғайда өз тарапынан байқағандарын ортаға салды. Филология ғылымының кандидаттары: А. Ы. Ысқақов, А. Қ. Хасенова (Қалыбаева), Ш. Сарыбаевтар (Қазақстан) өздерінің сөзінде қазақ әдеби тілі нормаларының қалыптасуы мен емледегі кейбір олқылықтар туралы әңгімеледі. С. Нұрханов (Қазақстан) пен С. Атаев (Түрікменстан) жолдастардың сөзінде орыс тілінің ықпалы нәтижесінде қазақ тілі мен түрікмен тілінде жаңадан пайда болған сөз тіркестерінің кейбір типтеріне қысқаша сипаттама беріліп, тілдің синтаксистік жүйесінде де өзге тіл әсерінің болуы әбден ықтимал екендігі нақты фактілермен дәлелденді.

Секциялық мәжілістегі алғашқы баяндама жөнінде қорытынды сөз алған Н. А. Басқаков қойылған сұрақтарға жауап бере келіп, кей жолдастардың сөзінде көтерілген ұлт тілдерінің қосылу мүмкіндігі туралы мәселеге тоқталды. Баяндамашы өзінің бұл мәселеде тектес тілдер ішінде бір-біріне өте жақын келетін тілдердің қосылуы ықтимал деген көзқарасты жақтайтындығын білдірді. Мәселен, — деді ол, — түркі тектес қарачай тілі мен балқар тілінің бір-біріне қосылуына әбден болар еді. Өйткені бұл тілдердің бір-бірінен айырмашылығы жоққа тән. Ал енді азербайжан тілі мен өзбек тілін алатын болсақ, әрине, мұндай тілдердің қосылысы жөнінде әңгіменің болуы мүмкін емес.

Тілдерді қоғамдық функциясына қарай таптастыру жөнінде қорытынды сөзде айтылғаны: тілдердің мұндай функциясында елеулі айырмашылықтардың бар екені, бірақ бұлайша таптастырудың тіл табиғатына қатыссыз, таза сыртқы белгілерге ғана негізделіп отырғаны жайында болды.

Секциялық мәжіліс өз жұмысының қорытындысында социалистік ұлттардың дамуына орай ұлт әдеби тілдерінің өркендеу заңдылықтары жөнінде совет тіл білімінде қазірде қолға алынып отырған проблемаға сәйкес түркі әдеби тілдерінің қалыптасу тарихы мен қазіргі жай-күйін зерттеу саласындағы жұмыстарды жақсартуға бағытталған ұсыныстар қабылдады.

Конференцияның бұрыннан келе жатқан әдеби дәстүрі бар тілдер деп аталған секциясының мәжілісінде литва әдеби тілінің даму мәселелері туралы филология ғылымының кандидаты И. Р. Крупастаның, тәжік әдеби тілінің даму мәселелері туралы филология ғылымының докторы В. С. Расторгуева мен В. И. Ниязмұхамедовтың, эстон әдеби тілінің даму мәселелері туралы филология ғылымының кандидаты А. Х. Касктың баяндамалары талқаға түсті.

Жазбасы кенже дамыған тілдерден секция мәжілісінде екі баяндама қойылды. Оның бірі — «Солтүстікте тұратын шағын ха-

лықтар мәдениетін дамытудағы ана тілі мен орыс тілінің ролі» жөніндегі филология ғылымының докторы П. Я. Скориктің баяндамасы да, екіншісі — «Кенже жазбалы фин-угор тілдерінің қазіргі жайы мен даму жолдары» жөніндегі филология ғылымының докторлары: В. И. Лыткиннің (жетекші), П. Н. Перевошиковтың, профессор Н. Т. Пенгитовтың, филология ғылымының кандидаты А. П. Феоктистовтың коллективтік баяндамасы. Кейінгі аталған екі секциялық мәжілістің екеуінде де жасалған баяндамалар қызу талқылашып, ұлт әдеби тілдерін зерттеудің көптеген жаңы мәселелері әр түрлі аспектіде жан-жақты сөз болды.

Конференцияның 23 ноябрь күнгі соңғы пленарлық мәжілісінде «Тіл және ұлт» деген баяндама бойынша қорытынды сөз сөйлеген М. Д. Каммари баяндамада көтерілген мәселелерге қатысты мәжілісте айтылған пікірлерге тоқталып, кейбір сұрақтарға жауап қайтарды. М. Д. Каммари тіл дамуы туралы сөз еткенде оның құрылымдық жағы мен функциялық жағының әрқайсысының даму өзгешеліктерін айыра көрсетудің қажеттігі туралы В. А. Аврориннің сөзінде келтірілген пікірді құптай отырып, тіл құрылымы дамуын әлеуметтік жағдайға мүлдем тәуелсіз деп қарауға болмайтындығын ескертті. Бірақ, әрине, бұл тәуелділікті тым қарапайым түсінбеуге тиіспіз.

Болашақ коммунистік қоғам бүкіл жер жүзілік көлемде орнаған кездегі барша әлемге ортақ тіл қалай жасалмақ деген мәселеге қатысты М. Д. Каммари мұндай тілдің жасалу мүмкіндігінің екі жолы бар деп көрсетті. Оның бірі — дүние жүзілік тілдің ғылыми синтез арқылы қолдан жасалуы да, екіншісі — нақтылы бір тіл негізінде жасалуы. Баяндамашы мұндағы соңғы жолды реалды жол деп атап, алғашқы жолдың да ықтимал екендігін үзілді-кесілді жоққа шығаруға болмайтындығын ескертті. Содан кейін қорытынды сөз сөйлеуші ұлт тілдерінің келешегі жайында қойылған сұраққа жауап беріп, біз үшін ең маңыздысы барлық халықтарға ортақ интернационалдық тілдің болуы екендігін, ал халық өзінің ана тілін кезінде осы тілмен қоса тұтынуды лайық тапқан болса, оған қамашаулық жасаудың тіпті қажетсіздігін айтты. Сол секілді М. Д. Каммари ортақ тілге көшудің өзін есте зорлау арқылы болатын пәрсә екен деп ұқпау керектігі жөнінде де біраз түсініктеме келтірді.

Бұдан кейін мәжіліс секциялық жұмыстардың қорытындысы туралы секция жетекшілері В. В. Виноградов (орыс тілі секциясы), Б. А. Серебренников (бұрыннан келе жатқан жазба дәстүрі бар тілдер секциясы), І. Кеңесбаев (түркі тілдері секциясы), И. Д. Дешериев (кенже жазбалы тілдер секциясы) жолдастардың қысқаша жасаған хабарларын тындап, секциялар атқарған жұмысты бір ауыздан мақұлдады.

Қорытынды пленарлық мәжіліс соңында Конференция еліміздегі барша филологиялық ғылыми-зерттеу мекемелерінің СССР-дегі ұлт әдеби тілдері даму заңдылықтарын зерттеу саласындағы

жұмыстарын координациялап отырудың таяудағы міндеттерін белгілеген ұсыныстар қабылдады. Ұсыныстарда көп ұлтты Совет мемлекетіндегі халықтардың тілі дамуындағы қат-қабат лингвистикалық процестердің астарына сүнгіп, оларды барған сайын неғұрлым тереңірек зерттеу ісі — совет тіл білімпаздарының КПСС жаңа Программасы қоғамдық ғылымдар алдына жүктеп отырған келелі міндеттер тұрғысынан қарап шешетін абыройлы борышы деп танылып, оны жүзеге асырудың нақтылы перспективалары көрсетілді.

Конференцияның мәжілістерінде кең көлемде өрістетілген дискуссия мен әр алуан тілдерді зерттеумен шұғылданушы ғалымдар арасында пікір алысу совет тіл білімінде: тіл мен қоғам, ұлт тілдерінің бір-біріне өзара әсері, ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретіндегі орыс тілінің ролі, ұлт тілдерінің қоғамдық функциясы сияқты маңызды теориялық проблемалардың зерттелу жайының онша қанағаттанарлық дәрежеде бола алмай отырғандығын көрсетті. Мұнымен қатар Конференция алфавит пен емленің де, стилистика мен тіл мәдениетінің де, салыстырмалы-тарихи зерттеу мен сипаттама зерттеудің де, сол тәрізді тіл зерттеудің структуралық әдісі мен математикалық әдістерін игерудің де көз тоқтатып, көңіл аударуды тілейтін, талай-талай соны да күрделі мәселелерінің бар екенін аңғартты. Міне осы аталған жайларда болсын, сондай-ақ тіл туралы ғылымның өзге тарауларында болсын Конференция алдағы күнде істелмек жұмыстарға айқын бағыт-бағдар сілтеп, лингвистеріміз назарын практикалық мүдделерімізбен қатар әсіресе тіл теориясын өрге бастыру мәселесіне аударды.

СӨЗ ТАЛҒАМЫ — ӨРЕЛІ ОЙ КЕПІЛІ *

Түрлі тарихи фактордың тілге тиер игілікті әсерін сөз еткенде, алдымен сөз байлығы — лексика саласы ауызға түседі. Соны зат, тың құбылысқа жаңа ат, жаңа сөз телуіміз немесе өзге тілден оған дайын балама алуымыз мүмкін. Ой байлығына сай сөз ғана емес, тың сөз тіркесі, сөйлем орамдары туып, олар лек-легімен тіл қазынасына еніп жатады. Бірақ мұнда белгілі жүйе бар, сол үшін де тіл эволюциясы мәселесіне, сонымен барабар тіл қағидаларына, тіл мәдениеті нормаларына тарихи тұрғыдан қарау лазым.

Осы тұста ескерер бір жайт бар. Тіл мәдениетін ең алдымен жазба әдебиетпен ұштастыра қараған жөн. Сол жазба әдебиет өрнектерін түрлі мерзім-дәуірге бөліп қарауға да болады (түркологияда әдеби тіл тарихын жалпы халық тілі тарихына ойыстыра таптастыру тәжірибесі де кездеседі), түрлі мекен, әр атыраптағы ескі мемлекет ыңғайына қарап жіктеуге де болады (түркологияда,

* Бұл мақала Ғ. Мүсіреповпен бірігіп жазылған «Социалистік Қазақстан» (1969, 19 январь) газетінде жарияланған.

мәселен, XI—XVI ғ. қамтитын түркі тілдес жазба ескерткіштерін қараханид, қыпшақ, «шағатай», оғуз топтары деп бөлу жүйесі де кездеседі). Бұларды таза тіл ерекшелігі тұрғысынан таптастыруға да болады. Қазақ халқының, оның ескі тайпаларының талай тарихи шытырман кезеңді өткермегі де хақ, талай жазу-сызу жоралғыларына бірде тікелей, бірде жанамалай жанаспағы да хақ. Қысқасы, қазақ халқы жазба дәстүрден құр алақан емес. XV ғасырдан бастап өздігінен іргелі ел, этникалық топ, бертін келе халық дәрежесіне жеткен қазақтың революциядан бұрын да жазба әдеби мұрасы болды. Тым көне деуге болмас, дегенмен, өз дәрежесіне лайық жазба дәстүрі бар еді. Сол кезеңді үшке бөлу лайық па деп ойлаймыз: бірі — ерте заманғы негізі «қыпшақ» бола тұрып (Алтын орда, Мамлукті ғана емес), Орта Азия жазба тілімен де, кей уақыт қараханид, оғуз жазба дәстүрімен селбескен арғы заман (көне заман), екіншісі — Абай, Ыбырайға дейінгі халық тіліне бір табан жуық бергі заман (орта заман), үшіншісі — Абай, Ыбырай есіміне байланысты халық тілі негізіндегі революциядан бұрынғы жаңа заман.

Осы үш заманның да жазба дәстүрі қазіргі совет заманына сыбайласа жатады. Жеке сөз бен сөз тіркесі болсын, сөз тудыру тәсілі болсын, дыбыс жүйесі болсын — бәрінен де барлық заман нормаларының бір-біріне ұласу, селбесу жақтары байқалады. Бұдан басқа да тұлғалардың бәрінің тағдыры да сол тарихи даму заңдарына байланысты.

Тіл-тілдің заңы бар, мезгіл, мекендік ерекшелігі бар, жарыса айтылатын сөздердің өзіне лайық тарихи лингвистикалық себептері бар. Мұндай сөздердің қай вариантын алсаңыз да, оның не диалектілік, не профессионалық, не стилистика, семантикалық сыры бар. Тілдің әр қилы тарихи (сыртқы) факторы мен өзіндік ішкі заңдарына сай әрбір варианттың арқа сүйер негізі бар. Басқаша айтқанда, тілдің заңды жүйесі мен норма дегеннің ішінара парқы да бар. Белгілі бір тұлғаны қабыл етуіміздің (мәселен, *кеуіл*, *баратұғын* орнына *көңіл*, *баратын* дегенді талғаудың) бас себебі әдеби тілге деген нормаға байланысты. Демек, тілдің заңдылық, нормалық қасиеті өзара жіті байланысты бола тұрып, олардың бірінің орнына бірі жүре алмайтын кезі де болады. Тіл мәдениетін сөз еткенде мәселенің айдан анық осы екі жағын естен шығармауымыз жөн.

Жарыса айтылатын түрлі тұлғаларды сөз еткенде, оларға жұртшылықтың үзілді-кесілді билік айтатын да, айтпайтын да жері болады. Өйткені, қазіргі әдеби тіліміздің ұлы көшінен мүлде қалып қойған вариант та бар (ләкин, баражақ, құсап, шекейін); төрт аяғынан тосырмап, ана тілдің дыбыс жүйесіне ыңғайласа алмай жүрген элемент те бар (дейін — шейін, құдағи — құдағай, тіпті — тіптен, міне — мінеки, жеркену — жиіркену, жиырманшы — жиырмасыншы, ертегі — ертеқ).

Осыларды байқай келгенде «Маған осы вариант ұнайды» деген

субъектив көзқарасқа қол қоямыз ба, «барлық вариант та дұрыс» деген топшылауға көнеміз бе? — деген заңды сұрақ туады.

Ең алдымен сөз саралауда қолға іліккен әр қилы варианттын «мына түрін алайық та, ана түрін шығарып тастайық» сияқты долаң долбар болмауы керек. Сөздің сөзі бар: бір сөз (дублет) аяғымызға тұсау болса, енді бір сөз еркін сөйлеуге қамшы болады, бір сөздің айтар ойды ақтан тигізуге себеі бар, енді бір сөздің не үстеме, не астарлы мағына жасауға желеуі бар. Сөз дүниесі кең дүние, халық айтса, қалып айтпайды: қай сөздің де өзіне лайық қағидалы өмірі бар. Әңгіме әдеби тіл нормасына солардың қай-сысының дөп келуінде.

Тәжірибеге қарағанда фонетикалық варианттарды бір ізге түсіру жұмысы грамматикаға, лексикаға тән варианттардан гөрі оңайырақ. Демек, аталған мысалдардың *құдағай*, *жиыртмасыншы* түрлерінен гөрі *құдағи*, *жиыртманшы* түрлері оңтайлы келеді-ау деген пікірді қостау лайық сияқты. Тілімізге ертеден-ақ еніп кеткен орыс сөздерін, көбіне сол қазақ тілінің дыбыс заңына икемделген қалпында қолданып келе жатырмыз: *кереует* (кровать емес), *самауыр* (самовар емес).

Мәселенің қиын жағы лексикалық вариантта жатыр. Осы салада екі ұдай бағыт бар: бірі — жалпы халық тілі (жүгері, сіріңке) және жергілікті тіл (борми, кеурт) ерекшеліктері, екіншісі — халықтық қасиетке ие әредік олай да, былай да айтылатын жарыспа сөздер (көгершін — кептер, қабырға — жар).

Әдеби тіліміздің төрінен орын тепкен вариантқа ешбір шек келтірмеуіміз керек. Оның таза диалектілік вариантына (мәселен, *жүгері* дегеннің *борми* түріне) жол берудің қажеті жоқ. Жалпыға бірдей дублеттердің (мәселен, қала-шаһар дегендердің) бірін алып, бірін қалдыру мәселесі — қиын да, күрделі де мәселе.

Осы жөнінде тағы бір қайталап айтатын, күллі мәдени қауымның назарын аударатын аса маңызды шаруа бар: сайып келгенде, «Қай сөзді шығарамыз, қалай шығарамыз?» деген заңды сұраққа жауабымыз не болмақ? «Нені шығарамыз» дегеннен гөрі «қабылдағаннан көрер зиян бар ма?» деген сұрақ орынды ма деп ойлаймыз.

Конференцияда болсын, алдын ала дайындықта болсын, белгілі бір мәселені сөз етумен барабар бірқыдыру өзге жайларды да мақала авторлары да, шығып сөйлеуші жолдастар да арнайы сөз етті. Солардың бірі — жаңағы лексика тарауындағы жарыспалар. Олай дейтін себебіміз ду қызудың үстінде «шығару» дегенді «мүлдем шығарып тастау» деп ұққан кісілер де кездесті. Екіншіден, жалпы халық тілі мен әдеби тілдің азын-аулақ болса да жігін ажыратып, бұл екеуі екі түрлі құбылыс екенін елемей кетушілік байқалды.

Жарыспалы лексикалық варианттың (мәселен, қала мен шаһардың) бірін алып, екіншісінен бас тарталық дегеннің өзінде жалпы халық тілінің қоры былай тұрсын, әдеби тіл арнасынан бұл

екеуі іргесін аулақ салуы қазіргі тарихи кезеңде тым-ақ қиын. Өйткені, сан-салалы әдеби тіліміздің стилистика жанрларының бірі қабылдамаған вариантты екіншісі қабылдауы ықтимал. Ғылыми стиль мен көркем әдебиет стилінің сыр-сипаты бірдей емесігін шәкірт балалар да жақсы біледі. Терминологияға қояр талап, әрине, көркем шығармаға қояр шартпен тең емес. Ғылыми-техника термиінің бір мағыналы (моносемиялы, көп жерде бір ұғымды) болуы салдарынан ол стилистика жағынан құбылта қолдануды қажет етпейді. Ал, ірілі-уақты көркем әдебиет жанрларында сөз қолдану тәсілі де, негізгі мағынадан бөлек, ауыспалы мағына тудыру жолы да, әр қилы стилистикалық әншексі, өрнекті бедер, мәнер өзара қат-қабаттасып жатады. Белгілі бір бейнені, немесе бір әлеумет өмірін, нақтылы бір тарихи кезеңді, әлде өзге бір жайды суреттеуде қалам қайраткері, жазушы, ақын сөзді он екі саққа жүгіртіп, кесек тұлға, нанымды кейіп жасайды. Осыдан келіп, бейнелі сөз туады. Сол ақын, жазушыға дүрсе ұмтылып, «ана тұлға, мына тұлғаны ал» деген дайын ішірткіні ешкім де бере алмас. Ретті жерінде түрлі дублет былай тұрсын, белгілі бір кәсіби сөзді де қажетіне жарату керек болар.

Алайда әдеби норма тек көркем әдебиетпен шектелмейді ғой. Сондықтан мектеп шәкірттеріне *кеуіл, борми, кележақ* — әдеби тіл нормасы дей алмайтынымызды да ескеру керек. Осы тұста айтпағымыз: бұларға деген жазушының, журналистің, аударушының талғау сезімі күшейе түссе екен дейміз. Бұл жөнінде жақсы үлгіні кімнен алмақпыз? Филологтардың бұған жауабы әзір. «Қазақ совет әдебиетінің белгілі классиктерінен үлгі ал» дейміз. «Сөзге талғампаз дарынды публицист, әдебиетші, журналист, көркемдікті шын қадір тұтатын орта буын және жас түлек жүйрік жазушы қауымынан үлгі ал» дейміз. Сөз өнерін кастерлей білген дүйім жұрт — халық шешендерін, бай фольклор қазынасын, өткен жазба әдебиет қаламгерлерін бұл жерде сөз етпесек те түсінікті.

Конференция кезінде де, газет бетінде де пікір алысу барысында жұртшылық назарын өзіне дендеп аударған жайлардың бірі— тіліміздің жергілікті ерекшеліктерінің әдеби тілге қатысы жайындағы мәселе. Өзге тілдердегі сияқты біздің тілімізде де бір жерде айтылып, бір жерде айтылмайтын, яки бір жерде бір түрлі нұсқада қолданылса, екінші бір жерде мүлдем басқаша бір нұсқада қолданылатын жергілікті тіл айырмашылықтары деп аталатын құбылыстардың да бар екені аян. Ана тілі топырағында дүниеге келген әрбір әдеби тілдің бұғанасы бекіп, өркен жаюының құнарлы бір арнасы — халық тілі болмақ. Халық тілінің қазынасын өзіне арқау етпес, одан нәр алып сусындамас әдеби тіл жер үстінде жоқ болар. Әсіресе, осы стиль, норма жүйесінің сұрыпталуында әдеби тіл жүгінің ауырын арқалар мықты бір таяныштың халық говорлары болатынын жақсылап ескергеніміз абзал. Мұны арнайы айта кеткен жөн. Жергілікті тіл құбылыстарының әдеби лексикамызды байытуға елеулі үлес қоса алатынын қазақ әдеби тілінің даму тә-

жірибесі айқын көрсетіп отыр. Әдеби қорымызда әуелде белгілі бір өлкеде ғана қолданылып, кейін баршаға ортақ игілікке айналған сөздердің талайы бар. Мәселен, өзіміз сан рет естіп, айтып жүретін дақыл, бағбан, пияз, шабандоз, сакманшы тәрізді сөздердің басында тек Қазақстанның оңтүстік облыстары тұрғындарының тілінде ғана қолданылғаны мәлім. Сол сияқты оңтүстік облыстарымыздың көп жерінде айтылатын *пада, мосы, бәдірен, әсел, еге* тәрізді сөздердің әдеби тіліміздің лексикасынан республиканың өзге атыраптарында қолданылатын *сиыр, шелек, қияр, бал, ие* деген нұсқасында ірге тепкенін біздің әрқайсымыз жақсы білеміз.

Тіл ұстартуды өнер санап, қадір тұтқан халқымыз сөз жиһаздарының небір тамаша үлгілерін қастерлеп сақтай білген. Тек мына сөзді мына ауылдың қазағы айтады екен, ана сөзді ана ауылдың қазағы айтады екен деп, жергілікті сөз біткенге қомсына, жатырқай қарамай, қажетімізге жарары болса, соларды тандап, талғап ала білгеніміз абзал.

Жергілікті халық тілінде ұғым жағынан сараланып қолданылатын сөздердің сан саласы бар. Әйелдің киімі болса *көйлек* деп, еркектің киімі болса *жейде* деп екі ұғымды бір сөздің басына жүктемей, даралай, жеке-жеке сөздермен нұсқалау да халық тілінен шыққан-ды. Осы секілді дербес ұғымдардың көрінісі ретінде бір-бірінен айырым қолданылатын жергілікті сөздер болса, оларды әдеби тілімізге ендіріп отырудың лайығы жоқ деп кім айта алады? Стол біткеннің бәрін *үстел* деп атаудан гөрі дөңгелек, аласа түрін жергілікті халық тіліндегі нұсқасынша *жозы* деп, кеме тоқтайтын бухтаны *айлақ* деп, марляны *дәке*, пекарняны *наубайхана* (науайхана), коридорды кейде көркем әдебиетте *дәліз* деп алар болсақ,— әдеби тіліміз үшін мұның несі айып? Шүу дегенде құлаққа тосып, тілге шөлкем-шалыс сезілгенімен, бара-бара бұлардың да әдеби тілімізде орнығып, дағдылы машыққа айналып кетпесіне кім кепіл?!

Жергілікті тіл ерекшеліктері арасында, әсіресе, әр жерде тұратын халықтың кәсіп түрлеріне байланысты қолданылатын кәсіби сөздердің қазақ терминологиясы қорына қосар үлес-олжасына ешкім дау айтпасақ тиіс. Мақта, жеміс, бау-бақша, күріш, темекі, балық тәрізді арнаулы кәсіп түріне байланысты сөздер халық тілінде аз емес. Олардың біразын әдеби тілде жазып та, айтып та жүрміз. Алайда олардың жалпы жұрттың кәдесіне жарағандарынан әлде де жүзеге аспағаны көп.

Байтақ қазақ сахарасының әр өңірінің өз табиғат байлығына: жан-жануар, өсімдік түрлеріне, жер шұрайына, бедеріне, тағы басқа физика-географиялық, экономикалық ерекшелігіне байланысты ел аузында қолданылатын атауларда шек жоқ десек болады. Жалғыз Маңғыстау атырабы қазақтарының тілінен көбімізге беймәлім *нарпоз, монданақ, керт, кеуел, жігірдек, иір, саркеурең, тітір, мортық* секілді сан қилы шөп атауын кездестіруіміз — осы-

ның айғағы. Халық тілінің қуатын танытатын бұл сияқты жаратылыс терминдерінің көбінің-ақ ғылыми терминология төрінен орын алуға правосы бар.

Халық тілінің байлығын игеру — зор талғам, парасат тілейтін жұмыс. Халық сөзінің нарқын бағалап, салмақтай білсек, сап алтындай тазасын, ең асылын тұнығынан сүзіп ала білсек, сонда ғана оларды әдеби тіліміздің шын ырысы дей аламыз. Әйтеуір, «ел айтатынды» желеу қылып, құлағымызға шалынғанның бәрін баскөзіне қарамай әдеби тілге талғаусыз тықпалай берсек, сөз қадірі болмақ емес. Мәселен, әдеби тілімізге әбден етене болған *барыңыз* тұлғасы тұрғанда *барың*, *барғыл* дегенді, *барынты* тұрғанда *барулы* дегенді қоса алу — байлықтың нышаны деу — көңілге қонбайды. Егер тіліміздегі осылай жарыса, тай-таласа қолданылып жүрген сөздердің бірі болмаса бірінен қалам иесі өзінің айтпақ ойына өң-өрнек бергендей құпия бір кілтін тапқан болса, оны қолданба, нәрсіздікке ұрын деп, ешкім де ақыл-кеңес бере алмайды.

Барша адамзат мәдениетін бір-біріне жалғасып, ұласып жатқан тұтас бір кең дүние деп қарар болсақ, соған дәнекер болар, оны селбестіретін әр жұрттың қолындағы пәрменді құралдың бірі—аударма екені кім-кімге де түсінікті. Аударма араласып, аударма қатыспаған мәдени өміріміздің бірде-бір саласы жоқ десек, қателеспейміз. Ұлы орыс халқының бай мәдени мұрасын игеруіміз, мазмұны социалистік, түрі ұлттық қазақ мәдениетінің қалыптасуына аударма қосқан үлестің есесі мейлінше мол да, қомақты да. Аударма арқылы келіп, қазіргі шақта ана тілімізге етене жақын, біте қайнасып кеткен не бір жаңа сөздер мен сөз айшықтары, тың тіркестер мен сөйлем орамдары жазба тілімізде де, ауызекі тілімізде де көл-көсір. Күнделікті тұрмыста өзіміз жиі естіп, жиі қолданатын: *басқарма*, *кейіпкер*, *еңбек ұраны*, *Социалистік Еңбек Ері*, *Отан — ана*, *екпінді қарқын*, *социалистік жарыс* сынды сөздер мен сөз тіркестерінің әуелде тілімізге аударма арқылы кіріп орныққаны белгілі.

Аударма деп ауызға алғанда бірден көңілге оралатыны өзге тілдерден гөрі орыс тілінен аударудың жай-жапсары ғой. Оның үстіне кейбір қазақ тіліне жақын келетін қырғыз, өзбек, татар, қарақалпақ секілді туыстас тілдер болмаса, дәл өзге халықтардың тілінде жазылған дүниеліктен тікелей аударылғаны тәжірибемізде тым аз болар. Көп жылдық аударма тәжірибеміз жеке сөздердің, сөз тіркестерінің кейбір түрлерін аудару тәсілінде белгілі жүйенің қалыптаса бастағанын аңғартады. Мұның мықты бір көрінісі ретінде орыс тіліндегі көптеген туынды сөздерді тұлғалас (калька) жолымен аудару тәжірибемізді атасақ болады. Мәселен, орыс тіліндегі *народный*, *государственный*, *буржуазный*, *национальный* сияқты сын есімдерді қазақ тіліне *халықтық*, *мемлекеттік*, *буржуазиялық*, *ұлттық* деп *-лық* қосымшалы сын есіммен; *путевка*, *зари-совка*, *остановка*, *справка* сияқты зат есімдерді *жолдама*, *суреттеме*, *аялдама*, *анықтама* деп, *-да+ма* қосымшалы зат есімнен; *ис-*

полнитель, писатель, следователь сияқты зат есімдерді *орындаушы, жазушы, тергеуші* деп, *-шы* қосымшалы зат есіммен, я болмаса *пятилетка, рукопись, профсоюз* сияқты екі сөздің бірігуінен жасалған зат есімдерді *бесжылдық, қолжазба, кәсіподақ* деп біріккен сөздермен аударуымызда белгілі бір жүйе бар. Сөздерді тұлғалас жолымен аудару тәжірибесінде бұлардан өзге де сәтті шыққан біраз нәрселерді тілімізден табуға әбден болады. Бірақ осылардың бәрі құптарлық жай екен деп, өзге тілден сөз аударуға келгенде жалғыз осы тәсілге ғана қол арту тиімді деген байлам айту, әрине, сыңар жақтық болар еді. Калька тәсілін аударма тәжірибесінде қолданудың да белгілі шегі, өрісі бар. Сөзді дәлме-дәл аударуды нысана тұтып, калька тәсіліне шамадан тыс әуестенуден тілдің ғасырлар бойғы қалыптасқан заңды жүйесіне қиянат келтіретін де жәйт жоқ емес. Кальканың аудармашыға көмекке келер, шылбыр ұшын берер жерін іздеуіміз ұтымды: ана тілі қорынан аудармақ болған сөзімізге сай келетін балама таба алмаған жерде ғана калька қажеті келіп шығады. Зәру болған кезде асығыстық жасамай, байыппен іздестіре, қармана білсек, ана тіліміздің қалтарыс-қатпарында елеусіз жатқан талай сөздерді әлі де табарымыз анық. Ізденудің қиындығынан қашып, жалаң калька қуу салдарынан кейде жасандылыққа ұрынып қалатынымыз да жасырын емес. Баспасөз бетінде ара-тұра елес беріп жүргеніндей, ана тіліміздің сүйегіне сіңген *дені* деген сөздің орнына *басым көпшілік; елу қой* деудің орнына *елу бас қой; сиыр* деудің орнына *мүйізді қара мал, күйек алу* деудің орнына *қойды ұрықтандыру* сияқты сырдаң бірдемелердің жол алуына не демекпіз? Бұл орыс тіліндегі подавляющее большинство, пятьдесят голов овец, крупный рогатый, случка овец дегендердің сазды, жатық аудармасы деп кім айта алады? «Бір сауыншы пәлен литр сүт сауды» деп жазғанды да талай оқыдық. Ежелден мал сырын жақсы білетін қазақ *бие сауды, сиыр сауды, қой сауды* десе керек еді, ал, *сүт сауды* дегенді естігенде қалай төбе шашың тік тұрмасын?

Жеке-дара сөздерден тыс, қазақ тіліндегі септік тұлғалы сөз тіркестері де ерсілі-қарсылы талғаусыз қолданылып, кейбір орашалақ аударма да шаң білдіріп қалады. Әсіресе орыс тіліндегі «творительный», «предложный» септік қызметін атқарып жүрген тіркестердің халі мүшкіл десек те болады. *Трамваймен пайдалану ережелері* (правила пользования трамваем), *оқушылардың қателерімен жұмыс істеу* (работа над ошибками учащихся) сияқты сөлекеттікке жол беруге болмайды. Кей газеттің бетін ашып қалған сәтте-ақ көз алдымызда *іскерлік кездесу* (деловая встреча), *жобалық қуат* (проектная мощность) тәрізді қабындап тұрған тіркесті көргенде, қашан орысшасы ойымызға оралғанша не сөз екенін түсіне алмай қайран қалатынымыз да рас. Лабораториясына күнбе-күн келіп түсіп жататын бұл сықылды сөз тіркесін аудармашының осылай аудармасқа лажы да, уақыты да жоқ шығар. Өйткені түнде басылған газеттің қайткен күнде де таңертең жарыққа

шығуы керек қой. Біз мұны айтқанда аудармашылардың аяқ-қолын быуып, тұсап тастау керек демеіміз. Мүмкін бұл тіркестердің ішінен де ілгеріде *егіншілік мәдениеті* (культура земледелия), *тың игеру* (освоение целины) секілденіп әдеби тілімізге кірігіп кететіндері де болар. Бірақ, дегенмен, осындай тіркестерді қолдануда үлкен жағампаздық болса екен дейміз.

Мақал-мәтел, идиомдарды және басқа тиянақты сөз тіркестерін орыс тілінен аудару тәжірибесіне келсек, мұның да сәтті, сәтсіз жағы бар. Дау тудыратын жағы, біздіңше, жоғарыдағы таза калька ізімен аудару жағы. Мұның орынды, тілімізге дөп келіп, жатық аударылды дегеніне: *адам деген — ардақты ат* (человек—звучит гордо), *ештен кеш жақсы* (лучше поздно, чем никогда) сияқтылар жатады.

Фразаларды аудару принциптері әдебиет жанрына қарай әр түрлі болсын дейтін жолдастар да кездеседі. Рас, көркем әдебиеттегі еркіндік бір басқа. Бірақ ордайым жанр ынғайына қарай ығысу — ұнамсыз қылық. Ойлау жүйесі адам баласына ортақ құбылыс, ал тіл — ұлттық құбылыс. Түпнұсқаның стиль ерекшелігін сақтау — тым қиын іс, ал белгілі бір халықтың психологиясынан, тұрмыс-салтынан хабар беру жағын айтсақ — бір сәрі. Осыны ескеретін болу керек, *қасқырдан қорыққан тоғай араламас* (волков бояться, в лес не ходить), *көрмес пілді де көрмес* (слонато и не приметил) сияқты тіркестерді калька түрінде алайық деген ұсыныстар да болды. Дәл осы типтес мысалдың құлаққа жаттығы жоқ тәрізді. Дегенмен, аударманың тек қана осы тәсілінен көз жазбайық, таза калька (сөзбе-сөз аудару) — бірден-бір даңғыл жол деп ешкім байлам айтқан жоқ. Біздіңше, аудармада жоғарғы екі фразаның «шегірткеден қорыққан егін екпес», «көрмес түйсін де көрмес» деген түрі қаз-қатар жүруінен зиян таппаймыз. Бүйтпеген күнде, осы тектес фразеологизмді және сол фразеологизмнің бір түрі идиомды бір ғана калька жолымен қабылдау аударманың сапасына нұқсан келтіруі сөзсіз. Сірескен бір ізбен кетсек, ол түймедейді түйедей етедіні алмай, он из мухи делает слона дегенді ол шыбындайды пілдей етеді демеске кім кепіл бола алады? Он живет на краю света баламасы ол жер түбінде тұрады ғана емес: ит арқасы қиянда тұрады немесе ит өлген жерде тұрады дегеннен, әрине, ешкім де бас тартпайды. Мастер на все руки дегенге асқан ісмер де, бес аспап та, ағаштан түйін түйседі де, он саусағынан өнері тамған да бар емес пе?!

Сөйтіп, фразеологизмдерді («фраза тіркесі», «фраза бірлігі», «фраза түйдегі») аударуда түрлі-түрлі әдісті қолданайық, түсінікті болуып көздейік, ана тіліміздегі икемді сөзді іздейік. Таза «фраза түйдегі», «фраза бірлігі» атты тіркестердің баламасы шын ізденуші, талапкерге тіл қазынасынан табылмай қоймайды. Ізденген кісі мұзға шоңқимауы да, сақал сипамауы да мүмкін, бірақ оның ессесіне *галошқа отыруы* (садиться в галошу) ғажап емес.

Аудару практикасында тағы бір кездесетін елеулі кемшілік бар.

Ол — сөйлем құру, сөз тіркесіне байланысты жайлар. Осы жайлы да көптеген жолдастар конференцияда дәлелді пікір айтты. Тілімізде анықтауыш-анықталғыш түрде келетін тіркес тіпті көп, мұның изафет түрі де бар. Бұл — бәрімізге белгілі. Солардың ішінен *-лық* жұрнағымен келген анықтауыш шамадан тыс етек алып бара жатыр. Педагогика, республика сияқты сөздер өз алдына. Осы жұрнақ *абсолют, отан, азамат* тәрізді сөздерге де (егер бұлар анықтауыш қызметінде жұмсалса) жалғанып, барлық тіркес бір-қалыптан шығып жатады. Сөздердің қабыса байланысуының өзі әрқилы ғой, оның жұрнақпен айтылатын да, айтылмайтын да жері бар. Балалық шақ дегеніміз сияқты педагогикалық институт, республикалық конференция, социалистік жарыс деп алғанды дұрыс-ақ дейік, ал, абсолюттік шама, отандық соғыс, азаматтық соғысқа не демекпіз? Енді қоғамдық таратушы да, дәрігерлік қамту да, тұрмыстық қамту да шықты. Бара-бара темірлік күрек, түлкілік тымақ ұтымды дейміз бе? Иіні келген жерде «-лық» жұрнағын кәдеңе асыра бер. Бірақ бұған да белгілі бір шек керек: бұл тәсілді тежемесе стильге нұқсан келуі сөзсіз.

Сол тәрізді *мыңдаған гектар жерлерге овоцтар мен өсімдіктер егілді* деп, ебедейсіз, сауатсыз сөйлем құрудың не қажеті бар? «Мың» сөзі тұрғанда неге «жерлер» болады?

Үш күнге созылған конференцияда бұл айтылған жайлардан өзге де сарапқа түскен тіл және сөйлеу мәдениеті мәселелері бар. Баспасөздің терминология жүйесі де, радио мен телевизияның, ауызекі тілдің мәнерлі қағидасы — орфоэпия да, жазу ережесі — орфография да сөз болды. Орынды ұсыныстар да, даулы пікірлер де айтылды. Сайып келгенде, конференцияның өзекті мәселесі — ол сөз талғамы. Демек, баспасөздің тіл мәдениетіне арналған бұл жиынның ұзын-ырға желісі — сөз шеберлігі болды.

Конференция тіл мәдениеті жөнінде арнайы ұсыныстар қабылдады. Едәуір игі тілек-талап қойылды. Келешектегі істелуге тиісті міндеттердің бағыты айқындалды. Конференцияға қатысқан жазушы, журналистеріміз, мұғалім, ғалымдарымыз қабылданған ұсыныстарды республикадағы мәдени қауым толық еске алады деген зор сеніммен тарады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің басшылығымен, Қазақ ССР Ғылым академиясының Президиумы көмегімен өткен конференция жұмысы ойдағыдай аяқталды.

Барлық республикалық баспасөз Тіл білімі институты мен Журналистер одағы ұйымдастырған конференцияның жұмысына белсене ат салысты. Тіл білімпаздары, әдеби жұртшылығымыз бүкіл газет редакцияларына дән риза.

Совет дәуірі тұсында жан-жақты қанат жайған, кең арналы әдеби тіліміздің, тіл білімінің келелі кеңес айтар, әлі де ойласар жайлары жоқ емес. Қыруар мәселе, міндеттердің қай-қайсысы болса да, марксизм-ленинизм негізінде шешілетіндігіне шек келтірмейміз.

ӘДЕБИ ТІЛІМІЗ — КЕҢ АРНАЛЫ ТІЛ *

Бағзы заманнан халқымызбен қоса жасап, атадан балаға мұра боп селбескен тіл қазынамыз — ел-жұртымыздың, мәдени сана, ой-парасат, ұғым-наным атаулысының тоғысар түйіні, сарқар арнасы есепті. Қашаннан «Өнер алды—қызыл тіл» деп тіл құдіретін тұшына ұққан қазақ елі сөз жиһазының небір асылын өз зердесіне қастерлеп сақтай білген. Бұл кезде жоғары мәдениет пен ілім-білім тілі, мемлекет тілі болып кәметке жетіп марқайған қазақ әдеби тілінің о бастан-ақ халық тілі топырағынан нәр алып, көктегенін біздің әрқайсымыз жақсы білеміз. Әдеби тіліміздің әбден қалыптасуына ұйытқы болған негізгі арпаның да, оның қазіргі қол артар таяныш-тірегінің де халқымыздың өз ана тілі екені шүбәсыз. Әдеби тіліміздің түр-сипатының ұлттық болуының өзі осыдан көрінеді.

Әрине, әдеби тіліміздің түп қазығы халық тілі екенін мойындау — оның өркені өсіп, көсегесі көгеруіне өзге тілдердің қосқан үлес-салмағын бекерге шығару деген сөз емес. Әдеби тілдерді былай қойғанда, тіпті халық тілі атаулының ішінде де басқа тілдің әсерінен мүлдем тыс, бағзы дүние жаралғандағы қаз-қалпында тұрған бірде-бір тілді тарих әлі күнге естіп-білген емес. Әріге бармай-ақ осы қазақтың халық тілінің өзін алатын болсақ, оның сөздік құрамында да ежелгі төл лексикамыздан тыс әр алуан араб, парсы, монғол сөздерінің бар екені баршамызға аян. Ал әдеби тіл болса оның жайы бұдан да гөрі басқаша. Мәдениеттің, өнер-білімнің тілі болуы себепті әдеби тілдің ауқымы ауызекі тілден әлдеқайда кең. Әсіресе, ол — жаңалыққа өте-мөте құштар тіл. Өйткені, әдеби тіл қоғам өмірінде толассыз болып жататын жаңалық біткеннен қалыспай, хал-қадарынша оған ілесіп отыруға мүдделі. Сол себептен де әдеби тілдің бойында жаңа атау, тың сөз, соны тіркестің күн сайын туындап жатуы — заңды құбылыс. Ұлы Октябрьден кейінгі халқымыздың өміріндегі өзгерулер мен жаңаруларға лайық ана тіліміздің әмме саласында да бұрын жоқ ұғым, сөз, термин-тіркестердің дүр қаулағаны — екінші бірі білетін шындық. Бұл күнде ана тіліміздің нағыз ырысына айналған осыншама байлық орыс тілінің игі әсерімен ұласып жатыр. Олай дейтініміз әріні былай қойғанда, осы кейінгі жарты ғасырдан астам кезең ішінде тілімізде пайда болған жаңалықтардың орыс тіліне жанамалап та болса соқпай өтері некен-саяқ болар. Тіпті өзге халықтың тілінен келді дегеннің өзінде де, түп төркіні өзге тілдердегі сөздердің де біздің тілімізге өтуінің екі арадағы сара жолы орыс тілі болып отырған жоқ па? *Совет, поезд, самаурын, пароход* секілді қашаннан басы ашық сөздерді есептемегенде, *театр, апрель, метр, электр, картоп* сынды өзіміздің күніне сан қайталайтын

* Бұл мақала Ғ. Мүсіреповпен бірігіп жазылған «Лениншіл жас» (1972, 27 апрель) газетінде жарияланған.

қыруар интернационал терминдердің де қазақ лексикасынан лайықты орын алуға мұрындық болып отырған тіл — орыс тілі екенін айту үшін аса білгірліктің қажеті бола қоймас. Өйткені, бұлар әркімнің-ақ көзіне оңай шалынатын, сырт қарағанда-ақ өзінің өзге тілден келгендігін «мен мұндалап» айтып тұрған сөздер ғой.

Дайын тұрған күйінде өткен жоғарыда аталғандар тәріздес сөздерді былай қойғанда, әдеби тіліміздегі *еңбеккер, бастама, үзіліс, өндіріс, халықаралық, кенші, егіншілік мәдениеті, шаруашылық есеп* іспетті ұғымдар мен тіркестердің пайда болуының бастапқы із-өкшесі де орыс тілінде жатқан жоқ па? Әрине, бұл сөздер мен тіркестердің бәрінің де негізгі арқауы ана тілі екені рас. Себебі, олардың түбірі де, оларды тудырушы қосымша да тілімізде бұрыннан бар екені даусыз. Біздің қабырғасы ана тіліміздің өз қолында бар мүліктен қаланған деп отырғанымыз да осындай сөздер мен сөз орамдары. Осылайша халық тілінің өз ішкі қорынан әуелде аударма жолымен туындаған сөздердің бүгінгі лексикамызда сан парасы бар. Солардың мол бір тобын тұлғалас, немесе калька тәсілімен аудару арқылы орныққан сөздер деп атауға болар еді. Көп жылдық аударма тәжірибесі осы тәсілге сүйеніп сөз аударудың қазір тілімізде белгілі жүйесі қалыптаса бастағандығын аңғартады. Мәселен, орыс тіліндегі *путевка, зарисовка, справка* секілді зат есімдерді *жолдама, суреттеме, анықтама* деп, *-дама* қосымшалы зат есіммен; *народный, национальный, государственный* секілді сын есімдерді *халықтық, ұлттық, мемлекеттік* деп, *-тік* қосымшалы сын есіммен; *писатель, исследователь, преподаватель* секілді зат есімдерді *жазушы, зерттеуші, оқытушы* деп, *-шы* қосымшалы зат есіммен; я болмаса *пятилетка, водород* сияқты екі сөздің бірігуінен жасалған сөздерді *бесжылдық, сутегі* деп, біріккен сөздермен аударуымызда айқын бір жүйе барын байқаймыз. Аударманың бұл тәсілінің, сөздердің түбірін әрі тұлғалық белгілерін қоса аудару тәсілінің сөздік құрамымызды байытудағы қызметі елеулі екені дау тудырмайды. Дегенмен бұл тәсілдің де өзіне тән кейбір кемшіліктері жоқ емес. Мұны газет бетінде пікір айтқан жолдастардың біразы жақсы байқаған. Аударып отырған сөзіміздің орысша нұсқасындағы грамматикалық тұлғасына қарап, соны шамадан тыс қазақша дәл кескіндеуге тырысып, кейде амалсыз жасандылыққа ұрынатын да жайымыз бар. Жеке сөздердің басынан гөрі осы жай орыс тіліндегі сөз тіркесін көшіре (калька) аударудан айқынырақ көрінеді. Мәселен, орыс тілінде *целинные земли, кандидат исторических наук, телефон-автомат, член-корреспондент* болғандығы үшін *тың жерлер, тарих ғылымдарының кандидаты, телефон-автомат, мүше-корреспондент* деп дайын модельге бой ұруды аударма тәсілді қолданудағы басты кемшіліктің бірі дер едік. Себебі қазақ тілінің табиғаты үшін дәл осы тұста *жерлер* деуден гөрі *жер, ғылымдар* деуден гөрі *ғылым* деу анағұрлым ұтымды. Ал енді орыс тіліндегі *телефон-автомат, член-корреспондентті* алатын болсақ, олардың соңғы сыңарындағы сөз — алдыңғы сыңары-

ның айқындауышы. Ана тіліміздегі заңдылыққа жүгінсек, орыс тіліндегі сөз тәртібі бізде керісінше келуі мақұл, сонда бұлардың *корреспондент мүше, автомат телефон* (арасына сызықша қоюдың қажеті жоқ) болып орысшасындағыға кері модельмен аударылмасқа лажы жоқ.

Аударма тәжірибесінде осы тәсілге шамадан тыс әуестенудің тағы да бір сезіліп жүрген олқылық жағы мынада. Ана тілімізде атам заманнан айтылып келе жатқан сөздер мен тіркестерді елеусіз қалдырып, оның орнына жалаң сыртқы кескін-кейіпті еліктеуден тұған ұғымға ауыр, құлаққа тосып естілетін сырдан сөздер мен тіркестер жоқ емес. Тіліміздің ежелден сүйегіне сіңген *дәні* деген сөзі тұрғанда *басым көпшілік, елу қой* тіркесі тұрғанда *елу бас қой, саулық* сөзі тұрғанда *аналық қой, күйек алу* тұрғанда *қой ұрықтандыру* деп қолдануымызды, асылында, орыс тіліндегі подавляющее большинство, пять десять голов овец, овцematka, случка овец дегендерді ана тіліне тігісін жатқыза, жатық аударудың нышаны деп таласа алмасақ керек. Бұған айыпты, әрине, аударманың сөз болып отырған тәсілі емес: көбіне-көп өзіміздің салғырт-салақтық, асығыстығымыз да орын тебеді. Асықпай, сабырмен іздене, қармана білсек, ана тіліміздің қалтарыста елеусіз жатқан нінді де ұтымды сөзінің талайын әлі де табарымыз анық.

Сөз мағынасының саралығы хақында пікір иелерінің бәріне дерлік ортақ мынадай басы ашық екі түрлі талап-тілек бар. Оның бірі — дара бір ғана сөздің басына бірнеше ұғымның ауыртпалығын қатарынан жүктеуден сақтандыру. Екіншісі болса, осыған керісінше, бір ұғымды білдіру үшін мағыналас сөздердің бірде-анасын, бірде-мынасын дегендей ысыраппен жұмсай бермей, олардың әрбірін жеке-жеке ұғымдардың атауышы есебінде қалыптастыру. Бірімен-бірі сабақтас осы екі ұдай талап-тілектің екеуінің де, түптеп келгенде, көздер нысанасы бір, ол — әдеби тіліміздің сөз қорын нәрлендіру. Дұрысында басы ашық бір ұғымды білдіру нақтылы бір сөздің ғана арқалайтын жүгі болғаны абзал. Тіліміздегі термин сөздер үшін бұл — аса қажетті шара. Ал тек ғылымда, жазба жүзінде ғана емес күнделікті от басы, ошақ қасында өзіміз жиі қолданып жүретін сөздердің біразы да «термин» тәріздес екені мәлім ғой. Мәселен, *қайшы, оймақ, тарақ, кесе*, т. б. Бірақ, ұғым біткен, сөз біткеннің бар-баршасын осы шарттың тұрғысынан ғана қарап, осымен ғана өлшеп қарар болсақ, мұнымыз әдеби лексикамыздың болашақ тағдыры үшін кешірілмес қиянат жасағандық болар еді. Олай болатыны тіліміздегі сөз атаулының бәрі бірдей термин емес қой. Егер тілдің өзі тек бірыңғай терминдерден ғана мүсінделген болса, онда ол сүреңсіз бірдеме болып шығар еді. Сөздің эмоциялық өңі, әсерлілігі, сұлулығы деген бар. Тіл құдіреті оның адам ойына ғана емес, сезіміне де әсер ете алатындығында емес пе? Тілді поэтика құралы деп танып, кейде әрегірек сілттеп, музыкамен шендестіретін де жайымыз бар. Сөз мәнін саралау дегенді біз көбіне нақтылы ұғым білдіретін сөздерге ғана бағдар-

лай айтамыз. Сөздің аяғын бір ұғыммен тұсау термин үшін жарастық болғанымен, лексикамыздың өзге қыруар саласы үшін әсте лайықты емес. Басыбайлы терминдерден тыс сөздің стильдік өрісі еш уақыт бір ғана ұғымның аясымен шектелген емес. Өйткені сөз — тілдің көркемдік қасиетін танытатын бейнелеу құралы. Сол үшін де оның бояу-бедері, ою-өрнегі бар. Мәселен, мәндес (синоним) сөздерді қолданудағы мақсат—айтып, не жазып жеткізбек ойымызға эмоциялық өң беру, тыңдаушы мен оқушының эстетикалық сезіміне пәрмен ету. Бір ғана ұғым-түсініктің төңірегінде *лезде, заматта, демде, демнің арасында, қас пен көздің арасында, кірпік қаққанша* деп, тілімізді әлденеше орағытып, құлпырта қолдануымыз — тек байлықтың ғана нышаны. Мақала авторларының айтып отырғаны, әрине, мұндай сөздер туралы емес, нақтылы бір объектінің атауышы болатын, термин сипаттас сөздер мен ғылыми, қоғамдық-саяси, мәдени деген сияқты тура термин сөздердің өзі жайында ғой. Міне осындай сөздер жөніндегі әңгіме түйінін пікір айтушылардың көбі-ақ ана тілімізде бар бола тұра, әлі күнге бірінің-бірі дублеті есебінде бір ғана лексикалық мағынада жарыса қолданылып жүрген сөздерге әкеп тірейді. Осындай сөздердің бас-басына дербес мағына таңып, ілгеріде олардың әрбіреуін әр стильдік аяда жұмсайтын етсек деген тілек білдіреді. Мұның бәрі — сөз жоқ, жөн айтылған, құптарлық кеңес.

Қазақ әдеби тілінің сөз байлығын кемелдендіре, ұстарта тұсудың сарқылмас қоры халықта жатқандығын айтып, жолдастар газет бетінде мәселені орайымен орынды көтерген. Дұрысында да, өзіміз талғап, сұрыптап ала білсек, әдеби тіліміздің керегіне жарар халық жадында хатқа түспей сақталған сөздердің небір кереметтерінің бары даусыз. Әсіресе байтақ қазақ жерінің әр өлкесінде айтылатын, бірақ біздің көбімізге әлі беймәлім сөздер көз-көсір десек болғандай. Жасыратыны жоқ, кейде жергілікті сөз деген желеумен қағажу көріп, әдеби лексикамыздан шет қақпай болып жүрген сөздер де жоқ емес. Жергілікті сөздер дейтіннің өзі де ғайыптан пайда болмағаны белгілі. Олар халық тілінің өз табиғаты дүниеге әкелген ежелгі қолтума сөздеріміздің бір парасы. Сол үшін де оларды жатсынбай, иіні келген жерде әдеби лексикамызға сұрыптап, елеп-екшеп ендіріп отырсақ, бұдан әдеби тіліміздің еселеген ұтыс табары толассыз. Әдеби тіл үшін ілтипат білдіруге жарарлық деп, Ш. Сарыбаев ұсынған бірнеше топ жергілікті сөздердің бәрін бірдей мінсіз демесек те, мақала авторының әдеби тілімізде болуға тиісті, бірақ әзір дербес атауышы жоқ ұғымдарға атауышты халық тілінің өз ішкі мүмкіншілігінен қарастыруға шақыруы — құптарлық пікір.

Шынына келсек, басында халық тілінен алынып, бұл күнде белгілі бір ұғымның атауышы ретінде әдеби тіліміздің төрінен орын тепкен сөздер лек-лек. Бұрын қазақ жерінің кей өңіріне бейтаныс *бағбан, омарта, шабандоз, сайыскер, мәре, диқан* секілді сөздердің бір кезде тек республикамыздың оңтүстік аймағының қазақ-

тары ғана қолданған сөз болғаны — осының кепілі. Халық тіліндегі сөздердің ішінде, әсіресе, әр өлкенің өзіне тән шаруа түріне байланысты айтылатын кәсіби сөздер (профессионализм) делінетін тарауының әдеби тіліміздің сөз қорын, қазақ терминологиясын байытуда еселі үлес қосып келе жатқанын ешкім де теріске шығара алмайды. Бұрын тек Каспий, Арал, Балқаш балықшылары ғана білетін *лақа, қалз, сыла* мен Сыр бойы диқаншыларына мәлім *әңгелек, торлама, күләбі* іспетті атаулардың қазірде ел-жұртымыздың бәріне бірдей құлақ сіңді, танымал сөзге айналғаны осыны аңғартады. Әр атыраптың жергілікті халқы шұғылданатын мақта, бау-бақша, күріш, темекі, балық, жеміс сынды кәсіп түріне лайық ел аузында ежелден айтылып келе жатқан бұл тәріздес сөздерге ана тіліміз әлі де кенде емес. Олардың бірқатарын осы күнде кітап, баспасөз, радиодан жиі оқып, жиі естиміз. Шу дегенде құлаққа тосын, тілге шәлкем-шалыс сезілгенімен, ет үйрене келе, олардың әдеби лексикамызбен жымдасып, біте қайнасып кететініне әрқайсымыздың-ақ көзіміз жетіп жүр. Тіпті нақты бір кәсіп бабына байланысты айтылатын *шит, пая, қоза* секілділерді еске алмаған күннің өзінде, күнделікті өзіміз көп қолдана беретін бір ғана *пияз* деген сөздің жай-жапсары да біраз сырды аңғартқандай. «Орныма пияз егесің бе» деген тәрізді бірен-саран сөз орамында көзге ілуде бір шалынғаны болмаса, республиканың солтүстік алқабы қазақтарының лексиконында бұрын мүлдем сирек ұшырасатын осы сөздің кейін жанданып, елдің бәріне машықты сөзге айналғанын өз көзімізбен көріп отырмыз. Әдеби тілімізде қазіргі орныққан мағынасында *пияз* сөзі әуелде тек республиканың оңтүстігінде ғана қолданылғанын айтсақ, қазір бұған көп адамды сендіре алмауымыз да ықтимал. Жабайы болса *жуа* деп (қой жуа, тау жуа, жамбас жуа, т. б.), қолдан егіп шығарса *пияз* деп қазіргідей бас-басына башайлап қолдануды, шынында, әдеби тіліміз халықтың жергілікті тілінен алғаны рас. Бірде ана өлке, бірде мына өлке қазағының тілінен келіп жүре-жүре әдеби лексикамызда берік орын алған мұндай сөздердің мысалы көп. Тіл дамуының да, әрине, өзіндік стихиясы бар. Оның барлық құбылысын қалт жібермей есепке алып, тезге салып отыру — қиын жұмыс. Алайда, мәдениеті өскен жұрттардың қай-қайсысының әдеби тілі дамуының әр кез-кездеріне көз жүгіртіп бақсақ, әдеби тіл атаулының үнемі зиялы қауымының қамқорлығында болғанын айқын көреміз. Ал қазіргі еңкейген кәрісіне дейін хат танып, қалам ұстаған біздің қоғам әдеби тіл дамуының бағыт-бағдарын танып, оған саналы түрде ықпал ету деген аса заңды да орынды талап. Газеттің әдеби тіл мұраты үшін алқалы кеңес айтып, пікір алысуға жұртшылықты шақыруы осы мақсат-мүддеден туған деп ұғамыз.

Әдеби тіліміздің негізгі арқауы бұрын да, қазір де халық тілі болып отырғанын қайта-қайта тәптіштегенде, біздің бұл тұста айтпағымыз — әр өлкенің қазағы өзі ғана біліп, өзі ғана қолданатын, әлі жергілікті халықтың ауызекі тілінің шеңберінен әрі асып

үлгірмеген сөздердің ішінде әдеби лексикамыздың мұқтажын өтерлігі болса, оларды жатырқамай, қомсынбай, сұрыптап ала білсек, қажетімізге жарата білсек дейміз.

Әр өңірдің өз табиғат байлығына, жан-жануар, өсімдік түрлеріне, жер бедері мен шұрайына, шаруашылық ахуалына байланысты ел ішінде қолданылатын атаулардың молдығы ауызбен айтып жеткісіз. Бір ғана Маңқыстау атырабы қазақтарының тілінен *нарпоз, монданақ, керт, кеуел, жігірдек, шір, саркеруен, тітір, мортық* сынды көбімізге таныс емес шөп атауларын кездестіруіміз — осының бір дәлелі. Бұл фактіні «Сөз талғамы—өрелі ой кенілі» деген мақалада да келтіргенбіз. Халық тілінің зор қуатын таңытатын бұл сықылды сөздердің ғылыми терминологиямыз деңгейіне көтерілгенін әркім-ақ қалайды.

Ел арасында айтылғанмен, дер кезінде жинап-терілмегендіктен бе, әлде мағынасы көмескіленіп, көнергендіктен бе, әйтеуір, қазір бірімізге таныс, бірімізге бейтаныс осы секілді сөздерді әдеби тіл тарапынан назарға алайық деп мәселе көтеріп, ойымызға қозғау салған Ә. Қарағұлов, М. Қарағұлов, Б. Қалиев, Қ. Ахметбеков, т. б. жолдастарға жұртшылықтың рақметтен бөтен айтары жоқ қой деп ойлаймыз.

Біздіңше, пікірлескен кездегі мәселе түйінін *құшхана* (бойня) немесе *арасан су* тәріздес бірер сөздің біреуге ұнап, біреуге ұнамауы шеше алмайтын сияқты. Жеке сөздің басына қатысты олай да, бұлай да төрелік айта беруімізге болады. Бәлкі, ол да керек шығар. Бірақ, ең бастысы бұл емес. Әдеби тіліміздің сөз қорын нәрлендірудің ең құнарлы көзі, басты арнасы деп нені танымдық керек, бұл салада ілгеріде ұстанар бағыт-бағдарымыз қандай болмақ? Міне, соны саралап, соны айқын ұғып алғанымыз жөн. Пікір алысудың үзеткі тірер жері осы сауалдың жауабы болғанын әркім-ақ қалайды. Өз ақыл-өреміз жеткен шама-шарықпен пайымдағанда, әдеби тіліміз сусындап, нәр алар ең құнарлы бұлақ бұдан былайғы жерде де сол бағзы қалпында халық тілі бола береді дегенді айтқымыз келеді. Себебі, халық тілінің ішкі мүмкіндігі деген — әсте сарқылып болмас шегі жоқ қазына. Халық тілінің әдеби тіліміз үшін бергенінен берері көп. Бірақ, әңгіменің бас жағында айтқанымызды тағы да қайталап айтайық: әдеби тіліміздің негізгі арқауы, күре тамыры ауыз-екі тіл болғанымен, оның есейіп ер жетуіне, қанаты қатып, бұғанасы бекуіне өзге тілдерде қосқан еселі үлес-алмасының бар екенін елемей — шындыққа көз жұма қарағандық болар еді. Әдеби тілімізді, әсіресе, оның сөздік қорын байытқан сан-салалы арна бар десек, өзге халықтардың тілінен еншіленген сыбағамыз солардың жуан ортасында. Жазба дәстүрі бергі дәуірде қалыптасқан тілдер түгіл, не бір зор мәдениет иесі болған ежелгі жұрттардың тілін алсаңыз да өзге тіл әсерінен ада-күде аулақ тұрғаны жоқ болар. Ауызекі тіліміз де, соның перзенті әдеби тіліміз де мұқтаждық еткен жерде өзге тілден алуына жарар асыл болса, әсте далаға тастаған емес. Тіліміздегі монғол, араб, иран жұртынан ауысқан байырғы кірме

сөздерден бастап, өзіміз беріде, Октябрьден кейін ғана, бауыр басқан, әрісі интернационалдық, берісі ұлтаралық не қыруар лексика қазынамыз осының зор уәжі, мықты дәлелі. Ілгергі күнде де әдеби тіліміздің өзге тілдің шарапатына, әсіресе, өзімізге тонның ішкі бауындай жақын орыс тілінің, сондай-ақ, өзге де бауырлас тілдердің игі әсеріне иек арта дамидыңдығын айту үшін сәуегейліктің қажеті бола қояр ма екен?

Лексикамыздың өзге тіл есесінен баю процесі ілгеріде де бұрынғысынша толассыз жүре бермек. Әйтсе де ырысқа кенелудің төте жолы осы деп өзге тілдің сөзі болса, басы-көзіне қарамай, дорбаға қолды іркілмей сал да, уысың толғанша шеңгелдеп ала бер, тілге топырлатып ендіре бер деген төрелікті айтқымыз келмейді. Біреудің тілінің ұшында дайын тұрған сөзін мұртын бұзбастан ала салудан оңай нәрсе жоқ. Бірақ тіл қадірі де, сөз қадірі де маңдай терді, ізденуді, терең талғамды мұрат тұтады ғой. Міне, сол үшін де өзге тілдің сөзін тек ана тілден іздеп-ізден, татымды балама таппаған жерде ғана, төл түбір, байырғы жұрнақтарымыздан соныдан сөз қиыстырудың лажы болмаған жерде ғана еншілегеніміз парыз. Өзге тілдің сөзін ысыраппен емес, нысаппен пайдалансақ игі.

Дамудың, тіршіліктің өзге тарауларындағы секілді, әдеби тілде де дәстүр деген болады. Түп төркіні басқа тілде жатқанымен, жылдар бойы айтыла, қолданыла келе тілімізге сүтпен еніп, сүйегіне сіңген, бұл күнде сөйлеуімізде де, жазуымызда да дағдылы әдетке, дәстүрге айналып кеткен сөздер бар. Бәлен дәуірден бері игілігімізге жаратып, туу баста бөгде тілден келген «жазығы» үшін енді бүгін оларды жатырқаудың қисыны жоқ. Құлағымызға кәнігі, өзіміз көп айтып әдеттенген *карта, электр, музыка, пьеса, принцип* сияқтылардың орнына жарарлық ана тілімізден сөз іздеп, я төтеннен сөз қисындап жатудың не орайы бар. Көптен қалыпташып қалған дәстүрлі сөздерді киіп-жарып дүркін-дүркін бұзбалай беру әдеби тіл үшін пайдалы емес. Әдеби тілдің ауызекі тілден оқ бойы ілгері тұруының дәлелі бар. Өйткені, ол — ауызекі тілден гөрі норманы (қағиданы) қастерлегіш, нормаға мойын ұсынғыш тіл, ол әлбетте, берік ереженің, бірізділіктің, тұрақты өлшемнің болуын қалайды. Дәл осылай екені рас. Бірақ, енді осы қалыпты дәстүрді сақтау дегенімізді де тым әсіре ұқпағанымыз абзал. Себебі дәстүр мүлдем икемге көнбейтін мәңгі-бақи қатып қалған да нәрсе емес. Ертеден бойымыз үйреніп қалған екен деп, тілдегі кейбір көрнеу оғаштыққа төзіп, жауырды жаба тоқып отыра беру де тілге шын жаны ашыған адамның ісі емес. Тілімізді мұнтаздай қырнай, ажарлай түсуге жарарлық жаңалық болса, одан ат-тонды ала қаш, не де болса өзіңе иісі сіңген дәстүрдің түп етегінен ұстап айрылма деп кім айта алады? Мақалаларда кей жолдастардың әдеби лексикамызда әлде де қайта қарауды қажет ететін бірнелі сөздердің бар екенін айтуы — тілге деген қамқорлық ниеттен туған пікір. Сонда да болса, шынымызды айтайық, әбден жұртшы-

лық көндігіп қалған, тіпті, айтуға еш ерсілігі жоқ *тілшінің* орнына мұхбирді, баспа мен *баспахананың* орнына ертеректе Қазаннан, Ташкенттен басылып шыққан қазақша кітаптарда ғана кездесетін *наширия* мен *матбұғатты* алсақ қайтеді деген ұсынысты қуаттағымыз келмейді-ақ. Әрине, Р. Бердібаев айтқан пікірлердің ішінде, бәрі бірдей болмағанымен, көпшілікке ой саларлық, пайдалы да нәрселердің бар екенін мойындау қажет. Бір есептен, ол кісі ұсынып отырған *дәрісхана* сөкілдіні сәтсіз шыққан сөз деуге болмас.

Бұл сөзді негізгі атау мәнінде емес, стилистикалық қосымша дублет мәнінде қолданған жөн болар. Болса да сөз боп қалған соң айта кетейік: басында парсының дербес сөзі болғанымен, түркі тілдерінде жұрнақ санатына ауысқан осындағы *-хана*-ның қазақ тілінің сөз тудыру жүйесінде де елеулі қызметі бар екені рас. Бұрыннан бар *шілдехана*, *масахана*, *асхана* өз алдына, осы жұрнақтың көмегімен таяуда жасап алған *сырахана*, *шеберхана* сынды жаңа сөздеріміз де жоқ емес. Біздің ойымызша осы жұрнақтың сөз тудыру жүйеміздегі қызметін әлде де болса жандандыра түссек деген жолдастардың пікірінде бөтендік жоқ сияқты. Халық тіліне жүгінсек те, өзімізге тілі жақын өзбек, азербайжан, түрікмен ағайындардың тәжірибесіне жүгінсек те бұл пікір өз құптауын табады. Дегенмен, мақала иелері ұсынып отырған *-хана* тұлғалы сөздердің көбінің интернационал, я орысша нұсқаларын айтуға жұртшылықтың бұрыннан дағдыланып қалғандығын ескеріп, *дәрісхана* (аудитория), *дәріхана* (аптека), *емхана* (лечебница), *үгітхана* (агитпункт), *дәрігерхана* (медпункт), т. б. дегендерді қазір біржола қабылдай алмасақ та, оларды бұрынғы айтылып жүрген нұсқалармен жарыстыра (негізгі балама мағынада емес, ғылыми әдебиеттен тыс қайсыбір уақытта қосымша синоним ретінде немесе стилистикалық тәсіл ретінде) қолданып көруге біраз уақыт ерік берсек деген пікірді айтқымыз келеді. Дәл осы байламды талқыға түскен өзге тұлғадағы көп сөздердің де болашақ тағдыры туралы айтуға болады. Мәселен, лекция — *дәріс*, персоналий — *есімнама*, историография — *тарихнама*, букет — *гүлдесте*, яки *гүлшоқ*, люстра — *қандел*, минерал су — *арасан су*, коллегия — *алқа*, юбилей — *мүшел* (әрине, әуелгі мағынасынан басқашалау), квартал — *махалла*, кафедра — *мінбер*, автограф — *қолтаңба*, пляж — *сабат* немесе *жаға-жай*, космос — *ғарыш*, т. б. осы сипаттас сөздердің интернационалдық тұлғасы қабылдануына қарсы болу, әрине, орынсыз. Бірақ, *гүлшоқ*, *арасан су*, *алқа* сияқты вариантты иіні келген жерде автор сол *букет*, *минерал су*, *коллегия*, т. б. дегенді түсіндіру немесе стилистикалық ажар беріп, орынды қолдануға қарсылық білдірмеуіміз керек. Орыс тілінде де бір зауық *аэроплан*, *авиатор* секілді интернационал сөздермен *самолет*, *летчик* дегендердің тайталас қолданылған кезі болған. Сұрыптала келе тілде бұлардың кейінгі нұсқаларының орныққаны тәжірибеден белгілі. Қысқасы, тіліміздің табиғатымен түбінде жарастық, ынты-

мақ табады-ау деген жаңалық болса, оған ілтипат білдірейік деу қисыны жоқ пікір емес.

Газет бетінде айтылған пікірлер мен редакцияға келіп түскен хаттардан әдеби тіліміздің қазіргі жай-күйі мен оның болашақ дамуының жөн-жосығы хақында әрбір тіл жанашырының көкейінде жүргені де, алдағы уақытта ойланып-толғанып түйері де мол екені көрінеді. Біз мұнда кей ұсыныстар мен талқыға түскен ақыл-кеңестің түйінді шақтары демесек, пікірлесу барысында сөз болған мәселелердің баршасын емін-еркін қамти алдық деп айта алмаймыз. Қазақ тілінің, қазақ тілі білімінің толып жатқан күрделі мәселелері бар. Басқасын былай қойып, бір терминологияның өзін алсақ, оның да қыруар ойласар жақтары бар. Бір ғана мысал келтірейік. 40—50 жылдан бері сөз етіп келе жатқан түйінді мәселеміз, — ол жеке сөз (әрдайым дерлік есім сөз) төңірегінде болып келді. Сөз тіркесі, етістік аралас терминдер қаға берісте қалып келді. Бұл мәселені, әрине, газет бетінде ғана шешу қиын: әр саладағы ғылым иелері де, журналист, тіл мамандары да бұл іске барынша атсалысар деген үміттеміз. Болып өткен пікір сайысынан жұртшылық дұрыс қорытынды шығарып, әдеби тіліміздің ілгері бағыт-бағдарына жөн сілтейді, құлақ асар талап-тілегі болса, әр кез байыппен осылайша ортаға салып отырады деп білеміз. Әдеби тіліміз алдағы күнде де сөз қадірін, сөз парқын білуші зиялы қауымның үнемі ілтипатында, қамқорлығында болады деген ниеттеміз. Бұлайша сеніп айтуға біздің дәлеліміз әбден бар.

Ұлы Октябрьден кейін мейлінше марқайған бай әдеби тіліміздің келелі мәселелері аз емес. Біздің өскелең өміріміздің дарынды ұрпағы — лениншіл жастарымызға арнап айтар тағы бір тілек бар. Ол мынау: тамырын терең жайған, гүлденген Қазақстанның барлық таң-тамаша тарихи табысы — Ленин партиясының берген жемісі. Кемеліне келген әдебиет, мәдениетіміз де — партияның әділ ұлт саясатының нәтижесі. Қазақстандағы сан-салалы ғылым да (соның ішінде қазақ тіл білімі де) — Совет өкіметінің перзенті. Ғылымда шек жоқ: әлі де көргенімізден көрмегеніміз, білгенімізден білмегеніміз көп. Білгеніміз — бір тоғыз, білмегеніміз — тоқсан тоғыз. Табиғат, қоғам құбылыстары болсын, ойлау жүйесі болсын, әлі де маркстік-лениндік тұрғыдан терең зерттелуі лайық. Қабілетті білімдар жастар сол қоғамға ұласқан тілді игере де біледі, ардақтай да біледі деген сеніміміз зор.

АБАЙ — ОСНОВОПОЛОЖНИК КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА *

Абай Кунанбаев, великий поэт и мыслитель казахского народа, вошел в историю культуры и как основоположник нового казахского литературного языка.

Чтобы лучше понять громадную роль Абая, необходимо, во-первых, хотя бы бегло охарактеризовать литературно-языковое наследие, оставленное предшественниками поэта, во-вторых, показать общенародную основу языка Абая, в-третьих, рассмотреть его языковое новаторство. Остановимся на каждом из этих основных вопросов в отдельности.

До Абая и Алтынсарина мы не имели, по существу, письменных источников, которые в языковом отношении могли бы служить образцами казахской художественной литературы. До Абая был своеобразный литературный язык, общий для ряда тюркоязычных народов, почти ничего общего не имевший со строем казахского языка. На этом «общелитературном» языке писались, главным образом, апокрифические произведения («хисса», а также «дастаны»). Их авторы-книжники воскуряли фимнам аллаху, пророкам и ангелам, и в полном соответствии с религиозно-мифологическим содержанием язык этих сочинений представлял собой пеструю смесь элементов тюркских, арабского и иранского языков.

Что касается ханских грамот, переписок султанов, биев доабавской эпохи, то и они представляли собою осколки модного в то время официально-эпистолярного стиля, пересыпанного в большей степени чагатайскими, татарскими, арабо-иранскими элементами. Лексические, грамматико-фонетические нормы казахского языка буквально утопали в этой мешанине элементов разных тюркских, порой разноструктурных (арабско-иранских) языков. Поэтому ни официальная переписка, ни религиозные сочинения, ни язык поэтов-книжников не могли служить истоками формирования казахского литературного языка.

Можно ли говорить в этой связи о полном отсутствии до и при жизни Абая каких-либо других письменных источников? Ни в коей мере. Незадолго до Абая и Алтынсарина и при их жизни были опубликованы образцы казахского устно-поэтического творчества, главным образом произведения эпического жанра («Козы-Корпеш — Баян-Слу», «Кыз-Жибек», «Ер-Таргын», «Камбар», «Айман—Шолпан»). Появилось также немало брошюр, переведенных с русского, а также с других языков, повествующих не только о религии, но и о культуре, здоровье, быте, о сельском хозяйстве и т. д. При жизни Абая в последней четверти XIX в. стали выходить и газеты на казахском языке. О последних упоминается лишь

* Статья опубликована в журн. «Советский Казахстан» (1955, № 9. С. 124—130).

потому, что понятие «литературный язык» гораздо шире, чем понятие «язык литературы», или «язык художественной литературы».

Едва ли возможно установить точную дату зарождения казахского литературного языка по той простой причине, что оно обусловлено в конечном итоге общенародным языком и связано с образцованьем народности и, впоследствии, казахской нации. А это — процесс сложный и длительный.

Внешним показателем наличия языковых норм данного конкретного языка служит появление (публикация) грамматики и разных словарей, так как они фиксируют лексико-грамматические закономерности этого языка, который лег в основу языка литературного. Первым по времени автором словаря и кратких очерков грамматики и фонетики казахского языка является русский ученый Н. И. Ильминский, который системно изложил их в своих «Материалах к изучению киргизского (т. е. казахского) наречия» (Казань, 1860—1861 гг.), в «Пособии к изучению киргизского (т. е. казахского) наречия» (Казань, 1861 г.). В последней четверти XIX в. появились превосходные труды акад. В. В. Радлова¹, проф. П. М. Мелиоранского².

Можно указать на ряд исследований по словарю, грамматике казахского языка И. Букина, Е. Катаринского, И. Терентьева, И. Лаптева. В их трудах в основном правильно отражались и фиксировались грамматико-фонетические и лексические нормы казахского языка, и поэтому они в свое время имели первостепенное значение.

Записи образцов разнообразных жанров народного творчества оставили наряду с В. В. Радловым и П. М. Мелиоранским Г. Потанин, Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, А. Диваев и др.

Таким образом, до Абая уже имелись зачатки казахского литературного языка, которые нашли свое проявление: а) в некоторых светских и религиозных сочинениях, б) в лингвистических трудах, в) в опубликованных образцах богатого устного, главным образом, поэтического творчества казахского народа, г) в трудах отдельных носителей зарождающейся в то время письменной литературы, в частности в произведениях М. Утемисова, И. Алтынсарина.

Большое значение в формировании нового казахского литературного языка имело устное творчество народа. Оно концентрировало словарное богатство, грамматико-фонетические нормы данного языка, богатейшие художественные средства: веками отшлифованные эпитеты, сравнения, афоризмы. Все это не могло не повлиять на зарождающуюся письменную литературу. Граммати-

¹ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. 3. Киргизское наречие. Спб., 1870.

² Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка: В 2 ч. Ч. 1. Спб., 1894; Ч. 2. Спб., 1897.

ка, фонетика и основной словарный фонд фольклора и письменной литературы значительных расхождений не имеют.

Неоспоримым историческим подтверждением этого положения служат произведения Махамбета Утемисова и Джамбула Джабаева, поэтический талант которых вырос и окреп на почве народного творчества. Максимально используя словарное богатство фольклора и устно-разговорной речи, они находили новые эпитеты, сравнения, образы и метафоры, допуская иногда переосмысление слов и отдельных оборотов. Отметим также, что творчеству М. Утемисова в большей степени свойственна индивидуально-творческая тенденция, характеризующая его и как представителя зарождающейся казахской письменной литературы.

Таким образом, в качестве языкового наследия Абай имел в основном язык казахского устного творчества и устно-разговорную речь.

Нельзя противопоставлять язык Абая общенародному языку. От каждой абаевской строки веет духом народа. Яркое образное слово, меткий оборот, фонетические созвучия, соответствующие нормам и закономерностям общенародного языка — таков источник, откуда черпал Абай свои поэтические средства.

Великая историческая миссия Абая заключается как бы в обнародовании общенародного языка. Он поднял богатое языковое достояние устного творчества и народно-разговорной речи до уровня литературного языка. Это обусловлено прогрессивностью, демократическим характером его художественного творчества. Выражая думы и чаяния народа, борясь за культурный прогресс, за дружбу с великим русским народом, ратуя за социальную справедливость, великий поэт должен был писать только на общенародном языке, разрушая и отвергая языковые каноны книжников-глашатаев религиозного и политического мракобесия.

Утверждение о диалектальной природе языка Абая надо считать неосновательным: он полностью вырос на почве общенародных норм.

Литературный язык, язык художественной литературы (в данном случае язык Абая), не противостоит общенародному, а является частью национального казахского языка. В структурном отношении язык Абая не аналогичен тем или иным говорам, тому или иному диалекту внутри казахского языка. Известно, что классики русской литературы писали не на каком-то диалекте внутри русского языка, а на общенародном и обработанном ими русском языке. То же самое можно сказать и в отношении Абая, применительно к истории казахской литературы.

Трудно переоценить историческое значение Абая и Алтынсарина, которые, идя на штурм установившейся, с позволения сказать, «литературной» традиции со свойственной ей пестротой в языке, закладывали фундамент нового казахского литературного языка. Пословицы, поговорки, народные афористические выраже-

изучать русский язык, русскую литературу, горячо пропагандировал дружбу с русским народом. Переводя произведения Пушкина, Лермонтова, Крылова на казахский язык, Абай под непосредственным их влиянием расширял и углублял тематику и содержание казахской художественной литературы. А это обусловило устойчивые поиски новых форм, отбор наиболее ярких, емких слов, благодаря чему поэт достигает небывалого дотоле художественного мастерства как в оригинальных, так и в переводных произведениях. Абаевский стиль художественного перевода составляет лучшую страницу в формировании и развитии культуры речи, в становлении норм новой письменной литературы.

Благотворное влияние русской культуры выразилось и в лексических заимствованиях из русского языка. В произведениях Абая встречается много русских слов, которые выполняют разнообразные стилистические функции. Этот вопрос требует особого детального исследования.

Идейно-литературное воздействие на поэта оказали также классики таджикской, азербайджанской, узбекской литературы: Фирдоуси, Физули, Низами, Навои и др., что находит свое подтверждение в языке Абая. В юношеские годы по образцу классиков восточной литературы им написаны стихотворения «Иузи-раушан, көзі гаухар», «Элифби» и четверостишия. В лингвистическом отношении эти стихотворения целиком и полностью воспроизводят специфику языка Алишера Навои, хотя автор вводит глагольную форму *олса*, характерную для азербайджанского языка.

Мубадә олса ол бір кәз
Тамаша қылса йүзмә-йүз
Кетіп қуат, йумылып көз
Бойын сай-сал бола нигә?
(Т. 2. С. 119).

Тебя узрев, с тобой хоть раз
Глазами встретившись, тот же час
Потупим взор... нет сил у нас...
Изнемогаем... Почему?
(С. 269)

Стихотворение «Элифби» написано в соответствии с казахскими стихотворными размерами, а «Иузи-раушан...», как утверждает М. О. Ауэзов, размером восточной литературы «гаруз». Нужно отметить, что этот размер не характерен для поэзии Абая.

Языковое новаторство характерно для всех произведений Абая: стихов, поэм, переводов и повествовательных назиданий «Гаклия». Остановимся коротко на некоторых важных приемах индивидуального речетворчества поэта.

Абай прекрасно понимал, что его новые художественно-эстетические, идейно-воспитательные устремления требуют активно-творческого подхода к языковому достоянию казахского народа. Многочисленные факты говорят, что Абай, максимально используя «первоэлемент» художественной литературы — общенародный язык, обрабатывал, совершенствовал нормы родного языка. В своем стремлении добиться большей выразительности, он допускал вполне оправданное переосмысление слов. В его произведе-

ниях мы находим множество примеров, указывающих на смежные ряды слов и значений. Это свидетельствует о том, что «в языковой системе смысловая сущность слова не исчерпывается свойственными ему значениями»⁴. Говоря иначе, слово, наряду с основным своим значением, может иметь ряд переносных значений и оттенков, получаемых нередко в результате новых словосочетаний. Поэт, умело пользуясь некоторыми эпитетами, употребительными в нормах устной речи или языка фольклора, подвергает их остроумному переосмыслению и образует совершенно новые словосочетания.

Ср.: *тентек өмір*. Өзі қысқа⁵, өзі асау, тентек өмір. Артағыға бір белгі қойса не етер (Т. II. С. 215) — 'От жизни краткой, но мятежной какой-нибудь остался след' (С. 262); *көңіл құсы*: Көңіл құсы, құйқылажыр шартарапқа, Адам ойы түрленіп ауған шақта (Т. II. С. 127) — 'Птицы-лесни во всех направлениях летят, коль певец многообразной думой богат' (С. 221); *Өмір тоны*: Бір күйгізін, сүйгізін, Ескі өмірді тергізер, Өмір тонын кигізер, Жокты бар қып жүргізер (Т. II. С. 31) — 'Я вспоминаю былые дни: то горе, то радости, то любовь. И все, что было мечте сродни, живую плотью одето вновь' (С. 232); *Талап тұлпары*: Талаптың мініп тұлпарын, Тас қыяға өрледің, Бір ғылым еді іңкәрін. Әр қыйынға сермедің (Т. II. С. 211) — 'Скакуна отваги шпоря, на утес взлетел крутой. Мчался, с трудностями споря, ты к науке золотой' (С. 205); *Өкпе сызы*: Сенімі жоқ, серменде сырды бұзды, Анық таза көрмейміз досымызды, Қыл етпеге көңілдің кешуі жоқ, Жүрегінде жатады өкпе сызы (Т. I. С. 45) — 'Недоверье, как вихрь, ворвалось в наш дом, даже лучшему другу верим с трудом. Нет прощения ошибкам его! Залегла в глубни сердца обίδα холодным льдом...' (С. 71) и т. п.

В устной речи употребительными являются *сұм өмір*, *көңіл күйі*, *өкпе сызы*, *долы гйел*, *арам ой*. Абай вовсе не избегает такого рода сочетаний: где надо, они вносятся им в поэтический обиход, но у него нельзя найти ни одного примера злоупотреблений устойчивыми сочетаниями. Известно, что устное творчество и ряд исторических поэм характеризуются обилием избитых выражений.

Один из решающих показателей литературного языка в том и заключается, что здесь мы имеем язык, «обработанный мастерами». Приведенные выше примеры из произведений Абая могут проиллюстрировать это правильное положение А. М. Горького. Абай ни в одном из введенных им же словосочетаний не навязывает языку чуждого словообразования или формообразования. Новые сочетания слов он создает на базе общенародного языка: *тентек өмір* стилистически выгодно отличается от общенародного *сұм*

⁴ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. 1953, № 5. С. 6.

⁵ В ранних изданиях: *өзі қыйсық...*

өмір. Первое неравнозначно второму. То же самое надо сказать о сочетаниях *көңіл құсы* (ср. посл.: көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе), *өмір тоны, талап тұлпары, улы сия*.

В произведениях Абая встречаются также фразеологические обороты типа: *сұрқия тіл* — 'злые языки' (жұрт біледі, күледі; сұрқия тілдің жаманын — 'народ знает и смеется над злыми языками'), *тіл тербету* — в значении 'блестать языком' (тілде сүйек, ерінде жиек бар ма? — буквально 'язык без костей ли, губы без края ли?'). В одном словоупотреблении Абай переосмысливает оборот *тілде сүйек бар ма?*, очевидно, под влиянием русского языка он вводит в литературный обиход *сүйексіз тіл* — точный русский эквивалент: 'язык без костей' (ср. общенародный оборот *буынсыз тіл*).

Стилистическая окраска фразеологических оборотов, введенных и переосмысленных писателем, и здесь выступает более ярко и отчетливо, нежели в общенародных фразеологических оборотах. Это становится вполне понятным, я повторяю, если учесть индивидуальную особенность «языка» писателя. В некоторых работах об Абае отмечалось введение им новых эпитетов, придающих разнообразие лексико-семантические оттенки слову *жүрек*: *ет жүрек, қан жүрек, ызалы жүрек, кірлеген жүрек, ит жүрек* и многие другие.

Общеизвестно, что великий поэт — истинный мастер казахского художественного слова — выдвигал строгие требования к поэзии, назвав ее «властителем языка». Давая оценку Шортанбаю, Дулату и Бухару, Абай упрекал их в отсутствии индивидуального высокохудожественного мастерства: по мнению поэта, их стихи не самобытны, их стиль не оригинален, он назвал их произведения поэзией «заплат».

Оригинальность языка Абая разносторонняя: в его творчестве индивидуальное выявляется в разных лексико-фразеологических напластованиях. Многие слова и выражения общенародного языка как бы находят в произведениях Абая вторую жизнь, они становятся эластичными, расширены семантически, гибки стилистически. Так, например, оборот *жел буаз* — 'ложная беременность' в абаевском употреблении означает: 'хвастун', пройдоха, пустомеля'; ср.: Су жұғар ма, Сөзді ұғар ма, Сыпыра жылмаң жел буаз... (Т. I. С. 166). Перевод:

Хвастун, наглец,
Нагла их рать...
Попробуй, сладь
Словами с подлецом!
(С. 175).

Фразеологическое сочетание *Қара қылды қақ жарған* или *Қара қылды қақ бөлген* в смысловом переводе 'справедливейший' Абай подвергает творческой переработке, внося в это неразложи-

мое целое новый компонент *қырық* (сорок) вместо *қақ жарған* (пополам):

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көппен дүрмек
(Т. I. С. 16).

Мудрый зорко проникает в глубь вещей,
Расщепляет волос на сорок частей,
Он и судит, он и взвешивает грех,
А невежда вторит толкам площадей
(С. 44).

На основе этого народного выражения Абай образует новое словосочетание, в результате чего оно получает иной стилистический эффект, иное экспрессивное значение.

Переосмысление слов в устах Абая может проявляться в своеобразной контаминации: вместо ожидаемого распространенного оборота *еңбегін сатпай* у поэта встречаем *терін сатпай*:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,
Шошымын кейінгі жас балалардан,
Терін сатпай, телміріп көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттын бәрі болды аларман
(Т. I. С. 17).

Вот и старость... Свершиться мечтам не дано!
Поколение новое вижу. Оно
Научилось ловчить, но не хочет трудиться,
И повсюду стяжательство только одно
(С. 45).

Переосмысление находит свое выражение иногда в игре слов, основанной на их звуковом тождестве при смысловых различиях. Сравним:

Ант ішкен, күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тілеген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен *қулық сауған* заны құрсын
(Т. I. С. 18).

Сгинь, душа, коль источена ложью дотла!
Сгинь, добро, что бесчестья рука принесла!
Сорок раз тебе горы сулят золотые, —
Но добиться ль тебе молока от козла?
(С. 46).

Оборот *қулық сауған* представляет остроумный каламбур, образованный на звуковом сходстве слова *қулық*, имеющего различные значения.

Весьма показательно, что Абай довольно часто прибегает к словообразованию. Ср. *жылшылық* (вместо ожидаемого словообразования *жылдық*): Екі көңіл арасы *жылшылық* жер.

Можно было бы привести множество иллюстраций, говорящих о приемах и формах индивидуального речетворчества поэта (об использовании архаизмов, историзмов, о порядке слов, о мастерстве художественного перевода и о многих не менее важных моментах в системе абаевской стилистики). Но нет возможности в одной статье объять необъятное.

Во избежание односторонности необходимо сказать хотя бы несколько слов о повествовательных назиданиях не в общефилологическом, а в лингвистическом плане. Первым долгом следует указать на то, что основоположник нового казахского литературного языка своими беседами с читателем (повествовательными назиданиями) впервые дал образец публицистического стиля литературного языка, чего совершенно не было до Абая.

«Қара сөз» (прозаические трактаты) являются фундаментом и публицистического и научного (назидательно-повествовательного) стилей, а также стиля художественной прозы, которые получили свое дальнейшее развитие и расцвет у последующих казахских писателей послеабаевского периода. То в устно-просторечном, то высокориторическом, то научно-дидактическом стилях излагал и развивал поэт свои раздумья о различных сторонах жизни, о философско-этических проблемах.

По лексическому составу эти «беседы» несколько отличаются от стихотворных произведений. Здесь автор иногда прибегает к архаическим, книжно-литературным формам и выражениям: *айтылмыш*: «...әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып келуші едім» (2-я беседа); *һәммә*: «һәммә ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады» (3-я беседа); *демеклік*: «Біреуі — білсем екен демеклік, не көрсе соған талпынып...» (7-я беседа); *нешік* (9-я беседа); *ғибадат* (10-я беседа); *нәфсі* (17-я беседа); *хаким* (19-я беседа); *ганимат* (20-я беседа); *дәрілхарап, хикмет, дағуа* (25-я беседа); *бәйіт* (27-я беседа); *ғибратлану* (31-я беседа); *ядкар, бәһра, кәмәләт, ғиззат, мұслим, тәслим, хаят, басәр, самиг, ирада, кәләм, тәқуин, зәрра, мүжкнат, хадис, кадим* и др. (38-я беседа); *зинһар* (40-я беседа); *тағлим* (41-я беседа); *жибли, кәсби хагил* (43-я беседа); тауарих и т. д.

В «Қара сөз» встречаются отдельные арабо-иранские цельные обороты: *сифат-затия* — 'свойственные им самим', *эсма-и-хусна* — 'благородные имена' и т. п. (больше всего их в 38-й беседе: *хауас сәлим* — 'благородный облик', *дәвғы музаррат* — 'во избежание зла', *саллалаху ғалахи үсәлләм* — 'пусть благословляет аллах этого Магомета' — «пророка» — носителя, знаменосца мусульманского фанатизма). По подсчету некоторых филологов, количество арабо-иранских слов доходит до трехсот с лишним. Эта цифра не должна пугать нас. Во-первых, почти добрая половина (более 180 арабо-иранских слов и оборотов) представлена в 38-й беседе (спорадически, конечно, они имеют место и в других произведениях).

Во-вторых, не надо забывать, что Абай в большинстве случаев пользуется этими арабо-иранскими элементами лишь в целях воспроизведения мусульманско-религиозного миропонимания, а также характерных черт культуры, бытового уклада определенной эпохи. На общем фоне художественной лексики Абая эти заимствования арабо-иранских слов и словосочетаний занимают ничтожное место.

Нельзя также упускать из виду двоякий и в данном случае характер этих восточных слов. Большинство их ассимилировано настолько, что первоначальный иноязычный фонетический облик заимствованных слов стал почти неощутимым или вовсе неощутимым. Это — слова типа *өмір, талап, дүние, қуат, дос, аспан, ілім, ар, намыс, тән, әділет, мән, мекен, сәлем, рас, әдеп, айла* и др. Любопытно, что арабо-иранские слова в их первоначальном облике писателем использованы в иных стилистических оттенках, чем ассимилированные их параллели (*ғызат — іззет, нәфси — нәпсі* и др.).

Слова, сохранившие первоначальный фонетический вид в употреблении Абая, составляют в количественном отношении незначительную часть — вторую группу «заимствований» типа: *әзәлі — 'начало', әбәди — 'вечно' нәмшиа — 'постоянно', ниһаят — 'предел', тәбиғ — 'влияющий', мәтбуғ — 'подпадающий под влияние'* (из 38-й беседы) и др. Это искусственные заимствования, множество из которых не могло войти в лексический фонд послеабаяевского литературного казахского языка.

Чем все-таки объяснить наличие отдельных доабаяевских книжных форм в абаяевских прозаических беседах? По нашему мнению, это можно объяснить полным отсутствием повествовательной литературной речи до Абая и Алтынсарина.

Многие беседы написаны на чистом современном казахском языке с соблюдением присущих родной речи общенародных норм. В них нетрудно уловить активное вмешательство автора, так сказать, во «внутренний мир» родного языка. Превосходное знание языковых нюансов позволило ему создать в последней четверти прошлого столетия публицистический стиль казахского литературного языка, выгодно отличающийся от норм так называемого «чагатайского», или «среднеазиатско-литературного», языка. Вот небольшая иллюстрация чистоты повествовательной речи Абая.

Біздің қазақты ондырмай жүрген бір қуаныш, бір жұбаныш дегендер бар. Оның қуанышы — елде бір жаманды тауып, я бір адамның бұл өзі қылмаған жаманшылығы шықса қуанады, айтады: құдай пәленшеден сақтасын, ол да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз сәулелі кісінің бірі емеспіз бе оған қарағанда мен таза кісі емесім бе?» — деп.

Оған құдай тағала айтып па, пәленшеден тәуір болсаң болады, деп? Я білгендер айтып па әйтеуір өзіңнен наданшылығы асқан, я жаманшылығы артылған кісі табылса, сен жаманға қосылмайсың

деп? Жаманмен салысып жаксы бола ма? Жаксыга салысып жаксы болаттагы (из 23-й беседы). — Не всякая радость — благо. Есть и такая радость, которая не даст возможности нашим казахам стать лучше. Эта радость в том состоит, что найдет казах скверного человека или у какого-нибудь человека найдет нехороший поступок и скажет себе: «Стыд такому-то. А ведь он себя считает человеком. Разве по сравнению с ним я не лучезарен? Разве по сравнению с ним я не хорош?». Слушай, казах: разве тебе бог сказал, что достаточно быть лучше самого худшего? Или тебе это сказали достойные люди? Если есть люди невежественнее и сквернее тебя, то разве ты хорош? Человек может стать хорошим, сравнивая себя только с хорошим' (С. 360).

В беседах Абая богато представлены лаконичные выражения, познавательные афоризмы, содержательные пословицы, поговорки, меткие идиомы, многие из которых привлечены не только в общем художественном контексте, но и как объект философско-филологического толкования писателя (см.: 3, 5, 6, 7, 10, 13, 15, 29, 37, 39-ю беседы, где имеется абаевская трактовка казахских пословиц, поговорок).

Своими беседами Абай внес много стилистических, синтаксических новаций, характерных для литературно-публицистического языка. Интересно построенные риторические вопросы, евособразные интонационно-ритмические приемы создания предложений, переосмысленные слова и синтагматические сочетания, мастерски использованные устойчиво-фразеологические единицы, несобственно прямая речь, специфически построенный монолог — вот далеко не полный перечень внесенных Абаем новшеств. Приведу примеры риторических вопросов. В этом отношении особенно характерна сороковая беседа, целиком построенная на повторе слов *қалай* — 'почему?' и *несі* — 'почему так?': *несі* повторяется 6 раз, а *қалай* — 17 раз. У Абая встречается оригинальная вопросительная интонация, которая образуется не вопросительными словами и формами, а внешне-интонационной модуляцией членов предложения. Ср.: «Ел бағу? Жоқ елге бағым жоқ... Мал бағу? Жоқ баға алмаймын... Ғылым бағу? Жоқ ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлер адам жоқ, білгенінді кімге үйретерсін, білмегенінді кімнен сұрарсың... Соғылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды» и т. д. — 'Править ли мне народом? Нет, я не знаю, как им править... Умножать ли мне стадо? Нет, я не хочу заниматься этим... Умножать ли мне знания? У кого учиться и кому передать свои знания, и для кого их наполнять? Может быть, мне стать благочестивым и заняться исполнением всех обрядов религии? Нет, и этого не стоит делать'.

Абай нередко использует нормы устного просторечия, характерные только для данного стиля. В устно-разговорной речи глагол в деспричастной форме может употребляться и в конце предложения, а авторская речь в виде главного предложения может пред-

шествовать придаточному. Ср.: *Мен бала кунімде естуші едім* и далее следует прямая речь, которая замыкается формой *деп* (2-я беседа), *Ой тәңірім-ай! Соны білмей тұрсың ба?* *Ол ана қулық қой, бұл мына қулық қой, деп* (13-я беседа). По нормам устной речи сконструированы предложения: *...Мұның бәрі — жан құмары. Білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген* (7-я беседа) — 'Вот это и есть потребность души, стремление все видеть, все знать, всему научиться' (С. 332). То же самое надо сказать в отношении предложения *...Қазақ ойлайды, бірлік ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен» дейді* (из 6-й беседы) — 'У казахов выходит так, что единение — это общность скота, еды и одежды'.

Этого рода просторечные формы ничуть не нарушают системы превосходного стиля, наоборот, они говорят о большой тяге Абая к общенародной речи. Он употребляет формы *жарамасы үшін*: «*Бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін...* (из 3-й беседы); *білмек* (из 13-й беседы); *құтылмағы* (из 20-й беседы); *сезбекпен* (из 14-й беседы); *боларға керек* (из 12-й беседы). Эти несколько книжные формы выглядят в абаевском контексте как формы со специфическим стилистическим назначением, содействующие обогащению конструктивных возможностей литературного языка. Изредка встречаются отдельные фамильярные выражения, взятые из казахского просторечия (см.: 2, 9, 15, 22, 38-ю беседы).

Все эти, как и предыдущие различные примеры, приведены для того, чтобы проиллюстрировать новаторство Абая, имеющее основополагающее значение для формирования нового казахского литературного языка. Абай в истории культуры казахского народа, в создании казахской письменной литературы, ее языковых и стилистических норм занимает самое почетное место; он и Алтынсарин — подлинные создатели нового казахского литературного языка.

О НОРМАХ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА *

Наиболее значительными в истории развития казахского национального литературного языка и его нормализации являются два периода: дооктябрьский период (вторая половина XIX в. и первые годы XX в.) и послеоктябрьский, советский период.

Во второй половине XIX в. с завершением добровольного присоединения Казахстана к России, что ликвидировало административную разобщенность казахских земель, в связи с интенсивным

* Статья написана совместно с А. Исаковым, Г. Мусабаевым, Р. Сыздыковой, опубликована в кн.: Материалы Всесоюзной конференции. Алма-Ата, 20—24 ноября 1962 г. (Алма-Ата, 1964. С. 171—186).

развитием капиталистических отношений в крае и благотворным влиянием прогрессивной культуры русского народа на казахскую культуру, нормализация грамматического строя и лексика казахского литературного языка шла более оживленно, чем в предыдущие периоды. Именно в этот период казахский язык становится объектом научного исследования. Русскими учеными-языковедами составляются первые грамматики казахского языка¹ и двуязычные словари², издаются книги, выпускаются периодические издания³, на страницах которых поднимаются и обсуждаются проблемы казахского литературного языка, в частности вопросы письменности, грамматики, терминологии⁴, составляются и издаются первые учебники по казахскому языку и литературе⁵ и др.

Кроме того, в этот же период на общественно-культурной арене выступают выдающиеся казахские мыслители и просветители: Чокан Валиханов (1838—1865), Ибрай Алтынсарин (1841—1889) и Абай Кунанбаев (1845—1904). Своими научно-публицистическими и художественными произведениями они оказали очень большое влияние на развитие демократических воззрений в казахском обществе.

Ибрай Алтынсарин и Абай Кунанбаев, высший расцвет творчества которых относится ко второй половине XIX в., являются не только зачинателями казахской литературы, нового направления, но и в подлинном смысле этого слова основоположниками современного казахского национального литературного языка. Конечно, язык их произведений был подготовлен всем предыдущим периодом развития казахского литературного языка, ибо тогда в Казахской степи, помимо книжного, так называемого общетюркского литературного языка — *туркше* и *турки*, доступного и понятного лишь небольшой грамотной части казахов, функционировал самобытный казахский устный народный литературный язык, бытовавший на протяжении веков и служивший достоянием самых широких народных масс. После И. Алтынсарина и А. Кунанбаева этот народный литературный язык получил совершенно новое направление. Именно они открыли новый этап в развитии и нормализации казахского литературного языка.

Ибрай Алтынсарин и Абай Кунанбаев весьма чутко и бережно относились к прошлому языковому наследию — народному разго-

¹ Ильминский Н. И. Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861; Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Спб., 1875; Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. 1. Спб., 1894; Ч. 2. Спб., 1897; Он же. Грамматика киргизского языка. Оренбург, 1898; и др.

² Достаточно сказать, что казахско-русские и русско-казахские словари начная с 1860 по 1911 г. издавались 12 раз.

³ Газеты «Түркістан уалаяты» (1870—1883) и «Дала уалаяты» (1888—1903).

⁴ Об этом см.: Бекхожин Н. Х. «Дала уалаяты» және мәдениет мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1958. № 10. 54—67-б.

⁵ Алтынсарин И. Киргизская хрестоматия. Оренбург, 1879.

ворному языку, языку народной литературы — эпоса, поэзии, сказок, пословиц, поговорок, к творчеству народных шешенов (мастеров красноречия), жырау, сказителей и др. Как мастера художественного слова, они обработали народный литературный язык и создали на нем свои глубоко народные как по содержанию, так и по форме произведения. Литературный язык, обработанный и обновленный ими, лег в основу современного казахского национального литературного языка, причем он постепенно развивался и в последующие годы, получив наибольший и бурный расцвет особенно в советское время.

Следует сказать, что на язык и стиль основоположников казахского национального литературного языка и их последователей оказали определенное влияние русский язык и стиль русских классиков. Помимо своих высокоидейных и высокохудожественных оригинальных произведений, они оставили нам также непревзойденные образцы полноценного адекватного художественного перевода отдельных произведений Крылова, Лермонтова, Пушкина, Л. Толстого, Гёте и других классиков русской и мировой литературы.

В первые годы XX в. после исторических событий 1905—1907 гг. печатной продукции на казахском языке стало выпускаться значительно больше. В это время наряду с поэтическими произведениями появляются повести, рассказы, научно-популярные книги, дальнейшее развитие получают публицистика и журналистика, значительно увеличивается количество изданий переводных произведений и др. Многие писатели, поэты, журналисты и публицисты продолжали абаевские традиции литературы и литературного языка как и в художественных произведениях, так и в литературно-журналистской деятельности. Среди них особенно следует подчеркнуть роль С. Торайгырова и М. Сералина.

Хотя казахский национальный литературный язык зарождается во второй половине XIX в. и продолжает развиваться в предреволюционные годы, все же ввиду отсутствия многих условий в дооктябрьский период он не успел окончательно сложиться в единый национальный литературный язык. Успешный рост и расцвет казахского литературного языка, его окончательное оформление в национальный литературный язык стало возможным только после Великой Октябрьской социалистической революции, в условиях бурного развития как экономики и культуры казахского народа, так и его государственности. Это предопределило широкую общественную значимость родного языка вообще, литературного языка в особенности. Небывало расширились сферы употребления и общественного назначения казахского литературного языка, который в советские годы развивался не только в структурном, но и во всех жанровых и стилевых отношениях, в результате чего стал богатым и гибким национальным литературным языком казахской социалистической нации.

Процесс развития казахского литературного языка и формирования его в национальный литературный язык не был стихийным. Государство проявляло постоянную заботу о развитии казахского языка. Например, вопросы развития письменности и орфографии, создание различных типов словарей и учебников по родному языку, вопросы преподавания языков в школах, подготовки кадров учителей и научных работников и другие всегда были в центре внимания партийных и правительственных органов республики. Вся культурная общественность республики была привлечена к осуществлению практических и организационных мероприятий по языковому строительству.

На современном казахском национальном литературном языке пишутся и издаются художественные произведения всех жанров и стилей, общественно-политическая, педагогическая, сельскохозяйственная, техническая и иная литература. На нем составляются и публикуются государственные документы, ведется делопроизводство. В результате этого казахский национальный литературный язык стал в лексическом отношении богатым и разносторонним, в грамматическом отношении — значительно усовершенствованным, а в стилистическом отношении — гибким. Как и всякий другой развитый литературный язык, он имеет письменную и устную формы, а также лексические, грамматические, орфографические и орфоэпические нормы.

На развитие и нормализацию современного казахского национального литературного языка на всех этапах его истории оказывали свое влияние сознательные устремления, творческий подход и языковая практика деятелей литературы и культуры. В этой связи следует отметить выдающуюся роль в истории казахского литературного языка и его нормализации общественно-литературной и журналистско-публицистической деятельности таких представителей культуры дореволюционного времени, как И. Алтынсарин, Абай Кунанбаев, М. Сералин, С. Торайгыров, С. Донентаев и др., и послереволюционного времени, таких, как С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Ауэзов, С. Муканов, И. Жансугуров, Г. Мусрепов, Г. Мустафин и многих других мастеров художественного слова, журналистов и ученых.

В советскую эпоху казахский язык, как было отмечено выше, в результате необычайного расширения своих функций, охватывающих все стороны общественной и культурной жизни казахского народа, при наличии необходимых условий для его расцвета, превратился в подлинно национальный литературный язык с широко разветвленными стилями и жанрами. В казахской художественной литературе наряду с традиционно существовавшей поэзией возникли и сформировались все другие виды и жанры, свойственные самой богатой и разносторонней литературе. Многие из этих жанров в дореволюционный период или отсутствовали или находились в зачаточном состоянии. Из них особенное развитие получили про-

заические и драматургические жанры. На этом поприще по мере сил и возможностей поработал каждый казахский советский писатель.

Творчество казахских писателей способствует совершенствованию и нормализации как грамматики и лексики, так и жанровых разновидностей, стилистических особенностей национального литературного языка.

Наряду с этим следует особо подчеркнуть, что на язык и стиль казахских писателей огромное влияние оказала культура великого русского народа и его язык. Так, Мухтар Ауэзов писал: «Плодотворное влияние русской культуры и русского языка сказывается на всей образной системе художественного произведения. Русский язык — наш второй родной язык, и каждый казахский писатель по собственному опыту знает, что русский язык, — если не в отношении словаря, то в отношении построения образа, предложения, играет огромную роль в его творчестве. Мастерство писателя, пишущего на казахском языке, определяется его воспитанием на основе не только казахского, но и русского литературного языка»⁶.

Урегулирование речевых норм тесно связано с развитием и дифференциацией литературного языка в жанрово-стилистическом отношении. В советский период наряду с наивысшим расцветом художественного стиля развивались публицистический и научный стили, отличающиеся друг от друга своим композиционно-синтаксическим оформлением, подбором слов и т. д. Такая стилистическая градация казахского языка происходила на фоне все более нормализующегося нейтрального или нормального стиля, «ярче всего отражающего и выражающего общелитературную языковую норму»⁷. В результате развития нейтрального стиля в последние два десятилетия идет на убыль употребление некоторых дублетных морфологических форм.

Грамматическая нормализация в языке вызывалась разными причинами. Например, в дореволюционном литературном языке, даже в произведениях основоположников письменного литературного языка Абая и Ибрая, параллельно употреблялись формы причастия на *-тұғын* и на *-тын*. Сейчас (в прозе) нормативной считается последняя. Раньше наряду с употреблением союзов *менен* — 'с', 'и' и *дағы* — 'еще', 'и', употреблялись и их усеченные формы *мен*, *да*. Сейчас в прозаических произведениях литературными признаются последние варианты. Аналогично этому сейчас практически преобладает употребление фонетически деформированной формы на *-ғасын* (*барғасын*) вместо ее полного варианта на *ғаннан соң* (*барғаннан соң*). Функцию неопределенной формы глагола в

⁶ Мухтар Ауэзов. Вопросы казахского литературного языка // Дружба народов. 1951. № 6. С. 164.

⁷ Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка // Известия ОЛЯ АН СССР. 1946. Т. 5, вып. 3. С. 226.

дореволюционной казахской литературе и в языке фольклорных произведений выполняли формы имени действия на *-у*, на *-мақ*, на *-ар*, на *-са* (*бару, бармақ* — 'идти', *барарға керек, барса керек* — 'нужно идти'). В современных публицистическом и научном стилях казахского литературного языка неопределенная форма глагола выражается, в основном, формой действия на *-у* (*бару, бару керек*).

Наряду со стабилизацией функций многих словообразовательных аффиксов произошла активизация некоторых из них. Например, *-лық* стал активным аффиксом в образовании прилагательных от новых слов (*социалистік* — 'социалистический', *реалистік* — 'реалистический', *предикаттық* — 'предикативный', *жеті жылдық* — 'семилетний'), в других случаях тот же аффикс получил терминированное значение (*оқулық* — 'учебник', *сұраулық* — 'вопросник', *шаруашылық* — 'хозяйство', *басшылық* — 'руководство').

Весьма продуктивными и нормативными стали многие аффиксы, например: *-ма* (*тансырма* — 'задание', *басқарма* — 'правление', *баспа* — 'издательство', *баяма* — 'красящее'), *-шы* (*жазушы* — 'писатель', *тракторшы* — 'тракторист'), *-қыш* (*ұшқыш* — 'летчик', *мұз жарғыш* — 'ледокол', *азот жинағыш* — 'азотособиратель'), *-ыс* (*жарылыс* — 'взрыв', *жиналыс* — 'собрание', *құрылыс* — 'строй'), *-ым* (*құрылым* — 'структура', *айналым* — 'оборот') и др.

Как в своем оформлении, так и функциях большой регламентации подверглись союзы и послелоги. Например, в дореволюционное время послелоги *хақында*, *хусасында*, *турасында*, *жайында*, *жөнінде*, *туралы* выполняли функцию русских послелогов *о*, *про*. Сейчас нормативными из них остались последние три, особенно *туралы*. Такую же картину представляют параллели в системе союзов: *және*, *һәм*, *уа*, *дағы* (*тағы*) — 'и'; *бірақ*, *ләкин*, *әйткенменен*, *әйтсе де*, *алай да* — 'но' и т. д. Надо заметить, что 20—30 лет тому назад функции многих союзов выполняли целые словосочетания, а сейчас количество аналитических союзов стало значительно меньше (ср. *место солай бола тұрса да* сейчас употребляется слово *бірақ* — 'но', вместо *оның себебі* или *оның үшін* употребляется союз *өйткені* — 'потому что' и т. д.).

Не все повсюду на путях языкового стронтельства ведут к желаемым результатам. Как известно, аббревиатура в советский период стала одним из активных средств словообразования в русском языке. В 20-е и 30-е годы из русского языка в казахский язык, как и во многие другие языки, вошли слова: *колхоз*, *совхоз*, *комсомол*, *МТС*, *ТАСС* и др., причем они воспринимались не как сокращенные, а как целые слова. У нас, в республике, особенно в 40-е и в начале 50-х годов тоже практиковалось сокращение слов, например, *ауатком* — *аудандық атқару комитеті* — 'райсполком'; *ауком* — *аудандық комитет* — 'райком'. Появились и сокращения типа *ССРО* — 'СССР', *СОКП* — 'КПСС', *БЛКЖО* — 'ВЛКСМ', *ОК* — 'ЦК', *СОТА* — 'ТАСС'. Однако на практике, в устной речи, эти

аббревиатуры не прижились, ибо пользоваться ими было нелегко: вначале надо было определить русский эквивалент и расшифровать его, потом эту расшифровку перевести на казахский язык и затем уже образовать сокращенную форму. Поэтому с середины 50-х годов в литературном языке стали использоваться сокращения в русском оформлении: СССР, ВЛКСМ, ЦК, ТАСС, райком и т. д. за исключением единичных случаев ((АКШ—'США')). Таким образом, лишь отдельные сокращения получили свое развитие в системе норм казахского литературного языка.

В советский период очень интенсивно протекал процесс нормализации в области синтаксиса. Этому способствовало много факторов и, прежде всего, бурное развитие художественной прозы и периодической печати. Общественно-политическая литература требует особенно четкого и в то же время строго литературного оформления речи. Учебно-педагогическая и научная литература, как продукт культурной жизни казахского народа послеоктябрьского периода, также содействовала быстрому регламентированию синтаксических норм. Зарождению и узаконению некоторых новых синтаксических средств содействовало всестороннее и интенсивное развитие переводческого дела с русского языка, языка гибкого, сильно развитого. Само собой разумеется, что немаловажную роль в урегулировании тех или иных норм сыграло канонизирование многих правил в грамматиках и учебных пособиях по казахскому языку. Дальнейшему усовершенствованию и дифференциации подверглась система сложного предложения, порядок оформления прямой речи и порядок расположения слов: определилось развитие вводных слов и предложений, появились новые типы обособлений и т. д.

Упорядочение и закрепление стилистико-грамматических норм современного казахского литературного языка нельзя считать процессами окончательно завершенными, хотя они в основном установлены практикой письменной и устной форм речи. Стилистико-грамматическая нормализация продолжается и в настоящее время. Надо полагать, что в дальнейшем те нормы, которые еще окончательно не закреплены, еще более закрепятся в языке, а те, которые практически признаны, разовьются дальше. А при этом будут выявляться и создаваться новые нормы. Большую роль в этом деле сыграет всестороннее развитие всех жанров письменной литературы. Именно эта многосторонняя, содержательная действительность и ее запросы определили в конечном счете объем и состав лексики, а также дифференциацию и употребление ее богатства сообразно специфическим особенностям тех или иных стилей и жанров литературного языка. И архаизмы, и диалектизмы, и профессионализмы, и неологизмы, так же как и многогранная научная терминология, группируясь и дифференцируясь, нашли свою сферу применения и границы употребления в различных стилях и жанрах национального литературного языка.

Для нормализации лексики исключительно большое значение имеет также издание различных словарей. У нас изданы двухтомный толковый словарь, русско-казахский и казахско-русский словари, серия терминологических словарей по отдельным отраслям науки и техники (14 книг), сделана первая попытка создания специальных толковых словарей, например, выпущен двухтомный толковый словарь по биологии (автор Т. Мусакулов). Как известно, в словарях обычно не только фиксируется словарное богатство языка, но и определяется сфера употребления слова.

Лексика и грамматика служат основой литературного языка, а устный и письменный языки являются его формами. Развитие устной и письменной форм казахского литературного языка протекает в тесном взаимодействии. Устная и письменная формы литературного языка наряду с общей основой имеют также и различия, которые составляют, с одной стороны, нормы литературного произношения (орфоэпии), с другой — литературного правописания (орфографии). Произношение и правописание не всегда совпадают, например, в словах *ат, от, эн* и др. произношение и правописание совпадают, но в словах *сөзшең, жұмышшы, есен бе, көлеңке, көбелек* и др. — не совпадают. Они произносятся приблизительно, как *сөвшөң, жұмушшы, есембе, көлөңке, көбөлек*.

Орфоэпические и орфографические нормы казахского литературного языка устанавливались с учетом развития устной и письменной форм языка. Процесс нормализации литературного произношения и правописания в дореволюционный период протекал очень медленно из-за неблагоприятных в этом отношении общественно-исторических условий.

При рассмотрении вопросов развития и установления письменных норм казахского литературного языка мы принимаем во внимание, во-первых, историю казахского письма и правописания, и, во-вторых, процесс развития их в различные периоды.

Известно, что, хотя арабский алфавит и не был приспособлен к особенностям тюркских языков, он служил основой письма «общетюркского» литературного языка «тюрки» (*түркіше*) с его «общими», «едиными» нормами правописания для всех тюркоязычных народов бывшей царской России, представители которой, за исключением чувашей, якутов и некоторых других, писали одинаково, но читали по-своему, адаптируя его применительно к своему родному языку.

Хотя «общетюркское» письмо не отражало полностью структурно-фонетическую систему казахского языка, однако оно использовалось в качестве письменной формы издания отдельных книг, брошюр, газет, посредством него осуществлялась гражданская переписка между грамотными казахами.

Во второй половине XIX в. передовая часть казахской интеллигенции во главе с выдающимся просветителем и педагогом Ибраем Алтынсариним подняла вопрос о замене арабского алфавита рус-

ским; на базе последнего был разработан новый алфавит, но эта прогрессивная инициатива тогда не была осуществлена.

В начале XX в. книг и брошюр на казахском языке издано было значительно больше, чем во второй половине XIX в.: например, были выпущены первый сборник стихов Абая Кунанбаева, роман «Калың мал» Спандиара Кубеева, ряд повестей, рассказов, поэм, стихотворений Мухамеджана Сералина, Султанмахмута Торайгырова, Беймбета Майлина, Сакена Сейфуллина, Сабита Донентаева и др. Дальнейшее развитие получили перевод и публикация на казахском языке отдельных произведений И. А. Крылова, А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Н. В. Гоголя, Л. Н. Толстого, А. П. Чехова и др.; после 1905 г. вышел ряд газет и журнал. Таким образом, в этот период был сделан крупный шаг вперед не только в развитии новой казахской литературы, но и в развитии и нормализации литературного языка.

В 1914 г. были изданы правила правописания казахского языка⁸. Этими правилами впервые в истории казахского литературного языка были определены и изложены в систематизированном виде в 49 статьях-параграфах основы норм казахской орфографии и пунктуации. Свод правил правописания и пунктуации, несмотря на ряд существенных недостатков теоретического и практического характера, все же явился некоторым достижением в истории развития письменной формы казахского литературного языка. Здесь впервые говорилось о назначении букв алфавита, о правилах правописания слов, а также о правилах применения пунктуационных знаков (точки, запятой, двоеточия, точки с запятой, кавычек, скобок, вопросительного и восклицательного знаков) и т. д.

Однако при всех этих достижениях в дореволюционное время не было условий для создания полной нормализации письменной формы литературного языка. Дело в том, что буквенный состав арабского алфавита, как было указано выше, не соответствовал звуковому составу казахского языка. Кроме того, над принципами правописания, сколько бы они ни приближались к народному языку, все же довлела, с одной стороны, «общетюркская традиция», а с другой — татарская норма орфографии, вследствие чего игнорировалась специфичность фонетики казахского языка и фонетические нормы подгонялись под татарские и «общетюркские» нормы. Все это мешало составлению удовлетворительного свода норм правописания, поэтому в нормах письменной формы литературного языка дореволюционной поры было много недостатков⁹. Например, не было определенной последовательности в правописании корня и основы слова: в одном случае написание опиралось на

⁸ Бейсин И. Қазақша дұрыс жазу қағидалары. Қазан, 1914.

⁹ Об этом более подробно см.: Бейсин И. Қазақша дұрыс жазу қағидалары; Қарашева Н. Об орфографических особенностях языка журнала «Лыкан» // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алма-Ата, 1960. Вып. 2.

произношение, в другом—на «общетюркскую» традицию; не было унифицировано правописание аффиксов и др.

Совершенно иными стали условия для нормализации правописания в советское время.

Вопрос о трудности арабского алфавита для массового обучения населения грамоте и его непригодности к казахскому языку поднимался с первых же дней Советской власти. Причем этот вопрос дебатировался не только как очень важный вопрос культуры и культурной революции, но и как один из острых политических вопросов времени. Происходила большая идеологическая борьба, в результате которой в 1924 г. была проведена реформа арабского алфавита применительно к казахскому языку. Эти мероприятия в области развития и нормализации письменной формы литературного языка были для того времени значительным шагом вперед. Однако они не удовлетворяли растущие культурные запросы народа. Казахский народ, как и некоторые другие народы СССР, в 1929 г. перешел на латинизированный алфавит.

В дальнейшем в результате исключительно большого размаха социалистического строительства в нашей стране возникла необходимость сближения и взаимодействия культур народов, населяющих СССР. Унификация системы письменности братских народов явилась одним из важнейших жизненных вопросов. В 1940 г. казахский народ, как и другие братские народы нашей Родины, перешел на новый алфавит на основе русской графики.

Конечно, такая частая смена графических основ письма и соответственно с ней норм правописания до некоторой степени тормозила развитие письменной формы казахского национального литературного языка, особенно в 20-е и 30-е годы, когда казахский алфавит основывался на арабской и латинской графике.

Современный казахский алфавит и орфография оказали очень большую услугу в деле нормализации письменной формы национального литературного языка. В результате двадцатилетней практики были достигнуты крупные успехи в установлении единых национальных норм правописания.

Главным итогом этой большой работы являются ныне действующие кодексы основных орфографических и пунктуационных правил казахского языка¹⁰, а также положительные традиции, сложившиеся в процессе применения этих правил. У нас теперь созданы единые нормы правописания и пунктуации, в которых отразились как особенности, так и перспективы развития казахского национального литературного языка.

Правда, в казахском правописании до сих пор есть еще неразрешенные и спорные вопросы. К ним относятся следующие:

¹⁰ Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері. Алматы, 1957; Қазақ пунктуациясының ережелері. Алматы, 1961.

1) слитное и раздельное написание большой группы сложных слов;

2) правописание определенной группы слов, имеющих по несколько разнозвучащих вариантов;

3) правописание беглых (узких) гласных звуков в определенных позициях некоторой группы слов.

Эти вопросы в нынешней орфографии являются наиболее сложными и спорными. Наряду с ними имеются также и некоторые менее спорные и менее сложные вопросы, требующие унификации, как, например, дифференциация функций букв *қ* и *х*, написание заглавных букв в сложных наименованиях, правописание аффиксов, присоединяемых к аббревиатурам и другие.

Из вопросов пунктуации подлежат уточнению функции тире, кавычек, точки с запятой, скобок и др.

Однако все эти вопросы, хотя и представляют известную трудность и вызывают споры, должны и могут быть урегулированы на основе учета опыта прошлого, нужд сегодняшней практики и завтрашних перспектив.

В этой связи следует сказать, что современный казахский алфавит полностью учитывает как специфические особенности фонетической системы родного языка, так и задачи, вытекающие из требований унификации алфавитов и сближения культур братских народов нашей страны, ибо наше письмо не только обеспечивает общую основу грамотности на казахском и русском языках, но и дает возможность читать литературу братских тюркоязычных народов нашей страны, пользующихся русской графикой.

Нормы произношения современного казахского литературного языка имели и имеют определенную традицию, а нормы правописания часто менялись в зависимости от изменения графических основ письма и принципов орфографии.

Мы хотим обратить внимание лишь на некоторые стороны этой проблемы. Обычно правильным считается произношение, свойственное тому диалекту, который лег в основу литературного языка. Поскольку современный казахский национальный литературный язык сформировался на основе монолитного общенародного языка, а не на основе какого-либо диалекта, то орфоэпические нормы современного казахского литературного языка также были построены на основе практики народной речи, а последняя, как мы отметили, имела длительную традицию. (Допустима, однако, возможность разнохарактерного воздействия тех или иных говоров на формирование в прошлом литературного языка, для чего важна разработка проблем исторической диалектологии.)

Конечно, в зависимости от разных условий процесс нормализации литературного произношения неодинаково протекал в дореволюционный и в послереволюционный периоды. В дореволюционное время массовых школ на родном языке было крайне мало, не было национального театра и кино, не было радио. Единственным и ос-

новным средством сохранения и распространения правильного казахского произношения тогда была живая устная речь. Наиболее характерные ее черты как единые нормы общенародного языка, постепенно унифицируясь, легли в основу норм произношения современного казахского национального литературного языка.

Несмотря на разноречивость в дореволюционных нормах произношения казахского языка, общенародные черты произношения оставались в нем ведущими и преобладающими.

В советское время были созданы все условия для развития и нормализации основ литературного произношения: были открыты массовые национальные школы, где все предметы преподавались на родном языке, созданы национальный театр и другие виды сценического искусства, звуковое кино, распространилась широкая сеть радио, появилось телевидение, получили широкое развитие на родном языке устная пропаганда и агитация среди населения (лекции, доклады, беседы). Все это послужило основой и условиями для унификации и нормализации литературного произношения национального языка.

Несмотря на то, что в современном литературном языке имеются устойчивые традиционные нормы произношения групп слов и словосочетаний, в нем есть и примеры с колеблющимся произношением. Это не только слова, заимствованные из русского и других языков за последнее время, но и слова, вошедшие в казахский язык значительно раньше. Разные варианты произношения таких слов, как, например, *хазыр* и *кэзір*, *гадет* и *эдет*, *самауыр* и *самауырын*, *кіна* и *кінә* и другие, не говоря уже о разном произношении слов типа *фабрика* и *пэбрік*, *газета* (*газет*) и *кэзит* (*кэзет*), *аптека* и *эптек*, *билет* и *белет*, *пионер* и *пьянер*, *бассейн* и *бэссейн* и т. д., подтверждают это положение.

Причины вариантов произношения таких слов, конечно, объяснимы. Однако, прежде всего, нужно рекомендовать, какой из этих вариантов считать литературной нормой. Таких рекомендаций и каких-либо специальных пособий по казахскому литературному произношению, к сожалению, пока еще нет. А они должны быть созданы в ближайшее время, так как для этого сейчас имеются все условия.

Во-первых, в ряде научных исследований по казахскому языку описаны особенности казахских звуков-фонем, закон сингармонизма, определены места ударения, ритмико-мелодические свойства слов и словосочетаний, даны толкование и этимологический анализ ряда корней и производных основ, структурный состав и типы простых и сложных слов, уточнены отличительные признаки сложных слов от простых синтаксических сочетаний слов, определены принципы правописания корней, производных основ и аффиксов, а также принципы слитного и раздельного написания сложных слов и т. д. Это позволило ученым высказать ряд положений и дать комментарии по литературному произношению, которые, несомненно,

послужат необходимым подспорьем для создания специального пособия по казахскому литературному произношению. Для этого необходимо систематизировать и обобщить весь этот собранный богатый материал.

Во-вторых, мы имеем богатый опыт школ, практику театров, радио, телевидения и других культурно-массовых учреждений, связанных с устной пропагандой и агитацией среди населения, которые делали большую работу по распространению лучших традиций народного произношения и унификации единых норм литературного произношения. Несомненно, этот материал должен быть также привлечен для уяснения многих теоретических и практических вопросов казахского литературного произношения.

В-третьих, в республике имеются кадры, а это самое главное, и различные звукозаписывающие и иные аппараты, которые могут быть использованы как в целях записи языкового материала, необходимого для изучения общих и специальных вопросов литературного произношения, так и для проведения экспериментальных работ по частным вопросам орфоэпии.

* * *

Итак, наиболее характерными моментами нормализации казахского национального литературного языка являются следующие:

а) выявление общенародных норм, т. е. типичных общенародных структурных черт лексики, фонетики и грамматики казахского языка;

б) разработка алфавита, соответствующего фонетическому строю языка;

в) установление единых письменных норм языка и составление соответствующих правил правописания (орфографии) с учетом особенностей и перспектив развития литературного языка в условиях содружества братской семьи народов СССР;

г) признание общенародного языка в качестве основы устной формы литературного языка и установление на этой основе единых орфоэпических норм (норм литературного произношения);

д) определение научных основ при разработке терминов для обеспечения нужд хозяйства, имея в виду перспективу дальнейшего развития национального литературного языка с его стилистическими формами, с тем чтобы максимально использовать потенциальные возможности как исконной казахской лексики, так и заимствованной интернациональной и русской лексики;

е) создание разнообразных жанров и стилистических разновидностей литературного языка, и в связи с этим стилистическая дифференциация и нормализация лексических и фонетико-грамматических его форм.

Вопросы развития и нормализации литературного языка тесно связаны с вопросами развития культуры речи. Колебания и разноречие не только в правописании и произношении, но и в словообразовании и словоупотреблении, а также проникновение в литературу-

ный язык просторечных слов выдвигают весьма важные и неотложные задачи дальнейшей нормализации казахского языка, решением которых должны заняться не только научные работники, но и вся общественность республики.

РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ *

Советский общественный и государственный строй создал все условия для небывалого экономического и культурного расцвета и национального возрождения казахского народа. В прошлом отсталый и угнетенный казахский народ после Великой Октябрьской социалистической революции вошел в семью равноправных советских народов, народов — носителей самого лучшего, самого прогрессивного в человечестве.

Осуществление правильной ленинской национальной политики коммунистической партии выразилось в развитии и усовершенствовании казахского литературного языка.

После установления Советской власти в Казахстане были созданы все условия для обогащения, свободного развития и окончательного формирования казахского литературного языка.

До Октябрьской революции казахский народ имел лишь младописьменный литературный язык. Основу его заложили Абай Кунанбаев, Ибрай Алтынсарин и другие представители только что зарождавшейся во второй половине XIX века молодой казахской письменной литературы, наиболее определившейся в начале XX века, после первой российской революции 1905—1907 годов.

Истоками дореволюционной казахской письменной литературы служили, как известно, народно-разговорная речь, богатое устное творчество, также до некоторой степени созданные в предшествующий период письменные литературные традиции, которые сформировались не без влияния языка казахских книжников, «среднеазиатского литературного языка» или «чагатаизмов», литературного татарского языка.

До Октябрьской революции казахи, как и ряд тюркоязычных народов (речь идет о незначительной части населения, знающей арабскую письменность), пользовались письменным, книжным языком, именовавшимся то «чагатайским», то «книжно-татарским». Специфика этого письменного «книжного» языка в том, что он представлял в лексическом отношении пеструю смесь элементов арабского, персидского и тюркских языков. В грамматико-стилистическом отношении он характеризовался труднодоступными, громоздкими конструкциями предложений и словосочетаний, а также

* Статья опубликована в кн. «М. О. Ауэзову» (Сб. статей к его шестидесятилетию. Алма-Ата, 1959. С. 56—69).

целым рядом чужеродных морфологических показателей фонетических явлений. Не были свободны от этих книжно-литературных традиций и собственные произведения казахских книжников (ср. следующие примеры из поэмы «Тахир и Зухра», написанной на казахском языке и изданной в 1894 году: *ғышык* — 'любовь', *ғышықлар* — 'влюбленные', *йол* — 'путь', *һэсрэт* — 'переживание', форма дат. п. *көрмәккә* от *көр* — 'смотреть', *ілән* — в значении союза мен и др.).

Арабский язык был и поныне остался у верующих языком религиозного культа, т. е. церковным. Он не мог служить литературным языком для казахского народа, так как в генетическом, морфологическом и лексическом отношении принадлежит к языкам иной структуры. Таким образом, казахи в дооктябрьский период имели два вида письменной литературы: письменно-книжную литературу, представленную произведениями книжников, общую для ряда тюркоязычных народов, и зарождающуюся новую казахскую письменную литературу, основу которой заложили Абай и Алтынсарин.

Казахский литературный язык на протяжении веков бытовал в устной форме в виде богатейших разнообразных жанров фольклора, передававшихся из уст в уста и бережно хранимых самим народом.

Абай и Алтынсарин, правильно оценив устное творчество и родную разговорную речь и мастерски используя языковые ресурсы народной речи, все же не пошли по проторенному пути фольклора, тем более отказались следовать по стопам казахских «книжников». Абай и Алтынсарин стали родоначальниками новой казахской письменной литературы на стыке XIX и XX веков. Богатое достояние народного разговорного языка и устного творчества они подняли до уровня письменного литературного языка. Они вплотную подошли к общенародному языку, мастерски освоив и обработав его нормы в своих творениях. Прогрессивные устремления этих основоположников новой письменной литературы словно вызвали к жизни демократический (общенародный) характер их языка и стиля.

Молодая казахская письменная литература тогда еще не успела твердо стать на ноги, и, естественно, окончательно не сложился казахский письменно-литературный язык. Но знаменательно то, что творчество грядущего поколения мастеров казахского художественного слова советского времени имело преемственную связь с литературно-языковым наследием, оставленным Абаем и Алтынсариним. Эта связь носит не механический, подражательный, а творческий характер. Коренные социальные изменения, происшедшие после установления Советской власти в Казахстане, исключительно благоприятно отразились на дальнейшей судьбе казахской литературы и литературного языка.

Великий Октябрь изменил жизнь казахского народа во всех

отношениях: казахский народ получил свою советскую государственность, построил развитую экономику, на базе которых пышно расцвела национальная социалистическая культура. Сразу же после установления Советской власти в Казахстане был объявлен всенародный поход против бескультурия, против всего отсталого и обветшавшего, что осталось в наследство от дореволюционного прошлого. В республике организована широкая сеть школ и разнообразных культурно-просветительных учреждений на родном языке. С конца 20-х годов казахская молодежь получила возможность учиться на родном языке в стенах высших учебных заведений, не говоря уже о средних профессиональных учебных заведениях, стало развиваться национальное издательское дело. Все это во всех отношениях благоприятно отразилось на судьбе казахского языка: впервые в его истории он стал подлинно национальным литературным языком.

Процесс формирования казахского литературного языка не был стихийным. Постоянная забота со стороны государства, сознательная целенаправленность, разумная организованность способствовали возрождению национального литературного языка, существование которого немыслимо без создания национальной письменности.

Задолго до Октябрьской революции казахский народ, как известно, пользовался арабским алфавитом. Арабский алфавит является письменностью консонантной: он усложнен консонантизмом (системой разнообразных согласных), а вокализм (система гласных) в нем представлен крайне скупо. Этот алфавит был приспособлен к особенностям арабского языка, где очень бедно представлены гласные фонемы, что совсем не характерно для казахского языка. Несоответствие арабского алфавита звуковому составу казахского языка, сложность его затрудняли овладение грамотой.

Естественно, что на повестке дня встал вопрос о приведении арабской графики в соответствие с фонетическими особенностями казахского языка. Вместе с тем возникла насущная нужда в урегулировании национальной орфографии, основанной на арабском алфавите. В 1924 году в Оренбурге (в то время столица Киргизской, т. е. КазАССР) на орфографической конференции был специально рассмотрен вопрос о реформе этой письменности с учетом особенностей казахского языка. Был внесен ряд существенных уточнений в сторону упрощения передачи специфических гласных фонем казахского языка. В частности, введен апостроф в виде арабского хамзе " для палатализации «твердых» гласных, надстрочный графический знак ' для передачи губных гласных и некоторые другие; исключены из алфавита буквы, не свойственные казахскому языку.

Внесены значительные коррективы и в правила правописания: более четко дифференцировано слитное и раздельное написание слов, официально признано правильным применение дефиса в пар-

ных словах, уточнено употребление основных знаков препинания и др.

Несмотря на положительный характер этой, как и других реформ, арабская письменность не могла отразить в полной мере фонетическое и грамматико-лексическое своеобразие казахского языка и поэтому служила препятствием на пути развития казахского литературного языка. Все явственнее обнаруживались лингвистические, полиграфические и другие технические неудобства арабского алфавита. Необходимы были радикальные, а не паллиативные изменения системы письменности.

Тюркоязычные народы начиная с середины 20-х годов остро поставили вопрос о переходе к латинизированной письменности. Примером служил азербайджанский народ, который в 1926 году первым официально перешел на латинизированный алфавит. Движение за латинизированный алфавит во всех национальных республиках, начатое первоначально в кругу специалистов-филологов, в дальнейшем переросло в движение за общий прогресс культуры.

Казахский народ, как и многие народы Советского Союза, горячо поддержал идею перехода на новую латинизированную письменность: в 1929 г. был узаконен латинизированный алфавит.

Латинизированный алфавит просуществовал с 1929 до 1940 года. На нем велось обучение школьников, печатались казахские газеты, журналы и книги. Латинская графика была в обиходе государственных учреждений и организаций республики и сыграла определенную положительную роль в культурной жизни народов Советского Востока. Латинизированный алфавит облегчил ликвидацию неграмотности населения. Но десятилетнее практическое применение этой системы письменности обнаружило ряд крупных ее дефектов, присущих самой природе этой письменности. Ни частые уточнения, ни значительные изменения латиницы и основанной на ней орфографии не привели к лучшему.

Одним из крупнейших ее недостатков является то, что она не могла передавать советскую интернациональную лексику, шедшую из русского языка. Сама жизнь потребовала внесения неоднократных изменений в графику. Кроме того, изучение двух алфавитов (латинского и русского) являлось определенной преградой в деле повышения грамотности и общего культурного уровня населения. Латинизированный алфавит затруднял сближение культур казахского народа и великого русского народа.

В 1940 году казахский народ с глубоким удовлетворением встретил переход к новому алфавиту на основе русской графики. Пятая сессия Верховного Совета Казахской ССР в том же году узаконила этот переход, имевший важное культурное значение и большой политический смысл. Крупное в истории казахского народа мероприятие сыграло и играет огромную роль в общем прогрессе культуры и науки в республике. Этот государственный акт спо-

собствовал улучшению изучения русского языка — языка межнационального общения народов Советского Союза.

Современный казахский алфавит и орфография на основе русской графики являются национальной системой письменности, где максимально учтены специфические особенности родного языка. Учет национально-языкового своеобразия соблюден и в отношении алфавита, и в отношении орфографии. В казахском алфавите имеется 41 знак против 33 знаков русского алфавита. Увеличение количества знаков (букв) в алфавите идет за счет обозначения специфических фонем казахского языка (ә, ө, ұ, ү, қ, ғ, һ, і, һ). Начертание этих дополнительных графических знаков несколько видоизменяет состав русского алфавита, однако они образованы от соответствующих русских букв. В казахском алфавите отсутствуют диграмы (двухбуквенные обозначения), что выгодно отличает его от некоторых алфавитов тюркоязычных народов, где одна фонема передается путем сочетания двух букв или же вовсе не имеет графического адекватата. Таким образом, действующий казахский алфавит отличается своей стройностью, каждая фонема в нем имеет цельный единый графический знак, что соответствует одному из основных требований рациональной алфавитной письменности.

Многолетняя практика применения этого алфавита показала его жизненность и большое преимущество перед другими алфавитами (в том числе перед латиницей).

До 1957 года буквы, выражающие специфические для казахского языка фонемы, были расположены в конце всех букв алфавита. Подобная практика значительно затрудняла употребление в алфавитном порядке, например, фамилий лиц, а также других алфавитных расположений в переводе с русского на казахский язык и наоборот. Кроме того, подобное расположение букв нарушало принцип, что любой национальный алфавит должен носить единый и цельный характер и заключать в себе общенациональное своеобразие, не предпочитая одни звуки-буквы другим.

Учитывая эти и другие обстоятельства (нельзя было не учесть и того, что большинство народов, пользующихся письменностью на основе русской графики, внесло в этом отношении соответствующие изменения в свой алфавит), в 1957 году Указ Президиума Верховного Совета Казахской ССР закрепил расположение специфических букв (ә, ө, ұ, ү, қ, ғ, һ, һ, і) соответственно после тех основных графем, на основе которых они образованы (ө после о, қ после к и т. д.). В 1957 году тем же Указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР произведены некоторые уточнения в орфографических нормах казахского литературного языка, в основу которых положен морфолого-фонетический принцип. Как показала практика, этот принцип также вполне себя оправдывает и удовлетворяет основным требованиям правописания слов современного казахского литературного языка.

В ходе языкового строительства выявились отдельные неточности в некоторых правилах и были установлены случаи, не учтенные сводом орфографических правил 1940 года. В частности, унифицированы правила, связанные с буквосочетанием *ый*. В целях единообразия написания слов и рационализации орфографии решено писать во всех случаях (за редким исключением) одинарную букву (монограмму) и вместо удвоенной буквы (диграммы) *ый*, например, вместо *қыйын*, *оқыйды* теперь пишется *қыын*, *оқиды*. Некоторые уточнения коснулись и других пунктов казахской орфографии (о слитном и раздельном правописании слов, о нормах прибавления казахских аффиксов к интернациональным словам и др.).

Говоря о казахском алфавите и орфографии, смело можно утверждать, что новая, на основе русской графики, система письменности служила важным рычагом в процессе дальнейшего совершенствования и окончательного формирования казахского литературного языка, характер направления и пути развития которого обусловлены еще многими другими решающими факторами.

Советский общественный и государственный строй ознаменовался привлечением к новой жизни многомиллионных масс. Эта небывалая в истории народов особенность диктовала необходимость широкого, все нарастающего развития экономики, культуры каждого народа. Последнее обстоятельство, в свою очередь, предопределило широкий масштаб развития языка вообще, литературного языка в частности.

За советский период казахский литературный язык окончательно сформировался: он стал в стилистическом отношении гибким, в лексическом—богатым, в грамматическом—несравненно усовершенствованным. Известно, что литературный язык (речь идет о родном литературном) есть высшая форма общенародного языка. Общенародный характер казахского литературного языка наилучшим образом проявился именно за советское время. Этому этапу его развития свойственно широкое и активное использование всех сторон языковых явлений. В общий процесс формирования литературного языка вовлечены все, так сказать, внешние и внутренние ресурсы национального языка. Небывалый размах этого процесса за годы Советской власти позволил придать большую общественно-языковую значимость и нормам устно-разговорной речи, и нормам языка изустно бытовавшей народной литературы, и нормам дореволюционного младописьменного литературного языка.

Приведение в активное движение этих составных частей и важных источников литературного языка носит созидательно-творческий характер. Здесь надо усмотреть одну из главных особенностей (если не самую главную) процесса формирования литературного языка. Важную роль в литературно-языковом процессе играли мастера художественного слова. Не пассивно-созерцательный, а активно-творческий подход советских писателей был решаю-

щим фактором в становлении и дальнейшем всестороннем развитии литературного языка. Исключительно велико значение казахских писателей и поэтов в этом исторической важности деле. Вместе с народом—творцом и носителем языка—они бережно и заботливо охраняют, совершенствуют столь могучую культурную ценность, как литературный язык.

В этом отношении многое сделали С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Ауэзов, С. Муқанов, И. Джансугуров, Г. Мусрепов, Г. Мустафин и многие другие казахские писатели.

Истинный мастер слова не может ограничиться готовым языковым штампом, традиционным фольклорным стилем. Художественно отображая духовный мир человека, он отбирает из языкового достояния народа наиболее доходчивые слова и словосочетания, иногда подвергает их переосмыслению. Эти переосмысления слов встречаются и в основной, и в производной их форме.

Писатель или поэт творчески вторгается в самую гущу общенародного языка — этого «первозлемента» художественной литературы, поэтому вполне естественно, что произведения одного автора отличаются от произведений других авторов по своей манере построения предложения, по своему пониманию семантических нюансов, стилистических функций слов и фразеологических оборотов, по использованию традиционно отработанных сравнений, эпитетов и многих языковых «атрибутов», характерных для устного творчества и разговорной речевой культуры.

Свою лепту в обогащение литературного языка внесли и народные акыны, которые по поэтическому языку стояли ближе к традициям устного творчества. Однако это не значит, будто по своему языку современные акыны — это «чистые» представители фольклора. С такой постановкой нельзя согласиться уже потому, что многие из них — одни в большей степени, другие в меньшей — испытывали влияние письменной литературы советского периода. Даже акыны-импровизаторы, изустно сочиняющие свои произведения, в языковом отношении не всегда придерживались готового трафарета фольклора.

Характерным примером служат произведения Джамбула Джабаева, Нурпеиса Байганина, Исы Байзакова. Если внимательно присмотреться к их творчеству, то нетрудно убедиться в том, что не все их стихотворения носят фольклорный характер. Целый ряд фактов говорит о языковой общности произведений народных акынов, с одной стороны, писателей — представителей письменной литературы — с другой.

Ясно, что не следует ставить знака равенства между этими двумя группами мастеров художественного слова по той простой причине, что акыны склонны в значительной мере прибегать к старым формам народной поэзии (не потому ли они и именуются народными акынами?). Такого рода тяготения к фольклору мы не имеем у представителей письменной литературы, хотя влияние народной

поэзии не может не сказываться на творчестве казахских советских поэтов.

Казахский литературный язык, как уже упоминалось выше, бытовал задолго до Октябрьской революции в устной форме. Становление и развитие казахской народности способствовали созданию норм общенародного языка, которые отразились в казахском устном литературном языке: т. е. в языке эпоса, сказок, пословиц, поговорок и других жанров казахского фольклора. Редко обнаруживаются в языке казахского устного творчества отдельные лексико-грамматические, фонетические отклонения от норм общенародного казахского языка.

Эти особенности, вытекающие из соотношения общенародного и устно-литературного языков, помогают уяснить вопрос о взаимосвязи литературного языка с диалектами (говорами) внутри казахского языка. Можно считать, что имеющиеся в современном казахском языке диалектные различия не представляют собою резко выраженного характера, как в других тюркских языках. Но, безусловно, налицо наличие мелких говоров, с присущими им более или менее системными лексико-фонетическими и грамматическими особенностями. Часть лексических особенностей определенного говора служит не столько диалектальным показателем, сколько является словарным своеобразием, продиктованным экономическими, бытовыми условиями той местности, где живут носители говора.

Возможно, что существовавшие в давние времена племенные, а потом крупные территориальные диалекты претерпели настолько сильное изменение и нивелировку под воздействием выработанных норм общенародного языка, что в настоящее время о них можно говорить лишь как о пережиточных диалектных явлениях.

Задолго до зарождения казахской письменной литературы диалектные различия потеряли свой вес и были перемолоты общенародным языком, в силу чего не может быть никакой речи об однодиалектной основе литературного языка. Поэтому бесспорным остается положение о том, что все представители письменной литературы, начиная с Алтынсарина, Абая и кончая молодыми писателями наших дней, писали и пишут на общенародном казахском языке. Иначе говоря, беспредметен всякий разговор об опорном диалекте (однодиалектной основе) казахского литературного языка.

Первоначально, в зарождении младописьменного литературного языка, как и в процессе сложения устно-литературного языка, принимал участие не один диалект, а ряд территориальных диалектов.

В окончательном формировании казахского литературного языка заметную роль сыграли все слои общества, первым долгом казахская интеллигенция: писатели (о главенствующей роли которых говорилось выше), работники науки, журналисты, учителя и др. Рожденное советской действительностью жанровое многообразие казахской литературы (романы, повести, очерки, драма и др.)

широко раздвинуло границы казахского литературного языка. Казахское печатное слово (разветвленная сеть периодической печати, множество оригинальной учебной, научной, научно-популярной и публицистической литературы, большой арсенал переводной литературы) способствовало дальнейшему расцвету литературного языка. Печатное слово на родном языке сказало благотворное воздействие не только на лексическое обогащение, но и на выработку синтаксико-стилистических, интонационно-фонетических норм литературного языка.

В советское время в словарный состав языка вошли десятки тысяч терминов по разнообразным отраслям знаний: с одной стороны, пополнение шло за счет заимствований из русского языка интернациональной лексики (слова типа: республика, пролетариат, коммунизм, социализм, комиссия, комитет, идеология и многие другие), а с другой — и за счет расширения потенциальных возможностей самого родного языка (слова типа: *бесжылдық* — 'пятiletка', *баспасөз* — 'печать', *дақыл* — 'техническая культура', *өнеркәсіп* — 'промышленность' и т. п.). При этом немаловажную роль сыграли словообразование и формообразование. Многочисленные словообразующие аффиксы казахского языка как бы получили вторую жизнь в общем речетворческом процессе. Достаточно сослаться на то, что аффикс *-лық* (со всеми фонетическими его вариантами), ранее употреблявшийся в обыденных нетерминированных функциях, в настоящее время широко применяется в терминологической практике.

Необходимость развернутой постановки терминотворчества побудила искать и применять разные способы и пути обогащения лексического инвентаря языка, в том числе переосмысления слов (например, *құн* — 'стоимость', *еңбек* — 'труд', *күрес* — 'борьба', *жарыс* — 'соревнование' и т. д.). Поэтому вполне резонно утверждать, что богатство языка измеряется не одним только количеством наличных в нем слов, но и разнообразием вложенных в слово основных и переносных значений и их оттенков.

Общезвестна историческая роль русского языка в обогащении и совершенствовании любого национального литературного языка народов Советского Союза. Великий Октябрь счастливым образом изменил отношение народов Советского Союза к русскому языку, как и русского народа к национальным языкам. Русский язык, один из самых распространенных языков мира, является языком межнационального общения народов нашей страны, источником культуры и цивилизации, науки и техники. Переводы с русского языка на казахский составляют добрую половину всей издательской продукции республики. Совершенно ясно, что процесс перевода сопровождается принятием ранее отсутствовавших терминов, устойчивых сочетаний слов, целым рядом новых синтаксических оборотов и стилистических новшеств, направленных на улучшение и совершенствование национального литературного языка.

Благотворное влияние русского языка на казахский литературный язык многогранно. Под его воздействием в лучшую сторону изменились некоторые орфографические нормы литературного языка. В частности, необходимо указать на то, что акцентуация интернациональных терминов и русских слов — советизмов, вошедших в казахский язык, сохранилась в основном в том виде, в каком она употребляется в русском языке.

В принципе изменились в отличие от дореволюционной практики пути освоения заимствованных слов из русского языка.

В современном казахском литературном языке под влиянием русского языка наметилась тенденция к некоторым изменениям в слоговом строении заимствованных слов. До революции русские слова целиком и полностью претерпевали фонетическую деформацию (опускались некоторые звуки заимствованного слова, прибавлялись то к началу, то к середине, то к его концу новые звуки, происходила палатализация или веляризация в масштабе целого слова, губные звуки заменялись негубными, сохранялось ударение на конце слова).

Прямое отношение к терминологии имеет вопрос об аббревиатуре (о сложно-сокращенных словах), т. е. об усеченных наименованиях учреждений, организаций и стран. Принципы их принятия едины: сохранены в основном русские формы сокращений. Это одинаково касается как «историзмов» (Совнарком, ЧК, ВСНХ), так и современных аббревиатур (СССР, КПСС, ТАСС).

Органическая взаимосвязь казахского языка с русским, живое общение их носителей в условиях социалистической действительности — дружбы народов, интернационализма, советского патриотизма, полной добровольности изучения русского языка — создали условия для двуязычия казахского молодого поколения. Русский язык для большинства казахской молодежи стал вторым родным языком.

Наиболее ощутимы изменения в лексике и синтаксических конструкциях. В меньшей степени произошли фонетические, морфологические изменения. Лексико-фразеологическое обогащение проявилось не только в терминотворчестве, в образовании новых фразеологических сращений, фразеологических единств и фразеологических сочетаний, но и в том, что изменились лексические значения слов, появились новые переносные их оттенки, расширились стилистические функции слов и фразеологических единиц, образовались новые лексические единицы путем аффиксации и словосложения слов, введены из лексического фонда в активный оборот архаизмы, главным образом, в стилистическом их использовании.

Синтаксис получил свое развитие, особенно за счет разнообразных типов сложноподчиненного предложения, образования форм косвенной речи, стилистической отточенности, порядка слов и усовершенствования грамматических способов и ряда других синтак-

сических явлений. В усложнении синтаксического строя главную роль играла казахская художественная проза.

Фонетическая система современного казахского языка требовала закрепления норм литературного произношения. Развитая сценическая речь, выступления по радио, речь ораторов на собраниях, сессиях и совещаниях, лекции большой армии пропагандистов и казахских ученых на родном языке, а также зазвучавшая полным голосом родная речь в школе послужили толчком к выработке орфоэпических и орфографических норм литературного языка.

В тесной связи с другими структурными элементами языка частичный сдвиг наблюдается и в морфологии. Он характеризуется не столько каким-то качественным изменением грамматических категорий, сколько «активизацией» множества морфологических показателей в общей цепи письменной и устной литературной речи. В качестве примера можно привести частое употребление формы местного падежа в значении сказуемого (*өскелең өміріміз гүлденуде* — в расцвете сил наша прекрасная жизнь; *халық шаруашылығы жылдан жылға дамуда* — народное хозяйство развивается из года в год), разветвленные морфологические, синтаксические и другие способы словообразования (*субъективтік идеализм, социалистік революция, шекара, халықаралық* и т. п.).

Одним из достижений советской эпохи является то, что родной язык впервые за свою историю стал языком письменно-национальным. Постановления партии и правительства пишутся и доводятся до широкого круга казахских трудящихся на казахском языке; сессии Верховного Совета Казахской ССР, республиканские совещания по важнейшим вопросам экономики и культуры проходят параллельно на двух (казахском и русском) языках; в областях и районах, где компактно представлено казахское население, делопроизводство ведется на казахском языке.

Итак, казахский литературный язык, вбирая в себя все нужное и полезное из арсенала народно-разговорной речи, в том числе из диалектальных явлений, играет организующую и доминирующую роль в общении носителей и создателей языка, т. е. народа. По мере роста культурного уровня населения исчезают моменты языкового расхождения, уступая свое место общим между ними чертам, поэтому диалектальные различия внутри языка всемерно нивелируются, и в конечном итоге они будут сведены на нет.

Казахское языкознание, по существу, зародилось в советское время. Оно является, в полном смысле этого слова, детищем Великого Октября. Достижения казахского языкознания нашли свое выражение: в создании национальной письменности; в написании учебников, научно-популярной и методической литературы по казахскому языку; в составлении двуязычных, терминологических, орфографических и других словарей; в научно-теоретической разработке узловых вопросов грамматики, фонетики, фразеологии и

лексикки родного языка в экспедиционном и стационарном изучении вопросов диалектологии и истории казахского языка; в школьном и вузовском преподавании курса казахского языка.

В республике выросли высококвалифицированные специалисты — лингвисты с учеными степенями доктора и кандидата филологических наук. Большая армия учителей и преподавателей ведет преподавание казахского языка в начальной, средней и высшей школах республики.

Теоретический интерес к казахскому языку проявляют многие языковеды далеко за пределами нашей республики. Важные заслуги в подготовке кадров лингвистов из коренного населения, а также в научном изучении ряда проблем казахского языка принадлежат русским ученым.

III. ЛЕКСИКА ЖӘНЕ ФРАЗЕОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ ВОПРОСЫ ЛЕКСИКИ И ФРАЗЕОЛОГИИ

О НЕКОТОРЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ *

В тюркологии, в частности в казахском языкознании, проблема фразеологических единиц все еще остается совершенно неразработанной. Применительно к лексике и фразеологии казахского языка, как и других тюркских языков, мы можем говорить не столько о теоретическо-лексикологических, сколько о практическо-лексикографических работах. Иначе говоря, разнообразные фразеологические группы были не столько объектом самостоятельного исследования, сколько лишь материалом для иллюстрации словарной статьи, и то от случая к случаю. Так, например, в словарях казахско-русском и русско-казахском (как ранних, так и поздних) или в «Опыте словаря тюркских наречий» В. В. Радлова (1893—1911 гг., Петербург), «Сравнительном словаре турецко-татарских наречий» Л. Будагова (1871 г., Петербург) редко встречаются идиоматические выражения и другие устойчивые сочетания слов.

Отсутствие исследовательской работы и даже сбора фактического материала в этой области затрудняет построение систематизированного научного курса казахского языка. Отсюда возникла необходимость подобной работы и составления первым долгом фразеологического словаря казахского языка.

Известно, что разнообразные устойчивые сочетания слов представляют собою богатые выразительные средства языка и высоко ценятся народом. Казахи, как и другие народы, постоянно прибегают как в разговорной, так и в литературной речи к этим доходчивым, изящным средствам. В народной речи богато представлена масса афоризмов, пословиц и поговорок, идиоматических оборотов и других фразеологических единиц, ярко передающих мысль, сильно действующих на слушателя. Эти фразеологизмы занимают в словарном составе казахского языка значительное место.

Изучение казахской фразеологии представляет собою одну из неотложных задач, вытекающих из необходимости всестороннего

* Статья опубликована в «Известиях АН КазССР» (Серия филол. и искусствоведения. 1954. Вып. 1—2. С. 6—27).

исследования фактов народного языка как общественного явления.

Автор данных строк на базе накопленного значительного фактического материала решил поделиться своими соображениями о некоторых закономерностях этой лексико-семантической категории.

Прежде всего следует оговориться, что в данной статье казахская фразеология берется в узком ее понимании, т. е. берется определенный конкретный круг устойчивых сочетаний (идиоматические выражения; неидиоматические, но устойчивые фразеологические группы слов) в беглом сопоставлении с такими устойчивыми сочетаниями слов, как пословицы и поговорки.

Иные разнообразные фразеологические сочетания или фразеологизмы (в том числе пословицы и поговорки) являются темой самостоятельного исследования, ибо они имеют свои языковые особенности, характеризующие их в отличие от фразеологии, взятой в узком ее понимании¹.

Пословицы и поговорки, в частности, отличаются от идиоматических оборотов своим смысловым содержанием и нередко своим оформлением, т. е. своими семантическими и часто грамматическими закономерностями. Поэтому они, несмотря на некоторые моменты схождения с идиомами, составляют самостоятельные высказывания, которым свойственны особые лексико-семантические, грамматико-стилистические черты.

Смысловое своеобразие идиомы заключается в том, что она выступает в речи в цельном виде, часто сближается со словом. Другая ее особенность, как известно, сводится к тому, что «значения идиомы» не выводятся непосредственно из значений составляющих ее компонентов — слов. Несмотря на наличие в составе идиомы нескольких слов-компонентов, она характеризуется смысловым единством или фразеологическим сращением. Идиомы типа *жаны түршігу* — 'страшиться', 'удивляться', 'возмущаться'; *жанын шүберекке тую* — 'находиться в опасности' или *...түйді* — 'жизнь его висела на волоске'; *ит терісін басына қаптады* — букв.: 'собачью кожу надели на его голову', т. е. 'оскорбили' (русские эквиваленты: 'разругали на все корки', 'навешали всех собак на него'); *ауыз жала-су* — 'якшаться'; *сыр суы сирағынан* или *сыр суы жулығынан* — 'нипочем' (русский адекват: 'море по колено'); *жұлдызы қарсы болу* — 'враждовать'; *санын соғу* или *бармағын тістеу* — смысло-

¹ Особого внимания заслуживает и требует специальной разработки вопрос о фразеологических группах, образованных в послеоктябрьский период под благотворным влиянием русского языка, значительную часть которых составляют лингвистические «кальки» типа: *балық та емес, ет те емес* — 'ни рыба, ни мясо'; *құ-дағымы, асып-тастың, билеймін деп, шалыс бастың* — 'шалишь, кума, не с той ноги плясать пошла'. Под непосредственным влиянием русского языка современный казахский язык пополнился и многочисленными устойчивыми наименованиями организаций и учреждений (*Ленин комсомолы, Орталық Комитет, бесжылдық жоспар, Жоғарғы Совет Президиумы, Социалистік Еңбек Ері, Совет Одағының Маршалы* и многие другие).

вой перевод: 'сожалеть', 'горько сожалеть' в лексико-семантическом отношении уподобляются отдельному слову.

Но уподобление еще не есть полное тождество. Было бы неправильным ставить знак равенства между идиомой и отдельно взятым словом, так как они неравнозначны между собою по своему внешнему оформлению. Прав акад. В. В. Виноградов, который пишет: «Область синтаксического словообразования незаконно расширялась некоторыми нашими грамматистами... К таким синтаксически организованным словам относятся выражения: *душистый горошек*, *железная дорога* и т. п. В этом случае структурно-грамматический принцип целиком приносится в жертву принципу семантическому. Ведь с грамматической точки зрения ни выражения *железная дорога*, *мелкая сошка*, ни идиома *втирать очки* и другие подобные не могут быть признаны словами...»². Примеры казахского языка, как и русского, говорят о том, что подобные выражения по своему грамматическому оформлению никак не отличаются от сочетания слов других типов.

В морфолого-синтаксическом отношении казахские фразеологические единицы, как и русские, не равнозначны отдельным словам. Следовательно, о сближении определенной фразеологической единицы (в том числе идиомы) со словом можно говорить лишь с оговоркой, условно.

При полном учете этого обстоятельства нетрудно выявить особенности идиом, отличающие их от пословиц, поговорок и других фразеологических единиц. Эти отличительные черты вкратце могут быть сформулированы следующим образом: а) идиома представляет собою такую фразеологическую единицу, в которой составные ее элементы органически слиты воедино и выражают относительно цельное значение, не вытекающее непосредственно из семантики ее компонентов; б) значительная часть идиом в структурно-грамматическом отношении является двух-трехэлементными выражениями, формально не отличающимися от свободных сочетаний слов; в) идиома, как и ряд других фразеологических единиц, в отличие от пословиц и поговорок, имеет тенденцию к единству в акцентуационном отношении: за редчайшим исключением идиома подчинена одному фразовому или ритмическому ударению.

Пословицы и поговорки могут отличаться от идиом по своей грамматической функции, так как в рамках одной пословицы или поговорки мы можем различать порою несколько членов предложения. Следует отметить, что смысловое содержание того или иного фразеологизма далеко не индифферентно к своему внешнему оформлению. Разнообразные фразеологические единицы, в частности идиомы, с одной стороны, пословицы и поговорки — с другой, отличаются между собой по своему смысловому содержанию

² Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Вопросы теории и истории языка... М., 1952. С. 141.

и своему языковому оформлению. Как известно, поговорки и пословицы носят подчеркнuto нравоучительный (дидактический) характер, чего нельзя сказать в отношении идиоматических оборотов. В связи со смысловым и стилистическим своеобразием пословицы и поговорки могут в синтаксическом отношении обрастать не только членами предложения, но и самими предложениями и представлять собою сложный оборот (сложное предложение). Как бы пословицы и поговорки ни употреблялись в переносном значении, их компоненты — слова — не могут лишаться своего основного лексического значения в той степени, в какой оно теряется в идиомах.

Эти особенности обуславливают своеобразное пользование идиом в процессе языкового общения. Конечно, нельзя изображать дело таким образом, будто вышеуказанные особенности непоколебимы во всех случаях: в зависимости от конкретного стилистического использования того или иного оборота в определенном контексте один из указанных (обычно из последних двух) признаков может отсутствовать.

Но лексико-семантическое своеобразие, как это подсказывается наличным фактическим материалом, является относительно постоянным, дифференцирующим это лексико-семантическое напластование от других фразеологизмов. Идиома *қас пен көздің арасында* — 'мигом', 'моментально' в акцентуационном отношении разделяется на две ритмические группы: а) *қас пен көздің*, б) *арасында* или а) *қас пен*, б) *көздің арасында*. То же самое надо сказать об идиоматических сочетаниях, составные части которых образуют своеобразный лексико-грамматический параллелизм. В идиоматическом сочетании *сүтпен еніп, сүйекке сіңген* — 'впитано с молоком матери', несмотря на цельность значения ('укорениться'), налицо два параллельно сосуществующих компонента: а) *сүтпен еніп*, б) *сүйекке сіңген*. Сходная грамматическая форма двух ведущих компонентов, внутри каждого из которых наличествуют также составные части, цементирует воедино в смысловом отношении данное сочетание слов, сохраняя за каждой из параллельных групп акцентуационно-ритмическую самостоятельность.

Что касается количества составных элементов идиомы, то следует подчеркнуть ограниченный (в сопоставлении с пословицами и поговорками) состав входящих в нее компонентов. Как уже нами сказано, ее компоненты в большинстве случаев не превышают трех, если не учитывать фразеологические параллели типа *сүтпен еніп, сүйекке сіңіп*.

Сочетания, подобные следующим: *тонның ішкі бауындай* — 'интимность', 'близость'; *ауыз жаласу* — 'находиться в близкой связи'; *бос белбеу* — 'растяпа'; *ашық ауыз* — 'ротозей'; *ашық қол* — 'щедрый'; *жұлдызы қарсы* — 'враждебный'; *санын соғып қалу* или *бармағын тістеу* — 'сожалеть', 'горько сожалеть'; *салы суға кету* — 'расстроиться', 'огорчиться', являются самыми типичными в казах-

ском языке. Указанные сочетания состоят из двух или трех компонентов, что не всегда наблюдается в пословицах и поговорках. Поговорка по своему внешнему оформлению (в частности, по количеству своих составных элементов) относительно ближе стоит к идиоматическому сочетанию, нежели пословица. Эта особенность поговорки, по всей вероятности, связана со смысловой ее стороной. Поговорка, по мнению некоторых исследователей, лишь намекает на определенное понятие, а пословица выражает это определенное понятие. Не случайно у русского народа имеется меткое выражение: 'поговорка — цветочек, пословица — ягодка'.

Таким образом, пословицы и поговорки имеют свои отличительные черты, благодаря которым они выделяются из общей массы фразеологизмов. Общность пословиц и поговорок с другими фразеологическими единицами (в том числе и с идиомами) проявляется главным образом в устойчивости их компонентов. Перемещение компонентов недопустимо, что является характерным для всех фразеологических групп. Показательно, что пословицы и поговорки используются в неизменном виде как в синтаксическом, так и морфологическом отношении. А для именно-глагольных форм других устойчивых сочетаний слов в казахском языке вполне допустимо словоизменение. В зависимости от контекста слова могут подвергаться морфологическому изменению, т. е. к ним могут прибавляться те или иные глагольные, притяжательные и другие словоизменяемые аффиксы.

Так, например, именно-глагольные идиоматические выражения *беті қайтып қалды* — 'у него охота отбита'; *жүрек жалғап алды* — 'червячка заморил' могут быть поставлены соответственно в другие формы притяжательных и глагольных аффиксов (*бетім қайтып қалды*, *жүрек жалғап алдық* и т. д.). Пословицы и поговорки в именно-глагольных формах типа *көп білсең, де, көптен артық білмейсің* — 'знать можешь многое, но не лучше многих'; *жаман туганың болғанша, жақсы жолдасың болсын* — 'лучше иметь хороших товарищей, чем плохих родственников' ввиду специфического синтаксическо-стилистического их использования (в частности, через посредство глагола *де*) употребляются в речи в неизменном, как штамп, виде.

В казахском языке, как и в любом другом, богато представлены неидиоматические фразеологизмы, также устойчивые по грамматическому оформлению и смысловому содержанию. В отличие от идиома значение этих фразеологизмов вытекает непосредственно из составных их элементов, но по грамматическому оформлению они, как и другие фразеологические единицы, характеризуются своей устойчивостью. Выражения *қолаң шаш* — 'густые длинные волосы', *ну тоғай* — 'дремучий лес', *сүттен ақ, судан таза* — букв.: 'белее молока, прозрачнее воды', т. е. человек абсолютно невинный; *мұршасы құру* — 'выбиться из сил', *асқар тау* — 'высокая гора', *көздің қарашығындай* — 'как зеница ока', *ол — әкесінің*

(бас) *терісін сойып қаптағандай* или другой вариант — эллиптическое выражение *ол — әкесінің терісін қаптағандай* — 'он вылитый отец', 'он копия своего отца' и многие им подобные отличаются устойчивостью месторасположения своих компонентов.

Иногда один из компонентов этого рода фразеологизмов употребляется только в данном сочетании: *ну* употребительно в сочетании с *тоғай* и относительно редко может сочетаться со словами *думан, қарағай (ну думан, ну қарағай)*. Этого рода слова, употребляющиеся только в данном сочетании, весьма ограничены в лексико-грамматическом отношении. Подобная ограниченность создает устойчивость того или иного сочетания слов. В силу этого своеобразия определенное фразеологическое сочетание может приобрести устойчивое цельное значение, ибо налицо затемнение значения одного из компонентов.

При наличии формы «определение — определяемое» обычно заметно значение первого компонента, т. е. определения. Ср.: *қыпша бел* — 'тонкая талия', *сұмбіл шаш* — 'красивые волосы' и другие, где слова-определители *қыпша, сұмбіл* редко могут сочетаться с другими словами (можно сказать *сұмбіл қас* — 'красивая бровь', *сұмбіл қанат* — 'красивые крылья', но нельзя, например, сказать *сұмбіл қол, сұмбіл саусақ*).

Следует отметить, что многообразные фразеологические группы (в том числе свободные сочетания) в казахском языке в зависимости от конкретного их употребления нередко могут переплетаться друг с другом, обращаться друг в друга. Например, *ат үсті қарау* в сочетании *жоқты ат үсті жүріп қараумен болдық* — 'утеряное мы разыскивали верхом на лошади' является сочетанием свободным; *ат үсті қарау* в сочетании *бұл мәселеге ат үсті қарауға болмайды* — 'к этому вопросу нельзя относиться легкомысленно, поверхностно' (ср.: русское 'с высоты птичьего полета') является несвободным устойчивым сочетанием. То же самое надо сказать об оборотах *бармағын тістеу*. Прямое значение 'укусить палец', переносное значение 'горько сожалеть', 'кусать локти'; *мұзға отырып қалу, сақал сипап қалу* соответственно прямые значения 'сесть на лед', 'остаться, поглаживая бороду', переносные значения в адекватном переводе на русский язык: 'сесть в калошу', 'остаться на бабах'.

Свободное сочетание не всегда имеет экспрессивные значения. Каждый член данного сочетания, свободно сочетаясь с любым другим словом, может образовать разнообразные лексико-грамматические формы. Иначе говоря, при свободном сочетании слово как бы освобождается от ограниченного его использования в речи: слово, вступая во взаимоотношения со множеством других слов, становится воспроизводимым и вновь организуемым в лексико-семантическом и грамматическом плане.

В устойчивых сочетаниях мы не имеем этой «свободы действия»: лексико-грамматическая сфера слова находится в зависимом поло-

жении от «индивидуально» организуемого сочетания. Это «индивидуально» организуемое сочетание представляет собою своего рода лексико-грамматический «трафарет», имеющий в данной, а не в иной форме определенное семантически-стилистическое назначение. Нельзя при этом пальму первенства отдавать семантически-стилистической стороне устойчивого сочетания в ущерб его грамматической форме и фонетическому звучанию: все эти стороны находятся во взаимосвязи, немислимо существование одной без наличия другой.

Общественно организованный коллектив, т. е. народ — носитель языка, на базе реальной действительности вырабатывает те или иные фразеологизмы (устойчивые сочетания слов), придавая им определенное значение с твердо установившимся порядком слов с их формально грамматическими показателями, которые обуславливаются структурной особенностью конкретного языка. Это не значит, что фразеологизмы должны быть причислены к основному словарному фонду или неосновному: все без исключения они могут быть объяснены грамматическими правилами, контекстуальной ситуацией речи.

Разнообразные фразеологизмы казахского языка, возникая на базе слов общего словарного фонда, приобретают различные оттенки в своем употреблении и тем самым обогащают общенародный язык. Принадлежность слов-компонентов фразы к основному словарному фонду не должна служить поводом к прямолинейному решению вопросов о том, куда отнести устойчиво-фразеологические обороты: к основному словарному фонду или словарному составу. Данный вопрос должен решаться дифференцированно в зависимости от частоты и жизненной важности употребления, общенародного характера и т. д. того или иного фразеологического оборота. Если исходить из того, что данный оборот, являясь цельной единицей, выступает в речи в своеобразной лексико-семантической функции, т. е. употребляется в своеобразной стилистической окраске, то не может быть спора об отнесении устойчиво-фразеологических оборотов к словарному составу. Это не означает отрыва переносного значения слова от его основного.

По данному спорному вопросу мы высказываемся за то, что слова, включаемые в основной словарный фонд по своему основному значению, могут быть причислены к нему, как утверждает акад. В. В. Виноградов, и по своим переносным значениям, по специфическому употреблению. Но в целом фразеологический оборот, как нам кажется, несмотря на наличие в нем слов основного словарного фонда, в силу специфического его употребления в речи находится (за некоторым исключением) за пределами основного словарного фонда. Отличие морфологического и синтаксико-морфологического словообразования от словообразования чисто синтаксического, очевидно, состоит в том, что лексикализация словосочетаний, предложений и другие типы синтаксического словообразова-

ния всегда происходят за пределами основного словарного фонда, особенно при процессе образования так называемых устойчивых сочетаний, фразеологических оборотов. Значения слов — составных элементов, образующих конкретный устойчивый оборот, являются фразеологически связанными, для них «типична замкнутость, ограниченность возможных сочетаний с другими словами»³.

Так, например, слова *өс* — 'расти', отсюда *өсімдік* — 'растение', *жамандық* — 'несчастье', 'зло'; *жақсылық* — 'счастье', 'добро'; *тіс* — 'зуб'; *көгер* — 'синеть' (от *көк* — 'синий') и т. п. кроме этих основных значений могут иметь разнообразные оттенки, переносные значения. Входя в состав устойчивых сочетаний слов, они приобретают стилистическую окраску, специфическое значение, конечно, не без влияния компонентов данной фразы. Ср.: *өркенің өссін* — 'расцветай', букв.: 'да умножится твое потомство'; *жағың түспей жамандық көрме* — 'будь счастливым', букв.: 'да не испытывай печали, пока не выпали у тебя зубы', т. е. до глубокой старости и смерти; *ақ сақалды, сары тісті бол* — старое благопожелание в значении 'живи долго', букв.: 'да будь ты с белой бородой и желтыми зубами', т. е. живи до глубокой старости; *көсегең көгерсін* — благословение по адресу молодых, букв.: 'да умножатся твои достатки'⁴. Последняя фраза часто звучит в устах пожилых людей в сочетании с фразой *өркенің өссін*.

Многие фразеологизмы (идиомы и другие устойчивые сочетания слов), не нарушая цельности своего внешнего оформления, могут употребляться в различных значениях, т. е. являются многозначными, не нарушая цельности своего внешнего оформления. Вообще говоря, наличие разнообразных значений (полнсемии) является общей закономерностью как слов, так и фразеологических оборотов. Небезынтересно отметить утверждение одного из авторов работы по русской и немецкой фразеологии: «Изучение фразеологического фонда русского и немецкого языков показывает, что многозначность присуща не только словам, но также идиомам и фразеологизмам»⁵. Ср.: *жүрегі жарылу* — а) 'страшиться', 'сильно бояться', б) 'радоваться'; *жүрегі елжіреу* — а) 'сильно любить' (*балғаға жүрегі елжіреді* — 'он сильно любил ребенка'); б) 'сочувствовать' (*оның саған жүрегі елжірен, тілектес болды* — 'он весьма сочувствовал тебе'), в) 'наслаждаться' (*Қурманғазы күйін жүрегі елжірей тыңдады* — 'он слушал кюй Курмангазы с наслаждением'); *жүрегі айну* — а) 'вызвать тошноту', б) 'чувствовать отвращение' и многие другие. Нужно отметить, что в данных примерах

³ См.: Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. 1953. № 5. С. 13.

⁴ Пантусов Н. Н. Образцы киргизской народной литературы. Казань, 1909 (С. 41 русского. С. 43 казахского текста).

⁵ Бинович Л. О многозначности идиом // Иностраный язык в школе. 1952. № 5. С. 30.

мы имеем иногда и разветвление основных значений и разное употребление одного и того же слова в разных контекстах.

Лексические и грамматические архаизмы, иногда встречающиеся во фразеологизмах, не сразу находят свое оправдание с точки зрения норм современного языка. Ср. обороты: *Шопан ата* — мифический покровитель овец; *Ойсыл қара* — мифический покровитель верблюдов; *Зеңгі баба* — мифический покровитель крупного рогатого скота; *Қамбар ата* (Жылқышы ата) — мифический покровитель лошадей; *Шек-шек ата* — мифический покровитель коз; *қатеріңіз жан болсын* или *қатержан болыңыз* (в устной речи имеется вариация *қатеріңіз жанбасын*) — 'можете не беспокоиться', 'можете быть твердо уверенным'; *меселім (меселдем) қайтты* — 'охота отбита', 'расхотелось'; *кежегесі кейін тарту* — 'не слушаться', 'сильно упорствовать'; *күйсіз күлік жүгірмес* — 'без ухода скакун не побежит'; *жүрген аяққа жөргем ілінер* — приблизительный перевод: 'путник в пути не останется без пищи, без добычи' и др. В этих фразеологических группах слова-лексемы *шопан, ойсыл, зеңгі, қамбар, шек-шек, жан болсын* или *жанбасын, месел* или *мәсел, кежеге, күлік, жөргем* не могут быть восприняты с точки зрения лексико-семантических норм современного языка наравне со словами, с которыми они вступают в тесный контакт. Затемнение их лексического значения, по всей вероятности, находит свое оправдание в лексической их архаичности.

Аналогичное явление наблюдается в грамматических формах. Ср. пословицы: *береген қолым алаған* — 'моя дающая рука да будет и берущей' (говорится о щедром и вместе с тем требовательном человеке); *обыр олжа үшін өледі, күншіл күндеумен өледі* — 'посягатель погибает из-за добычи, завистник сгорает (погибает) от зависти'. Грамматические формы $\frac{-a+ған}{-e+ген}$ (*алаған, береген*), $-e+ді$ (*бүледі*), встречающиеся в современном казахском языке (ср.: *көреген* — 'зоркий, прозорливый'; *сүзеген* — 'бодливый'; *тебеген ат* — 'лягающийся конь'; *қашаған бие* — 'норовистая кобыла'), и некоторые другие в данной функции не являются типичными. Форма на $-a+ған$, как установлено в тюркологии, служит древним показателем причастия. Форма $-e+ді$ представляет собою деепричастие плюс вербальный показатель третьего лица и, являясь вполне живой нормой казахского языка, в сочетании с неживой морфемой *бұл* употреблена необычно. Обычно глагольную основу *бұл* принято употреблять в залоговых формах (сравни: *бұл+дiр+e+дi, бұл+iн+e+дi* и т. д.).

Таким образом, во фразеологизмах сохраняются иногда архаизмы (лексические и грамматические), хотя это явление носит лишь частичный характер. Акад. В. В. Виноградов на основе многочисленных фактов русского языка пишет: «Изолированное, единичное слово, известное только в составе идиомы и потому лишенное номи-

нативной функции, не всегда является признаком полной смысловой неразложимости выражения. Точно так же грамматический архаизм сам по себе может быть легко осмыслен при наличии соответствующей категории или соотносительных форм в современном языке... Грамматические архаизмы чаще всего лишь поддерживают идноматичность выражения, но не создают его»⁶. Данное утверждение вполне применимо и к казахскому языку.

Наличие архаизмов не должно приниматься за один из признаков, тем более за основной признак идиомы и других фразеологизмов. Если выдвинуть наличие архаизмов в качестве критерия в понимании структуры идиом, то чем оправдать наличие архаизмов в других несвободных и свободных сочетаниях? Ведь архаические явления в той или иной степени встречаются (если не часто, то и не реже, чем в устойчивых) в свободных словосочетаниях, в отдельных лексических единицах, включая сюда и пережиточное и непродуктивные словообразовательные аффиксы. Ср. непродуктивный словообразовательный аффикс *ман* (*мен*) в пословице *аларманга алтау аз, берерменге бесеу көп* — букв.: 'дающему и пяти много, берущему и шести мало'⁷. В свободном сочетании *өлермен кісі* — 'жадный человек' в зависимости от контекста может означать 'человек, не брезгающий ничем', 'человек, использующий любые возможности', иногда — 'старательный человек'.

В языке можно столкнуться с рядом явлений, при которых слова и выражения, часто употребительные в лексическом отношении, редко употребительны или вовсе неупотребительны в грамматическом отношении. Например, отыменные глагольные слова *сарғай* — 'желтеть', *сақай* — в семиреченском говоре в значении 'выздоровливать' как лексемы вполне ходки, тогда как сочетание глагольного аффикса с именными словами в данном случае (т. е. прибавление его к архаической форме *сарығ* — 'желтый', *сақ* — 'здоровый') является пережиточным, хотя глагольный аффикс *-ай* / *-ей* сам по себе относится к живой грамматической норме (ср.: *азай* — 'становиться малочисленным', 'уменьшаться'; *көбей* — 'становиться многочисленным', 'умножаться' и др.).

Говоря о разнообразных фразеологических единицах, нельзя не упомянуть об исторической их обусловленности. Нет сомнения в том, что условия, создавшие специфическую особенность идиом, как и других фразеологизмов, носят исторический характер. Многовековое постоянное употребление таких сочетаний в целом в особом смысле закрепило их лексико-грамматическую цельность и повело за собою в значительной мере утрату самостоятельности

⁶ *Виноградов В. В.* Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // *А. Шахматов. 1864—1920: Сб. статей и материалов.* М.; Л., 1947. С. 347.

⁷ Это же выражение имеется в киргизском языке: *аларманга алтоо аз, берерменге бешоо көп* — 'берущему и шесть мало, а для отдающего — пять много' (*Юдахин К. К.* Киргизско-русский словарь. М., 1940. С. 29).

и первоначального прямого значения отдельных компонентов (применительно к идиомам), к постоянной привязанности одного компонента к другим (применительно ко всем устойчивым сочетаниям слов). Поэтому во многих случаях устойчивые сочетания слов являются нераздельными в целом.

Этой нераздельностью, исторически обусловленной и вошедшей в традицию, объясняется то, что в составе фразеологических единиц иногда оказываются, как об этом уже упомянуто выше, слова, которые отдельно не употребляются. В данном случае «отдельная употребляемость» понимается условно: лексическое значение этих слов раскрывается только в данном, а не в ином сочетании. Примеры: *жауырды жаба тоқу* — 'снисходительно смотреть на чужие недостатки', *сағы сынды, жүрегі шайлықты* — 'у него отбита охота'; *көз шырымын алу* — 'вздремнуть'; *ол түн баласына ұйқы көрмеді* — 'он всю ночь не спал'. В литературном языке *тоқы, сақ, шайлық, шырым, бала* вне данных выражений не употребляются.

Возникает небезынтересный вопрос, связанный с особенностями каждого из типов фразеологизмов, а именно чем объяснить семантическое своеобразие идиом? Иначе говоря, чем объяснить известное положение о том, что «значение идиом не выводится непосредственно из значения составных ее членов»⁸. При ответе на этот вопрос приходится ограничиваться общими утверждениями, ибо требуются дополнительные исследования с привлечением материала ряда языков. Наличный фактический материал казахского языка позволяет нам утверждать, что все же в историко-этимологическом аспекте значение идиомы не может не увязаться с компонентами внутри идиомы. Эта связь на первый взгляд может казаться странной, но все же единственно возможной. Иначе ничем не оправдать возникновения идиомы как своеобразной лексико-семантической категории в данном языке.

Многочисленные факты казахского языка говорят об отдаленной обусловленности значения идиомы ее составными элементами. Так, идиоматические выражения *қас пен көздің арасында* — 'вмиг', 'моментально', букв.: 'между бровью и глазом'; *ит терісін басына қаптады* — 'его разругали на все корки', букв.: 'собачью кожу надели на его голову'; *аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығады* — 'ругаться на чем свет стоит', 'браниться', букв.: из его рта белая собака выходит черной собакой'; *жүрек жалғау* — 'червячка заморить', букв.: 'сердце навязать'; *жұлдызы қарсы болу* — 'быть во враждебных отношениях', букв.: 'его звезде быть противной'; *күн көрсетпеу* — 'не давать житья', 'угнетать', букв.: 'солнца не показывать'; *ақ түйенің қарны жарылды* — 'как из рога изобилия',

⁸ Аналогичный вопрос поставлен рядом других исследователей на материалах индоевропейских языков. См., например: *Рожанский А. Н.* Идиомы и их перевод //Иностраный язык в школе. 1948, № 3. С. 25; *Куни А.* О фразеологических сращениях в современном английском языке //Иностраный язык в школе, 1953, № 3. С. 29.

букв.: 'у белого верблюда живот распорот' и многие другие не могут не найти своего историческо-языкового обоснования в своих компонентах-словах. В первом из названных идиоматических выражений моментальный промежуток времени сопоставлен (хотя бы косвенно) с миганием глаз или с расстоянием от глаза до брови. Слово 'собака', являясь во многих случаях отрицательным символом, естественно, служит в семантическом отношении «стержневым» словом бранимых выражений, важнейший орган тела — сердце — лег в основу выражения *жүрек жалғау*. Выражение *жұлдызы қарсы болу* находит свое оправдание в мифологическом представлении о том, что каждое человеческое существо имеет свою звезду. Выражение *күн көрсетпеу* вполне закономерно ассоциировано с солнцем как источником жизни. Идиома *ақ түйенің қарны жарылды* в соответствии с экономическими и бытовыми особенностями народа связана с верблюдом, убой которого представлял собою столь редкое явление, что мог быть символом изобилия.

Совершенно ясно, что идиомы образовались не сразу, а постепенно на основе обычных, т. е. свободных, фразеологических сочетаний, составные компоненты которых могли иметь непосредственное прямое значение, вполне соответствующее реальной действительности и представлению людей той эпохи об окружающей обстановке. С изменением или изжитием общественных факторов, вызвавших к жизни те или иные выражения, они (эти выражения) впоследствии могли лишиться своего прямого лексического значения и получить значения переносные (идиоматические). Отсюда следует вывод о том, что идиомы и другие устойчивые словосочетания находят свое оправдание главным образом в экспрессивно-стилистическом их использовании в речи. Разнообразные идиоматические обороты, выработанные в языке специфическим образом, обогащают и тем самым совершенствуют язык, создавая нормы его фразеологии.

Многообразные фразеологические сочетания, характеризующиеся экспрессивным смыслом (или образными, переносными значениями), имея специфические лексико-семантические и грамматические черты, составляют предмет самостоятельной отрасли языкознания. Своеобразие фразеологизмов, по нашему мнению, непосредственно вытекает из лексико-семантической и грамматической цельности сочетаемых друг с другом составных элементов данного выражения.

Фразеологические обороты в казахском языке, как и в любом другом, позволяют выразить богатство стилистических оттенков, обуславливают существование разнообразных синонимных рядов. Сосуществование близких по значению лексико-семантических «параллелей», в свою очередь, находит оправдание в том, что в языке не бывает абсолютных синонимов. Многочисленные факты казахского языка показывают, что если хоть в некоторой степени употребим в языке более близкий синонимный ряд, состоящий из отдель-

ных слов (типа: кашық ~ алыс — 'далеко'; өте ~ ең ~ тым — 'очень', 'весьма'), то этого нельзя сказать о фразеологических группах (единицах). Замена одного фразеологического оборота другим могла происходить не в результате полной семантической идентичности, а в результате приблизительного семантического схождения оборотов внутри определенного ряда. Синонимный ряд таких фразеологических оборотов, как, например, таң атқанда ~ таң алағеуімде ~ таң себелеп атқанда ~ таң сыз бергенде ~ таң сіберлей ~ таң қылаңдағанда ~ таң құлан иектегенде 'когда занимается заря', безусловно, образовался на почве семантического сближения, а не абсолютного совпадения.

Установление стилистических оттенков многих фразеологических оборотов — трудная, но вместе с тем неотложная задача исследователей. Легче определить основное лексическое значение данного фразеологизма в конкретном языке. Стилистические оттенки, как и основное значение их в общей связной речи, могут быть выявлены в целом предложении.

В грамматическом отношении фразеологические единицы выделяются из круга свободных сочетаний своей синтаксической и морфологической устойчивостью, о чем нами уже сказано выше. Показательно, что более устойчиво их синтаксическое оформление, нежели морфологическое. Это положение неопровержимо подтверждается сотнями фразеологических сочетаний в казахском языке. Оно становится понятным, если обратить внимание на общую структурную особенность казахского языка (его агглютинативный характер): при морфологическом изменении слов мы имеем дело с синтетическим приемом словосочетаний наравне с приемом аналитическим (синтаксическим).

Эта норма является общей как для именных, так и для именного-глагольных сочетаний. Так, например, словосочетания аузынан түскендей, сойып қаптағандай в предложениях Әкесінің аузынан түскендей, әкесінің (бас) терісін сойып қаптағандай — 'Точно', 'похожий', 'как вылитый отец'; Сенің аузыңның салуы бар — 'Тебе всегда везет насчет того, чтобы поесть'; Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шығады или аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығады — 'Он ругается на чем свет стоит' весьма устойчивы синтаксически, т. е. месторасположением своих компонентов. Инверсия компонентов ни в какой мере недопустима (конечно, в расчет нельзя принимать стихотворные произведения, где действует иная, привходящая норма).

Что касается морфологического оформления, то в полном соответствии с особенностями казахского языка словоизменяемые аффиксы могут свободно варьировать. В именных сочетаниях в зависимости от контекста составной член меняет свое притяжательное оформление. Например, оборот ала аяқ қу можно употреблять в виде ала аяғы и в виде ала аяқ қуы и т. д. в значении 'хитрый', 'пройдоха', 'коварный', 'проныра'; или мен оның әкесін танытай-

ын! — 'я ему покажу, где раки зимуют!'; *мен оның жанын көзіне көрсетейін* — в том же значении; *оның ашуы мұрнының ұшында* — 'он очень вспыльчив'. Можно также прибавлять при наличии надобности словоизменительные аффиксы (ала аяқ сұм+дар+ға — в значении 'коварным разбойникам' или 'коварным пройдохам' и т. д.). А в именованно-глагольных сочетаниях глагольный компонент также в зависимости от употребления может изменяться по временам, лицам и числам. Примеры: *сен ешкімнің ала жібін аттаған емесің* — 'ты никогда и никому не делал зла', т. е. 'ты благородный, честный'; *олар ала көз болып жүрді* — 'они находились в скрыто неприязненных отношениях'.

Ср. также следующие примеры:

Сабасына келу (сабасына түсу), сабасына қайту — 'достигнуть прежнего уровня', 'достичь обычной нормы'; *мал шаруашылығы сабасына түсті* — 'животноводство достигло прежнего уровня'; *ызғары қайтсын, ашуы сабасына келсін* — 'пусть успокоится и возьмет себя в руки'; *ол енді дауылдан кейін сабасына қайтқан теңіздей, әлі де өксігін баса алмай отыр* — 'он теперь, наподобие морской волны после бури, не мог успокоиться'.

Садағасы кетейін — 'мой милый', 'мой родненький', букв.: 'готов пожертвовать собой ради тебя'; *садағаң кетсін, жоқ!* — 'ничего нет', 'ни кола ни двора', 'ветер свищет', 'пусто'.

Сазайын тарту — 'быть наказанным', 'понести кару'.

Сай сүйегі сырқырау — 'жалость', 'тоска', 'ломота во всем теле'.

Сайтаны ұстау — 'раздражаться', 'упрямиться', 'сердиться', 'беситься', 'оскорбляться'; *оны маған жіберші, сайтанын қағып алайын* — 'пошли-ка его ко мне, я из него дурь-то выбью', 'кишки ему выпущу', 'покажу, где раки зимуют'.

Салған беттен — 'с места в карьер', 'вдруг', 'сразу', 'на ходу', 'тут же'.

Саның (саныңа) толмай отыр ма? или тақияңа тар келіп отыр ма? — 'думаешь, что не достоин тебя?' или 'тебе не пара?'.

Сары жілік — 'тертый человек', 'человек, выдавший виды'; *сары жілік ат* — 'выносливая лошадь', 'крепкая, испытанная лошадь'; *сары жілік* — букв.: 'желтая кость'.

Сары кідір — 'человек в возрасте за сорок лет', 'пожилой человек' (чаще по отношению к женщине); *ол болса, жер ортасынан асты, әйелі де сары кідір* — 'ему перевалило за полсотню лет, жена также пожилая'.

Сары тоқым ұры — 'вор-профессионал', 'закоренелый вор'.

Соқырға таяқ ұстатқандай или тайға таңба басқандай — 'ясно, как день', 'недвусмысленно', букв.: 'стало так, как если бы слепому дали посох' или 'как тавро на стригуне'.

Су аяғы құрдым десейші — этот оборот употребляется в отношении человека, которому не везет, на которого валятся несчастья: 'не везет, обречен на неудачу'.

Су жүрек — 'трус'; *су жүрек, көлеңкесінен үріккен сорлы* — 'несчастней трус, боится даже своей тени'.

Су жұқпайтын қу — 'ловкач', 'хитрец'; *оган су жұқпайды* — 'он из воды сухим выберется', букв.: 'его вода не промочит'.

Су мен кіріп, күлмен шығады или *отпен кіріп, күлмен шығады* — 'работает от зари до зари', букв.: 'входит с водой, выходит с золой' или 'входит с огнем, выходит с золой'.

Суқаны қашу или *суқаны ұшу* — 'меняться в лице', 'бледнеть от испуга', 'растеряться'; *жыланды көріп баланың суқаны ұшты* — 'мальчик растерялся, увидев змею'.

Сыыр құйышақтату — 'откладывает в долгий ящик', 'тянуть бесконечно', 'оставлять без последствий'.

Сыпыраның ішінде отырмыз — 'утопаем в изобилии'.

Сыңар езу или *сыңар жақ* — 'однобокий', 'односторонний', 'легкомысленный', 'упрямый'; *мәселені сыңар жақ қарауға болмайды* или *сыңар езулікпен қарауға болмайды* — 'нельзя рассматривать вопрос односторонне'.

Сілтідей тыну, құрдай жорғалау — 'застыть в страхе', 'раболопствовать', 'подхалимничать'.

Субелі кісі — 'влиятельный человек' (устарелое).

Сүйек тістеген ит — это устное фамильярное выражение встречается в некоторых местностях Семиречья; его значение 'жених', 'зять', букв.: 'собака, кусающая кость'; следует полагать, что эта фраза является результатом злой шутки.

Сүйекке таңба болатын жұмыс — этот оборот применяется в тех случаях, когда происходит что-либо позорящее, букв.: 'произошло дело, оставившее тавро на костях'.

Сүйекке кіру или *сүйегін жуу* — 'готовить в последний путь покойника', 'обмывать покойника'.

Сүлдері құру — 'изнуриться', 'изнемогать'; *сүлдері құрыған олардың бойына қайтадан қуат кіріп, көздері жайнап кетті* — 'в них, изнуренных, влилась новая сила и вновь заблестели глаза'.

Ол атын сұлулатып жатыр — 'он выхощивает коня', букв.: 'он укрощает своего коня'.

Сұсты басу (сұсы басу, ұсты басу, пысы басу) — 'теряться перед множеством людей', 'теряться перед многолюдным собранием', 'робеть'; *сені кімнің сұсы басып отыр?* — 'Кто тебя заставляет терзаться?', букв.: 'чья внушительность тебя давит?'.

Сөз көтере алмау — 'не понять шутку', 'не терпеть шутки'; *мұндай сөзінді көтере алмаймын, бұл сөзің маған қатты батады* — 'такой шутки твоей я не стерплю, эта шутка мне очень не по нраву'.

Сөз байлау или *сөзді пісіру* — 'сговориться', 'условиться'; *уәде байласып, сөзді пісірді* — 'договорившись, приняли решение'.

Сөздің майын тамызу или *сөздің майын ағызу* — 'быть красноречивым', 'увлекательно говорить', букв.: 'заставляют масло капать из слов'; *ту, ол шешен кісі: сөздің майын тамызып, мақалдатып,*

мәтелдегіп сөйлегенде айызың қанады — 'да, он красноречив: говорит увлекательно, пересыпая свою речь пословицами и поговорками, так что невольно заслушаешься его'.

Сөздің тігісін жатқызғалы келген ғой или *сөзінің тігісі белгілі* — 'он явился с тем, чтобы смыть неправду своих слов', букв.: 'он явился с тем, чтобы загладить шов своих слов' или 'в его словах сквозит ложь'.

Сөзі түйеден түскендей — 'заносчивая речь', 'неуклюжее слово', букв.: 'так и кажется, что его слово падает с верблюда'.

Сөзін он екі саққа жүгірту или *сөзін неше саққа жүгірту* — 'говорить расплывчато', 'молоть вздор'.

Сәдірмек айналдырған ба сені? — 'быть в несчастьи', 'оказаться в беде', букв.: 'тебя, кажется, несчастье преследует?' и многие другие.

Если же разложить фразеологическое сочетание на его компоненты (что более или менее искусственно), то синтаксические отношения между компонентами, в основном, соответствуют отношениям: а) определения и его определяемого (*кемсеңдеген кемпір, еңкейген шал, еңбектеген бала* — смысловой перевод 'от мала до велика'); б) подлежащего и сказуемого (*үрейі ұшты* — 'сильно испугался'; 'душа в пятках'); в) обстоятельства в его связи с членом предложения, выраженным глаголом (*кемсеңдеп жылау* — 'сильно заплакать', *жауаңдеп қарау* — 'разглядывать'); г) прямого или косвенного дополнения к члену предложения, выраженному глаголом (*апшысын қуыру* — 'распекать', 'гнать' в смысле 'торопить'). Остальные отношения менее показательны.

Одним из средств, закрепляющих устойчивость фразеологических оборотов, выступает эвфония: рифмы, аллитерация и др. Так, например, обороты *ақай жоқ, тоқай жоқ* — 'ни с того, ни с сего'; *ай дер ажа жоқ, қой дер қожа жоқ*, — 'безначалие', 'хаос'; *үлде мен бүлдеге орану* — 'в холе и неге', очевидно, образовались на базе рифмы. Таких рифмованных оборотов в казахском языке немало.

Особенно часто встречаются многочисленные выражения, образованные путем аллитерации. Приведем примеры со звуковыми повторами на с:

Сай сүйегі сырқырау — 'мозжат все кости'; это словосочетание может быть употреблено и для выражения жалости, тоски, а также огорчения.

Сайда саны, құмда ізі жоқ — 'точно в воду канул', 'пропал без вести', букв.: 'в овраге нет числа, на песке нет следа'.

Салы суға кетіп отыр — 'нет настроения', 'руки опустились', букв.: 'его плот уплыл'.

Самсаған сары қол — 'многочисленное войско'.

Сан соғу — 'горько сожалеть', 'кусать себе локти'.

Сапты аяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарау — 'смотреть в оба', 'быть настороже', 'задумать недоброе'.

Сары майдай сақтау — 'беречь, как зеницу ока'; букв.: 'беречь, как сливочное масло'.

Сары ізіне шөп салып отыр — 'распространять худую славу'; букв.: 'кидать травку на торный след'.

Сауға сұрау — 'быть поручителем', 'спасать от опасности' (устарелое).

Сақал сипап қалу — 'быть обманутым', 'остаться с носом'; букв.: 'остаться поглаживающим бороду'.

Сағы сыну — 'разочароваться', 'отбить себе охоту'.

Сойыл соғу — 'защищать чьи-либо интересы', 'быть на стороне кого-либо', 'быть чьим-то орудием'.

Соры сорпайдай қайнады; соры сопақ астаудай қайнап қалыпты; соры сақардай қайнады — 'потерпеть неудачу', 'стать несчастным'.

Сыр суы сирағымнан или *Сыр суы жұлығымнан* — 'ничего не стоит', 'море по колено'; букв.: 'Сырдарья по колено', или 'Сырдарья по ступни'.

Сіркесі су көтермейді — 'нет настроения', 'крайне раздражен', 'к нему на козе не подъедешь'.

Сүрен салу — 'произвести нападение'; 'поднять тревогу', 'кричать'.

Сүтпен еніп, сүйегіне сіңген — 'вошли в плоть и кровь'; букв.: 'вошло с (материнским) молоком и впиталось в кости'.

Сүттен ақ, судан таза — 'кристально чистый'; букв.: 'белее молока, чище воды'.

Некоторые устойчивые сочетания образуются на основе плеоназма (лексико-стилистического приема сочетания синонимов) ради усиления их значения и экспрессивности речи. При этом семантика одного из синонимов ослаблена или затемнена и осознается не вполне четко. Примеры: *самал жел* — 'легкий ветерок'; где *самал* в арабском языке означает 'ветерок', как и казахский его синоним *жел*; *сәске түс* — 'позднее утро'; где *сәске* в персидском языке означает то же, что и казахское *түс*; *әуел бастан* — 'с самого начала', где арабское *әуел* — 'начало', 'первый' означает то же, что его казахский синоним *бас* (*та*). Оба синонима могут быть казахскими: *өрен жүйрік* — 'отборный скакун', в переносном значении 'выдающийся', 'самый передовой'; *жас ұлан* — 'молодой парень', 'подрастающее поколение' и т. д.

Значительное число устойчивых сочетаний группируется вокруг определенных ведущих, 'стержневых' слов, составляющих семантический центр. Сюда относятся такие слова основного словарного фонда, как, например, *тіл* — 'язык', *жүрек* — 'сердце', *көз* — 'глаз', *ауыз* — 'рот', *табан* — 'ступня', *қол* — 'рука', *бас* — 'голова', *ақ* — 'белый', *қара* — 'черный', *тас* — 'камень', *ат* — 'лошадь', *ит* — 'собака', *жер* — 'земля', *жеті* — 'семь' и др.

Примеры на слово *тіл*:

Тіл қату — 'заговорить', 'начать говорить'; *тілі аузына сыймады* — 'испытывал сильную жажду', букв.: 'язык во рту не вмещал'

ся'; *тіл тигізу* — 'задеть словом', 'оскорбить', букв.: 'задеть языком' (ср.: *тілдеу* — 'обругать'); *сөйлеуге тілі келмеді* — 'не мог говорить', букв.: 'на разговоры язык не поворачивался', *тіл алу* — 'прислушаться; (*бұл тілазар, әрине, тіл алмады* — 'этот непослушный, конечно, не прислушался'); букв.: язык взять; *тіл алғыш* — 'шелковый', 'послушный', 'исполнительный'; *тілі байлану* или *тілі күрмелу* — 'лишиться языка' (оның тілі байланды или оның тілі күрмелді — 'он лишился языка', 'он примолк', букв.: 'у него язык связался'); *тілі шығу* — 'начинать говорить' (*бұл баланың тілі шыға бастады* — 'этот ребенок стал говорить'; букв.: 'у этого ребенка язык стал выходить'; в зависимости от контекста фраза *тілі шыға бастады* может означать 'он сразу заговорил'; *тілден қалу* — 'лишиться языка', букв.: 'отстать от языка'; *тілге келу* — 'разговаривать между собою', букв.: к языку (к слову) прийти'; *тілдің майын тамызу* — 'говорит красноречиво', букв.: 'из языка сочить масло'; *тіліңді тарт* — 'не распускай язык', букв.: 'подбери язык' (ол тілін тартпады — 'он говорил без стеснения'); *тілі қысқа* означает неуменно выражать мысль, букв.: 'язык короток'; в том же значении *тілі жетпеді* — букв.: 'язык не достает'; *тілі мірдің оғындай* — 'острый язык', 'острослов', букв.: 'у него язык, как стрела'; *тілмар* (ср.: *сөзүар* — 'краснобай) *тіл мен жағына сүйену* — 'болтать', 'много говорить', 'молоть чепуху', букв.: 'опираться на язык и челюсти'; *тіл ашар* или *тіл сындыру* — букв.: 'языкораскрыватель; или 'языколоматель' (взятка муллам, обучающим детей); *тіл беру* — 'нацелить'; 'наставить'; букв.: 'давать язык' (ср.: *ақыл беру* — 'давать советы', букв.: давать ум); *не тіл бар?* — 'какие новости?', букв.: 'каков язык?'; *тілі келмеді* — 'он не мог выговорить', букв.: 'язык не пришел'; *тілге жүйрік* — 'мастер говорить' (в том же значении *тілге шебер, тілге ұста, тілі шалғыр* — букв.: 'язык разящий' и др.); *тілін шайнап сөйлеу* — 'шепелявить'; букв.: 'говорить, жуя языком'; *тіліңе түйнеме шыққыр* — 'типун тебе на язык'; *қызыл тіл* — 'красноречие' (*өнер алды* — *қызыл тіл* — 'подлинное искусство — красноречие'); *буынсыз тіл* — 'некстати', букв.: 'бессуственный язык' (ср. с русским выражением: 'язык без костей'); *тілсіз тіл* — 'молчание'; букв.: 'бессловесный язык'; *тілі ұзын* — 'длинный язык'; *тілі ащы* — 'ядовитая речь', букв.: 'у него горький язык'; *техниканың тіліч білу* — 'овладеть техникой', букв.: 'знать язык техники'; *біреудің тіліне еру* — 'поддаться влиянию кого-либо', букв.: 'идти по следам чье-либо языка'; *тілінің қыршаңқысы бар* — 'ехидная речь', букв.: 'у него шелудивый язык'; в том же значении *тілінің қотыры бар* — букв.: 'у него паршивый язык' (ср.: *сөзінің қотыры бар* — букв.: 'у него паршивое слово'); *тілінің бұдыры бар* — букв.: 'его язык шероховатый'; *тілімнің ұшында түр* — 'на языке вертится', букв.: 'на кончике языка находится'; *тілі өту* — 'сглазить', букв.: 'языком пронзить'; *тіліңнен тапқыр* или *тіліңнен тартқыр* — 'будь проклят за свой язык' (ср. поговорку: *тартар тілінен тартар* — 'будь наказан за свой язык'); *тілін безеу* или *тілін*

жебеу — в значении 'иметь хорошо подвешенный язык', букв.: 'точить язык', *тәтті тіл* — 'привлекательный язык'; 'милый язык', букв.: 'сладкий язык'; часто говорится о смешном языке ребенка; *тіл хат* — 'расписка', букв.: 'язык письмо'; *тілдесс алмады* — 'не мог поговорить', букв.: 'не мог обменяться языком' (в противоположность *тілдесті* — 'поговорил'); *тіл ширату* — 'развивать речь', букв.: 'вить язык'; *қара тілді кісі* — 'невоздержанный на язык', 'злой язык', букв.: 'человек с черным языком'. Ср. пословицы: *сүйреңдеген жаман тіл сүйгеніңнен айыраар* — 'злые языки разлучают тебя с твоей любовью'; *қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес* — 'рана, нанесенная саблей, заживает — рана, нанесенная языком, не заживает'; *тілде тиек жоқ, ауызда жиек жоқ* — 'язык без костей', букв.: 'у языка нет подставки, у рта нет кромки', к этому приближается по значению поговорка *орақ ауыз, от тілді* — букв.: 'серпоподобный рот, огнеподобный язык' (в значении 'чесать язык' или 'молоть языком' употребляется идиома *аузымен орақ ору* — букв.: 'ртом жать').

Примеры на слово *ит*: *Ит өлген жер* — 'далекое место', букв.: 'место, где подохла собака'; это же значение передается через *ит арқасы қия* — букв.: 'спина собаки поката'; *ит басына іркіт төгіледі* — 'как из рога изобилия', букв.: 'лыют перекишнее молоко на голову собаки'; *ит тұмсығы өтпейтін тоғай* — 'дремучий лес'; 'непролазная чаша', букв.: 'лес, через который не пройдет и морда собаки'; *иттен де бір сүйек қарыздар* — 'попрошайка', букв.: 'хоть одну кость у собаки да одолжит' и т. д.

Нужно сказать, что многие фразеологические обороты могут употребляться не только в основных значениях, но и приобретать дополнительные стилистические (устно-фамильярные, иронические, шуточные) оттенки. Нами здесь указаны основные из этих значений. Бросается в глаза особенность стилистического употребления общенародных устойчивых словосочетаний в отличие от фразеологических оборотов, встречающихся в произведениях писателей. Так, например, Абай использует фразеологические обороты типа: *сұрқия тіл* — 'злые языки' (*жұрт біледі, күледі; сұрқия тілдің жаманын* — 'народ знает и смеется над злыми языками'; *тіл тербету* — в значении 'блистать языком'; *тілде сүйек, ерінде жиек бар ма?* — букв.: 'есть ли кость у языка, у губ — края?' (*тілде сүйек, ерінде жиек бар ма? Шымылдық боп, көрсетпес, шынның жузін* в значении 'язык без костей показывает действительность в ложном свете'). В данном словоупотреблении Абай переосмысливает оборот *тілде сүйек бар ма*, очевидно, под влиянием русского языка вводит в литературный обиход *сүйексіз тіл* — точный русский эквивалент 'язык без костей' (ср. общенародный оборот *буынсыз тіл*).

Стилистическая окраска фразеологических оборотов, введенных и переосмысленных тем или иным писателем, выступает более ярко и отчетливо, нежели в общенародных фразеологических обо-

ротах. Это становится вполне понятным, если учесть индивидуальную особенность языка писателей.

Среди фразеологических единиц наблюдается своеобразная детерминативность сочетания, при которой один из компонентов находится в зависимости от другого (от других). Эта зависимость, по нашему мнению, может быть выражена в функциях первоначального определения, дополнения, обстоятельственного пояснения. Мы подчеркиваем слово «первоначальное» по вполне понятной причине: данная фразеологическая единица в современном ее состоянии, как неоднократно отмечено выше, и грамматически и лексически выступает в целостном виде; но исторически в оформлении выделяется определение, дополнение, обстоятельственные члены предложения, связанные с главными членами предложения. Так, например, *буынсыз тил* внешне формально разлагается на определение *буынсыз* и определяемое *тил* (ср.: *ну тогай, қыпша бел, асқар тау* и др.); *тілін безеді* или *тілін жебеді* — на прямое дополнение (управляемое слово) *тілін* и сказуемое (управляющее слово) *безеді* (*жебеді*); *апшысын қуырды* — ‘распекал’, ‘донимал’, на прямое дополнение *апшысын* и сказуемое *қуырды*.

Вместе с тем имеются такие фразеологизмы, в которых встречается своеобразная копулятивность сочетания, при которой составные элементы (компоненты) как бы выступают на равных началах, особенно в тех из них, где наличествуют компоненты-параллелизмы типа *ай дер әже жоқ* — ‘безначалье’, ‘беспорядок’, ‘хаос’ (букв.: ‘нет ажи, который бы сказал эй, нет ходжи, который бы сказал перестань’), где выделяются и в грамматическом и в семантическом отношении параллели (равномерные компоненты) *ай дер әже жоқ* и *қой дер қожа жоқ*.

То же самое наблюдается в выражениях *ақай жоқ, тоқай жоқ* — ‘неожиданно’, ‘сразу’, ‘неуместно’, *айрандай аптап, күбідей пісіп* — ‘по прихоти’, ‘по произволу’; в том же значении *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс; ұзын арқан, кең тұсау* — ‘канитель’, отсюда *ұзын арқан, кең тұсауға салу* — ‘тянуть канитель’; *ұзында өшті, қысқада кекті емес* — ‘не мстителен’; *алалы жылқы, ақтылы қой* или *қоралаған қой, қостаған жылқы* — в значении ‘несметное богатство’; *апы кіріп, күпі шығып* — ‘беготня’, ‘толкотня’. К копулятивным сочетаниям можно отнести те фразеологизмы, в которых выступают подлежащее и сказуемое типа *сағы сынды* или *тауы шағылды* — ‘у него отбита охота’; *жүрегі сазды* или *қарны ашты* — ‘его тянет поест’, ‘у него сосет под ложечкой’.

Детерминативные и копулятивные сочетания встречаются и в других словообразованиях (например, в парных словах). Детерминативность ослабленно имеет место там, где один компонент в семантическом и формальном отношении (или в одном из них) выступает в зависимом положении от другого. Ср.: *ет-мет* — ‘мясо и другое’, *шай-пай* — ‘чай и другое’, *жым-жырт* — ‘очень тихо’, *жалт-жұлт* — ‘блеск’, *тарс-тұрс* — ‘трескотня’, в которых вторые

компоненты семантически несамостоятельны и формальны. Парные же слова типа *аяқ-табақ* — 'посуда', букв.: 'чаша-блюдо'; *қысы-жазы* — 'круглый год'; букв.: 'зимо-летом'; *бірлі-жарым* — 'единичный', 'редкий', 'некоторый', букв.: 'один-половинка' могли быть образованы копулятивным путем.

В нашем понимании детерминативность и копулятивность дают себя знать и в отношении слитных слов. Ср. слитные слова, образованные детерминативным путем: *асқазан* — 'орган пищеварения', 'желудок'; *баспасөз* — 'печать', 'печатное слово'; *жолбасшы* — 'руководитель', 'вождь', 'проводник'; *адамзат* — 'человечество'; *айбалта* — 'секира'; *абжылан* — 'водяная змея', в которых компоненты *ас*, *баспа*, *басшы*, *адам*, *балта*, *жылан* соответственно обуславливают другие компоненты по своему значению. То же самое наблюдается в отношении слитных слов собственных наименований, в частности топонимических терминов. Ср.: *Ақтөбе*, *Ащысай*, *Қарашоқы*, где *төбе* — 'холм', *сай* — 'лог', *шоқы* — 'бугор', 'холм' семантически главенствуют над своими «определениями»: *ақ*, *ащы*, *қара*. Слитные слова типа *шикізат* — 'сырье', *кәсіподақ* — 'профсоюз', *бесжылдық* — 'пятилетка', 'пятилетие', *көзқарас* — 'взгляд' и т. п. по своему значению паритетны, т. е. представляют по своей семантике копулятивные сочетания, несмотря на наличие определения и определяемого в каждом из этих слитных слов.

Ряд выражений образован по принципу часть от целого, т. е. частные явления выступают для обозначения более общих. Так, например, бессмысленно упорствующего человека казахи называют *без бүйрек*, что в буквальном переводе обозначает 'железистая почка' (от органа тела — железы), или все виды скота (кроме лошадей) обозначаются через *ай мүйізді*, *аша тұяқты* или *ай мүйізді*, *айыр тұяқты* — 'лунно-рогатый', 'раздельнокопытный'.

Ряд устойчивых единиц (групп) образован на основе закона народной этимологии.оборот *бес енеден белгілі* — 'исконный', 'с давних пор известный' восходит к персидскому слову *пешене* — 'судьба'. Это слово переосмысленно как *бес ене*, т. е. 'пять матерей' или 'пять колен'. Встречаются сочетания, являющиеся лингвистическими кальками: *тасбақа аяң* или *тасбақа жүріс* — 'черепаший шаг', новый оборот с русского; *мұрнын (танауын) көкке көтеру* — 'задирать нос', 'чваниться' тоже с русского; *сағы сынды* — букв.: 'его ветвь сломана', 'отбита охота', возможно с иранского, с сохранением слова *сақ* — 'ветвь'.

Значительное количество устойчивых сочетаний слов (идиомы, пословицы, поговорки и др.) группируется вокруг некоторых числительных: 'семь', 'три', 'девять', 'сорок', как вокруг своего рода «стержневых» слов, что связано с древними представлениями и обрядами. В идиомах и других фразеологизмах они не имеют точного числового значения, например, *жеті ықылым тілін біледі* — 'говорящий на многих языках', 'полиглот'; *қырық ру* — 'много родов', 'много племен'. Показательно, что числительные до семи в ка-

захском и некоторых тюркских языках объединяются единством своего оформления в собирательном значении с помощью форманта *au//eu*: *біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу*.

Следует тут же отметить, что автор этих строк при анализе различных устойчивых фразеологических оборотов, связанных с этими числительными, допустил ошибку теоретического характера⁹. Эта ошибка сводится к тому, что при анализе выражений, связанных с числительными 'семь', 'три', 'девять', 'сорок' в казахском и некоторых других языках тюркской группы, я придерживался так называемой арифмософии, мнения о мифологическом происхождении этих числительных и связанных с ними народных представлений.

Тогда я преследовал цель показать семантику многочисленных устойчивых оборотов в казахском языке и попытался выяснить причину изменения семантики этих числительных в составе фразеологических и идиоматических выражений, пословиц и поговорок. При разборе данной проблемы, естественно, напрашивается вопрос о ее генезисе, о причинах относительно частого употребления этих числительных в устойчивых оборотах в отличие от других числительных. При выяснении причины возникновения устойчивых оборотов с этими числительными я, в основном, придерживался сакраментальности (т. е. мифологического характера) их первоначального появления в казахском и других языках.

Как известно, любой язык в той или иной степени отражает в своем словарном составе религиозные или мифологические представления, поскольку они были и есть у народов на определенной ступени их развития.

Моя ошибка заключалась в том, что возникновение некоторых числительных я объяснял только мифологическими представлениями людей. Член-корреспондент АН СССР В. И. Чернышев по этому поводу писал: «Не возражаю принципиально против положения С. К. Кенесбаева о мистическом (мифологическом) значении некоторых названий чисел, но представляю данный вопрос в более сложном и более реальном состоянии»¹⁰.

В. И. Чернышев отмечал, что в русском словоупотреблении некоторые числительные тесно связаны с предметами церковного культа, но сакраментальными сами по себе они не являются, например: «святая троица» (христианское божество), «светлая седмица» (неделя пасхи), «семь таинств», «семь чинов ангельских», «семь седмиц» и т. п. То же самое мы имеем в казахском и других языках. Например, в казахском *жерге түскен жеті әліп* — выражение при гадании с 40 шариками, *жеті бұзірік әулие* — 'семь святых', *жеті нан құдайы* — 'семь кусков хлеба ради благословле-

⁹ См.: *Кенесбаев С.* О выражениях и понятиях, связанных с числительными «семь», «три», «девять», «сорок» // Изв. АН КазССР. Серия филол. 1946. Вып. 4.

¹⁰ *Чернышев В. И.* О «стержневых» именах числительных в русском и казахском языке // Изв. АН КазССР. Сер. филол. 1946. Вып. 4.

ния бога' и др. Но наравне с этими имеются и другие выражения, которые ничего не говорят о мифологическом свойстве слова «семь» и других числительных. Например, *жеп жети болмайсың* — 'на чужом добре не уедешь'; *жети ата* — 'семь поколений'; *үш ұйықтаса түсіне енбеген* — 'даже не мог мечтать'; *тоғыз жолдың торабы* — 'переплетение многих дорог'; *қырық жамау* — 'сорок заплат' и т. п. В киргизском языке есть выражение¹¹ *сопусунган молдонун уйунэн жети камандын башы чыгыпты* — 'в доме святейшего муллы обнаружены семь свиных голов'. О мифологических свойствах никак не говорят и такие сочетания 'Макару поклон, а Макар на семь сторон', 'из семи печей хлеб едал', 'за семь верст киселя хлебать', 'у семи нянек дитя без глазу' и многие другие.

Если даже представить себе мифологический характер содержания некоторых из этих оборотов и вместе с ними этих числительных, то и тогда нельзя допустить гипотезу о мифологическом происхождении чисел «семь», «три», «девять», «сорок». Во-первых, сакраментальность может быть свойственна ряду других слов и выражений, вовсе не связанных с этими числительными. Во-вторых, сакраментальный характер могут носить только данные сочетания, а не все сочетания с этими числительными (свободные сочетания любого из них с множеством слов вроде *жети сом*, *жети кітап* являются типичными нормами любого языка, которые во всех отношениях входят в основной словарный фонд языка, тогда как устойчивые словосочетания с этими числительными в большей своей массе в него не входят. В-третьих, бытовые «житейские», т. е. жизненно важные, значения всех числительных соответствуют объективной действительности, они обусловлены реальной жизнью общества, что является решающим для выяснения происхождения слов, изменения семантики и установления этимологического значения слов. В-четвертых, не исключена возможность существования в прошлом «семиричной» системы исчисления в том или ином языке, в результате чего, по-видимому, в казахском, как и в некоторых других языках тюркской группы, мы имеем формальный показатель *ay/ley*, прибавляемый к числительным до семи включительно: *біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу* (в прошлом у казахов, по словам члена-корреспондента АН СССР С. Е. Мало-ва, употреблялась и форма *онау* — десятеро).

Классификация фразеологизмов представляет собой один из наиболее трудных вопросов. Эта трудность вытекает из своеобразия данной категории как одного из путей словообразования в конкретном языке. Своеобразие фразеологизмов органически связано с их многообразием в передаче не только различных тонких оттенков, но и порою различных основных значений одним и тем же оборотом. Так, например, устойчивый оборот *ұзын арқан, кең тұсау* может быть употреблен и в значении 'канитель', и в значе-

¹¹ Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. М., 1949. С. 445.

нии (особенно при наличии аффикса словообразования *лы*: *кең тұсаулы*) 'человек, имеющий много родных, приятелей'. Идиома *тілі байланды* может выражать значение 'лишился языка' (из-за какой-нибудь болезни) и переосмысление этого значения — 'перестал говорить', 'молчит' (в данный момент — из-за боязни или из-за каких-либо других побуждений). Поэтому группировка идиом и других фразеологизмов в семантическом отношении может носить условный характер.

Семантическую классификацию идиом можно привести в соответствии с передачей ими различных понятий, например: мастерства, обилия чего-либо, отсутствия чего-либо (кого-либо), болтливости, красноречия и т. д. Иначе говоря, различные по своему оформлению и составу идиомы могут выражать (конечно, не без отличительных стилистических оттенков) одни и те же понятия¹². Понятие «болтливость, пустословие» передается идиомами *аузымен өрақ ору*, *тіл мен жағына сүйену*, *тілі ұзын*; понятие «сквернослов, обидчик» — *сөзінің қотыры бар*, *тілінің қыршаңқысы бар*, *тілінің бұдыры бар*, *қара тілді*; понятие «искусный мастер» *ағаштан түйін түйеді*, *бес аспап*, *он саусағынан өнері тамған* или *он қолынан өнері төгілген* (ср. с шутовой идиомой *бит қабығынан биялай тоқиды*) и т. д. Тем самым, по нашему мнению, образуются ряды синонимических сочетаний, выраженных, однако, разными лексическими и синтаксическими средствами.

Разумеется, что значительная часть идиом и других фразеологических единиц не поддается подобной группировке, ибо каждая из них, будучи самостоятельным понятием, не имеет при этом моментов семантического между собою схождения. Нам кажется, что в исследовании систематизации казахских фразеологизмов наиболее важным является установление их стилистических функций в устно-разговорной и литературной (в том числе поэтической, книжной) речи с учетом шуточных, иронических и других оттенков.

Анализ этимологических значений идиом и других оборотов помогает в выяснении характера их возникновения и становления, следовательно, в определении исторической их роли в общем языковом процессе. Отсутствие письменных источников, деформация многих слов, вошедших в состав данной фразы, и другое затрудняют поиск исследователя. Сравнительно-исторический метод служит лучшим средством этимологического разбора и установления функций фразеологизмов в их современном состоянии.

В этимологическом освещении вопроса важным моментом служит системный характер языка, обуславливающий системность его составных частей: словарного состава, основного словарного фонда, грамматического строя и звуковой системы.

Изменение значений слов, переосмысление слов, выражений,

¹² Ср. с некоторыми аналогичными моментами идиом (сращений) других языков: Кунин А. О фразеологических сращениях в современном английском языке // Иностраный язык в школе. 1953. № 3. С. 35.

устойчивых фразеологических оборотов во многом зависят от внутренних законов развития языка. Выяснение характера внутренних законов, их проявления в казахском языке — одна из неотложных задач казахского языкознания, заслуживающая особого внимания и требующая специальной коллективной разработки.

Классификация фразеологизмов, в частности идиом, по их грамматическим признакам, также сопряжена с рядом трудностей, потому что многие из них в силу их различного синтаксического употребления могут выполнять функции различных членов предложения. Это не может не затруднить их группировку по частям речи. Мы хотим здесь указать лишь на некоторые грамматические функции идиом. Лексико-грамматическая неразрывность идиом позволяет сгруппировать их по членам предложения (не во всех случаях, а в данном конкретном случае) и частям речи.

Цельная фразеологическая единица (мы имеем в виду идиому) в соответствии с использованием ее в предложении выступает и в качестве главного члена, и в качестве второстепенного члена, порою и в виде целого предложения. Так, выражение *аспан айналып жерге түседі* — 'сильный зной', 'печет солнце' в силу употребления глагола в эллиптической и изъявительной форме выступает в данном случае как самостоятельное предложение. В предложении типа *Аспан айналған ыстық* или *Аспан айналып жерге түскен ыстық* с тем же значением (ср. с неидиоматическим оборотом *шілгер ыстық*) идиома *аспан айналған* или *аспан айналып жерге түскен* служит определением к слову *ыстық*. Выражение *аузым пісіп отыр* — 'пропала охота' представляет собою тоже самостоятельное предложение, а в предложении *Аузым пісіп, одан ештеңе сұрамай қойдым* — 'Я перестал упрашивать его, так как мне надоело просить' идиома *аузым пісіп* служит обстоятельственным членом, а не простым предложением в составе сложного предложения. Во фразе *аузы піскен адам* — 'человек, у которого пропала охота' эта идиома выступает определением. Она же может выполнять функции и других членов предложения. Ср.: *асығы алышынан түсіп отыр* — 'ему очень везет'; *аузы тұшып қалды* — 'он повадился'; *бетінен оты шықты* — 'он был очень смущен'; 'он покраснел от стыда'; примерно в этом значении: *беттің арын белбеуге түйді* или *беттің суын бес төкті*; *көзі жетпеді* — 'он не был твердо убежден', и многие подобные, которые в данной форме (т. е. в форме изъявительного наклонения последнего глагольного компонента) выступают самостоятельными предложениями. Но этого рода фразеологизмы в соответствии с морфологическими изменениями глагольного компонента могут выступать в роли отдельных членов предложения: подлежащего (*көзі жетпеу* — жаксы емес), определения (...*көзі жетпеген* адам кате сөйлейді), дополнения (...*көзі жетпегенге* не деуге болады?), обстоятельства (ол *көзі жетпей* сөйлемейді).

Относительно классификации устойчивых фразеологических оборотов по частям речи следует сказать, что эта сторона вопро-

са требует также дальнейшего детального исследования. Многочисленные факты казахского языка не дают нам основания в категорической форме говорить о твердо установившихся частях речи внутри этих оборотов. Нам кажется, что втиснуть в готовые школьно-грамматические формулы о частях речи разнообразных, функционально разнообразных фразеологические единицы не представляется возможным. О их тождественном соответствии (об эквивалентах, тем более об адекватных) существительным, глаголу, наречию и другим частям речи невозможно говорить потому, что фразеологизмы, в частности идиомы или сращения, формально порой и семантически, не равнозначны им, не совпадают с ними. Весьма условно можно говорить о приблизительной замене функции той или иной части речи тем или иным фразеологизмом, например, идиоматическим оборотом.

Можно привести примеры на приблизительную замену идиомами: **существительного** (*көк өрім* — 'подростающее поколение', 'зеленая молодежь'; *бау кеспе* — 'профессиональный вор'; *без бүйрек* — 'пронырливый', 'коварный'; *кескекті аю* — 'беспокойный', 'шумливый'; *көк ми* — 'профан', 'тупой человек'); **глагола** (*аузын ұстап қалу* — 'сесть в калошу'; *ала жіп аттамау* — 'не совершать нечестных поступков'; *ала көз болу* — 'быть в натянутых отношениях'; *арқа сүйеу* — 'надежно опираться на кого-либо'; *атой беру* — 'нападать'; *аузымен орақ ору* — 'болтать'; *бармағын тістеу* — 'горько сожалеть'); **наречия** (*көзге шыққан сүйелдей* — 'как бельмо на глазу'; *қас пен көздің арасында* — 'вмиг'; *таң атқанда* — 'на расвете'); **прилагательного** (*бармағынан бал тамған* — 'искусный музыкант', 'виртуоз'; *екеуінің жұлдызы ыстық* — 'горячая дружба'; *ит жанды* — фамилярно-шутливое выражение, часто со значением выносливый и др.).

Вопрос грамматической и семантической классификации фразеологизмов может быть успешно решен при условии всестороннего изучения комплекса проблем морфологической, синтаксической и лексической природы словосочетаний в отличие от отдельных слов. Эта сторона вопроса ждет еще своего исследователя.

ЕЩЕ РАЗ О ТРАНСФОРМИРОВАННОМ ПОВТОРЕ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ *

В тюркологии достаточно освещена проблема парных слов, относящихся главным образом к категории словообразования. Но многочисленные факты свидетельствуют о том, что парные слова должны рассматриваться не только с лексической точки зрения: эта категория широко используется и для стилистического разно-

* Статья опубликована в «Известиях АН КазССР». (Серия филол. и искусств. 1961. Вып. 1. С. 45—48).

образа речи. Законно возникает вопрос: разве другие формы словообразования лишены этой возможности? Конечно, нет. Речь должна идти об относительной частоте употребления той или иной формы в различных функциях.

Из многочисленных разновидностей парных слов в тюркских языках наиболее подверженными стилистическому употреблению, по нашему мнению, являются повторные (полностью повторные и частично повторные) парные слова. Другие виды парных слов в отличие от повторных в большей степени лексикализованы, т. е. имеют цельное лексическое значение, четко выделяющее данное парное слово из других лексических единиц. Так, например, слова типа *аяқ-табақ* (всякого рода посуда), *киім-кешек* (всякого рода одежда), *сарт-сұрт* (звукоподражательное слово, выражающее разнородный стук), *жалт-жұлт* (звукоподражательное слово, выражающее разнородный блеск), *үлкенді-кішілі* (от мала до велика), *оқта-санда* (изредка) характеризуются семантической четкостью. Лексикализация каждого из этих парных слов в отличие от составных элементов, образующих определенное парное слово, не вызывает сомнения.

Несколько иначе обстоит дело в этом отношении с повторными словами и некоторыми другими категориями, которые в определенной степени отличаются от полнозначных парных слов с точки зрения фонетической и иной дифференциации.

Следует также указать и на необходимость, так сказать, «комплексного» воздействия двух или нескольких закономерностей в подобных случаях: в языке, как это известно, могут проявиться одновременно разнородные, но соотносительные явления. Приведенные примеры говорят о том, что смысловое содержание слова требует соответствующего дифференцированного звукового его оформления.

Взаимодействие смысловой стороны и фонетического облика можно продемонстрировать и на фактах «межповторных согласных» *м, п, с*¹. Одна из разновидностей парно-повторных слов типа *түйе-мүйе* (верблюды и т. п.), *шөп-мөп* (трава и т. п.), *шай-пай* (чай и т. п.), *ет-мет* (мясо и т. п.), *мата-сата* (мануфактура и т. п.) имеет большое распространение в тюркских языках. Нельзя согласиться с утверждением А. Кайдарова о «несколько фрагментарном, нерегулярно действующем характере» употребления *м, п, с* в казахском языке по сравнению с уйгурским². Нам хочется акцентировать внимание на другом: необходимость эвфонии (в частности, рифмы) как одного из средств, закрепляющих устойчивость соче-

¹ Дмитриев Н. К. Парные словосочетания в башкирском языке // Изв. АН СССР. Отд. гуманитарных наук. 1930. № 7. С. 501; Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. М.; Л., 1940. С. 39—41; Кеңесбаев С. К. Фонетика // Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954. С. 125; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958. С. 63—64.

² Кайдаров А. Парные слова... С. 66. (Наше замечание относительно казахского языка ничуть не может умалить значение ценной работы А. Кайдарова).

тания слов (в том числе парных), совершенно очевидна, но это — не единственный путь образования подобных парных слов³.

Лексико-семантический критерий, разумеется, не является единственным способом образования парных слов. Более того, при их образовании должна быть учтена не одна, а несколько фонетических закономерностей. Во всяком случае, наряду с эвфоническими способами выступают наружу и другие звуковые моменты. В частности, необходимо указать на то, что при образовании парных слов не последнее место занимает принцип количественного выравнивания слогового состава компонентов парных слов, т. е. необходимость соблюдения одинакового числа слогов компонентов определенного парного слова⁴.

Кроме того, следует особо подчеркнуть, что под эвфонией, применительно к тюркским языкам, надо понимать не только рифмы, аллитерацию, ассонанс, но и гармонию гласных (сингармонизм). Факты казахского языка как одного из тюркских языков, обладающих сингармонизмом, полностью подтверждают это положение. Отдельные исключения типа *өсек-аяң* — сплетня, неправдоподобные слухи, *ем-дом* — разные лечения. (При этом любопытно отметить, что *ем*, как известно, означает лечение рациональное, тогда как *дом* — лечение, основанное на допотопных обычаях⁵. В этом случае имеются десингармоничные компоненты, не изменяющие общего положения вещей.)

Нельзя объяснить эвфонией наличие так называемых межповторных согласных, встречающихся в одной из разновидностей парно-повторных слов, которая носит название то рифмованного повтора⁶, то «трансформированного повтора»⁷. В качестве этих межповторных согласных, как отмечено в целом ряде работ, посвященных категории парных слов, выступают главным образом такие губные согласные, как *м*, *п* (*б*), а из негубных — *с*. Чем объяснить частоту употребления и типичность этих согласных? Почему они, а не другие часто выступают в качестве «межповторных»? (Мы не берем в расчет спорадически встречающиеся другие «межповторные» согласные).

Частоту употребления *м*, *п* (*б*), пожалуй, надо объяснить относительной их «легкостью» в артикуляционно-акустическом отношении. Показательно то, что в казахском языке при трансформиро-

³ Убрятова Е. И. Парные слова в якутском языке // Язык и мышление. Т. 11. 1948. С. 297—328; Кайдаров А. Парные слова... С. 26. Также см. об этом наши статьи: Некоторые способы образования парных слов // Уч. зап. КазГУ. 1946. Т. 11. С. 38; О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке // Известия АН КазССР. Сер. филологии и искусствоведения. 1954. Вып. 1—2. № 135. С. 19 и след.

⁴ Кенесбаев С. К. Некоторые способы образования парных слов // Уч. зап. КазГУ. 1946. Т. 11.

⁵ Разбор этимологических значений слов не входит в задачу данной заметки.

⁶ Кайдаров А. Парные слова... С. 63—64.

⁷ Аганин А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. М., 1959. С. 95—96.

ванных повторах слова, начинающегося с одного из губных согласных (*м, п, б*), в качестве межповторного согласного выступает часто также один из этих губных согласных. В отличие от абсолютно полного повтора, вместо начального губного согласного основного (первого) семантически весомого компонента, выступает другой губной согласный в начале второго (подражательного) компонента. Ср. *біреу-міреу* (кто-то, некто), *балық-малық* (рыба и т. п.), *бөрік-мөрік* (шапка и т. п.), *бақысы-мақысы* (шаман и т. п.), *бақыраш-мақыраш* (ковшик и т. п.), *бөшке-мөшке* (бочка и т. п.), *бәкі-мәкі* (ножик и т. п.), *мал-пал* (скот и т. п.), *май-пай* (масло и т. п.), *пікір-мікір* (мнение и т. п.), *пеш-меш* (печь и т. п.).

Нельзя, конечно, отрицать того, что в этих случаях (т. е. при наличии слов, начинающихся с одного из губных согласных), в качестве межповторного согласного в казахском языке выступает также негубной согласный *с*. Ср. *мата-сата* (мануфактура и т. п.), *мылтық-сылтық* (оружие и т. п.), *бор-сор* или *бор-мор* (*мел* и т. п.), *бүйрек-сүйрек* или *бүйрек-мүйрек* (почка и т. п.), *бал-сал* (мёд и т. п.), *пайғамбар-майғамбар* или *пайғамбар-сайғамбар* (пророк и т. п.), *пердеңке-мердеңке* или *пердеңке-сердеңке* (берданка и т. п.).

В отношении частоты употребления межповторных согласных в аналогичных примерах (т. е. в словах, начинающихся с губных согласных) звук *с* несколько уступает губным *м, п, б*. Поэтому надо говорить о некоторой «факультативности» межповторного *с*. Нельзя не отметить также и необходимости семантической, фонетической дифференциации: второй компонент *сата* в том виде, в каком должен употребляться, как и первый компонент — существительное, не совпадает с каким-либо другим существительным, имеющим самостоятельное лексическое значение, хотя нельзя сказать, как это оговорено выше, о строгой последовательности проведения этого принципа.

Семантически самостоятельные слова, начинающиеся с одного из гласных или негубных согласных, имеют в качестве своих вторых компонентов такие формы, трансформированный повтор которых, как правило, связан с начальным *м* или *п*, или *б*. Формы типа *үйелмелі-сүйелмелі*⁸ (множество), *әрі-сәрі* (ни то ни се) (если второй компонент *сәрі* принять за трансформированный повтор) представляют собой редчайшее исключение: важно, что «незначимый» компонент *сәрі* может оказаться в этимологическом отношении значимым, т. е. восходить к самостоятельному слову.

На вопрос о том, можно ли образовать такие повторы из всех слов, следует ответить двояко: а) теоретически (особенно в устно-разговорной речи) это формообразование употребляется бесконечно; б) практически (применительно к письменно-литературной

⁸ Слова *өйө, өйүө, өйөл* в якутском языке употребляются в том же значении, в каком и казахский компонент *сүйе, сүйел (мел)*. См.: Пекарский Э. К. Словарь якутского языка. Т. 1—3, 1927—1930.

речи) это употребление ограничено, как нам кажется, двумя обстоятельствами. Во-первых, слова (главным образом именные) во многих случаях входят в состав других типов парных слов; ср. *бала-шаға* (дети, семья), *жүн-жүрқа* (всякого рода шерсть), *қыз-келіншек* (молодые женщины), *шыбын-шіркей* (насекомые), *үлкенді-кішілі* (от мала до велика), *оқтың-оқтың* (периодически), *қолма-қол* (непосредственно) и др. Подобного рода парные слова с успехом выполняют такие же (или почти такие же) стилистические функции, какие выполняются трансформированными повторами. Поэтому отпадает надобность в образовании ожидаемой формы типа *бала-мала* или *бала-сала*.

Во-вторых, трансформированные повторы играют активную экспрессивно-стилистическую роль. Их образование предопределено значимыми словами, восприимчивыми (в результате этого типа повтора) к разным метафорическим значениям и стилистическим функциям. Этим, пожалуй, следует объяснить ничтожное количество трансформированных повторов глагольных слов, а также терминов (применительно к последним речь должна идти о невозможности вышеупомянутых подобных повторов с точки зрения норм литературного языка). Кроме того, нельзя упускать из виду, что в языке действуют многочисленные другие пути и способы передачи стилистических функций и других экспрессивных оттенков слов, словосочетаний. Поэтому трансформированные повторы имеют не абсолютный, а относительный, ограниченный характер сферы употребления в языке, как и многие другие языковые явления.

О СМЫСЛОВОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ СЛОВ *

(На материалах словарей казахского языка)

Раскрытие значений слов и выражений составляет основную задачу любого лингвистического (одноязычного и двуязычного) словаря. Важность смысловой характеристики продиктована самим назначением любой лексикографической работы вообще, толкового словаря в особенности. В толковом словаре должно быть дано краткое или сравнительно полное толкование значений слова, а не только голый список реестровых слов в алфавитном порядке, сопровождаемый рядом грамматических, стилистических и иных помет. Такого рода задача стоит и перед другими типами словарей. Задача словаря в том и заключается, чтобы показать лексическое богатство языка в той мере, в какой он его охватывает. Слово или фраза, взятые как цельная лексико-семантическая единица, в историко-генетическом отношении имеют свое отправление, следова-

* Статья опубликована в «Трудах Института языка и литературы АН КазССР». (Алма-Ата, 1959. Т. 1. Вопросы казахского языкознания. С. 5—15).

тельно, основное значение, традиционно передаваемое из поколения в поколение и понимаемое и воспринимаемое одинаково и говорящим и слушателем. Но все дело в том, что слово может жить полнокровной жизнью только в окружении других слов, в определенно данном контексте в живой речи, органически входя в общую ткань ее (в виде словосочетания или предложения), хотя нельзя переоценивать роль контекста. Достаточно какому-либо слову войти в органическую связь с другими словами, как оно по своему значению приобретает гибкость; в результате получается ряд производных (переносных) значений и их оттенков.

Всесторонняя смысловая характеристика слова требует исключительно вдумчивого и внимательного изучения языковых фактов. При этом надо отметить, что раскрытие значений слова — не самоцель, а акт познания. Это положение вытекает из марксистско-ленинского учения о связи языка и мышления. Познавательная роль языка (вместе с тем и слов) заключается в том, что он, находясь в непосредственном контакте с мышлением, отражает объективную действительность. Поскольку результат мышления выражается через посредство языка, постольку понятия, вложенные в слова, не могут не отражать предметы или явления.

При правильном материалистическом толковании понятия, во многих случаях составляющего основу значений слов, нетрудно догадаться о познавательной роли слова. Как говорил В. И. Ленин, «всякое слово (речь) уже *обобщает*»¹. Это ленинское определение важно для правильного понимания назначения слова, призванного обозначать понятия о предметах, процессах, свойствах. Раскрытие значений слов — вопрос сугубо лингвистический. Нельзя отрывать природу слова от его звучания; иначе говоря, ни в каких случаях нельзя игнорировать звучание слова, как это практиковалось в ряде работ некоторых исследователей, где звучанию отводилось второстепенное место, т. е. оно ставилось в зависимость от мысли.

Некоторые исследователи — философы и лингвисты — считали неправильным и обратное положение, что «слово — демиург (творец) понятия» (например, А. А. Потебня придерживался взгляда о создании понятия словом). Читателю должна быть известна и другая трактовка: «понятие предшествует слову». Отмечая неразрывную связь между ними, некоторые авторитетные исследователи утверждают, что в их взаимоотношении примат принадлежит понятию².

Цельность языка, его национальная самобытность выступают в органической связи смысловой стороны слова, с одной стороны, и самого слова (т. е. звучания) — с другой. И поэтому ясно, что лексическое богатство конкретного языка измеряется как количе-

¹ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 29. С. 246.

² Резников Л. О. Понятие и слово. М., 1958. С. 8.

ством слов, так и их семантическими функциями. Не должна вызывать никакого сомнения давно установившаяся в лексикографии традиция отражать в словарях с большей или меньшей подробностью многочисленные моменты, позволяющие получать необходимые сведения о слове как о грамматической и лексико-семантической категории с указанием на ряд других сторон, в том числе стилистических его особенностей. Любая лексикографическая работа охватывает языковые явления, характеризующиеся как с точки зрения общезыковых общностей, так и с точки зрения своеобразия одного или нескольких (притом родственных) языков. Иными словами, в словарях (да и в других типах лингвистических исследований) мы сталкиваемся с характерными для данного языка национально-самобытными явлениями и множеством однотипных широко распространенных во всех языках фактов.

Одни исследователи, в том числе и некоторые казахские языковеды, придерживались мнения, что главными, наиболее важными для лингвистической науки, являются общие, т. е. «общестипологические», «общепонятийные» моменты, а другие — настаивали на показе, первым долгом, специфических национально-своеобразных сторон языка. Если исходить из того, что выявление специфики явлений в большей степени помогает познать сами явления, то нетрудно оказаться сторонниками изучения главным образом этих свойственных данному языку черт. Это вовсе не означает умаления изучения общих моментов сходства определенного языка с рядом других языков.

Остановимся на смысловом содержании слов и фразеологизмов. В нашей лексикографической и вообще переводческой практике мы не раз сталкивались с трудностями при подборе слов и их смысловой характеристике в словарях и при переводе определенного произведения с русского на казахский язык. Нельзя считать, что смысловая сторона слова во всех случаях выступает только по линии всеобщих моментов и якобы не может проявляться в национальном своеобразии.

Подобное рассуждение требует некоторых разъяснений. Ясно, что любой язык, являясь средством общения людей, не может не выявлять общих с другими языками моментов, которые сказываются в непосредственной связи языка и мышления, следовательно, и в смысловом содержании слов. Это верно в том смысле, что мышление не знает ни расовых, ни этнических, ни национальных, ни классовых границ, чем оно, как отмечено в марксистской философии, отличается от идеологии и мировоззрения. Единство мышления людей обусловлено объективно единством мира, необходимостью правильного или неправильного отражения данной объективной действительности. Это бесспорное положение в работах последователей Марра истолковывалось вульгарно-социологически, и такой неверный подход (в частности, смешение мировоззрения и идеологии с мышлением, гиперболическое преувеличение роли

семантической стороны слова) не мог не сказываться на смысловой характеристике слов.

Далее, в теоретических работах сороковых — начала пятидесятых годов по вопросу об отношении слова к его значению мало говорится о разнообразных путях языкового выражения и словесного «оформления». Национальное своеобразие обнаруживается не столько в мышлении, сколько в формально-языковом его выражении, поэтому на первый план выступают семантические функции слова. Вместе с тем познавательная суть языка органически связана с процессом говорения и общения.

Во всяком случае, необходимо обратить особое внимание на эту сторону вопроса с тем, чтобы смысловое содержание не отрывалось от «словесного» его оформления. Важность этого объясняется тем, что многозначность слов и выражение их семантических оттенков часто выявляются в словосочетании и предложении. Оформление отдельных слов в них зиждется на веками выработанном лексико-грамматическом и фонетическом постулате. И в самом деле, в каждом отдельно взятом языке в той или иной степени всплывает целый ряд лексико-фразеологических и грамматико-фонетических, а также стилистических особенностей, без наличия которых, собственно говоря, немислимо существование данного конкретного языка³. Так, например, слово *көз* приобретает национальное своеобразие не только и не столько в изолированном виде, сколько в словосочетаниях, особенно в устойчивых (*Көздің қарашығындай* — как зеницу ока, *көз қырын салды* — обратил внимание, *көзі жетпеді* — он не убежден, букв.: 'его глаза не достигли' и многие другие).

Из этих примеров явствует, что в фонетическо-грамматическом оформлении слов и в их содержании (особенно в семантико-стилистических, т. е. экспрессивных, оттенках) проявляется национальная специфика. Мы ни в коей мере не отрицаем национальной спецификации и по отношению к другим лексическим, грамматическим и фонетическим явлениям языка.

Значение слова в отличие от понятия небезотносительно к национальной специфике языка постольку, поскольку слово в целом есть явление, которое включает в себя те и другие элементы, т. е. внешний (звуковой) облик и семантическую сторону слова, хотя она не всегда равнозначна по смыслу. Эти и другие важные вопросы взаимосвязи понятия и значения, понятия и слова детально

³ Этот вопрос в общетеоретическом плане неплохо разработан советскими лингвистами. См.: *Смирницкий А. И.* К вопросу о слове (проблема «отдельности слова») // Вопросы теории и истории языка... М., 1952; *Виноградов В. В.* О формах слова // Изв. АН СССР. Отд. литературы и языка. 1944. Т. 3; *Булаховский Л. А.* Введение в языкознание. Ч. 2. М., 1954; *Будагов Р. А.* Введение в науку о языке. М., 1958; *Галкина-Федорук Е. И.* Слово и понятие в свете учения классиков марксизма-ленинизма // Вестн. МГУ. 1951. № 9.

рассмотрены в монографиях ⁴ В. А. Звегинцева, Л. О. Резникова, О. С. Ахмановой и др.

Говоря о языке как системе, нельзя упускать из виду, что слово должно быть рассмотрено во всех своих проявлениях с тем, чтобы ни одна сторона этой категории не была предпочтена другой. Для правильной смысловой характеристики слова потребуется ясное отграничение слова от его части (например, от аффикса) и от словосочетания. Такое четкое разграничение невозможно проводить исходя лишь из одной смысловой или грамматической природы слова. Толковый словарь, как и любая лексикографическая работа, должен учесть все моменты, благодаря которым слово приобретает цельный облик.

В советском языкознании выдвинуто важное теоретическое положение, что слово как таковое характеризуется выделительностью, т. е. тем, чем оно отличается от части слова, и цельностью, которой оно отличается от словосочетания. Эти убедительно мотивированные в советском языкознании критерии слова немислимы без учета смысловой и семантической его функций в той же степени, как и его грамматический признак.

Эти критерии дали возможность советскому ученому А. И. Смирницкому установить другую неопровержимую закономерность языка: «...условность связи между звучанием (следовательно, звуковым образом слова) и значением слова является некоторым общим принципом, который обнаруживается во всяком языке и без которого невозможен ни один хоть сколько-нибудь развитый язык. Без этого принципа невозможно свободное развитие и дальнейшее совершенствование языка. Вместе с тем, однако, существование и развитие языка базируется и на другом принципе, на принципе мотивированности и рациональной оправданности связи между звучанием и значением, и этот принцип не менее важен, чем первый...»⁵.

Такой сложный подход к вопросу о слове поможет не только отличить «слово» от «не слова», но и провести грань между самими словами. Подобающее место должно быть отведено смысловой стороне слова.

Важность указанного положения (речь идет об отграничении одного слова от другого с точки зрения их смыслового содержания) вытекает из того, что раскрытие характера и типов разнообразных значений поможет уловить отличие полисемантизма от омонимии, установить слова-синонимы, дифференцировать их основные и переносные значения и оттенки, а также выявить различия в их употреблении и определить стилистические функции слова.

Успешная разработка данной проблемы во многом зависит от

⁴ Звегинцев В. А. Семасология. М., 1957; Резников Л. О. Понятие и слово. Л., 1958; Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.

⁵ Цит. по: Ахманова О. С. Еще к вопросу о слове как основной единице языка // Вестн. МГУ. Сер. обществ. наук. 1955. № 1. С. 37.

правильного разрешения вопроса об отношении понятия к значению. Нет сомнения, что этот вопрос может быть успешно разрешен при совместном участии лингвистов, философов, логиков и психологов. Следует сказать, что эта проблема нашла, в основном, правильное освещение в трудах лингвистов, философов нашей страны. Не претендуя ни на что, определим свое отношение к тем научным дебатам, которые развернулись на страницах лингвистической и философской прессы по вопросу о понятии и значении. Совершенно ясно одно: лингвисты, исходя из лингвистических фактов, должны идти дальше, не ограничиваясь общепринятым определением понятия как «мысли о предмете, выделяющей в нем существенные признаки»⁶.

Ясно и другое положение, что без разграничения понятия и значения лингвистических единиц, как на это правильно указывает О. С. Ахманова, лингвист «оказывается неспособным по-настоящему понять систему данного языка в его отличиях от другого языка или языков...»⁷.

За последнее время, как уже нами упомянуто, в советском лингвистическом знании стали появляться интересные высказывания о разграничении «значения» и «смысла» слова. Мы имеем в виду высказывание А. И. Смирницкого, который пишет: «...значение слова может иметь сложный состав и определенное строение, не являющееся или являющееся не полностью и не в точности моментами смысла слова, т. е. моментами выражаемого словом теоретического или практического понятия... в известных случаях, в зависимости от различных конкретных обстоятельств, противоречие между семантическим образованием слова и его смыслом ведет к изменению первого или к замене данного слова другим, не заключающим такого противоречия»⁸.

Вместе с тем нельзя сказать, что данный вопрос разрешен окончательно: многие его стороны находят разное освещение у разных исследователей; имеются расхождения между лингвистами, с одной стороны, философами, логиками — с другой. Нет, к сожалению, единого мнения у самих лингвистов. Достаточно сослаться хотя бы на статьи логика П. С. Попова «Понятие слова в свете марксистского учения о непосредственной связи языка и мышления» (Вестн. МГУ. Сер. обществ. наук. 1954. № 4), лингвиста О. С. Ахмановой «Еще к вопросу о слове как основной единице языка» (Вестн. МГУ. Сер. обществ. наук, 1955, № 1), акад. В. В. Виноградова «Основные типы лексических значений слова» (Вопросы лингвистики, 1953, № 5), статью В. А. Звегинцева «Экспрессивно-эмоциональные элементы и значение слова» (Вестн. МГУ. Сер. обществ.

⁶ Асмус В. Ф. Логика. М., 1947. С. 33.

⁷ Ахманова О. С. Еще к вопросу о слове как основной единице языка // Вестн. МГУ. Сер. обществ. наук. 1955. № 1. С. 37.

⁸ Там же. С. 87—88.

наук, 1955, № 1), для того чтобы убедиться в наличии расхождений по ряду важных для теории лексикографии вопросов.

О. С. Ахманова довольно мотивированно упрекает П. С. Попова в том, что он в результате неверного истолкования логико-семантической природы слова скатился на позиции американской дескриптивной лингвистики и дал неправильную трактовку «слова» в отличие от «не слова» (у американских языковедов соответственно: «свободная» и «связанная» формы).

В. А. Звегинцев вступает в полемику с рядом исследователей по вопросу об отношении экспрессивно-эмоциональных элементов слова к его значению. В противоположность сказанному другими исследователями он настаивает на том, что экспрессивно-эмоциональные элементы нельзя считать включенными в значение слова.

Все это свидетельствует о том, что вопрос о смысловой характеристике слов является весьма сложной проблемой, требующей глубокой разработки на материале конкретных языков. В вопросе классификации лексических значений слова у казахских лингвистов полный разнобой. Нет единого твердого мнения, во-первых, об основном лексическом значении (или прямом номинативном значении или свободном значении), во-вторых, о том, как понимать варианты (или оттенки) основного значения, и как они соотносятся с переносными значениями слова; в-третьих, о том, что имеется в виду под употреблением слова и в какой связи выступают эмоционально-экспрессивные функции слова с его значением.

Несмотря на некоторые спорные моменты в этом вопросе, большую пользу для общего дела принесли вышеупомянутые статьи видных советских языковедов. Так, например, А. И. Смирницкий дает следующее определение значения слова: «Значение слова есть известное отображение предмета, явления или отношения в сознании или аналогичное по своему характеру психическое образование, конструированное из отображений отдельных элементов действительности, входящее в состав, в структуру слова в качестве так называемой внутренней его стороны, по отношению к которой звучание слова выступает как материальная оболочка, как внешняя сторона слова, необходимая не только для выражения его значения, и для сообщения его другим людям, но и для самого его возникновения, формирования, существования и развития»⁹.

Наиболее сложным является вопрос о классификации разнообразных значений слов. Исходя из наличной лингвистической литературы, конкретных фактов казахского языка, наиболее типичными применительно к толковому словарю значениями мы считаем: 1) прямое (свободное или основное номинативное) значение, которое может иметь, по нашему мнению, исходное номинативное значение и «косвенное» номинативное значение; 2) переносное (несвободное или номинативно-производное значение); 3) фразеологи-

⁹ Ахманова О. С. Еще к вопросу о слове как основной единице языка. С. 86.

чески обусловленное значение; 4) употребление слова и оттенки значения.

Определенное слово (не омонимное) может иметь несколько самостоятельных свободных значений. При этом в историко-генетическом отношении самостоятельность некоторых из них носит условный характер: одно (или несколько) значение может вытекать из другого, главным образом, от исходного номинативного значения, по отношению к которому оно (или остальные значения) должно быть названо «косвенным» номинативным значением (или «косвенными» номинативными значениями).

Не будем приводить примеры на исходное номинативное значение, так как оно не вызывает сомнения и легко выделяется на общем фоне других значений слов (ср. *аяқ* — нога, *қол* — рука, *салу* — класть, положить внутрь чего-либо, *келу* — прийти и т. п.).

Данное исходное свободное номинативное значение каждого слова в отдельности лежит в основе ряда других косвенных свободных номинативных значений; ср. *аяқ* 1) ..., 2) опора, стойка, нижний конец (мебели или др. предметов): *Ортада аяғы екі тұтамдай дөңгелек стол тұр* (Ж. Тілеков) — Посреди стоит круглый стол, имеющий ножки длиной (высотой) в два обхвата ладонью; 3) конец, последнее: *Дегтярев траншеяның ең аяғына дейін жүгірді* — Дегтярев бежал до самого конца траншеи (Т. Ахтанов); *бас* 1) ..., 2) вершина, верхушка и др.: *Шырқайын деп шығып ем, Майтөбенің басына, жаңғырықсын, ана таудың тасына* (Жамбыл) — Я взшел на вершину Майтөбе, чтобы взвить голос свой ввысь, чтобы эхом он раздавался в каменных глыбах той горы; 3) сам один, один-одинешенек: *Басы аманның малы түгел* (мақал) — У кого здоровье, у того и скот (поговорка); 4) штука: *500 мың бас мал* — 500 тысяч голов скота; 5) начало, конец: *Арықтың басы* — начало арыка; *көшенің арғы басы* — тот конец улицы; 6) около, возле, подле: *Жалқауға от басы айшылық жер* (мақал) — Для ленивого около кухни — месячный путь (поговорка); 7) главный, первый: *бас инженер* — главный инженер, *бас бәйге* — первая премия и др.

Из данных примеров видно, что второе значение слова *аяқ*, второе значение слова *бас* суть свободные номинативные, но «косвенные», в отличие от исходных значений этих слов (нога, голова). Что касается третьего значения слова *аяқ*, третьего, четвертого, пятого, шестого, седьмого значений слова *бас*, то их надо отнести к значениям переносным (несвободным или номинативно-производным; их метафоричность выступает ярко) и их следует дать в словаре через арабские цифры, но с пометкой *ауыл* — переносное.

Строго говоря, все вторые значения (в данном примере последние два значения *аяқ*, последние шесть значений *бас*) производны от первого значения. Но тем не менее «косвенные» свободные номинативные значения неравнозначны переносным (номинативно-производным) значениям. В нашем понимании слово *құн* имеет

два свободных номинативных значения: 1) (в дореволюционном прошлом) пеня, т. е. плата за убийство, за увечье; 2) стоимость, цена. Относительная производность второго значения не подлежит сомнению, несмотря на его самостоятельность. В связи с изжитием пережитков прошлого специализированное значение вытеснило более широкое первичное значение. Нельзя как первое (историческое), так и второе значения отождествлять с переносным (номинативно-производным) значением слова цена: *мынауыңның құны не? — какая цена этому?* Последнее значение в словаре (ср. со значением *баға* — цена) дается с пометой *ауыс* (переносное).

Важность дифференциации этого рода типов лексических значений продиктована, кроме прочих моментов, необходимостью отличать полисемантизм от омонимов. Генетическая и семантическая связь нескольких свободных номинативных значений одного слова позволяет в той или иной степени говорить, как на это указывает акад. В. В. Виноградов, об отсутствии омонимов: «Если же такой связи между значениями нет, то мы имеем дело уже с двумя омонимами»¹⁰. Все же следует отметить отсутствие окончательного решения проблемы полисемантизма и его отличие от омонимов.

Актуальность вышеприведенного принципа в том, что он предостерегает от двух крайностей, встречающихся в практике лексикографической работы. Это, с одной стороны, признание значений слов омонимами только на основании того, что они соотносительны с разными явлениями действительности и выражают разные понятия без учета внутренних смысловых связей этих значений и, с другой стороны, отказ от признания омонимов на основании того, что рассматриваемые слова исторически и этимологически восходят к одному корню.

Важно далее отметить, что многозначность (полисемия), которая нередко смешивается с омонимией, есть категория, подверженная историческим изменениям: нельзя рассматривать полисемию как явление, свойственное только определенному этапу развития языка, в частности древнейшему или древнему его периоду, как предполагали некоторые исследователи. На любом этапе развития языка возможно возникновение полисемантизма, появление новых значений, при которых явления полисемантизма, звуковой комплекс (слово) могут оставаться без изменения.

Необходимость разграничения типов значений слова поддается еще тем, что в словаре нужно представлять слова близкие или тождественные по значению (синонимы); изучение этой категории позволяет разобраться в стилистической окраске слов и наравне с другими явлениями отличать один стиль литературного языка от другого, что в свою очередь даст возможность различать активную и пассивную лексику в языке.

Особого внимания заслуживает вопрос о номинативно-произ-

¹⁰ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. 1953, № 5. С. 13.

водном (переносном) значении и употреблении слова. Следует заметить, что в словарной практике разграничение значения слова и его употребление сопряжено с рядом затруднений, что усугубляется особенно тем, что в теоретико-лексикологическом плане мало разработана проблема разнообразных переносных значений слова в отличие от его употребления. Кроме того, нельзя считать окончательно решенным вопрос об отношении экспрессивно-эмоциональной стороны слова к его значению. Это обстоятельство, безусловно, усложняло смысловую характеристику слов в толковом словаре казахского языка.

Сразу же нужно оговориться, что переносные значения в нашем словаре указываются арабскими цифрами, как и основные номинативные, в отличие от последних с пометой *ауыс* (переносное); ср. *бас*: переносное значение «начало» (өзеннің басы) и др.; *қол*: переносное значение «передняя нога» (оқ оң қолына тиіпті); *бала* (дитя) — переносное значение «молодняк» (мал баласы) и т. п.

Составители толкового и двуязычных словарей находятся в весьма затруднительном положении в вопросе семантической типизации слов в отличие от их употребления. В этой связи нельзя не упомянуть еще раз статью В. В. Виноградова «Основные типы лексических значений слова», где довольно убедительно подвергается критике существующая в русской лексикографии практика. Позволю себе привести небольшую выдержку из его статьи. «...У слова *багаж*, — пишет В. В. Виноградов, — найдено значение «эрудиция, запас знаний»¹¹. И тут значение смешивается с употреблением. Только в соответствующем контексте и притом чаще всего в сочетаниях с определениями умственный, научный, ученый и т. п. у слова *багаж* возникает этот смысловой оттенок. Слову *баня* приписано отдельное значение: *жара, парный разгоряченный воздух* (какая у вас баня)»¹².

Аналогичная практика наблюдается в словарном деле в Казахстане. Нередко такое неправильное толкование значений и употреблений слова и в Толковом словаре казахского языка. Чтобы не быть голословным, приведу примеры. Часто составитель Толкового словаря допускает такую, например, неточность: *көз*: 1) *көру мүшесі* (орган зрения): *Абайдың құлағы әжесінде, екі көзі сонау алыс көк тау, қатпарлы қалың, Шыңғыс жотасын қыдырады* (Әуезов). *Оның өткір көздерінен шашырап от тарағандай* (Мәуленов); 2) *ауыс*: *Бір заттың жіп өткізетін тесігі* (дырочка в какой-либо вещи, через которую продевается нитка); 3) *ауыс*: *Бұлақ* (источник, ключ): *Россия! Бақыт туын көтердің сен, сен бірлік пен достықтың қайнар көзі* — Россия! Ты подняла знамя счастья. Ты воплощась в себе единство и дружбу (букв.: Ты — источник единства и дружбы) и др.

¹¹ Толковый словарь русского языка /Под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 1. М., 1938. С. 75; Словарь русского языка /Составит. С. И. Ожегов, М., 1953. С. 25.

¹² Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. С. 10.

В данных примерах и второе, и третье значения переданы ошибочно: второе значение не сопровождается цитатой, третьего значения в природе не существует. Здесь явно спутано употребление слова со значением, ведь значением источника, как и фонда, вовсе не вытекает само по себе из одного слова *көз*. Это значение образует в данном случае не слово *көз*, а словосочетание *қайнар көз* (ср. *қайнар бұлақ*), где мы имеем в качестве определения *қайнар*.

Еще одна иллюстрация: *келу*: 1) *жүру, қозғалу арқылы көздеген жерге жету, бару* — ходить, путем движения дойти, дойти до намеченного места: *Бір күні біздің үйге Дәмелі келді* (Ерубаяев) — Однажды к нам домой пришла Дамели; 2) *Адамның жасының белгілі бір санға жетуі, толуы* — Прийти, т. е. войти в возраст, 'прожить столько-то лет, стать взрослым': *Серік биыл он жетіге келді* — Ныне Серику исполнилось 17 лет; 3) *Мерзімі, цақыты жету, болатын күні тууы* — наступление положенного времени, срока, момента, настал назначенный день: *Дем алысы — үскірік, аяз бен қар. Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды* (Абай) — Дыша метелью, вьюгой, морозом и снегом, пришла же старая сваха-зима, сумятицу повсюду поднимая, и т. д.

Отсюда видно, что при смысловой характеристике слова внимание составителя отвлечено от слова *келу*. За исключением первого значения нельзя считать правильной характеристику, данную арабскими цифрами 2, 3; составитель за значение слова принимает значение целого контекста, оставляя в тени заглавное слово. Иначе говоря, и тут налицо смешение употребления слова с его значением. И в самом деле, понятие прожить столько-то лет ни в какой степени не вытекает из одного слова *келу*; это понятие связано с целым предложением: *он жетіге келді*. Третье несуществующее значение *келу* «наступление положенного времени» опять-таки выходит из рамки этого заглавного слова: и «положенное время» никак не входит в лексическое значение слова *келу* (данный пример подходит под первое основное номинативное значение).

От подобного рода погрешностей не свободен, в целом полезный труд — «Казахско-русский словарь» Х. Махмудова, Г. Мусабаяева. Так, например, за словом *салу* закреплено 14 значений: 1) класть, положить: *орнына салу* — класть на место: *қапқа салу* — положить в мешок; 2) свить: *құс ұя салды* — птица свила гнездо; 3) строить, прокладывать: *үй салу* — строить дом; *жол салу* — прокладывать дорогу; 4) сеять: *колхоз егін салды* — колхоз посеял хлеб; 5) показать, направить, наладить: *жолға салу* — показать дорогу; направить по дороге; *жөнге салу* — наладить; 6) воздвигнуть, соорудить: *ескерткіш салу* — воздвигнуть, соорудить памятник; 7) обложить, опустить: *салық салу* — обложить налогом; *хат салу* — опустить письмо (в почтовый ящик); *құс салу* — охотиться с ловчей птицей; 8) стелить: *төсек салу* — постелить постель; 9) слушать, внимать: *құлақ салып тыңдау* — вни-

мательно слушать; 10) выставить: *базарға салу* — выставить на рынок; 11) двинуть, хватить: *жұдырықпен бір салу* — ударить кулаком; 12) *ән салу* — петь; *асыр салу* — резвиться; 13) посредничать: *араға кісі салу* — прибегать к посредничеству другого лица; 14) (как вспомогательный глагол выражает неожиданность действия); *келе сала* — тут же, по прибытии; *көре сала* — тут же, как только увидел; *ен салу* — метить, делать метку на ухе (о скоте)¹³.

Из выделенных авторами 14 значений под арабскими цифрами максимум можно оставить лишь три: два из них свободных (основных номинативных) значения (класть, положить): *орнына салу* — класть на место; *қапқа салу* — положить в мешок. Значение «ударить кулаком»: (*жұдырықпен бір салу*) и третье значение в соответствии с языковым своеобразием, продиктованным вспомогательным глаголом *салу*, сгруппировать вокруг одного пункта (передать одной арабской цифрой). Ни в коей мере нельзя давать не существующие в природе значения слова *салу* в виде: «свить» (слово *салу* само по себе никак не дает этого значения, которое получается из словосочетания *ұя салу*); «строить», «прокладывать» (*үй салу* и *жол салу*). То же самое со словосочетаниями *егін салу* — сеять, *ескерткіш салу* — воздвигнуть, *төсек салу* — постелить и т. д. Выражения типа *жөнге салу* — наладить, *салық салу* — обложить налогом, *құс салу* — охотиться с ловчей птицей, *базарға салу* — выставить на рынок, *құлақ салу* — слушать, *ән салу* — петь и др. как фразеологически обусловленные значения надо давать за «ромбиком».

Наиболее сложным является выявление оттенков значения слова. Это объясняется сложностью и многообразием языка, призванного отражать бесконечное многообразие общества и природы. Хотя и не может идти речь о каком-либо зеркальном отражении посредством языка жизни общества и природы, «тайны» языка, внутренние потенциальные возможности его столь же многогранны, сколь многогранна жизнь носителя языка — народа.

Причиной появления оттенков значения служат те же мотивы, которые мы наблюдаем в отношении появления самостоятельных и переносных значений слова. Но общность причин не обязательно должна вести к общности последствий. Одно определенное понятие, в основе которого лежат существенные признаки предмета или явления, проявляется не в одинаковой степени в живой речи. В одном случае один из этих существенных признаков (или даже одна из сторон существенного признака) может в большей степени, в другом случае — в меньшей напоминать подобные признаки другого предмета или явления, благодаря чему соответственно и образуются оттенки значения и переносные значения.

Различия между оттенками и переносными значениями доволь-

¹³ Махмудов Х., Мусабиев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1954. С. 286.

но трудны, порою неуловимы. Например, слова базар, рынок, место для торговли по некоторым своим сторонам, абстрагируясь, то уподобляется «веселью» и «разным забавам»: *Кешегі Оспан, бір бөлек жан, үйі базар, түзі той* (Абай); *Оттың басы күнде ойнақ, Балалы үйде базар ғой* (Керімбеков), то уподобляется «радости», «счастью»; ср. *Туган жердің, өңірі, Өмірдің үлкен базары* (Кәрібаев), *Көңілге қуаныш, сен Әбдірахман едің базарым* (Абай). Выражение *өмірдің базары* дает фразеологически замкнутое значение в отличие от других примеров. Резонно спросить применительно к остальным иллюстрациям: сколько тут переносных значений, два или одно? Мы склонны усмотреть одно переносное значение с параллелем в некоторых примерах оттенка основного номинативного значения, в частности в слове *базар* в словосочетании *үйі базар, түзі той*.

Последний вопрос, на котором хочу также остановиться, это вопрос о соотношении эмоционально-экспрессивной функции слова и выражения их лексического значения. Это имеет отношение и к вопросу об употреблении слова, ибо первое проявляется во втором: эмоциональная окраска слова немислима вне употребления. Весь спор заключается в том, входит ли эмоциональная сторона слова в его значение. Ответ двоякий: одни ученые, в частности В. В. Виноградов, Е. М. Галкина-Федорук, на этот вопрос отвечают положительно; другие, в частности В. А. Звегинцев — отрицательно. Мы примыкаем в основном к трактовке последнего исследователя, но с некоторыми оговорками. Дело в том, что в языке встречается множество фактов, когда в результате воздействия экспрессивности слова на его значение данное слово в смысловом отношении становится другим словом. Иначе чем оправдать существование в языке внушительного количества фразеологических сращений, где компоненты-слова, вошедшие в их состав, лишаются своего исходного основного номинативного значения. Нам представляется, что, видимо, степень влияния эмоционального элемента слова на его предметно-логическое содержание может проявляться по-разному. Проблема раскрытия этих разных степеней влияния ожидает своего исследователя.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В НАРИЦАТЕЛЬНОМ ЗНАЧЕНИИ *

Взаимоотношения между собственным и нарицательным именами до конца не изучены, хотя достаточно известны общие черты, присущие тем и другим, а также их специфические особенности

* Статья опубликована в журн. «Советская тюркология» (1973. № 1. С. 87—91).

как в лексико-семантической структуре, так и в фонетико-грамматической системе.

Первоначальной основой имени собственного было слово с нарицательным значением. Обе эти категории впоследствии развивались по самостоятельным направлениям—в соответствии с внутренними законами развития языка и под влиянием экстралингвистических факторов.

Отмечаемые в различных языках национальные признаки, т. е. свойственные каждому из них специфические особенности, мы относим к внутренним закономерностям этих языков. Различные формы имени собственного, его первоначальное значение и звуковое оформление, «пластичность» при употреблении в составе словосочетаний — все это находится в тесной связи с национальными особенностями языка, с закономерностями его исторического развития. Если взять, например, казахский язык, то любое лично-собственное имя в нем имеет ярко выраженные характерные черты именно казахского языка.

Во многих сферах языка, в том числе и в образовании имен собственных, влияние внешних факторов неоспоримо: различные исторические эпохи, социальные отношения, политические, экономические, культурные связи с носителями других языков оставляли в казахском языке свои заметные следы. В частности, с действием экстралингвистических факторов связано и употребление имени собственного в значении имени нарицательного. Обе эти категории имеют общую форму и относятся к одной и той же части речи — имени существительному. В то же время семантика их различна: имя нарицательное выражает обобщенное лексическое значение, собственное же имя ограничивается функцией названия.

Переход лично-собственных имен в имена нарицательные осуществляется на основе определенной закономерности, которая, однако, не распространяется на все лично-собственные имена. Если бы любое собственное имя возможно было употребить в его лексических значениях, то оно не имело бы своих, присущих только ему особенностей, и нельзя было бы провести грань между рассматриваемыми категориями и уловить различия как в их семантике, так и в грамматических функциях.

Имеется множество собственных имен, происхождение которых связано с характерными особенностями истории данного народа и его национальными традициями, с мировоззрением, психологией, экономическим развитием, географическими условиями и укладом жизни. Закономерно, что лично-собственные имена из народных сказаний и легенд со временем превратились в прозвища людей, подчеркивающие особенности их характера или физические недостатки и другие черты. Многие лично-собственные имена, закрепившиеся в устном поэтическом творчестве народа, связывались с конкретными чертами характера героев легенд и преданий и, приобретая обобщающее значение, становились нарицатель-

ными. Это происходило в том случае, если употребление имени в нарицательном значении способствовало наиболее яркой и эмоциональной передаче характерных черт человека — алчности, щедрости, одержимости любовью и т. п.

Так, например, имя *Карабая*, персонажа поэмы «Козы-корпеш и Баян-сулу», став нарицательным, обозначает у казахов человека жадного, ненасытного. Предельно отрицательная характеристика связана и с именем *Карынбая*, героя одного из народных преданий, олицетворяющего человеческую алчность, потерю чести, совести, веры и лишившегося в погоне за наживой даже своей собственной головы. Эта традиция унаследована и письменной литературой. Джамбул в одном из своих стихотворений пишет:

Жұбайыңды есіттім
Таңдап тапқан еліңнен,
Өзі карау, тарыншақ,
Қас Қарынбай делінген¹.

Я слышал о твоей супруге,
Которую ты выбрал себе,
Говорят, она алчная, жадная,
Подобно Карынбаю¹.

Еще более популярно в этом смысле имя *Шигабай*, нарицательное значение которого 'очень жадный' у казахов превалирует над лично-собственным. Бытующее в современном казахском языке определение — приложение *шық бермес* подчеркивает в сочетании с указанным именем его нарицательное значение: *шық бермес Шыгабай* означает 'очень жадный'; 'скряга, от которого ничего нельзя добиться'. Слово *шық* восходит к *сық* (малый, незначительный)², а *Шыгабай* происходит от *чиғай* (бедный, нищий)³. В связи с широким распространением имени Шигабай в его нарицательном значении оно нередко пишется со строчной буквы, например: *Мәссаған, біз үйіне қазір барғалы отырсақ, мынауың барып тұрған шық бермес шыгабайдың өзі ғой!*⁴ — 'Мы собираемся к нему в гости, а он, оказывается, настоящий скряга, как шик бермес шигабай!'

В фольклоре многих тюркоязычных народов имя *Ходжи Насредина* олицетворяет веселого, находчивого человека. В произведениях Беимбета Майлина встречается имя *Мыркимбай*, означающее наивного простака. Выражение же *Атымтай жомарт* (щедрый, как Атымтай) имеет историческую подоплеку: в арабском фольклоре

¹ Цит. по: *Жамбыл Жабаев*. Шығармалар. Алматы, 1954. 1-т. 19-б.; *Джамбул*. Избранное. М., 1954. С. 27.

² Древнетюркский словарь. Л., 1969. С. 504; *аларда қой сіг ол* — 'у них овец мало' (МК, З. 130).

³ *Будагов Л. З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий с включением употребительнейших слов арабских и персидских с переводом их на русский язык. Т. 1. Спб., 1869. С. 506.

⁴⁻⁵ *Сатыбалдин К.* Шағын пьесалар. Алматы, 1962. 83-б.

бытует образ Атыма из племени Тай (личность историческая), о щедрости которого слагались легенды. Имена *Атымтай* и *Кожанасыр* (у некоторых народов Эфенди, Ходжа Насреддин и т. п.) вошли в казахский разговорный язык из письменной литературы. Слово *Қорқыт* в выражении *Қайда барсаң, Қорқыттың көрі* (Куда ни пойдешь, везде помни могилу Қорқыта) передает чувство сильного страха. Семантика этого слова отдалилась от первоначальной и воспринимается казахами в значении 'смерти не избежать'. Один только этот пример уже указывает на существование тенденции проникновения традиционных образов и выражений из фольклора в письменную литературу.

Имена собственные, образованные посредством аффикса *-дај, -деј*, имеют дополнительный смысловой оттенок, придающий высказываемой мысли эмоциональную окраску:

Сейфіл Мәлік — Жамалдай
Бейпетіне көнсем-ай,
Қозы-Көрпеш — Баяндай
Бір молада өлсем-ай⁶

Как Сейфил Малк и Жамал,
Вышес бы все муки,
Как Қозы-Көрпеш и Баян,
Лег бы в одну могилу.

Выражение *Қыз Жібек пен Төлегендей* (Как Қыз Жибек и Тулеген) символизирует искреннюю, горячую любовь двух молодых людей. Употребленное же применительно к лицам среднего возраста, оно приобретает иронический оттенок. Как и в фольклоре других народов, в казахской устной литературе (впоследствии и в памятниках письменности), а также в народных изречениях (особенно в риторических назидательных новеллах) имя собственное может порой придавать выражению соответствующий тонкий стилистический оттенок и без аффиксов; например: *Көл иесі Қамбар-ау, Шөл иесі Қамбар-ау, Қарағыма көз сал-ау, Ғашықтардың пірі едің Ләйлі — Мәжнүн сіз бар-ау. Баламды сізге тапсырдым*⁷ ('О, Камбар, покровитель озер, О, Камбар, покровитель пустыни! Будь покровителем моему сыну, О, Лейля и Меджнун, покровители влюбленных! Будьте покровителями моему милому').

Имена собственные в нарицательном значении часто встречаются в загадках, пословицах и поговорках. Например: *Төлебайдың төрт ұлы төбелесіп келеді, Егізбайдың екі ұлы ерегесіп келеді* (Четыре сына Тулебая идут — дерутся, два сына Егізбая идут — ссорятся) или *Ермекбайдың екі ұлы ерегесіп келеді, Төлебайдың төрт ұлы төбелесіп келеді, Жағалбайдың жалғызы жағаласып келеді* (Четыре сына Тулебая идут — дерутся, два сына Ермекбая идут — ссорятся, единственный сын Жағалбая и тот не отстает). Понятно,

⁶ Қазақ әндері. Алматы, 1968. 2-т. 173-б.

⁷ Қыз Жібек. Алматы, 1957. 19-б.

что в этой загадке Егизбай, Еремекбай означает горбы верблюда, Тулебай — ноги, Жагалбай — хвост. Здесь прослеживается и аллитерация. Собственными именами обозначены отгадываемые предметы, тем самым затруднена отгадка.

В поговорках *Жүзігі барда Сүлеймен, жүзігі жоқта сүмірейген* — (С перстнем — Соломон, без перстня, — никому не нужен он), *Айдабол, ас ішкенде пайда бол* (Айдабол появляется тогда, когда садятся кушать) раскрывается связь между именами собственными и нарицательными.

Хотелось бы обратить внимание еще на одно обстоятельство: имена собственные употребляются в нарицательном значении и в разговорной речи (прозвища, псевдонимы, табу) и т. д.⁸ Здесь наряду с народной традицией можно видеть и влияние этнографии.

У замужних казахских женщин не было принято называть старших в семье по имени. На этот обычай в свое время обратили внимание ученые-ориенталисты. Молодая женщина не называла по имени родственников мужа, избегала употреблять собственные имена даже в нарицательном значении, заменяя их синонимами. Например, вместо *Жоламан* говорили *Соқпақ жол* (тропинка), вместо *Сүттібай* — *Желінді уыз* (выменное молоко). В разговорной речи к именам старших прибавляются термины родства: *ата* (дедушка), *қайнаға* (деверь), *әже* (бабушка), *жеңгей* (тетя). Например: *үлкен әже* (старшая бабушка), *кіші әже* (младшая бабушка), *дәу жеңеше* (большая тетя), *сылқымсал жеңеше* (кокотливая тетя) и т. п.

Существует также казахский обычай называть дальних родственников созвучными именами (например Омар ~ Сомар). Этот обычай обозначается термином *аты теріс* (в быстром произношении *аттеріс*) — «носящий обратное имя». Он привел к возникновению и таких имен, как *Аттеріс құда* (Сват с обратным именем) или *Сомар құда* (о свате с именем Омар).

Давнее происхождение имеет обычай называть детей старшего брата, родственников мужа учтивыми словами: *Шырақ, Молда жігіт, Сылқым жігіт, Төрем (Төрежан), Төрежігіт, Мырзажігіт, Бойжеткен, Еркеқыз (Еркежан), Бикеи, Айдарлым* и т. п. В наше время этот обычай утрачивается.

В некоторых прозвищах (даваемых ровесникам или просто непокладистым по характеру людям), таких, как *Қалқан құлақ, Саллы ерін, Шойқара, Шегір көз, Теке сақал, Сумақай, Күркілдек* и т. п. отчетливо проявляется лексическое значение, подчеркивающее какую-нибудь отрицательную черту или особенность. Примеры типа *Шырақ, Қалқан құлақ* имеют косвенное отношение к затрагиваемой теме, которая требует специального изучения.

В сфере топонимии использование имен собственных в нарицательном значении наблюдается реже. Можно привести лишь один-

⁸ *Жаңұзақов Т.* Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1971.

два таких примера. Так, в поговорке *Ұлың ұрымға, қызың Қырымға кетті* (Сын уехал в Рим, дочь — в Крым) слова *Ұрым, Қырым* употреблены в значении 'далекие места', 'дальние края'. Слова *Меке* (Мекка), *Балқан* (Балканы) в поговорках *Сұрай-сұрай Мекеге барарсың* (русский эквивалент — 'Язык до Киева доведет') и *Барар жерің Балқан тау, Ол да біздің көрген тау* (Горы Балканские, куда ты собираешься, и нам известные) также отдалены по смыслу от своих первоначальных топонимических значений.

У казахов слово *Итжеккен* (букв.: Место, где запрягают собак) связано с представлением о далеком холодном севере, а *Жиделибайсын* означает теплую, уютную, богатую сочной травой южную долину. В казахском языке имеются выражения: *Итжеккенге айдады* (Сослали в такое место, где запрягают собак), *Жиделибайсын — жер ұйық* (*Жиделибайсын* — обетованная земля). Слово *ұйық* (*үйек*) в последнем выражении имеет соответствия и в других тюркских языках: тур. — *idik*, тув. — *ыдык*, кирг. — *ыйык*, хак. — *ызых*⁹. Слово *ыдуқ* (священный) встречается в орхон-енисейских и древнесуйгурских памятниках; *Ыдуқ баш кідінта* — 'Святой ключ позади (на западе)' (МЧ, 21); *Ыдуқ башда сүйүндім* — 'При Священной вершине сразился с ними' (Мог., 25); *Томаг Ыдуқ башта сүйүндіміз* — 'Мы сразились при священной вершине Тамаг' (КТб, 41); *Түрк ыдуқ йәри* — 'Тюркская священная земля' (КТб, 10); *Ыдуқ йәрсуб* — 'Священная (Земля — вода) Родина' (Тон.); *Өз йәрім ыдуқ* — 'Моя священная (родная) земля' (Е, 42). *Ыдуқ Өтүкәй* — название местности (КТб, 23); *ыдуа* — 'священный' (ДТС, 240). Здесь имеет место чередование звуков *д/з/й*.

Краткий обзор семантических сдвигов в казахском языке, связанных с переходом имени собственного в имя нарицательное, позволяет сделать следующие выводы:

1. Некоторые лично-собственные имена людей, веками сохранившиеся в сознании, обычаях и традициях народа, могут иногда употребляться в нарицательном значении. Основным условием такого употребления является связь того или иного имени с какой-либо ярко выраженной отличительной чертой характера его носителя.

2. Главным источником, способствующим переходу имени собственного в имя нарицательное, являются устная литература и древние памятники письменности, а также сохранившиеся в народе религиозные и мифологические представления и суеверия.

3. Индивидуальный характер имени собственного, употребляющегося в нарицательном значении, постепенно стирается и может полностью утратиться. Возможна и стилистическая трансформация имени собственного в нарицательное, связанная с контекстом.

⁹ Матов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1952. С. 32. 41; *Кұлмат Өмірәлиев. Жерұйық па, жерүйек пе? //Қазақстан мұғалімі. 1971. 29 июнь.*

4. В переходе собственных имен в нарицательные находят отражение особенности истории и этнографии народа.

5. Переходу ряда собственных имен и географических названий в имена нарицательные часто содействуют их лексические значения, хотя эти явления между собой не тождественны.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ ТУРАЛЫ *

Қазақ тіл білімінде, түркологияда, фразеологияның жалпы проблемалары бұл күнге дейін түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ. Басқаша айтқанда, сан алуан фразеологиялық тізбектер дербес зерттеу объектісі болудан гөрі, ілгері-кейінді жазылған сөздіктерде, мақалаларда иллюстрация материалы дәрежесінде ғана қолданылып келді. Тіпті жалпы түркологияда елеулі орын алатын бұрынғы сөздіктерде де идиомдық¹ және басқа тұрақты сөз тіркестері тым сирек кездеседі. Тек соңғы кезде ғана қайсыбір түркі тілдерінде осы салада еңбектер туа бастады. Фразеологизмдер — тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі. Өзінің көнелену жағынан да, тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан да, стиль жағынан да оларға тән ерекшеліктер бар.

Тілімізде көкейге қонымды, көркем, орамды алуан түрлі тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Тіл қазынасына жататын қат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланады. Мақал-мәтелдермен барабар жоғары бағалап, оларды қастерлей сақтап келеді. Сол сан-салалы, тізбек, қалыптасқан сөз топтарын жинау, бірізге түсірудің мәні өзінен-өзі түсінікті.

Тіл-тілдің өзіне лайық ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан (ярустарынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз еткенде сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа осы Сөздікте қамтылған алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды. Басқаша айтқанда, сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын лексикология дейтін болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін саланы фразеология деп атау әбден орынды. Бұл саладағы ғылыми топшылауларды 1944 жылы айтқан болатынбыз².

Елімізге есімдері мәшһүр ориенталист ғалымдар — М. О. Әуе-

* Бұл мақала «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (Алматы, 1977) атты сөздікте жарияланған.

¹ *Газета, минута* дегенді *газет, минут* түрінде қабылдағынымыз сияқты *идиома* сөзі тілімізде *идиом* болып қалыптасып кетті. Бұл еңбекте *идиом* сөзі өн бойы «фразеологиялық түйдек» (орысша «фразеологическое сращение») мағынасында қолданылады.

² Осы жайындағы еңбектеріміздің тізімін Ш. Ш. Сарыбаевтың «Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші» атты (1-бөлім, 1965 ж.; 2-бөлім, 1970 ж.; 3-бөлім, 1977 ж.; 4-бөлім, 1982 ж.) кітабының «Лексикология мен лексикография» тарауларын қараңыз.

зов, С. Е. Малов, Н. В. Юшманов кезінде осы мәселе жөнінде өте құнды пікірлер білдірген еді.

Қазақ тілі фразеологиясы — дербес пән

Әр тілдің заңдары, өзіне лайық ерекшеліктері бар; оларды зерттейтін фонетика, морфология, синтаксис, лексика, семасиология тәрізді ярустары, яғни тараулары бар. Фразеологизмдер бұрынды-сонды еңбектерде, көбінесе, осы лексика тұрғысынан зерттеліп келгенін жоғарыда атадық. Соның өзінде де екі тілді сөздіктерде иллюстрация ретінде сөз болды. Басқаша айтқанда, біз ұсынып отырған «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбектегі³ қыруар фактілердің кейбірі оқулықтарда т. б. мысал ретінде ғана жол-жөнсіз айтылып келді. Революциядан бұрынғы, революциядан кейінгі қырқыншы жылдарға дейін тиянақты сөз топтары тіпті түркология көлемінде де зерттеушілердің арнаулы теориялық объектісі болған жоқ-ты. Кейінгі 10–15 жыл ішінде түркі тілдерінде фразеология проблемалары жан-жақты тексеріліп, тың ойлар ғылыми жұртшылық талқысына түсуде. Бұдан тысқары құрылымы бөлек өзге тілдер жайында келелі концепциялар кездеседі. Әсіресе славян (ен алдымен орыс), герман, роман тілдері бойынша бұл саладан Отан ғалымдарының бағалы теориялық пайымдаулары, айтыс пікірлері көптеп кездеседі⁴. Шегел зерттеушілерінің де бірқыдыру мақалалары бар. Бұл тарапта негізгі приоритет совет ғалымдарына тән екенін арнай атағанымыз жөн. Дегенмен, барлық мәселе әбден үзілді-кесілді шешілді деу қиын. Әр автордың пікір сайысына бөлек тоқталудың нақ қазір қажеті жоқ. Бұл жолы талай жылдарды артқа салып, қазақ тілінің бай фактілерін негізге алып, өзге де ғұламалардың шалымды топшылауларын ескере отырып, фразеологизмдер (ықшамдап айтқанда ФЕ категориясы)⁵ өз алдына терезесі тең лингвистика саласы екенін баса атағанымыз мақұл.

³ 1944 ж. қорғалған «Қазақ тілінің тиянақты сөз тіркестері» атты докторлық диссертациямызда идиом және басқа фразеологизмдер жайында өз шама-шарқымынша топшылау жасағанбыз. Сол кездегі еңбектің ұзын-ырга желісін осы жолы да пайдалануды теріс көрмедік. Біздің зерттеулеріміздің азды-көпті бағасы отандық филология саласындағы бірқыдыру әдебиетте айтылған. Қараңыз: *Ройзензон Л. И., Малиновский Е. А., Хиятин А. Д.* Очерки истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. Самарканд, 1975. С. 67–75; *Конов А. Н.* Совет Одағындағы, түркі тіл білімі қазіргі кезеңде (Қорытындылар және проблемалар) //Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. 1977, № 1, 9–20-б.; *Қайдаров Ә. Т.* Сөз ұстаз туралы //Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл мен әдебиет сериясы. 1977. № 1. 63–69-б.

⁴ Материалы к общей биографии по фразеологии. Сост. Ройзензон Л. И., Беклер М. А. //Вопросы фразеологии. Ташкент, 1965; Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии /Сост. Ройзензон Л. И., Бушуй А. М. /Под ред. М. М. Копыленко. Самарканд, 1970.

⁵ Идиомды да, одан басқа да фразеология аясына енетін тізбектерді де фразеологизм түрінде атау ғылыми дағдыға айналды. Мұны ФЕ түрінде қысқартып («фразеологиялық единица» деген толық атауынан алынған тұрпатта) қолдана береміз.

Шу дегенде айтарымыз: фразеологияның сыр-сипатын сөз еткенде оның тіл ярустарына, тілдің құранды бөлшектеріне мүлде қатысы жоқ деп ешкім де айта алмайды. Тілдің сол бөлшектерінен түбірлі айырмасын, бас белгілерін (релеванттық қасиетін) бір-ақ ауыз сөзбен түйгенде мынадай жайт аңғарылады: 1) мағына тұтастығы (белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел немесе ішінара жартылай айрылып қалады да, шоғыр тіркес бір тұтас мағына береді); 2) тіркес тиянақтылығы (белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздер бір-бірімен жымдаса байланысады, олардың орын тәртібі нық келеді, барлық жағдайда дерлік бір шоқ тіркесу өз қалпын сақтайды); 3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір ФЕ әрдайым айна-қатесіз, өлендегі қайырма гөрізді бұлжымай қайталана қолданылады). Сонымен өзімізге дейінгі барлық зерттеулерді және өзіміздің бұрынды-соңды ізденістерімізді шола, қорыта, әрі тұжырымдай келіп, біз фразеологизмдерді танып-білудің жоғарыдағыдай негізгі үш принципін, яки үш критерийін қолдаймыз.

Әдетте зерттеушілер тарапынан бұл аталған критерийлердің бірін — басты, шешуші, екіншісін — көмекші не қосымша, үшінші біреуін — қосалқы, не шешуші емес деген тәрізді саралау, салмақтау талабы кездеседі. Алайда бұл тәрізді, пайымдаулардың дұрыс-бұрысын атап жатпай-ақ өзіміз басшылыққа алатын, негізгі, басты принцип аталған үш критерийдің тұтастығын атаймыз. Осы үш критерийді бір-бірінен жырып алмай, тұтасымен басты арқау еткенде ғана ФЕ-нің ерекше белгілерін тани аламыз. Яғни үш тұрғыны жүйелі түрге салып, фразеологияның басы ашық, дербес объектісін анықтаймыз. Сонда ғана ФЕ-нің тілдегі көрінісін жүйелей аламыз. Демек, біздіңше, фразеологияны тіл білімі саласындағы дербес пән деп тани білудің өзі осы аталған заңдылықты қаншалықты мойындауға байланысты болмақ.

Тұтастық, тұрақтылық пен тиянақтылық ФЕ-нің басты, негізгі белгісі дегенде, бұл қасиеттерді өз дәрежесінде, өзге күйде тілдің басқа элементтерінен де табуға болады. Мәселен, тілдегі ең кішкене бөлшек фонема, буын болсын, немесе морфема мен түбір, оның негізгі, туынды түрлері болсын өзінің тұлғалық тұтастығын, тұрақтылығын сақтайды. Сөйлемнің әр алуан типтерін алсақ, олар да өз құрылымының ерекшелігіне, шегі мен мөлшеріне, солардың тұрақтылығы мен тұтастығына қарай бір-бірінен дараланып тұрады. Бұл тұрғыдан қарағанда тұтастық, тұрақтылық қасиеттер тек ФЕ емес, көптеген тілдік категорияларға ортақ тәрізді, яки тұтастық, тұрақтылық, тиянақтылық сипат алған нәрселердің бәрі бірдей ФЕ бола алмағанымен, ФЕ үшін сол қасиеттердің болуы міндетті. Әйтсе де біз бұл жерде сөз етіп отырған заңдылықтың өз ерекшелігі бар. Жоғарыда аталған үш критерийді түгел қамтитын тұтастық пен тұрақтылық кез келген сөз элементінен немесе сөйлемнен табыла бермейді. Ал, ондай белгілердің екеуі болып, бірі болмаса, немесе біреуі ғана болып екеуі

болмаса, ешбір лексикалық-грамматикалық тұлға ФЕ дәрежесіне көтеріле алмайды. Ал, ФЕ категориясын алатын болсақ, ол аталмыш үш белгінің, яғни жоғарыдағы үш критерийдің үшеуіне бірдей ие, үш қасиеттің үшеуі бір-бірінен ажырамай, іштей өзектесіп жатады. Міне, осыған орай ФЕ де тілдің өңге категорияларынан оқшауланып, өзіндік бітім-бейнесімен тіл ішінде өмір сүреді, өз заңдылықтарын берік тұтышады.

Осы аталған басты үш белгіге, яки үш критерийге сүйене, немесе, тіпті, табан тірей отырып, бүкіл қазақ тілінің құрамындағы ФЕ құбылыстарын ең негізгі үлкен екі арнаға бөлеміз. Оның біріншісі фразеологизмдік түйдектер (шартты түрде: ф. түйдек), екіншісі фразеологизмдік тіркестер (ф. тіркес) деп аталады. Бұл топтарды дәстүрлі термин атауларына сай түсіндіретін болсақ, ф. түйдекке идиом сипатындағы фразеологизмдерді жатқызамыз.

Сонымен, ф. түйдекке (идиом) мына тәрізді фразеологизмдер жатады: *Жаны күйді, ит арқасы қиянда, талағының биті бар, жүрегінің түгі бар, жүрек жұтқан* т. б. Бұл типтегі ФЕ компоненттері әуел бастағы негізгі лексикалық мағынасынан айрылып, бәрі жиылып бір ұғымды түйдегімен бір-ақ білдіреді.

Ф. тіркестер өз ішінен екіге бөлінеді:

а) түйін тіркес (түйін т.). Бұл — әуел бастағы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан туған фразеологизм. Басқаша айтқанда ФЕ сыңарларының о бастағы мағынасы мүлде жойылмағанмен, көмескіленген. Бұған мынадай фразеологизмдер жатады: *ернінен ене сүті кеппеген; пышақ кескендей тыйылды; өкшесін* (табанын) *жалтыратты* т. б.

ә) түйіс тіркес (түйіс т.). Бұл да әуел бастағы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан туған. Бірақ ФЕ сыңарларының бастапқы мағынасы бұнда көмескіленбей, әнтек солғындап айтылады. Түйіс т. мысалдары мыналар: *құмырсақдай құжынаған, ортан қолдай, көзді ашып-жұмғанша, асқар тау, қыпша бөл* т. б.

Төменде ф. түйдек (идиом) және ф. тіркес (идиом емес фразалар) категориялары толығырақ түсіндіріледі.

Сайып келгенде айтарымыз, қазақ тіліндегі тиянақты тіркестер (фразеологизмдер) — тіл ішінде өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүретін айрықша категория. Олардың әр алуан ірілі-ұсақты ерекшеліктері мен айырым белгілерін саралай зерттейтін дербес пән — фразеология.

ФЕ-нің варианты мен синонимі мәселесі туралы да айта кеткен жөн. ФЕ-нің варианты екі түрлі: а) фонетикалық вариант: *өнжырғасы түсті — енжорғасы, өнжорғасы түсті* т. б.; ә) лексикалық вариант: *көз шырымын алды — көз ілдірді; кек алды — өш алды* т. б. Мұндағы дыбыс ерекшелігі үлкен түсінікті керек етпейді: мағыналық, сөз қолдану тәсілі, стилистика жағынан мұның сөйлеу процесіне тигізер ешбір ықпалы жоқ. Ал, лексикалық варианттардың бір-бірінен әнтек болса да ерекшелігі байқа-

лады: осы іспеттес *құдай иіп* дегенді *алла (тәңір) иіп* деп айту дағдылы емес. Бұл жердегі сөз қолдану тәсілінде аздап болса да сыр бар, бірақ айтарлықтай семантикалық алшақтық байқалмайды. Бұл тәрізді құбылысты ФЕ-нің синонимдік тұлғасы деп те атауға болады.

Ал, белгілі бір фразеологизмдік синонимдер деген мәселе вариант ұғымынан түбегейлі бөлск. Варианттарда қалайда ең кемі бір компонент ортақтаса қолданылса, синонимдес фразеологизмдерде ешбір компонент қайталана алмайды: ФЕ-лердің (синонимдердің) мағыналық жуықтығы болғанымен, тұрпат жуықтығы болмайды. Бұған мысал: *он қолынан өнері тамған*//*бит қабығынан (терісінен) биялай тоқыған*//*ағаштан түйін түйген* т. б. Осындағы синонимдердің бірде-бір ортақ сыңары жоқ. Демек, бұлар— синонимдес фразеологизмдер.

Фразеологизмдердің семантикалық жүйесі жайында мынаны айтуға болады. Тіл пәсі — халықтың басынан өткен, өмір шындығына сай туған сан-салалы ФЕ-лер әлеуметтік, шаруашылық, діни, т. б. факторлар ауанымен пайда болған. Олардың құрылым жағынан қалыптасуында, компоненттерінің тіркесу амалдарында нақтылы бір заңдылығы болатыны тәрізді ФЕ-нің мағына тұрғысынан саралануында да тиянақты тәртіп, жүйе бар. Бұлай болудың себептері өзінен-өзі түсінікті. Өйткені олар әлеуметтік жағдайға жанасып, өз заманының талабына лайық туып жатады. Бұл тақыметтес талай дәуірден елес беретін фразеологизмдер тіл қорынан мықтап орын теуіп, әрдайым жұртшылық көзін өтеп отырады. Сөздікте сол фразеологизмдер мүмкін қадарынаша мол қамтылған. Екінші сөзбен айтқанда, әр қилы экстралингвистикалық, яғни сыртқы факторларға (тарихи-әлеуметтік, экономикалық, діни т. б.) сәйкес туған фразеологизмдермен барабар жынысқа, мекен-мезгілге, өлшемге, көңіл күйіне, адамдардың өзара қарым-қатынасына, жас ерекшелігіне, мінез-құлыққа, салт-санаға, т. б. байланысты топтастырылатын да фразеологизмдер бар. Тозығы жеткен заманның талай нышанын байқататын тіл фактілері аз емес. Соның бірі — әйел теңдігі мәселесіне қатысты. Ескі салт-сана бойынша ерге шыққан әйел өзінің қайын жұрты адамдарын өз атымен тура атай алмағаны белгілі. Соның салдарынан су екеш судын, қамыстын, бөрінің, қайрақтың, пышақтың—бәрі де күйеуінің жақындарына, руластарына қатысы болғандықтан, өз нысымен атауға тыйым салынған. Ескі салттың осы тәрізді көріністерін озат ойлы орыс ғалымдары ерте уақыттан-ақ атап көрсеткен. Мәселен, көне заманның бір куәгері тәрізді мына мысал талайдан бері ауыздан ауызға тарап келеді: «Салдыраманың (сарқыраманың) ар жағында, сылдыраманың бер жағында, маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Жаныманы білемеге білеп алып келе қойыңыз»⁶. Әрі күйкі, әрі

⁶ Самойлович А. Н. Запретные слова в языке казак-киргизской замужней женщины //Живая старина. XXIV, 1915. С. 161—168.

күлкі көрінетін осы іспеттес суреттерді еске алғанда, қайын жұртының атын атай алмаған әйел затының тапқырлығына қайран қаласын. Мыналарға көңіл бөлейікші: *қамшы — жылқы айдар, жылқы — туар, ақ (түс) — шаңқан, қара (түс) — баран, сары (түс) — шикіл, көш — жөнеу, қоян — қалқан құлақ, тышқан — жорғалауық, қаптесер, алты—бестен бірі артық*. Қазақ әйелі сонау өткендегі буалдыр тірлігінде атын атауға хақы жоқ, сыйлас, «аруақты» саналатын адамдарды *аты теріс, атам аттас* немесе *атамның адасы* деп қана атайтын болған.

Фразеологизмдердің түп-төркіні тым әріге кетеді. Адам баласы сонау отқа, суға, көп құдайға табынған шағында-ақ талай-талай заттарды киелі санап, оларға өздерінше лақап ат қойған. Тілімізде сол ежелгі дәуірден келе жатқан *қамбар ата* (жылқышы ата), *шек-шек ата, зеңгі баба, ойсыл қара, шопан ата* тәрізді тіркестер бар. Олар ескі наным-сенім бойынша төрт түлік малдың сақтаушысы, қорғаны, мифологиялық «несі» болыпты-мыс. Күні бүгінге дейін сақталып жеткен *отқа май құю; от ана, май ана, жарылқа* тәрізді фразеологизмдер ислам діні таралмастан көп бұрын қалыптасқан, шаманизм түсінігінен туған тіркестер.

Қазақ халқы өзінің өткен тарихында талай көрші елдермен, шет жұрттармен экономикалық әрі мәдени қарым-қатынасты басынан кешіргені мәлім. Тілімізде осыған орай туған толып жатқан тіркестер бар. Олардың бірқыдыруы жазба әдебиет, хиссалар арқылы, екіншілері — сауда-саттыққа байланысты, үшіншілері — дін таратушылардың уағызымен, тағы біреулері екі елдің күн көріс тіршілігіндегі ортақ ой-сана, дәстүр тауқыметімен, түрліше ықпалдарға сай туып орнығады. Мәселен, қазақ арасына таралған *Атымтайдай жомарт бол; Наушаруандай әділ бол; Аплатондай ақылды; бұланның үлкен аң болмас; Бұланайдан үлкен тау болмас; барар жерің Балқан тау, о да біздің көрген тау; ұлың ұрымға, қызың қырымға* т. б. фразаларда өңге жұрттардың өткендегі мәшһүр адамдары, шетелдің топоним, этноним атаулары сақталып қалған. Сол бөгде жұрттардың салт-сана, әдет-ғұрпын, ел билеу, әкімшілік қалпын қабылдауға байланысты енген толып жатқан фразеологизмдер бар. Мәселен, кейбір зерттеушілердің еңбектерінде қазақ арасындағы *тоғыз* санымен байланысты ырым-кәде, тарту-таралғы, айып-жазаның көбі монғол елінің мәдени тіршілігінен ауысқан делінген. Осыдан келіп тілімізде *бір тоғыз, үш тоғыз, бас тоғыз, аяқ тоғыз* секілді фразалар келіп шыққан деседі⁷.

Көп мағыналық (полисемия) пен омонимия құбылыстары әдетте жеке сөздердің төңірегінде көзге айқын байқалады. Ал, фразеологизмдерге келгенде бұл құбылыстар өзгеше реңкке түседі. Полисемия құбылысы әредік ф. тіркестер арасында байқалып

⁷ Бұл жөнінде «Тауарих хамса шарқи» атты Халпдұғлы Құрбанғалидің кітабын қараңыз (Қазан, 1910).

қалады. Ф. түйдектеріне келсек, олар омонимия құбылыстарын мүлдем бойына дарытпайды, тіпті, полисемия құбылыстарының өзі де ф. түйдектері аясында кездесін жарымайды.

Омонимия құбылысын тануда түрлі көзқарастар бар. Зерттеушілердің басым көпшілігі мағына алшақтығын негізге алады да, сөз (лексема), тіркес (фразема) төркінін скінші орыпға қояды. Біздің ойымызша, омоним болу үшін тек айтылуы бірдей келген тұлғалар ғана емес, жеке сөздердің де, фраземалардың да түп төркіні бөлек болуы қажет. Мәселен, *аузын ашты* тіркесінің, «сөйлей бастады», «таң қалды» деген мағыналарынан басқа, ораза күні «кешкі ас алдынан дәм татты» деген діни мағынасы да бар. Ол алғашқы мағыналардан алшақ, кереғар жатыр. Осы тұрғыдан қарасак, ф. тіркестер ішінде омонимия табылмайды емес. Көптеген авторлардың омонимия ретінде қарастыратын құбылысының өзі осындай жарыса туған екі мағынаның ең алшақ типі. Бірақ жоғарыда айтқандай, бұл тіркестердің түп төркіні біреу-ақ. Сондықтан осы типте жақындықты омонимия деп қарамай, полисемия деп білген жөн төрізді. Әйтсе де, бұның өзі әлі де ойлана, зерттей түсуді керек ететін мәселе.

Ф. тіркес аясындағы полисемияның өзін де біз бір текті құбылыс деп қарамаймыз. Біздің байқауымызша белгілі бір фразаға тән көп мағыналылық екі түрлі жолмен жасалатын сияқты. Оның бірі — жалғаса туатын мағына да, екіншісі — жарыса туатын мағына. Мысалы, *Ақ иық* тіркесі «мұз балақ қыран» мағынасын береді, одан «асыл адам», «ер жігіт» мағынасы жалғаса туады. Ал, енді *Айыл-тұрманың тартты* деген тіркес, біріншіден, «камдаиды, жиналды» деген мағынаны білдірсе, сонымен жарыса, «ашу қысты», «тас түйін болды» деген де мағына туады⁸.

Сонымен барабар кейбір жағдайларда жалғаспалы мағына мен жарыспалы мағына белгілі бір сәттерде тоғысып, одан қиылысқан тағы бір туынды мағына пайда болуы мүмкін. ФЕ-нің зат пен құбылысқа ат қойып, айдар таға айтудан туатыны мәлім. Өйткені белгілі бір ФЕ-ні қолданғанда сөйлеуші тек өз көзқарасын білдіруді мақсат тұтады; ол бір нәрсеге қуанса да, қынжылса да, қорықса да т. б. ерекше жағдайға да, өз талғамы бойынша сөйлейді. Осылайша ойды айқын да дәл айту қажеттігіне байланысты ФЕ, әсіресе ф. түйдек, мағыналық жағынан сұрыпталып, екі ұшты ұғым тудырмайтындай болып сіріленеді. Осыдан келіп омонимия мен полисемияға бастайтын жол, өріс қысқарады.

⁸ Фразеология саласында бұл күндері көптеген терминдер қолданылады. Олардың ішінде сәтті, икемді атаулармен қатар тіркес табиғатына сай келе бермейтіндері де жоқ емес. Мәселенің осы жағын ескере отырып, біз ФЕ-нің мағыналарын жіктегенде *тура* (прямое), *ауыс* (переносное) мағына дегеннен гөрі *негізгі* (основное), *туынды* (производное) мағына деп атағанды мақұлдаймыз. Егер осы еңбектің ішінде *тура*, *ауыс* деп қолданылған жайттар кездесе қалса, оларды да оқырман жұртшылық «негізгі», «туынды» ретінде қабылдауды өтінеміз.

Әйткенмен біздің бұл жердегі әңгімелеп отырғанымыз мәселенің таза теориялық жағы⁹.

Фразеология ерекшеліктерінен тілдің бойында бірталай заңдылықтарды, тек ф. тіркес емес, жалпы тілімізге, сөздерге де тән ереже-қағидаларды шет пұшпақтап болса да ескеретініміз хақ.

Соның бірі — плеоназм құбылысы. Бұл тұрғыдағы сөз қолданысқа тән нәрсе — белгілі бір ұғымды әр алуан мәндес атаулармен қайталап түсіндіру. Мәселен, *беті-жүзіне қарамай* деген фразадағы «бет» пен «жүз» бір-біріне дублет, мәндес сөздер. ФЕ аясында бұл тәрізді плеонастикалық құбылыстар әредік болса да кездеседі.

Фразеологизм құрамында сол сияқты эллипсестік тұжырымдар да болады. Бұл құбылыс бойынша тіркес құрамында қайталанып айтылуға тиісті элементтердің біреуі түсіп қалып отырады. Мысалы: *Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар — Ай десе — аузы, күн десе — көзі бар.*

Сөзді қай түрде болса да белгілі бір грамматикалық тұлғада неше саққа жүгіртіп, құбылта қолдана береміз. Арнаулы модель түрінде қосымшаларды жүйелеп қосуда сөздің ФЕ-ден айырмасын біле аламыз. Ал, ФЕ-ні қалай болса, солай еркін тіркес тәрізді түрлі трансформацияға салып, грамматикалық модельмен мағыналық варианттарды тоғыстыру тым қиын. Тек ф. тіркес тобынан ілуде бір ауытқу кездесуі мүмкін. Рас, көркем әдебиетте, оның ауызша, жазбаша түрлерінде, халық тіліндегі белгілі бір фразеологизмді сәл ұлғайтып, немесе ықшамдап, өлең өлшеміне не көркем текске ұластыра өріп қолдану сәттері болып тұрады. Теория саласында бұл типтегі фразеологизмдерді *перифраза* (парафраза) деп атайды. Алайда бұл секілді саналы әрекет жолымен болған өзгерістер арасына бөгде сөздер еңсе, *дистант* құбылыс деп аталады. Мысалы: *Шай камзол, күндүз бөрік кигенменен, Бес батпан десең болар беттің кірі* (С. Торайғыров); *Шіркін-ай, Еменалы екеуіңнің жұлдыздарың қай жерде шақырайысып қарсы қарасып тұрғанын көрер ме едім бір* (Ғ. Мүсірепов). Сонымен бірге ФЕ үлгілерінің контактылы, яки жігі ажырамаған қалпы да зерттеу объектісі бола алады.

ФЕ-лер өзінің сыртқы тұрпаты жағынан еркін тіркестерге ұқсайды; мәселен, атрибутты тіркестердегі (анықтауыш — анықталғыш) соңғы компонент өзінің негізгі мағынасын сақтап, тиянақты келетін болса, анықтауыш компонент ауыспалы мағынада жұмсалады: *асқар тау, сүмбіл шап, қынай бел, қыпша бел*; демек адъективті тіркестердің (сын есімді, сан есімді, сан есім

⁹ Тәжірибеде, яки Сөздікті түзуде біз араб цифрымен белгілеп, шартты түрде кейбір «омоним» тіркестерді беруге тиіс болдық. Бұндағы мақсат — сөздікті пайдалануды жеңілдету үшін арақідік кездесетін, сырттай ұқсас, бірақ мағына жағынан алшақтығы бар тіркестерді саралап көрсету болды. Дәл осы жердегі тырнақша ішіндегі сөзіміз шынтуайтпап келгенде омоним бола алмауы да мүмкін. Мысалы: *ҚАПА БОЛДЫ*¹. Уайымдады, қайғырды, ойы самарқауланды. *ҚАПА БОЛДЫ*². Ауа қапырықтанды, ауа ауырлап, дем алуға мүмкіндік болмады, тынысты тарылтты.

мен сынға айналған зат есімді, немесе сын есім, сан есімнен кейін жасалған туынды өзге есімді тіркестер) анықтауыш компоненті осы ізбен жасалатындығы күмән тудырмайды: *сасық бай, егіз қозылы, екі жүзді, бір қайнатым* (шай), т. б.

Шілде түскенде, түн баласына, таң сыз бергенде тәрізді адвербиалды (үстеу) тіркестер де жоғарыдағыдай бір сынары (алғашқысы) негізгі мағынада жұмсалып, кейінгі компоненті (компоненттері) туынды мағынада тұрады.

Есім+етістік тіркестері де осы іспеттес, яғни есім компонент негізгі мағынада тұрса, етістік компонент туынды мағынада жұмсалады: *көзі ілінді, табаны тайды, ақылынан адасты*, т. б.

Қалған ф. тіркестердің бәрі де осы тәсілмен жасалады деуге болады. Бағзы бір уақытта стильдік қызметіне орай, мақал-мәтел ішіндегі кемінде екі компонентті ФЕ өзара не түйін не түйіс тіркес үлгісімен жасалады. Бұл тәрізді тіркестердің өзге синтаксистік тәсілдермен жұмсалатын типтері де жоқ емес.

Мақал-мәтелдер бір ұғымды тікелей емес, тұспалдап білдіреді. *Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас; туған елдің қадірін шетте жүрсең білерсің* деген мақалдар Отанды дәріптеп тұр. Осында мақал құрамындағы жеке сөздің берер мағынасы сөз болып отырған жоқ, түгел бір мақалдың тұтас мәні сөз болып тұр. Кейбір зерттеушілер мақалдың жеке сөздері референттік қасиетке ие бола алмайды дегенді айтады. Керісінше, мақал компоненттері референттік қасиетке ие бола алады деген де пікір бар. Қалай да мақал-мәтел тікелей фразеология объектісіне жатпайды. Себебі, біріншіден, белгілі бір мақал ішіндегі компоненттердің бірқыдыруы фразеологизмге (негізінен түйіс тіркеске) сай келеді. Мәселен, *жүргенге (жүрген аяққа) жөргем ілінеді* дегеннің соңғы екі сынары фразеологиялық тіркес заңы бойынша қнысып тұр. Екіншіден, тар мағынадағы фразеология шеңберінен шеттеу тұрса да, оқырмандар үшін қажет болар деген ниетпен мағынасы күңгірттеу біраз мақал-мәтелдерді Сөздікке енгізуді жөн көрдік¹⁰.

Фразеология пәнінде ФЕ-нің варианттары мен синонимдері жөнінде түрлі түсініктер бар. Қазақ тілі фактілеріне жүгінсек, бұл екі түрлі құбылыстың басы ашық, біріне бірі соқпайтын тәрізді. Ф. тіркесінің варианттары өзара жақын, іштей өзектесіп жатады, айырмасы тіркес жүйесіндегі бір, немесе бірнеше компоненттері өзге сөздермен алма-кезек ауысып жатады. Мысалы: *өш алды — кек алды; тыныс алды — дем алды; ығыр етті — ығыр болды, ығыр қылды; ашуына тиді — шамына тиді, намысына тиді* т. б. Біз бұл жерде ф. варианттарды тек лексика тұрғысынан ғана сөз етіп отырмыз.

ФЕ-нің синонимдерінде, жоғарыда ескерткеніміздей, мынадай айырым белгіні байқаймыз: синонимдер арасында жалпы мағына

¹⁰ Әрине, кез-келген мақал-мәтел емес, Сөздік ауқымына сай келетіндерін енгіздік. Ал, афоризмдер, күрделі атаулар (соның ішінде мекеме, ұйым аттары т. б.) сөздікке тікелей объект болған жоқ.

жуықтығы болғанымен, бірінде бар компонент екіншісінде ұшыраспайды. Яғни, синонимдес фразеологизмдердің компоненттері еш уақыт екі рет қайталанбайды (*он қолынан өнері тамады — ағаштан түйін түйеді — бит қабығынан биялай тоқиды*).

Фразеологизмдер ішкі мән-мағынасына қарай қолданылу барысында өзінің стильдік өнін өзгертіп отырады. Яғни, фразеологизмнен тыс өзге сөздердің ФЕ-ге әсері болмайды емес. Мәселен, *қол көтерді; (өз) табағын тартты; басы айналды* тәрізділердің мағыналары өзге еркін тіркестердің ауанына қарай айқындалады. Тіркестердің мұндай мағынасын *тәуелді* мағына дейміз. Себебі бұлар өздігінен тұрып белгілі бір тиянақты мағынаны білдіре алмайды. «Мен жиналыста Досжанды қолдап қол көтердім» деген сөйлемді өзгертіп... *қарсы қол көтердім* деп те айтуға болады. Сол сияқты, *басы айналды* тіркесі де ситуацияға қарай әр контексте әр түрлі мағынада жұмсала береді. *Ал көсегең көгерсін; шалқар қол; жолың болсын; бос белбеу; үнтен кетті; жеті (қараңғы) түн* сияқты ФЕ-лер өздігінен дара тұрып та негізгі мағынаны айқын аңғартады. Тіркестердің осындай мағынасын *тәуелсіз* мағына деуге болады.

Фразеологизмдер өз мағынасында қолданыла келе, өзін көмкеріп тұрған әр қилы субъективтік, ситуативтік қоршауында мағынамазмұны жағынан жетіле, шындала түседі. Фразеологизмдерді осылайша орнын тауып қолдану үлкен суреткердің ғана қолынан келеді. Фольклор мен қазіргі бай, көп жанрлы совет көркем әдебиетінің фразеологизмдерді кәдеге жаратудағы кереғар айырмасы да осы кең тынысты творчестволық қолдануға байланысты. Киген киімнің, мініс аттың да күтімі әр басқа болғаны сияқты, сөз айшықтарын, соның ішінде фразеологизмдерді де өз орайы, өз қыбын тауып, ақтан тигізе сөйлеуде үлкен мән жатыр. Ауыз әдебиеті, көбіне, жыр, өлең түрінде келіп, тиянақты сөз тіркестері қыспақта қалады, шектеулі бір қоршауда ғана жұмсалады, немесе ауызекі тілдің ықшам сөйлемдерімен тұйықталып қалады. Осы алуан түрлі тіркестер суреткердің қаламына іліккенде кең өріс алып, стиль жағынан ширатыла түседі. Бұл ретте көркем қара сөз саласында С. Сейфуллин, М. Әуезов, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, С. Бегалин, Т. Ахтанов, Ә. Нұрсейісов, І. Есенберлин, т. б. өлеңді туындыларға келгенде І. Жансүгіров, А. Токмағамбетов, С. Сейітов, Қ. Аманжолов, И. Байзақов, Т. Жароқов, Х. Ерғалиев, Ә. Сәрсенбаев, С. Мәуленов, Қ. Мырзалиев, т. б. ерекше атауға болады. Көркем сөз шеберлерінің, жалпы алғанда қалам иелерінің, оның ішінде кейінгі жылдары қаулап өсіп, әдебиет әлемінде бой көрсетіп жүрген жас жазушылардың өзіміз сүйсініп оқитын шығармалары, жазба әдебиетіміздің атасы — Абай туындылары біз үшін тұрақты сөз тіркестерін күреп алатын кеннің көзіндей болды. Сол жазушы көргінен қорытылып, сындарланып шыққан фразеологизмдерді біз еңбегіміздің негізгі тілдік документі, табан тірер дерегі ретінде пайдаландық. Шынайы көркем шығарма

тілдің объективтік заңдарын тану үшін де, жазушының өзіне тән жеке қол таңбасын білу үшін де мейлінше қажет екенін есте тұттық.

Осы зерттеу үстінде біз ана тіліміздің ұзақ уақыт бойы жиналған, сұрыпталған, бай да қызықты фактілерін пайдаланумен қатар, кейінгі 10—15 жыл ішінде жарық көрген ғылыми еңбектер де назардан тыс қалған жоқ.

Фразеологияның теориялық, практикалық мәселелерін зерттеуді бұл күндері тілшілер қауымы мықтап қолға алып отыр. Бұл салада, әсіресе, Москва, Ленинград ғалымдары елеулі де нәтижелі табыстарға жетті десек, артық емес. Түркі тілді республикалардағы лингвист ғалымдардың фразеология пәнін өрістету талабының өзі бір төбе. Бұлай дегенде біз «Самарқанд мектебі» атанып жүрген ғалымдар тобының алымды еңбегін, өнімді істерін ерекше атамақпыз. Самарқанд университетінің жанынан Л. И. Ройзензонның т. б. басқаруымен «Фразеология мәселелері» атты көп сериялы жинақ үздіксіз шығып тұрады.

Қырғыз тілінің лексикасын зерттеу ісі белгілі ғалым Қ. К. Юдахин еңбектері арқылы көзге айқын шалынады. Сол секілді, өзбек ғалымы Ш. Рахматуллаев, түрікмен ғалымы К. Бабаев, татар ғалымдары Г. Х. Ахатов, Г. Х. Ахунжанов, азербайжан тілі бойынша Г. А. Байрамов, түрік тілі бойынша Р. Р. Юсипова жариялаған еңбектердің құндылығын да арнай атаған мақұл. Фразеологияның жалпы теориясына қатысты М. Т. Тагиров, С. Н. Муратов ізденістері де ғылымға соны пікір, тың топшылаулар әкелді. Башқұрт тілі фразеологизмдерін Д. Ж. Ғ. Қиекбаев, Х. Ғ. Юсупов т. б. зерттеді. Әсіресе, З. Ғ. Ураксиннің 1975 жылы орыс тілінде жарық көрген «Башқұрт тілінің фразеологиясы» атты кітабы өзге түркі тілдері үшін де пайдасы мол еңбек.

Өзге мәселелерге байланысты фразеология тарауынан пайдалы пікір айтушылар тобына Ә. Нәжіп, М. Балақаев, А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев, Қ. Сағындықов, С. Талжанов сияқты ғалымдар жатады. Тиянақты тіркес категориясын тікелей зерттеп, құнды еңбек шығарып жүрген шәкірттер бар. Бұл ретте ең алдымен Ә. Қайдаров, сонан соң К. Өмірәліев, Е. Жұбанов, Ө. Айтбаев, Р. Сәрсенбаев, Ә. Ибатов және С. Төлекова, Қ. Дүйсетаева, т. б. зерттеушілердің есімдерін арнай атағанымыз мақұл.

Шетел ғалымдары ішінен тіліміздегі алғыс, қарғыс, эвфемизм туралы мақалалар жазған доктор, профессор И. Лауде-Циртаутас есімін де ілтипатпен атай кеткен жөн.

Сөздікке одағай, еліктеуіш сөздер қатысқан тіркестер енгізілмеді. Оның себебі: аталған сөз таптары табиғаты бөлек, фразеологизм заңдарына бой ұсына бермейді, бірді-екілі болмаса, ФЕ мағынасынан жырақ тұрады.

Біз бұл жерде фразеологияға қатысты теориялық мәселелердің бәрін қамтыдық демейміз. Өз алдына зерттеу объектісі боларлық, басы ашылмаған, әлі де тереңірек тексеріп, тәптіштей түсетін нәр-

селер бір шоғыр. Сондай проблемалық мәселелердің бірі — калька тәсілімен жасалған фразеологизмдер.

Қазіргі кезеңдегі шарықтаған мәдени қарым-қатынастарға ғылыми-техникалық прогреске байланысты аударма проблемасы өріс алып отырғаны мәлім. Халықтар арасындағы осындай тілдік байланыстардың нәтижесінде фразеологизмдер де сөзбе-сөз, немесе калька жолымен аударылып, бір тілден екінші тілге өту үстінде. Жаңа қоғамдық қатынастардан туған тиянақты сөз тіркестері фразеология ғана емес, фразеография тұрғысынан да игерілетін объектінің бірі. Бұл істі біз келешектің кезек күттірмейтін зерттеу тақырыбы деп білеміз.

ФЕ саласында әрі практикалық, әрі теориялық мақсаттарды ұштастыра зерттеуді керек ететін қомақты да зәру проблема — стилистика болмақ. Бұның мәнісі мынада. Тиянақты сөз тізбектері мен еркін тіркестердің әлі де болса ара салмағын жан-жақты қарастырудың стилистика үшін де маңызы зор. Біз сөз етіп отырған пән мен стилистиканың қауышар проблемалары аз емес. Басқасын былай қойғанның өзінде фразема, лексема ұғымдарының ара қатынасын ажырата білуде де мән жатыр. Көп жағдайда стилистика мен фразеология сөздің тікелей мағынасынан гөрі бейнелі мәндеріне басым көңіл бөледі. Сондықтан осы екеуінің межесін ажырату әбден қажет. Сөздің тура немесе негізгі мағынасы фразеологизмнің семантикасын ашып бере алмайды. Мәселен, ФЕ-ні зерттеуші үшін *ат үсті* деген тіркестің «ненің үсті?» деген негізгі мағынасы емес, «қалай?» деген сұраққа жауап болатын туынды мағынасы керек. Осы тұрғыдан келгенде біздің алдымызда фразеологизмдерді танып, білудің әрі синхронды (қазіргі калпында), әрі диахронды (тарихи қалыпта) зерттеу мақсаттары тұрғаны байқалады. Сол сияқты стилистика мәселесімен орайласа өз шешімін табуға тиісті міндеттер қатарына фразеологизм ішіндегі сөздердің өзара тіркесу заңдылықтары, тұтас тіркестің сөйлем жүйесіндегі үйлесімі, нақты бір контексте фразеологизмнің бір орамды, екі орамды болып, не одан да көп орам қоршауында келуі, осыған сай ФЕ-нің қолданылу тәсілдері, контекст ыңғайына сәйкес фразеологизмнің стильдік реңкінде болатын нәзік құбылыстар жатады.

ФЕ стилистикасына қатысты тағы бір қызық жайт — туыстар тілдерде тек қолданылатын белгілі бір тіркестің мағыналық бірлігі мен даралығы. Мысалы, қазақ, қырғыз тілдерінде бірдей тұр-тұлғада қолданылатын *сайдың тасындай* («сай ташындай») деген тіркес қазақ ұғымында «ірі, таңдаулы» деген болса, қырғызша: «сансыз көп, мол» деген ретте қолданылады. Бұндай құбылыстар, әрине, тек бір тіл аумағындағы стилистика мақсаты үшін қажет те болмас, бірақ жалпы түркология аспектісінен қарасақ, тіл тарихынан талай-талай сырлар шертетіні сөзсіз.

Түйінді бір топ міндет тарихи фразеологияға ұштасады. Көптеген тіркестер теориясын тарихқа байланыстыра тексергенде ғана фразеологизмдердің туу жолдарын толық біле аламыз. Ол түсінік-

ті де. Тіркес этимологиясын ашу үстінде өзге тілдерге де қатысты ортақ құбылыстардың басы ашылмақ. Құрылымы бір немесе құрылымы бөлек тілдердің ортақ және айырма қасиеттеріне ұластыра, жүйелі талдау фразеологизм үшін де мейлінше қажет. Басқасын былай қойғанда, бірнеше тілге ортақ нақтылы бір фразеологизмнің өзі бірде тұлғасы ортақ, мағынасы бөлек, енді бірде керісінше болып келетін реттерін ескере отырған мақұл. Фразеология саласында басы ашылмаған, тіпті, күн тәртібіне қойылысының өзі принциптік тұрғыдан шешілмеген мәселе — антонимия. Жеке сөз, лексема көлемінде айдан анық көрінетін осы құбылыс тиянақты сөз тіркесі аясында көмескіленіп айқын аңғарылмайды. Әйтсе де фразеологизмдер табиғатында сырт тұрпаты жағынан да, «ішкі» ұғымы жағынан да қарсы мағына (поляризация) сипатындағы тіркестердің бары анық. Мысалы: 1) *күні туды — басына күн туды*; 2) *қанды көйлек жолдас — қанды көйлек жау (қарақшы)*; 3) *қабағы ашылды (жадырады) — қабағы жабылды (түсті)*; 4) *ақ жүрек — қара жүрек*, т. б.

Алайда, бұл да — танылып жетпеген категория. Фразеологизмдер ішінде өзара қарсы мағына беретін сыңарлардың бары анық болса да, олардың типтері әлі де тереңірек зерттеуді, тексеруді қажет етеді.

Фольклор, жазба әдебиет, ауызекі сөйлеу тіліндегі діни, диалекталды, кәсіби, т. б. фразеологизмдердің туу себептерін, олардың тіл даму процесіндегі түрліше стилистикалық эволюцияға душар болуын, соның ішінде мағына жағынан мотивациялы, немесе демотивациялы болып келуін, тіркес компоненттерінің дыбыс үйлесімін, сыпайы, сынық мәндегі (эвфемизм), ФЕ-ні тұрпайы, анайы (дисфемизм) түрде қолдануды, фразеологизмдер сөздігін жасаудың принциптерін, т. б. бүгін таңда қолға алуға тиісті көкейкесті міндеттеріміз екенін баса айтқымыз келеді.

Фразеологизмдерді көңілдегідей тексеру үшін түрлі методтарды (экспериментальдық, математикалық, т. б.) орынды пайдалануға тиістіміз. ФЕ-лердің сөйлеу процесінде жиі (актив), сирек (пассив) түрде келуін, квантитатив сырын ашуда бұл тәсілдер әбден қажет.

Фразеологизмдерді мағына жағынан классификациялау — ең қиын мәселелердің бірі. Қиындық нақты бір тілдегі сөз тудырушы тәсілдердің бірі болып табылатын осы категорияның өзіндік ерекшелігінен келіп шығады. Не қилы нәзік туынды мағыналардың әр қырын фразеологизмдер белгілі бір тізбекпен білдіре алатынын жоғарыда атап өттік. Осы айтылған алуан сырлы қасиет, өзіндік ерекшеліктері өзара біте қайнасып, берік табиғи бірлікте тұрады. Мысалы, *ұзын арқау, кең тұсау* деген тұрақты тізбек «әуре-сарсаң» мағынасында да, «туған-туысканы, дос-жараны көп адам» мағынасында да (әсіресе, деривация жолымен, сөз тудырушы -лы аффиксі жалғанып: *ұзын арқау, кең тұсаулы* болып келсе) қолданыла береді. *Тілі байланды* деген фразеологизм «ауру-сырқаудың

салдарынан тілі сөйлеуге келмей қалды» деген мағынаны білдірумен қатар, басқаша мән беріп айтатын болсақ, «үні шықпады», «аузына құм құйылды» дегендердің орнына да жүретіні белгілі. Керісінше, *тонның ішкі бауындай, арасынан қыл өтпейді* сияқты ФЕ-лердің «өте жақын» мағынада, бірінің қызметін бірі атқара беретінін де білеміз. Ол ол ма, тіпті тұлғасы мен құрамы жағынан бір-біріне ұқсамайтын ФЕ-лердің өзі де кейде бір ғана ұғымды білдіре алады. Мысалы: *мылжың «бос сөзді»* деген ұғымды *аузымен орақ ору, тілі мен жағына сүйену, тілі ұзын* дей аламыз; *«бейпіл ауыз», «кекесін сөзді»* деген ұғымды *сөзінің қотыры бар, тілінің қыршаңқысы (шиқаны) бар, тілінің бұдыры бар, қара тілді, көк езу* деуге болады. Ф. т ұй д е к және басқа ф. ті р к е с т е р д і н едәуір бөлегін мағына жағынан топтастыру тым қиын мәселе болғанмен, ол шенуге болмайтын тұйық түйін емес. Түрлі сыртқы факторлар, дінн, ескі әдет-ғұрып, төрт түлік мал, мінез-құлық, т. б. өмір ағымына, ой-санаға сай фразеологизмдерді семантика, стиль, қолдану тәсілдері жақтарынан бажайлап талдау жасау — барлық филологтардың бас парызы.

Фразеологизм және сөз

Фразеологизмдерге тән белгілердің сөзге ойысар жағы да, одан оқшау кетер жағы да бар. Тілдегі әр түрлі типтес құбылыстардың өзара бұндай жалпылық айырма жақтарын қысқаша жоғарыда атап кеттік. Фразеология теориясында осы жөнінде, негізінде, екі түрлі пайымдау бар: а) кейбір зерттеушілер ФЕ мен сөз мағына жағынан бір-біріне балама (эквивалент) бола алады дегенді айтты; б) ФЕ мен сөздің екеуі — екі бөлек дүние, кей ретте мағына жуықтығы болғанмен, бұлардың арасына теңдестік белгісін қоюға болмайтынын ескертеді. ФЕ-ге тиісті белгілердің ешқайсысы да сөз категориясынан толық түрде ұшырамайды; керісінше, сөз бойындағы қасиеттердің ешбірі де толығынан ФЕ саласынан кездеспейді. Басқаша айтқанда, мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, қолдану тиянақтылығы тәрізділер — ФЕ-нің еншісіндегі белгілер. Олай болса, «лезде» деген *көзді ашып-жұмғанша*, «қорықты» деген *жүрегі ұшты* болып ФЕ мен сөз іліктес келуін қалай түсінеміз? Көп жағдайда осы іспеттес мағына «сөйкестігі» байқалып отырады. Солай бола тұра бұл «сәйкестік» толық балама бола алмайды: «лезде», «қорықты» сөздерінде ФЕ-лерге тән экспрессив өң жоқ. Сол сияқты сырттай, жай тіркес іспеттес болып көрінген *сүмбіл шаш* дегенді «қара шаш», *асқар тау* дегенді «биік тау», *қыпша бел* дегенді «жіңішке бел» деп, теңдей түсер құбылыс екен деуге болмайды. Осындағы тырнақшамен қоршалған сөздер еркін тіркеске жатады, демек «қара», «биік», «жіңішке» дегендер *сүмбіл, асқар, қыпшаларға* толық балама (эквивалент) болып тұрған жоқ. Сондықтан курсивпен көрсетілген тіркестерді фразеологизмдер деп есептеу керек. Екіншіден, бұл ФЕ ішіне енген компонент-

терде өзара дағдылы, тіркес тиянақтылығы анық көрініп тұр: *сүм-біл, асқар, қыпша* кез келген сөзге жанаса бермейді. Ал бұларға «сәйкестерді» өңге қыруар сөздердің көгеніне байлай беруге әбден болады.

ФЕ-нің әр қилы басқа (үш, одан да көп компонентті) типтерінің қайсыбірі болса да жеке сөз табиғатынан тыс тұрады. Келтірген мысалдан да, ұлан-ғайыр өзге фактілерден де туар басты қорытынды: «сөз» дегенді көптеген зерттеушілер бүтін бітімді (цельнооформленный), «фразеологизм» дегенді бөлек бітімді (раздельнооформленный) деп есептейді. Осы концепцияны қазақ тілі фактілері де күнтейді.

Жеке сөз өздігінен барлық жағдайда ауыс, бейнелі мағынада жұмсалуды міндет емес (басқаша айтқанда, сөздің бұл жөнінде факкультатив қабілеті бар да, бірақ оның әрдайым сырттай көрінуі басты шарт емес). Ал, фразеологизмнің бейнелі (дәлірек айтқанда, туынды) мағынада жұмсалуды — өн бойы кездесер қағида. ФЕ (ф. түйдек те, ф. тіркес те) туынды мағынаны білдіреді де, сөз түбір мағынаны білдіреді. Осыдан шығатын тағы бір түйін: ФЕ мен сөз бір-біріне баламалық байланыста емес, жанамалық катыста болады деген топшылауды қолдаймыз. Яғни белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздердің бірде-бірі дербес мағынаның референті бола алмайды. Басқаша айтқанда, ФЕ құрамындағы белгілі бір компонент дербес мағынаны білдіре алмайды. Ал, жеке сөз өзінің референттік қасиетін сақтамауы мүмкін емес. Осыдан келіп, біраз ғалымдар ФЕ-нің мағынасын фразеологиялық мағына деп, сөз, еркін тіркес мағынасын лексикалық мағына деп атауды лайық көреді. Бұған келтіретін үлкен дәлел: ФЕ тікелей мағынада емес, туынды мағынада ғана жұмсалады. Біздің ойымызша, сөз бен ФЕ-нің, ФЕ мен мақал-мәтелдің, ФЕ мен еркін тіркестің «синтаксистік қызметі» дегеніміз тәрізді олардың өзара «лексикалық ерекшелігі» деп те айтуға әбден болатын сияқты. Сондықтан терминді дәл осы тұста құбылғаннан ұтарымыз аз.

ФЕ кей жағдайда анда-санда қос сөзге, біріккен сөзге айналып кетуі де мүмкін. Мұның басты екі себебі бар: біріншіден, толық компоненттер десемантизацияға ұшырайды (мыс.: *қара+пайым=қарапайым, кеш+құрым=кешқұрым, баса+көктеу=баса-көктеу, ада+жұда=ада-жұда*), екіншіден, біртұтас акцентуацияға ие болады (мыс.: *ара+салмақ=арасалмақ, бір+тектілік=біртектілік, бір+сыдырғы=бірсыдырғы, арқа+басы=арқа-басы*). Осының салдарынан баз уақыт кей ФЕ универбация жолымен өзінің бастапқы түркінен да айрылып қалады (мәселен, *алла разы болсын* дегенді өзгертіп, *алдыразы болсын* тұлғасында айта береміз: еркін тіркес негізінде жасалған «қыстың күні», «алып кет», дегендер «қыстыгүні», «әкет» болуына назар аударыңыз).

Сөзді бөле қарау дегенді бөліп тастау деп түсінбесек керек. Өйткені кей фразеологизмдердің ішіндегі сөздер өз лексикалық

мағынасынан ыңғайына қарай бірде түгел, бірде жартылай, әнтек айрылып қалады дедік. Түрлі ярус құбылыстары бір-біріне жанамалы түрде (изоморфизм ретінде) қолданылады. Демек, изоморфизмді құбылыс фразеологизмдердің өз ішінен емес, бөлек ярустан кездесіп отырады. Бұлай етпеген күнде сөз бен фразеологизмнің релеванттық, бас белгісін жоққа шығарамыз. Жоғарыда айтқан жанамалы қатысты баламалы байланыспен шатастырып аламыз. Бұл екеуінің фразеологизм мен сөздің семантикасында да, стилистикалық, синонимдік табиғатында да (сырт тұлға жағындағы айырма екі бастан түсілікті) елеулі ерекшеліктер бар.

Мынаған тағы бір көңіл бөлелікші: *аузын ашпады* деген «үндемеді» ғана емес, «мүлде үндемеді»; *мыңғырған мал* — «көп мал» ғана емес, «мейлінше көп мал»; *қас дұшпан* — «үлкен жау» ғана емес, «қан құйлы жау»; *құлан жортпас, құс ұшпас дала* — жай ғана «дала» емес, «құлазыған қу дала» мәнінде айтылып тұр. Сол сияқты мына мысалға да құлақ түріңізіңі: *ұлың ұяға, қызың қияға; жүзіктің көзінен өтер сұлу; ай десе аузы, күн десе көзі бар; құралайды көзге атқан; төбеңнен құй қаздым ба; тоғыз (тоқсан) жолдың торабы; көсеген көгеріп, өркенің өссін; алалы жылқы, ақтылы қой*, т. б. Осы фразеологизмдер тиісінше «үрім-бұтақты бол», «сұлу», «мсрген», «азап бердім бе», «күллі жолдың түйіні», «барлық мал» сияқты мағыналар ФЕ-лердің берер ұғымына түгел сәйкес деуге болмайды. Олай болса, барлығын (сөзді де, сөз емес единицаларды да) үйіп-төгіп, бір өлшеммен өлшеп, бір желіге тіркей салуға болмайды. ФЕ-лерді алып келіп сөзге телу, демек, еркін тіркес үйіріне айдап салу, тілдің құрылыс материалы деп таңуға да болмайды.

Қазақ т. б. түркі тілдерінде етістіктің аналитикалық түрлері өте көп. Бұлардың едәуірі есім сөз бен көмекші етістіктен тұрады. Мұндағы басы ашық мәселе: егер есім — етістік үлгісінде келген тіркес туынды, яғни экспрессив мәнде келсе, фразеологизм болады да, тікелей мәнде келсе, ФЕ шеңберінен тыс тұрады. «Елін сағынды», «көзі көрмеді», «жүрегі қысылды» дегендер еркін тіркес тобына жатады да, «ел биледі», «көзі тиді», «жүрегі қыжынады» сияқтылар тиянақты тіркеске енеді. Сол сияқты «шәкірт болды», «жария етті» деген — тікелей, «адам болды», «паш етті» деген туынды мәнде жұмсалып тұр. Сайып келгенде, фразеологизм, негізінде, өз алдына дербес пәннің (фразеологияның) қарауына енеді де, сөз бөлек салалардың (лексикология мен грамматиканың) қарауында болады.

Еркін тіркес сыңарлары өзара менгеру, қабысу, қиысу, т. б. жолымен байланысады. Сырттай қарағанда ФЕ сыңарларының байланысу жолы туралы да осыны айтуға болады. Синтаксистік амал-тәсілдер тұрақты, еркін тізбектерге ортақ жол. Дегенмен фразеологизмдердің жеке сөзге жуықтығын тек шарт-шамамен ғана бағдарлау жөн.

Фразеологизм және мақал-мәтелдер

Тілдегі мақал-мәтелдер де тұрақты сөз тіркесіне жатады. Бірақ, барынша тар ұғымда алынатын ФЕ-лер мен мақал-мәтелдердің арасында үлкен айырым бар. Мақал мен мәтел ФЕ-ден өзінің сөз қолданыс, мағыналық жағынан ерекшеленіп тұрады. Ішкі мазмұны, сыртқы түрі жағынан яғни өздерінің семантикасы, грамматикалық құрылысы жағынан мақал-мәтелдің ФЕ-ден елеулі айырмашылығы бар. ФЕ-ге кейбір ұқсастықтары бола тұрса да, мақал-мәтел сөз саптаудың дербес түрі болып есептеледі. Демек, олардың өздеріне тән лексика-семантикалық, грамматика-стильдік ерекше (релеванттық) белгілері бар. Сол ФЕ-лердің бір саласы — ф. түйдекке тән белгілерді қысқаша былай тұжырымдауға болады: ф. түйдек, жоғарыда айтқандай, құрамындағы элементтері іштей кірігіп, жеке компоненттердің семантикасына тікелей қатысы жоқ, тұтасқан бір шоқ мағына береді; ф. түйдектің едәуір бөлесі, көбіне, екі-үш элементтен тұрады; ф. түйдек акцентуация жағынан біркелкі келеді. Бұл топтағы ФЕ-лердің басым көпшілігі, әсіресе екі компоненттісі, интонациялық бірлікте болады да, бір-ақ екпінге бағынады.

Белгілі бір фразеологизмнің (көбіне, ф. тіркестің) мағынасы сыртқы тұлғаға мүлдем қалыс деуге болмайды. ФЕ мен мақал-мәтел бір-бірінен өздерінің мазмұны жағынан да, сыртқы тұлғасы жағынан да сараланып тұрады. Мазмұны жағынан мақал мен мәтел атаулының дені игі қасиеттерге үндеу, уағыз-өсиет сипатында болатыны мәлім. Мақал-мәтел нақылға, жөн сілтеуге ойысса, ФЕ-лер тек атауыш—бейнелеу мәнде келеді. Осы себепті де, мақал мен мәтел синтаксистік жағынан ФЕ-ге қарағанда анағұрлым күрделі. Мақал-мәтел қаншалықты ауыс мағынада қолданылғанмен, құрамындағы сөздері өзінің негізгі лексикалық мағыналарынан айрылып қалу қасиеті бөлек. Осы ерекшелігіне байланысты тіл процесінде ФЕ мен мақал-мәтел әр түрлі тәсілде қолданылады. Бірер иллюстрация: «өте тез, шалшаңдықты» білдіретін *қас пен көздің арасында* деген ФЕ акцентуациясы жағынан екі ритмдік (ырғақтық) топқа бөлінеді: *қас пен көздің//арасында* немесе *қас пен//көздің арасында*.

Құрамындағы жеке бөлшектері өзгеше бір лексика-грамматикалық параллелизм түрінде келген ФЕ де осы қатарға қосылады. *Сүтпен еніп, сүйекке сіңген* деген тіркесте мағынасын бұзбайтын жарыспалы екі топ бар: а) *сүтпен еніп*, ә) *сүйекке сіңген*. Параллель топтар өз ішінен тағы да құрама элементтерге бөлінген. Солардың жетекші екі топ компоненттерінің грамматикалық тұлғалары біркелкі келіп, әрбір параллель топтың акцентуациялық-ритмикалық дербестігі сақталған.

ФЕ құрамындағы сөздердің санына келетін болсақ, олардың бұл ретте тым шектеулі екенін (мақал-мәтелдермен салыстырғанда) ерекше атап өту қажет.

Тонның ішкі бауындай («ашына, жақын»), *ауыз жаласу* («ниеттес»), *бос белбеу* («тоғышар» немесе «икемсіз, салақ»), *ашық*

ауыз («аңғал, аңқау»), ашық қол («мырза, жомарт»), жұлдызы қарсы («өш, араз»), санын соғып қалу немесе бармағын тістеу («өкіну»), салы суға кету («еңсесі түсу») тәрізді ФЕ-лер ең көп айтылатын типке жатады. Бұдан біз фразеологизмдер екі немесе үш компоненттен құралатындығын көріп отырмыз. Ал мақал мен мәтелдердің бәрі бірдей бұл іспеттес болып келе бермейді. Мәтел—өзінің құрамы жағынан мақалдан гөрі ФЕ-ге жуық тұрады. Мәтелдің бұл ерекшелігі, сірә, оның мағынасына байланысты болу керек. Едәуір зерттеушілердің пікірінше, мәтел белгілі бір ұғымды меңзеп атаса, мақал сол ұғымның өзіне тікелей білдіреді. Орыс халқы «мәтел — гүл, мақал — жеміс» деп, тауып айтқан. Мақал-мәтелде ұғымнан гөрі кесек ой басым жатады. Сондықтан да бұлар сырт тұрқы жағынан сөйлесім түрінде келеді деген концепцияны қолдау орынды¹¹. Мақал-мәтелдің ішінара ортақ, айырым қасиеттерін, тұлға, мағыналық классификациясын, дыбыс үйлесімдерін, оларда кездесетін қайсыбір сөздердің төркінін, өзге тілдер әсерімен жасалғандарын, әдеби тіл жүйесіндегі орнын, т. б. үніле зерттеу де—басты міндеттердің бірі. ФЕ-лер мен мақал-мәтелдердің арақатынасы жайында мыналарды да айтуға болар еді. Фразеологизмдердің (ең алдымен ф. түйдектердің) басқа құбылыстарға қарағанда, окшау ерекшелігі бар екендігін ескеруіміз керек. Бірнеше сөздің тобы ФЕ болу үшін өзгеше бір тілдік ситуация қажет тәрізді. Бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударып алынуға тиісті (лингвистикалық калька) сөздерді еске алмағанда, ФЕ әсіресе, ф. түйдек мақал-мәтел, жұмбақ сияқты тезбе-тез жасала қолтан құбылыс емес. Өйткені, мәселен, идиомның (ф. түйдектің) шеңберіне енген сөз десемантизацияға ұшырап, өзінің тікелей мағынасынан айрылуы үшін, белгілі бір мерзімдік, әрі тіл дәстүріне лайық ерекше шарт керек сияқты. Әр тілдің өзіне тән ФЕ-лері болу үшін бұдан басқа сол тілге ие халықтың салт-сана, әдет-ғұрып, тұрмыс-күйі, мәдени дәрежесі де негізгі орын тебе алатындығы өзінен-өзі белгілі. Тілдің қат-қабат өзге салаларына ортақ осы факторлардың сөйлеу процесінде әр қырынан аңғарылуы—қызық мәселе.

Кейбір мақал-мәтелді заманның ағымына қарай өзгертіп айту, я тыңнан жаңа мақал шығару сөздердің идио болуынан анағұрлым оңай. Заманның нақтылы бір тілегіне сай шыққан мақалдар толып жатыр. Бұған мысал ретінде қазақ әдебиетінің кеменгері Абайдың, тағы басқа ой иелерінің мақал болып кеткен нақыл сөздерінен көптеп мысал келтіруге болады. Бұл — әркімге де белгілі нәрсе. Тек мынаны атап кетейік: *Әдет — әдет емес, жән әдет* деген мақал түркі тілдерінде араб жазуынан жаңа латын жазуына көшерде жиі қолданыла бастады. Бұдан келіп, біз ФЕ-лер заманнан тыс, әлеуметтік ортадан тыс, бейтарап жасала береді дегелі отыр-

¹¹ Бұл жөнінде біз В. П. Жуковтың пікірін қолдаймыз. Ол автордың «Словарь русских пословиц и поговорок» (М., 1967) атты кітабын қараңыз. Сөз орайы келгенде айта кетелік: осы тақиялетті қазақша паремнологиялық сөздік жасаудың толғағы жеткен мәселе екенін ескертеміз.

ғанымыз жоқ. Мақал тәрізді тізбектер — «кешегі» күннің жемісі, бұлар түгелімен бертінде шыққан мұра дегіміз де келіп отырған жоқ. Қазақ тілі өз алдына дербес тіл болғаннан бері қарай келе жатқан мақал-мәтел өте көп. Мақал-мәтелдер сан жағынан да, сапасы, көркемдігі, тапқырлығы жағынан да бір ғажайып құбылыс екені әркімге аян. Біздің айтайық дегеніміз: сөздер белгілі бір лингвистикалық дәстүрге ие болып, фразеологиялық дәрежеге жету үшін, ол сөздер сол белгілі фразеологизмге тән қасиетке ие болуы керек. Белгілі топтағы сөздер, басқа тізбектерге қарағанда, басынан көп уақыт, біраз дәуірді өткізіп барып қана ФЕ дәрежесіне келе алады. Мекен, мезгіл факторы көп құбылысқа ортақ екені рас. Сол ортақ қасиет тілдің ерекше бір ішкі заңдарына ұласа барып, ФЕ категориясы пайда болары хақ.

ФЕ-нің кей типтері үшін сөздің туынды мағынада қолданылуы ғана емес, сөздің «абстрактыланып» десемантизацияға ұшырауы шарт. Бірақ, ол (компонент сөз) формант (қосымша) дәрежесінен, әрине, алшақ тұрады. «Қас пен көздің арасында қайда кетіп қалды» дегендегі *қас пен көздің арасында* деген—фразеологизм. Ал «сен көзінді ашып, жұмып тұрғанда жұрт барар жеріне жетіп қалды» дегендегі *көзіңді ашып, жұмып тұрғанда* дәл осы контексте фразеологизм бола алмайды. Немесе: «Матайдың сөзінің басы таудай болса да, аяғы сиыр құйымшақтанып келіп, қылдай болып кетті» (М. Әуезов, «Еңлік—Кебек») дегендегі *сиыр құйымшақтанып* деген де — фразеологизм. *Түйе үстінен сирақ үйтті; түлен тұртіп отыр; қара қылды қақ жарып (қара қылды қырық тіліп); сыр суы сирағынан (сыр суы жұлығынан), төбеңнен құй қазып отырғаным жоқ* сияқты сөз тізбектері де ФЕ болып есептеледі.

Бұл фразеологизмдердің қай-қайсысы болса да ертеден келе жатқан, ғасырлар бойы осы қалпында ауызекі тілде айтылып, бертін келе әдеби тілімізге (жалпы жазба әдебиетке) де еніп, ұрпақтан ұрпаққа көшкен, туынды мағынада қолданылатын айрықша сөз топтары деп түсінуіміз керек. Оларды дәуір-дәуірге бөліп топтастыру қандай қиын болса, қолма-қол ФЕ жасай салу, тыннан мұндай жаңа сөз тізбектерін туғызу да сондай қиын. Сондықтан «мына фразеологизм XV не XIX ғасырда шыққан, пәлен идиомдарды ана жазушы шығарған, мына біреулері — осы заманның жемісі», — деп айтуға тіпті де болмайды.

Қорыта келгенде, мақал мен мәтелдің өздеріне тән айырым белгілері болады, сондықтан да олар тіл жүйесінен өзіне сай орын тебеді.

Мақал-мәтел мен ФЕ-лерді сырттай жақындастыратын белгілер де бар дедік. Мақал-мәтелдің ФЕ-ге ұқсастығы ең алдымен компоненттер тұрақтылығымен көрінеді: мақал-мәтел компоненттерінің де орнын ауыстыруға өсте болмайды. Едәуір зерттеушілер осы жағдайды еске ала отырып, мақал-мәтелді тіпті фразеология аясына енгізуді мақұл көреді. Бұл концепцияны қостауға болмайды.

Бір көңіл аударарлық нәрсе — мақал мен мәтел синтаксистік жағынан болсын, морфологиялық жағынан болсын, сол баз баяғы бір қалпында, құбылмай, өзгеріссіз қолданылады. Айталық, есім, етістік тұлғасындағы: *көп білсең де, көптен артық білмейсің; жаман туғаның болғанша, жақсы жолдасың болсын* тәріздес мақалдар айтылудағы синтаксистік, стилистикалық түс-таңбасына (атап айтқанда «де» етістігімен келетіндігіне) байланысты тілде ешбір өзгеріссіз, штамп түрінде қолданылады. Тар мағынадағы фразеологиялық единицалар (ФЕ-лер) бұл ережеден ауытқып кетеді. Мәселен, есім мен етістіктен жасалған ФЕ-лердегі жеке сөздерді түрлендіруге әбден болады. Мұндайда тіркестегі сөздер контекстің әуенімен морфологиялық өзгерістерге ұшырайды. Демек, оларға әр алуан қосымшалар (жалғау, жұрнақтар) жалғап, құбылта беруге болады. Мысалы, *беті қайтып қалды, жүрек жалғап алды* деген ФЕ-лерге түрлі тәуелдік, жіктік жалғауларын жалғап, тұлғаларын өзгерте айтуға болады (*бетім қайтып қалды, жүрегін жалғап алды*, т. б.).

Фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркес

Қазақ тілінде, барлық басқа тілдердегі сияқты, ф. түйдек емес (идиом емес), фразеологизмдер орасан көп. Бұлар да идиом секілді орын тәртібі жағынан тұрақты. Бірақ, мағыналық тасалану, тасаланбауы, яғни құрамындағы сөздері өзінің тура мағынасын сақтауы, сақтамауы жағынан ф. түйдектің ф. тіркестен елеулі айырмасы бар. Олар жайында қысқаша жоғарыда айтылды.

Бұл екеуі де белгілі сөз тізбектері: түйдек тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы негізгі мағынасынан айрылып қалады да, өзара жымдасып, бір ғана негізгі фразалық мағынаны білдіреді. Басқаша айтқанда, түйдек ішіндегі компоненттер өзінің бастапқы лексикалық сипаты мен семантикалық қасиетін жоғалтады да, сырт сиқын ғана сақтайды. Сөйтіп, оның компоненттері ширала келе, негізгі бір кесек, фразеологиялық единица тұрпатында болады. Синтаксистік қызметі де—бір тұтас: көбіне дерлік, сөйлемнің нақтылы бір ғана мүшесі дәрежесінде жұмсалады. Ф. түйдектің беретін мағынасы оның жеке сыңарларынан шығатын мағынамен байланыспауына бірер мысал: *қабырғаңмен кеңес; жүрек жалғады; қырғи қабақ болды; тонның ішкі бауындай. Қабырғаңмен кеңес* дегеннің мағынасы «қабырға», «кеңес» деген сөздердің тікелей мағынасынан туып отырған жоқ (мұның беретін ұғымы «ойлан», «асықпай-саспай ойлан»), не болмаса *жүрек жалғады* (мағынасы «азын-аулақ ас ауыз тию», «жеңіл-желпі тамақ ішіп алу»); *қырғи қабақ болды* (мұның мағынасы «араздасу», «өкпелесу», «қырын қарау»); *тонның ішкі бауындай* («өте тату», «жең ұшынан жалғасқан», «әкей-үкей»). Осындағы келтірілген әрбір түйдек сыңарлары тұтасып барып қана, өзара бір шоқ жаңа мағына туғызып тұр. Түйдек

тіркестерді ішіндегі элементтеріне қарай талдау жасап, бірін екіншісінен жырып алуға болмайды.

Ал, ф. тіркес ішіндегі сөздер негізгі мағынасынан жарым-жартылай ғана айрылып қалады. Мысалы: *белін қынай буынды, ата жолын құды, егіліп жылады, шалқар көл, жосадай қан, мидай дала.*

Сөздердің ф. түйдек тобы болсын, ф. тіркес тобы болсын, екеуіне де ортақ қасиет — тиянақтылық. Бұл екеуінің де компоненттері өзара бекем орынға, белгілі тәртіпке не болуы шарт; компоненттер бөтен сөздерге жанаспай, олардан бойын аулақ салып, өзінің арнаулы сөздерімен үйірлес келеді. Демек, «егіліп» дегенді «жылады» дегеннің алдына қоюға болады, «қынай» деген сөз «буынды» деген сөзбен жанаса алады. Сол сықылды *қырғи қабақ болды, қырық пышақ болды, ақ түйенің қарны жарылды, жауырды жаба тоқыды, менің сағым сынды* деген тізбектердегі компоненттер де осы сипаттас. Әсіресе, соңғы екі ФЕ-нің компоненттері өзара тығыз байланысты: «тоқы» деген етістік тек осы тізбектегі сөздермен ғана («жауырды жаба тоқыды») жанаса алады; *сағым сынды* дегендегі «сақ» сөзі де «сынды» стістігімен ғана жанаса алады.

Ф. түйдек пен ф. тіркестер тілдегі қолданылу сәтіне қарай бағзы уақыт бірінің орнына бірі жүріп, ауысып отырады. Бұл екеуінің кей ретте шегін белгілеп, ажыратып алудың өзі қиын. Мәселен: *күлін көкке ұшырды, жермен-жексен болды, жерден жеті қоян тауып алғандай қуанды, салы суға кетіп отыр, санын соғып қалды, бармағын шайнап қалды, төбе шашы тік тұрды* деген тізбектердің бәрі де бейнелі (дәлірек айтқанда, туынды) мағынаға ие болып тұр. Мұндағы *жермен-жексен болды* дегендегі «жексен» сөзі парсы тілінде «бірдей», «тегіс» деген мағынаны білдіреді, яғни «жер бетімен бірдей етті» («көзін жоғалтты, құртты») деген мағынаны беріп тұр. *Санын соғып қалды* деген тізбектің мағынасы да метафоралық мағына («өкінді, күйінді, қапыда қалды»); *жерден жеті қоян тауып алғандай қуанды* деген екінші — жанама, туынды мағына беріп тұр. Сол сықылды *салы суға кетіп отыр* дегенді де басқа мағынада қолданып отырмыз. Егерде бұл сөздерді «салының суға кетуі» мағынасында тікелей түсінсек, ФЕ бола алмайды.

ФЕ-лерді сөздердің қалыс лексикада жеке тұрғандағы мағынасымен түсінетін болсақ, бұлар қарапайым сөз болып кетеді, не мағынасыз, мәнсіз, бірдене болып шығады. Айталық, *қол көтерді* деген сөзді ынғайына қарап (контексттегі қолданылуына қарай) тікелей мағынасында да, туынды мағынасында да айтуға болады. «Біз жол-жөнекей өтіп бара жатқан машинаға *қол көтердік*» десек, мұндағы *қол көтердік* өзінің тікелей мағынасында айтылып тұр; «біз оны жақтап *қол көтердік*» десек, мұндағы тізбек жанама мағынада айтылып тұр. Ал *жүрек жалғап алайық, мойнына су құйылып отыр, бетіне қара күйе жағылды, бит ішегіне қан құйып отыр, бір тарының қауызына сыйғызды, бүйрегі бұрды, су жүрек,*

сары ізіне шөп салып отыр деген тізбектерді сөздердің тура мағынасымен айтып отырғанымыз жоқ. Сол себептен бұл тізбектерді құрап тұрған жеке элементтердің мағынасы осы тұрған қалпында дербес референттік мағына бола алмайды. Сондықтан екі немесе бірнеше сөздің түйісіп келіп, ф. түйдек болуы үшін, ол компоненттердің өзара байланысынан туатын мағынадан мүлдем басқа айтылуы керек. Сөйтіп, ф. түйдек пен ф. тіркестің өзара айырмасы бұл екеуінің құрамындағы компоненттерінің дара қолданылған күйдегі негізгі (тікелей) мағынасынан айрылу, айрылмау дәрежесінен көрінеді.

Егерде ф. түйдек, ф. тіркес сөздер «трансформация» өзгерістері нәтижесінде пайда болады десек, осыдан туар тағы бір ерекшелікті байқаймыз. Ол — ФЕ-лерді өзге (құрылымы бөлек) тілге аудару мәселесі. Бұл жөніндегі практикада белгілі бір сөйлем ішіндегі сөздің алдымен лексикалық мағынасын есте тұтамыз. Осы тұрғыдан пайымдасақ, балама (эквивалент) деген мен теңдес (адекват) дегеннің ара салмағын ажырата қарау мақұл. Мәселен, «палец о палец не ударить» сияқтыны *екі қолын қусырып отыру* деп аударуды әркім-ақ қолдайтын болар. Осы ізбен «слона-то не приметили» дегенді *көрмес пілді де көрмес демей, көрмес түйені де көрмес* деген анағұрлым ұтымды емес пе? Олай болса, «делать из мухи слона» дегенді *түймедейді түйедей ету* десек, кім күмән келтіреді?

Сөздің қысқасы, бұл жайлы проблемалар қыруар. Филологтардың назарынан тыс қалмайтын мәселе — осы аудару принциптері мен практикасы. Қорыта айтқанда, тиянақты тізбек әрдайым фразеологизм бола бермейді, ал фразеологизм тиянақты тізбек болмасақ шарасы жоқ.

Фразеологизмнің кейбір стильдік ерекшеліктері

Қазақ тіліндегі сан алуан тізбектер нақты қолдану ретіне қарай бірде фразеологизм, бірде еркін тіркес ренкінде келе береді. Мысалы, *көз қырын салды* деген тіркесті сөз ішінде *ауық-ауық көз қырын салып қойып отырды* дейтін болсақ, еркін тіркес болады да, *балама көз қырыңды сала жүр* десек, тұрақты тіркес боп шығады. Сол сияқты *бармағын тістеді* дегеннің тура мағынасы «бармақ саусағын ауызға салып тістеді» болса, ауыс мағынасы — «қатты өкінді», «опық жеді», *мұзға отырып қалды* дегендердің де беретін негізгі, тура мағыналарынан басқа. «алданып қалды», «құр алақан қалды» деген сияқты ауыс мағыналары бар.

Еркін тіркестер үнемі экспрессив мағына бере бермейді. Белгілі бір тізбектің әрбір мүшесі кез келген басқа бір сөзбен еркін жалғаса келе, әр алуан лексика-грамматикалық тұлғаларға ие болады. Басқаша айтқанда, еркін тіркес сөйлеу процесінде қатаң меже дегенді білмейді. Өз маңындағы басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, лексика-семантикалық және стилистикалық

тұрғыдан жаңғырып отырады. Тұрақты тіркес ішіндегі сөздер бұлайша «еркін» қимылдай алмайды; сөздің лексика-грамматикалық өрісі «табиғаты жалқы» тіркеске тәуелді болады. Сөз тізбектері өзгеше бір лексика-грамматикалық «қалыпқа» түсіп, осы тұлғада тұрып қана белгілі бір семантика-стилистикалық қызмет атқарады. Алайда семантика-стилистикалық жағы «жіліктің майлы басы» екен деп тұжырым жасауға болмайды. Тұрақты сөз тіркесінің грамматикалық тұлғасы мен дыбысталу жағына мән бермеу әбестік болар еді. Бұлардың бәрі де—өзара бір-бірімен байланысқан, бірінсіз екіншісі өмір сүре алмайтын құбылыстар.

Қоғам, тіл несі — халық нақты өмір сырын, шынын тіл арқылы біледі. Ана тілінің тағдырына, өткен-кеткеніне, болашағына немқұрайды қарамайды. Халық жүйесін тауып сөйлеуді мақұл көреді. Сөзді, сөйлемді орынды қолдануды ұнатады. Сөз мағынасын, сөйлем сазын, қат-қабат еркін, тиянақты сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді халық сұрыптап, өз ой елегінен, өмір талқысынан өткізіп отырады. Мол тіл қазынасының бір алуаны — фразеологизмдердің жалпы тіл жүйесіндегі орнын сөз еткенде, ең алдымен олардың стилистикалық қызметі көзге түседі. Бұл түсінікті де. Некен-саяк кездесер бірді-екілі фразеологизмдерді есептемегенде, тиянақты тізбектердің бәрі дерлік өзгеше стиль қызметін атқарады десек, қателеспейміз.

Біз сөз етіп отырған фразеологизмдердің жалпы тіл жүйесіндегі ролі, сөйлеу процесіндегі атқарар қызметі көп жағдайда осы стильге ойысып отырады. Осының нәтижесінде сөз, сөз тіркестері, сөйлем өрісі кеңейіп отырады. Сөйлеушінің айтпақ болған ойы айқындалып отырады. Тыңдаушы мен оқырман қауымға жатық та түсінікті болу үшін фразеологизмді сөйлеуші не жазушы стиль жағынан әр саққа жүгіртіп, шебер қолдануға тырысады.

ФЕ-лердің сан салалы типтерін орынды қолданғанда ғана сөйлем сазына, тіл жүйесіне, сөйлеу практикасына нұқсан келмейтін болады. Мысқыл-кекесін болсын, налу-жабырқау болсын, алғыс-қарғыс, т. б. болсын, — бәрі де фразеологизмдерді шебер қолданудан келіп шығатын құбылыстар. Әзіл-оспақ, ойнақы қалжың тұсында кей фразеологизмді тұспалдап, екі ұшты мән беру де әредік кездесіп қалады. Мәселен, (пәленшенің) *құлағына алтын сырға* тіркесін оңтайына қарай олай да, былай да қолдана беруге болады: мұның «есітпей-ақ қойсын», «тындамай-ақ қойсын» деген мағынасына қайшы келер жайт та кездесіп қалады. Құрдас кісілер: «Мен саған бір әңгіме айтпақ болып келдім, келіншегінің *құлағына алтын сырға*» дегенді мысқыл ретінде керісінше де қолдана береді.

Стильдік функцияда аса ойнақы мәнде қолданатын үлкен бір арна — ол синонимдер. Бұл қасиет мақал-мәтелдерден де жиі кездеседі. Ауыз әдебиетінде *астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреп* (аяғымен жер тіреп, маңдайымен көк тіреп) сияқты әсірелеу әркімге-ақ мәлім. Сол сияқты, *ашуы жауған қардай, шөккен нардай* немесе *ақылы балқаш, ашуы дүлей*. ФЕ саласында «жырақ

жер, қиыр шет» ұғымын *ит өлген жер, ит арқасы қиян, ит жеккен* (жер), *көз көрмес, құлақ естімес жер*; «парақор», «жалмауызды» *аяқты аяғымен, шанақты шанағымен жалмады* немесе *түйені түгімен жұтты*; «татулықты» *арасы майлы қасықтай* (арасынан қыл өтпейді) немесе *тонның ішкі бауындай*; «өр көкірек адамды» *деміне* (*кеудесіне*) *нан пісіріп, көзін шел басып, аяғын алшаң басып* деп айта береміз. Ой жүгіртіп қарасаңыз, әр синонимді фразеологизмнің аздап болса да өз бояу-сыры бар. Синонимнің теориясында бұл мәселенің басы ашық: түгелімен бір-біріне жүз процент сәйкес келер синонимдер жоқ есебі. Дәлме-дәл сәйкестікті көздесек, синонимия дегеннің тілге еш қажеті де болмас еді.

Фразеологизмді стильдік тұрғыдан пайдаланудың бір ұшығы сөзді мәнерлеп сөйлеуге байланысып жатыр. Тілде сирек кездесетін, көнерген сөздің өзі де баз уақыт құйқылжыта, қыбын таба қолдану да осы стильдік тәсілге апарып соғады. *Аузын айға білеген* деген әсірелеудің, *атау-кереңді іш* деген қарғыстың, *ұлық болсаң, кішік бол тәрізді* нақылдың, *жұмыртқадан жүн қырыққан* (*қу бастан қуырдақ ет алған* немесе *иттен де бір сүйек қарыздар*) деген кекесінің сыр-сипаты стильдік функцияда жатыр. Стиль өлгенді тірілтіп, өшкенді жандыратын дүние десе де болады. Бір қызығы: фразеологизмнің денін көркем шығарма (соның ішінде фельетонда) жиі қолдану кездейсоқ емес. Тура мағыналы ғылыми әдебиетте мұндай сөз қолданыс үрдісі атымен жоқ десе де болады. Ажуда, мысқыл бар жерге стильдік әдіс әмпей-жәмпей үйлесе кетеді. Аналогия, сырт пішінді де өз орнында стильдік тәсіл мән-мәнісімен икемден те жібереді, «өзінің өзгеріссіз күйінде» дегенді жағымды мән бере *қаз қалпында* десе, күйкі, жағымсыз мән бергісі келсе, *таз қалпында* деп, оп-оңай антоним жасау дағдысы да жоқ емес.

Осы тұста айта кетер тағы бір жайт бар. Сөз тізбегіндегі сөздердің дағдылы орын тәртібін бұзғаннан стиль үшін келер-кетер зиян жоқ деген пікір — жаңсақ пікір. Неге десеңіз, тіл традициясындай мықты орныққан құбылысты коммуникатив әлемінен табу тым-ақ қиын. Қиын емес-ау, мүмкін емес. Дегенмен, бірер фразеологизмдерде инверсия құбылысы қолданылады, ФЕ компоненттерінің орын тәртібіне өзгеріс енгізіледі. Бұл жағдай неден келіп шыққан? Мұның лингвистикалық себебі де жоқ емес. ол — десемантизация деп ойлаймыз. Сөз мағынасы күнгірттенсе немесе басқа мағынаға көшіп кетсе, орын тәртібін өзгерткеннен мағына ойсырамаса, неге «трансформация» жасамаймыз деген ой туады.

Қазақ әдеби тілінің орфографиясы, стилі, аударма принципі, терминология, тіл мәдениеті туралы газет, журналдарда ауық-ауық айтыс мақалалар шығып тұрады. Бұл жақсы дәстүр. Осыған байланысты кей фразеологизмдер де әредік сөз болып тұрады. Бұл да теріс емес. Математикада екіні үшке қоссаң да бес, үшті екіге қоссаң да бес болады. Лингвистикада бұл ереже кей жағдайда бұзылып та кетеді: «минус» пен «плюстің» басы қосыла қалса, сон-

ғысы басым шығады; *жаман мен жақсыны* екпін ырғағын тұтастыра айтсаңыз «тым жақсы» болып кетуі ғажап емес. Ал, өзгеркін тіркеске келсеңіз сөз басқа: *ол кеше келді — кеше ол келді, ол театрға барды — театрға ол барды*. Осы жерде орнын ауыстырудың лексикалық мағынаға тиер шарпуы жоқ, бірақ логикалық екпінге нұқсан келіп тұр (инверсия логикалық екпінді өзгертпін тұр).

Логикалық екпін табиғаты бөлек тиянақты тіркестерге, кейбір мақал-мәтелге зейін қоялықшы: *арқа еті ариша, борбай еті борша; мойны ырғайдай, бигі торғайдай; ай десе аузы бар, күн десе көзі бар, аяқты аяғымен, шанақты шанағымен жұтады, т. б.* Әр тіркестің жарыспалы сыңарларын бұрын қой, соң қой, — одан «логикалық» желіге нұқсан келмеуі мүмкін. Бірақ, оларды (сыңарларды) ауыстырғанда өгіз өлмегенмен арба сынуы кәдік. Ғасырлар бойы қалыптасқан катан тәртіпке қол сұққанда табар пайдамыз жоқ. Жұтқан жұтамас деп, «аяқты жалмады» не, «шанақты жалмады» не деп, құйқылжытудан ұтарымыз жоқ. Сол сияқты *барар жер, басар тауы қалмады* (бармаған жерім, баспаған тауым жоқ) деген тіркестің жайы да солай. Дағдылы тіл құбылысын (біз осы тиянақты тізбектерге жанасқан мәселені айтып отырмыз) қажет-мұқтажсыз тайғанақтату керек. Мұндағы бір хауіп: көрінген кісі өз ырқымен құбылта берсе, тіл қадірі болмайды. «Таспен жапалақты ұрса да, жапалақпен тасты ұрса да жапалақ өлері» хақ. Солай екен деп, *аузы-мұрны қисаймай дегенді*, мұрын байғұстын не жазығы бар деп, *мұрын-аузы қисаймай* десек не болар еді. «Логика» дегенді қусак, «жата қалып төбелесті» дегенге де мін қоя аламыз: жатқаннан кейін қалай төбелеспек, ал төбелесетін болса, неге жатады? Осы әуенмен кете барсақ, *әйелі ұл тапқандай қуанды* дегенді «қыз тапқандай...» деп неге айтпаймыз деген де ой туады, *құлаққа ұрған танадай* неге талмау, жанды жерін атай «тұмсыққа ұрған танадай» демейміз. Бір жас автор жаңылыс айтты ма, жаңсақ айтты ма, оны «құдай» білсін, *қызғыштай қорыды* дегенді *қырғидай қорыды* депті. О заман да бұ заман қырғидың қорығанын есіткен адамның құлағы керек болар; қырғидың кәсібі — қыру. Мұндай бойлауық мінезге, әрине, тыйым салу керек.

Совет тұсында өркендеп өскен кең өрісті ана тіліміздің әдебиет, мәдениетіміздің тағдыры туралы келелі пікір айтқан кісілерге әркім де риза. Бұл жерде айтысқа түсу орынсыз. Тек фразеологияның бір «уақ» мәселесіне ат үсті болса да жолай соғып кеткіміз келеді. Бәлкім, оның стилистикаға қатысы да болар.

Тиянақты тіркестің өн бойы тілдегі, сөйлеудегі өз ешкісіне тиер меншік қасиеті — стильдік ерекшелік деп әлденеше рет айттық. Әрбір фразеологизмнің қолдану әлпетін, күллі стильдік қызметтерін толық документация негізінде сипаттап шығу — келешектің жұмысы. Фразеологизмдердің бірер стильдік қызметін атаудағы көздеген мақсат жамғыз-ақ: стилистика тіл салаларының (ярустарының) баршасын орынды пайдалануды көздейді, сөз бен сөз тір-

кестері стиль амалы арқылы екшеленіп отырады, көп жанрлы әдебиетіміздің, дамыған әдеби тіліміздің жан-жақты өрбуіне көркем сөз шеберлерінің қосары көп. Жанрлардың шыңдалу сыры да көп жағдайда, осы стильге ұштасып жатады. Әрбір әдеби тілдің икемді қабілеті, көркемдік қасиетін білудің бас белгісі, эталоны — осы стильдік ерекшеліктерге тәуелді. Көркем, ғылыми, т. б. стильдердің саралануы лексика, фразеология, грамматика, фонетика нормалары орнығуына, ұлт әдеби тілінің шын мәндегі мұқалмас қатынас құралы болуына даңғыл жол ашады. Сондықтан да жазба әдебиетіміздің, оның ауызекі баламаларының, неше қилы ситуацияда қолданылу жай-жапсарына құлақ түре отыру, үніле зерттеу баршамыздың борышымыз. Фразеологиялық байлықтың бұл ретте тигізер себеі бар. Бұл байлықты негізгі лексикалық қорға жатқызамыз ба, жоқ лексикалық құрамға жатқызамыз ба деген схоласикалық айтыс-тартыстан гөрі нақтылы фактілер негізінде қонымды қорытынды, теориялық талдау жасау анағұрлым ұтымды. Бірақ бұған қарап, фразеологизмдер негізгі сөздік қорға енді, әрі олардың бірі қалмай, қазіргі тіліміздің грамматикалық ережелеріне дәл келеді деуге әсте болмайды. Бұл мәселе фразеологиялық түйдек, тіркестердің тілде қаншалықты жиі, сирек қолданылуына, өмірлік маңызына, жалпы халықтық сипатына, т. б. қарай жеке-жеке анықтала шешілуі тиіс.

Нақты бір тұрақты сөз қолданыс тәсілі, фразеологиялық мағына томаға-тұйық бөліне қаралмай, өзара байланысты зерттелгені мақұл. Басқа құбылысты да ескере отырған жөн.

Фразеологизм және көнерген сөздер

Қазіргі тіліміздің нормасы тұрғысынан қарағанда фразеологизмдердің құрамында бірқыдыру лексикалық, грамматикалық архаизмдер кездеседі. Мысалы: *шопан ата, ойсыл қара*, т. б. төрт түлік малдың жоғарыда көрсетілген мифтік лақаптары; сол сияқты *қатеріңіз жан болсын* немесе *қатер жан болыңыз* (ауызекі тілде *қатеріңіз жанбасын*) деген фразеологизм — «алаң болмаңыз, көңіліңізге еш нәрсе алмаңыз»; *кежегесі кейін тартты* — «тыңдамады», «қырсықты», «мойны жар бермеді»; *күйсіз күлік жүгірмес* — «күйі жоқ жүйрік шаба алмас». Осы фразеологиялық тізбектердегі «шопан», «ойсыл», «жан болсын» немесе «жанбасын», «кежеге», «күлік» сияқтылар — көнерген сөздер. Олар көнеленіп, лексикалық архаизмге айналып бара жатыр.

Ал, бұл тәрізді ерекшелік грамматикадан да кездеседі. Мысалы: *береген қолым алаған; обыр олжа үшін өледі, күншіл күндеумен бүледі*. Қазіргі қазақ тілінде кездесетін (көреген кісі, сүзеген бұқа, тебеген ат, қашаған бие, т. б. салыстырыңыз); *-а+ған* (алаған, береген), *-е+ді* (бүледі) форманттарының бұл жерде атқарып тұрған қызметі грамматиканың қазіргі нормаларына сәйкес емес; түркі тілдерінде *-а+ған* тұлғасы — есімшенің көнеленген

көрсеткіші екендігі белгілі; ал, *-e+di* болып біткен тұлға — үшінші жақтың жіктік жалғауы. Соңғы тұлға қазақ тілінің осы күнгі нормасына әбден сай келе тұра, «бұл» деген өлі лексемаға ерекше тәсілмен тіркелген. Әдетте «бұл» сөзі етіс жұрнақтарының бірін араға салып барып қолданылады (қараңыз: бұл-дір-е-ді; бұл-ін-е-ді, т. б.). Бұл сияқты ерекшелік М. Қашқаридың сөздігінен анық байқалады: *ол йәріг түзді*—«ол жерін түзуледі» (II, 16); *жағырлығ ат чыжды*—«жауыр ат шыжбыңдады» (II, 16); *қој төләді*—«қой төлдеді» (III, 286); *ол атығ кішәді*—«ол атын кісендеді (байлады)» (III, 283); *ол йайлағда күзәді*—«ол жайлауда күздеді» (күзді жайлауда өткізді) (III, 281), т. б. Демек, жоғарғы фразеологизмдегі «бүледі»—көне форма екендігі шүбә тудырмайды.

Бұл тәрізді грамматикалық архаизмдерді өңге жанама қатысы бар құбылыстарға қарап түсіне алудың қажеттігін көп авторлар атап кеткен-ді. Демек, архаизмдерді фразеологизмдердің бір белгісі деп түсінуге болмайды. ФЕ-дегі архаизмдерді басты өлшем етсек, басқа еркін тіркестерде кездесетін архаизмдер туралы не айтуға болар еді? Бұларда да өлі, өнімсіз жұрнақтармен барабар, белгілі дәрежеде өзге де көне көріністер байқалады. Мынаған қараңыз: сөз тудырушы өнімсіз *-ман* (мен) жұрнағы *аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп* деген мақалда да, *өлермен кісі* дейтін еркін тіркесте де көрініп тұр. Әйтсе де ФЕ-лерде көнелеген сөздер саны жағынан оншалықты көп емес.

Фразеологизм мен мақалдардағы архаизмге тағы да бірер мысал: а) ф р а з е о л о г и з м д е р: *кежегесі кейін тартып; кедейдің жеті қаңтарыуы болады* (бұл идиом түріндегі мақал); *жанын жегідей жеп...*; *еметайы (емешесі) езілді (құрыды)*; *жеті ата, жеті мұстан (пұстан)*; *күйсіз күлік; мәселім (мәселдем) қайтып қалды*, т. б.; ә) м а қ а л д а р: *атың қоран (қорен) болса — берді құдай, қатының қоран (қорен) болса — ұрды құдай; иттің аузына түскен сүйек соққа болады; киікті құралай бүлдірер, елді дүрегей бүлдірер; ел қадірін білмеген — зәнталақ, көл қадірін білмеген — дуадақ; батырдан сауға, мергеннен сыралғы; ерді кебенек ішінде таниды; екі тентек қосылса, саудай (саудайы) болар, екі мақұл қосылса, таудай болар*, т. б.

Сирек ұшырайтын сөздерді немесе түсінігі кем сөздерді архаизм деп есептеуге болмайды. Көнеленіп, тілден шығып қалғандарды ғана архаизм деу керек. Архаизмдер орнына, көбіне, басқа сөздер алынып, жалпыға түсінікті, жатық сөздер қолданылып отырады. Мәселен, жоғары көрсетілген «қоран» (қорен) деудің орнына «қомағай» деген сөз жұмсалатыны белгілі. «Ұры» мағынасындағы *қары* қазақ тілінде: «ұры-қары» деген қос сөзде де, *қасқиған қардан туады, салпы ерін нардан туады* сияқты тізбекте де кездеседі. Сол сықылды, *«жаман адам жақсы болмас қанша қыдыр дарыса да, жақсы адам жаман болмас қанша тұрып қарыса да»* дегендегі *қары* етістігі де архаизм болып есептеледі. Ал «кіші» деген сөздің мәтелде келетін «кішік» түрін де (ұлық болсаң, кішік

бол) көне сөздердің алғашқы тобына жатқызуға болады. Архаизм сөздер мен тізбектердің орнына үнемі жаңа сөз алынуы да шарт емес.

Мақал, мәтелдердің құрамында лексикалық жағын былай қойғанда, кейде грамматикалық форма жағынан да көнеленген, осы күнгі тілдің нормасына қайшы келетін сөздер де ұшырайды (мұндайда түбір сөздің өзі әлі көнеленбегенімен, оның грамматикалық формасының көне түрде кездесуі мүмкін). Мәселен, «кәрі» немесе «қарт» деген сөз осы күнгі тілде бар сөз, бұл әрине, архаизм емес. Ал *жақсы сыналумен жариды, жаман сыналумен қариды* немесе *ат жақсысы қартады, негізіне тартады* дегендегі «қариды», «қартады» формалары — көне формалар. Осы күнгі грамматикалық норма бойынша «қартаяды», «кәртейеді» түрінде айтылуға керек еді.

Ал, бұл сияқты қолдану тәсілі ерекшелеу құбылысқа тағы бір мысал: *мезгілсіз шақырған қораздың басын жұлмақ керек; ителгі етік боқтайды, қаршыға қазан қайнатады; бір сиыр тоғай боқтамас, тоғай оны жоқтамас*. Мұндағы «жұлмақ», «боқтайды», «боқтамас» дегендер тілімізде бар форма бола тұрып, өзгеше қолдануға кезігіп тұр.

Фразеологиялық мағынаның қалыптасуы

Өз бетімен жске қолданылмайтын, фразеологиялық тізбек ішінде ғана кездесетін кейбір сөз, тұлғалар жайында ескертіп өттік. Бұл жерде «жеке қолданылмайды» дегенді шартты түрде түсіну қажет. Өйткені, олар тарихи тұрғыдан қарағанда жалпы тіл қорында бола тұрса да, қазіргі жағдайда белгілі бір тіркесте ғана ұшырауын ескертіп отырмыз. Бұндай құбылысты тиянақты тізбектің өзге тарауларынан да байқаймыз. Қос сөзден де, біріккен сөзден де бұл бой көрсетіп қалады; *бала-шаға, некен-саяқ, үрім-бұтақ, қарақат, т. б.*¹² Осындағы «шаға», «некен», «үрім», «қат» компоненттерінің төркіні түркология әлемінде әлдеқашан-ақ ашылған: «шаға» (осыдан келіп «қызыл шақа», едәуір түркі тілдерінде бұл «бала» мағынасында), «некен» (монғолша «бір» мағынасында), «үрім» (бұл жерде «ұрпақ»), «қат» кей түркі тілдерінде осы қалпында тұрып-ақ «қарақат» мағынасын білдіреді). ФЕ жүйесінен мына мысалға көңіл бөлейік: *жауырды жаба тоқыды* («біреудің мінін елемеді»); *сағы сынды, жүрегі шайлықты* («беті қайтты, екінші қайтып беттемеді»; *көз шырымын алды* («біраз ұйықтап алды»); *ол түн баласына ұйқы көрмеді* («ол түн бойы ұйқы көрмеді») де-

¹² Қос сөз туралы біздің мақалаларымызды қараңыз: КазГУ-дың ғылыми еңбектері, 1946. IX т.; КазССР ҒА Хабарлары. Лингвистикалық серия. 1950. № 82; Ұйғыр тілі фактілері негізінде қос сөздер Ә. Т. Қайдаров кітабында жан-жақты зерттелген (Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958); Аганин Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. М., 1959.

гендегі «тоқы», «сақ», «шайлық», «шырым», «бала» сөздері әдеби тілде басқа сөз тізбектері ішінде айтылмайды десе де болады. Бұлармен бара-бар қазіргі тілде мағынасы өзге синонимдес сөздер де айтыла береді: *көз шырымын алу*—«көзін іліндіріп алу», «ұйықтап алу», осындағы «шырым» көне қыпшақ тілінше «ұйқы» сөзінің орнына жүрген.

Фразеологизмдердің ерекшелігіне байланысты мынадай тағы бір сұрақ туады: ФЕ-лерге тән семантикалық өзгешеліктің мәнісі неде? Бұл мәселе жайлы толық тоқтам басқа тілдердің фактілерін қамтудан келіп шығады. Жалпылай айтқанда, ФЕ-лердің (соның ішінде идиом) мағынасы тарихи тұрғыдан алғанда өз құрамындағы компоненттерге апарары даусыз. Бұл тұжырым тосын көрінуі де мүмкін, бірақ басқаша түсінік, топшылауға жол жоқ. Фразеологиялық мағына тіл жүйесінен саяқ кетер дүние емес. Оның сырын, жасалу тәркінін сол әрігіректегі тіл құбылыстарының өзінен іздеу лазым. Айталық, *қас пен көздің арасында* («көзді ашып-жұмғанша»), *ит терісін басына қаптады* («дымын қалдырмай сөкті»), *аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты* («көк долы, тым ұрысқак, айтпаған сөз жоқ»), *жүрек жалғады* («өзек талмастай ғана болып тамақтанды»), *жұлдызы қарсы болды* («өшікті, араз болды»), *ақ түйенің қарны жарылды* («қарық боп қалды») деген сияқты сөз қолданыстардың туу себебін тілдің өз ішкі заңдарынан, қала берді экстралингвистикалық факторлардан іздеу керек. Ф. тіркес сыры тым-ақ айқын. Ф. түйдек мағынасының тәркінін тану анағұрлым қиын. Жоғарыдағы бірінші тізбек уақыттың мөлшері көздің ашылып-жұмылуымен немесе қас пен көздің ара қашықтығымен салыстырылып отыр. Басқа тізбектер де осы сияқты: жағымсыздық символы «ит» сөзі арбаның арысындай өзгелерді тұтастыра ұстап тұр; «жүрек» сөзі *жүрек жалғау* деген тізбектің ұйтқысы болып тұр. *Жұлдызы қарсы* деген тіркестің шығуы «аспан әлемінде әр адамның меншікті жұлдызы болмақ керек» дейтін ескі наным-түсінікке жетектеуі ықтимал. *Күн көрсетпеу* мағынасы бүкіл тіршіліктің тетігі «күнмен» заңды ассоциацияланған; ал *ақ түйенің қарны жарылды* дейтін ФЕ халықтың тұрмыс-салт ерекшелігіне сәйкесіп жатыр. Өйткені, түйе (әсіресе ақ түйе) өте сирек сойылатын мал, оның сойылуы үлкен оқиға, онда әрі орасан молшылықтың, «ырыстың» белгісі төрізді сыр жатыр.

ФЕ-лердің (демек идиомдардың да) бірден жасала қоймағаны, уақыт ұзаған сайын бірте-бірте барып қалыптасқаны, еркін тіркестердің негізінде жасалғаны сөзсіз. Олар сол дәуірдегі нақты өмір шындығына, халықтың ерте кездегі ұғымына, ой-санасына сай келуі де сөзсіз. Қоғамдық факторларға, тілдің ішкі заңдарына байланысты белгілі бір сөз тіркесінің негізгі, тікелей мағынасы мен туынды, бейнелі мағынасы ауыс-түйіс өзгеріп отырған. Хронологиялық жалғас болсын, болмасын, туынды мағына яғни ф. мағына екінші кезекте бертің келе өрбіген. Осыдан келіп, идиомдардың және басқа да тұрақты тізбектердің тілде өмір сүруі — олар-

дың экспрессив қызмет атқаруына тікелей байланысты деген қорытынды туады.

Осы тұста айтар тағы бір жайт бар. Туынды мән-мағына негізгі ұғымнан келіп шығуының түрлі жолы бар. Бірде тізбек ішіндегі сөздің семантикасы өзге қолданысқа еніп, тасалана өзгерсе, бірде сол нақтылы ФЕ-нің өзінде тұрып-ақ қосымша арқылы (деривация түрде) өзгеріп отырады: ал кей уақыт белгілі бір мағына екінші бір ұғымға қарсыма-қарсы келуімен барып туындайды.

Осыларға мысал келтірейік. *Жүрек жалғады* мен *жүрегі сазды*, т. б. дегендегі «жүрек» түрлі қолданыста тұрып, бөлек мәнге ие болып тұр; *іші тар* дегенді *іші тарлық* десек, адъектив тұлға субстантив түрге енеді; *сәуегей адам* дегендегі алғашқы сөзді *сәуегейлік* десек, өзге компонент шыға келеді (сәуегейлік істеді, т. б.); *ақ жүрек* дегеннің берер мағынасы *қара жүрек* ұғымына қайшы келіп тұр (мұны, бір есептен, аналитикалық жол десе де болады); *абыройын көтерді*—*абыройын төкті* деген де солай.

ФЕ-лердің қыруар тобы жуық мағына аумағында болып, синонимия категориясы өрістейтіні әркімге-ақ белгілі. Ф. мағына мен жеке сөздің лексикалық мағынасы тығыз байланыста болуын осы тұста да (вариантас және синонимдес фразеологизмдерден) анық аңғарамыз. *Арасына от жақты*—*арасын ушықтырды*; *азуы кере қарыс*—*азуы алты қарыс*; *иманы кәміл болды*—*иманы жолдас болды*; *сабасына келді*—*сабасына түсті*; *өшін алды*—*кегін алды*; *жүрек жалғады*—*өзек жалғады*; *байтақ дала*—*ен дала*, т. б. ұлан-ғайыр тіркестер едәуір күнгірт дүниенің бет пердесін ашады. Басқаша айтқанда, еркін тіркес пен тиянақты тізбек әлмисақтан, ежелден іргесі бөлек емес, қат-қабаттасып жатқан тіл даму процесінде олар бертінде дифференциацияланған құбылыстар деп түсіну жөн.

Қанша жалынып-жалбарынып, тізе бүгіп, айналып-толғанса да, құдайдан қайырым болмаған соң халық *қу құдай*, *сығыр құдай*, *шұнақ құдай* эпитетін табуы да заңды. Керек десең, *ол құдайдың құлағынан да ұстап алады*.

Ал, ФЕ-дегі синонимия торабы да атам заманғы еркін тіркестен шаң білдіріп қалады. Оған да бірер мысал келтірейік: *тайға таңба басқандай*—*соқырға таяқ ұстатқандай*, *аузын аңқитып кетті*—*мұзға отырғызып кетті*—*сақал сипатып кетті* (мұндағы «кетті» деген көмекші етістігі синонимика жүйесіне нұқсан келтірмейді). Осы жердегі әр синонимнің зат есім, етістік компоненттерінің жеке лексикалық мағынаға әсте тарихи немесе диахроникалық қатысы жоқ деуге болмайды.

Жоғарыда баян етілген жайттан туар тағы бір түйін бар: тілімізде фразеологиялық едінницадан (ф. түйдек пен ф. тіркестен) бөлек те тиянақты тіркестер бар. Осылардың байланысу жолдарын, айырма жігін әлі де толық тану керек. Фразеолог, лексикологтар бірлесе ынтымақты жұмыс істесе ғана нәтижелі қорытындыға келе аламыз. Мұнымен біздің айтпақ болып отырғанымыз:

фразеологиялық мағына тарихы төркіні ретінен лексикалық мағынамен астар келеді, іштей өзектесіп жатады. Солай бола тұра, фразеология объектісі басы ашық мәселе, лексикологияның да ентаңбасы бөлек.

Халықтың тұрмыс күйіне байланысты фразеологизмдердің, одан басқа да, толып жатқан тізбектердің фактілерін молынан келтіруге болады. Тек «түйе» малына, соның ішінде нарға байланысты ФЕ-лерге көз жүгіртеікші. Асыл қылышты қазақ *нар кескен* десе, күштілік, мықтылықты айтқысы келсе, *нар жолында жүк қалмас* дейді, немесе *нардай екен, жүк ауырын нар көтерер, сөз ауырын ер көтерер* дейді. Ерлік, қайсарлық, батылдықты да кейде осыған байланыстырып, *нар тәуекел; жар басында жантақты жаннан кешкен нар жейді; жығылсаң, нардан жығыл* дейді. «Қымбат» ұғымын білдіргіміз келсе: *ердің құны, нардың пұлы; қара нар, қалы кілем* деп келеміз. *Қабырғалы қара нар қабырғасын кессе, бақ етпес* деген мақал шыдамдылық, төзімділікті білдірсе, *ашуы жауған қардай, шөккен нардай* деген тізбек үлкен ашу, қаһарлану ұғымын білдіреді. *Түйе жисаң, нардан жи, сиыр жисаң, тарлан жи; арыстанға темір шынжырдың ауырлығы жоқ; жүк тартпаған түйенің нарлығы жоқ* деген мақалдар нардың асыл, бағалы мал екендігінен туған болса, *қасқиған қардан туады, саллы ерін нардан туады; нар баласы қырымға, ит баласы жырымға* деген мақалдар адамның сыпайы, маңғаздығын нарға балаудан пайда болған. Бір нәрсенің ірілігін, биіктігін кейде нарға теңеп айту да бар. Қамыстың ең ірі, ең биігін *нар қамыс* деп айтуы осыдан шыкса керек. *Нар қамыс* дегенді «нар» сөзі парсы тілінен ауысқан болу керек деген де пікір бар. Бірақ бұл тілде ол «түйе» мағынасында жұмсалмаған. Қазақ өз тіршілігінің ауанымен бұл сөзді нарға бағыштап, бұрып қолданған болу керек.

Метафоралық мағынада қолданылатын жоғарыда көрсетілген мақал-мәтелдердің, тізбектердің қай-қайсысы болса да өмірде кездесетін жайттардың бір көрінісі. Осы сияқты төрт түлік малдың басқа түріне байланысты жасалған сөз тізбектері жөнінде де көп мысал келтіруге болады. Бақытты өмір, молшылықты қоймен де, түйемен де байланыстырудан *қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған, ақ түйенің қарны жарылды* сияқты идиоматикалық тізбектер жасалған. Қойдан жуас мал болмайды. Сондықтан, момын, жуас кісі туралы *қой аузынан шөп алмас* дейді.

Малдың түрлі қасиеттерін, бойында бар өзгешеліктерін ала бөтен бөліп алып, бірде *сөзі түйеден түскендей* немесе *түйе үстінен сирақ үйтіп* деп, кісінің оңтайсыздығын түйенің сөлекет епсіздігімен салыстырып, бірде *сиырдың бүйрегіндей бытырады* деп, жан-жаққа тарап, берекесі кетуін сиыр бүйрегімен салыстырамыз. Сол сияқты, кісіге тән қылық-мінезді жылқы малымен, не жылқыға жуық нәрсемен үйлестіреміз. *Қанжығадан қан, тебінгіден тер кешіп* деген жауынгерлікті білдірсе, *жылқы мінез* деген біріне-бірі үйірсектікті, жуықтастықты білдіреді (бұл тізбек басқа мағына-

ларда да айтыла беретін сықылды); ал ер жетіп, адам бола бастаған кезін *ат жалын тартып мінгелі* деуге де болады. Шығаннан шыққан ұрыны қазақ *сары тоқым ұры* немесе *бау кеспе ұры*, т. б. дейді. *Кежегесі кері тартып; үзеңгі жолдас; құйрық тістесіп; өрен жүйрік; ат үсті қарады; бірде бие, бірде түйе; ер қашты болды; жауырды жаба тоқыды; ерін бауырына алып* (тулады, ашуланды) сияқтылар да — жылқы малымен байланысты шыққан тізбектер.

Халықтың ескі әдетін, бұрынғы салтын білдіретін де толып жатқан фразеологизмдер бар. Біреуге жарамсақтану, қоштау мағынасында айтылатын *шашбауын көтерді, жыртысын жыртыты, сойылын соқты* сияқты фразеологизмдердегі «шашбау», «жыртыс», «сойыл» дегендер қазақтың ескі дәстүрінде болған дүние екені белгілі.

Фразеологизмнің дыбыс үйлесімі

Фразеологиялық тізбектерді тұрақтандыра түсетін белгілердің бірі — олардың ұйқасқа құрылуы. Мысалы, *ақай жоқ, тоқай жоқ; ай дер ажа, қой дер қожжа жоқ; үлде мен бүлдеге оранып* сияқтылар ұйқас негізінде жасалған. Бұл сияқты ұйқасып келетін фразеологиялық тізбектердің саны аз емес.

Фразеологизмдердің ішінде, әсіресе, аллитерация тәсілі жиі ұшырасады. Бір ғана «с» дыбысынан басталатын компоненттерге мысал келтірейік: *сай-сүйегі сырқырады; сайда саны, құмда ізі жоқ; салы суға кетіп отыр; самсаған сары қол; сан соқты; сапты аяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарады; сары майдай сақтады; сары ізіне шөп салып отыр; сауға сұрады; сойылын соқты; соры сорпадай қайнады; сыр суы сирағынан; сіркесі су көтермейді; сүрен салды; сүтпен еніп, сүйегіне сіңген; сүттен ақ, судан таза*, т. б.

Міне, осы фразеологизмдердің жасалуында дыбыстық үндестік (эвфония) анық аңғарылып тұр. Айталық, *соры қайнады* деген тіркестегі «соры» сөзі «көже», не «быламықты» керек етпей, «сорпа» сөзін тандап тұр. Күнделікті «сорпа қайнады» тіркесінің айтылар реті жоқ. *Сыр суы сирағынан* деген де солай.

Енді «т» дыбысына мысал келтірейік: *табан таймай; табан тіреді; табан тірескен; табанымнан таусылдым; табаныңнан таусылғыр; тайлы-таяғы қалмай жиналды; тайға таңба басқандай; талағы тарс айрылды; талағы тарс кетті; тас-талқанын шығарды, тас түссе талайымнан, бақ түссе маңдайымнан; тасы тасып сөйледі; тақсіретін тартты; тақымы толмады*, т. б.

Өзге дауыссыздардың әуендестігіне құрылған фразеологизмдер де тілімізде бір шоғыр: *қас-қабасына қарады, қырғи қабақ, қырық пышақ; белді бекем буды; без бүйрек; жанын жегідей жеді*, т. б.

Ассонанс жолымен келетін тізбектер де баршылық: *атқан таңдай (сұлу); көзге біткен сүйелдей; көз сүзді, мал құлағы саңырау, маңдайы ашылды, тілі мірдің оғындай* сықылдылар не біркелкі жіңішке сөздерден, не біркелкі жуан сөздерден келіп тұр (*тілі мір-*

дің оғындай немесе сөзі мiрдiң оғындай дегеннiң соңғы компонентi ғана оқшау тұр).

Әдеби тiлде де, ауызекi тiлде де бiр тiзбек кей уақыт түрлi дыбыстық вариациямен келiп отырады. Мәселен, «Балуан Шолақта» С. Мұқанов: «...Бiр бейнетке шыдамай, осынша ұнжырғасы түсiн, осы азғаны несi?» — десе, Ғ. Мүсiрепов өзiнiң «Қос шалқарында»: — «Балалар, қабақтарың салбырамасын, өн жорғаларың түспесiн» — дейдi. (Кiтапта «ең жорға» делiнген). Газет-журналдарда «он жорғасы түсiп...» деген де кездеседi (СК, 28.XI.1943).

Ауызекi тiлде «өн жорғасы түсiп» деген вариация да ұшырайды. Бұлар — фонетикалық вариациялар: *е, о, ө, ә, ұ, ү* дыбыстары бiр-бiрiмен ауыса бередi, бiрақ бұдан сөздiң мағынасы ойсырмайды. Сол сияқты *өлмесең оба қап*, не *өлмесең өмiрем қап* дегеннiң қосымша тағы алты түрiн келтiруге болады: «өрем» түрiнде де (өлмесең өрем қап), «үрем» түрiнде де (өлмесең үрем қап), «өрең» түрiнде де (өлмесең өрең қап), «омыра» түрiнде де (өлмесең омыра қап), «өмiре» түрiнде де (өлмесең өмiре қап), «өме» түрiнде де (өлмесең өме қап) айтыла бередi. Осы көрсетiлген түрлердi оқыған, оқымаған кiсiлер де, жас та, керi де айта бередi. Бұлардың тұрақты бiр ғана түрiн байқай алмадық; «ома», «өмiрем», т. б. орнына «күм» (өлмесең күм қап); «жер» (өлмесең жер қап); «тас» (өлмесең тас қап) деген вариант та бар. Соңғылар лексикалық вариантқа жатады. Сол сықылды *иттiң ұлы итақай* деп те, *иттiң құлы итақай* деп те айтылады. Не болмаса, *тауы қайтып қалды*, *пешенеден белгiлi* (бешенеден белгiлi) деген тiзбектердiң мынадай варианттары бар: *тауы шағылып қалды* (тауалы шағылып қалды), *мәселi қайтып қалды*; «бешенеден» немесе «пешенеден» деудiң орнына, ауызша тiлде де, әдеби тiлде де «бес ене» (бес енеден белгiлi) деген форма айтыла бередi. Осындай параллель түрлердiң қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс? Қашанда болса халық аузындағы форма дұрыс болып есептелуге тиiс. Егер халық бiр-екi түрiн ғана емес, әлденеше түрiн қолданатын болса, оның мынасы дұрыс, мынасы бұрыс демей, тек олардың бiрiнiң жнi, бiрiнiң сирек қолданылуын ғана көрсетуге болады. Әрi-берiден соң, мұның өзi де даулы, өйткенi бұлардың есебiн жүргiзiп, санын алған ешкiм жоқ. *Иттiң құлы итақай* деген форма тым сирек айтылады. Қазақ ұғымында «итақай» — иттiң ең нашары, ең жаманы; «ит» сөзiне қосылып тұрған *-а+қай* көне жұрнақ; «бала» сөзiне *-қай* дегендi қосып, «балақай» деймiз; «ботақан» дегендегi *-қан* жұрнағының орнына *-қай* жұрнағын жалғап «ботақай» деп те айта беремiз. Бұл жұрнақтың қосылатын сөздерi тым сирек; «итақай» сөзiнiң нашар ит» мағынасында ғана болмай, о баста «иттiң баласы, иттiң күшiгi» мағынасында болуы да мүмкiн. Мұндағы «ұлы» сөзi бұл тiзбекте метафоралық мағынаға не болып тұр. *Иттiң ұлы итақай* дегендегi «ұлы» бастапқы тұлға болу керек. Бiрақ бұдан «құлы» (иттiң құлы итақай) вариант емес деуге болмайды. С. Мұ-

қановтан: «Елі бай екен. Он мындаған қой, мындаған түйе *иттің құлы итақайдан* өреді екен» дегенді кездестіреміз.

Ал енді *бес енеден белгілі* (пешенеден белгілі, бешенеден белгілі) деген де — халық аузында бар тізбек. Ауызша тілде де, әдеби тілде де бұлар бірінің орнына бір ауысып жүре береді. Иран тілдерінде «тағдыр» мағынасында «пешене» деген сөз бар; *сенің пешенеңе жазған* (қырғызша *бешенеңе сызған, не бешенеңе жазған*) деген тіркес көп жерде кездеседі; «пешене» дегеннің «бес ене» болып қолданылуы халық этимологиясының жемісі болар деп ойлаймыз.

Тауым қайтып қалды дегендегі «тау» сөзінің орнына «тауал» дегенді алуға болады. Кей жерден «тау» сөзінің орнына «мәселі» деген сөзді кездестіреміз. Бұл үшеуінің көбірек айтылатыны — «тау», о бастағы мағынасы — «жігер, қуат»; «тауал» сөзі «тау» дегеннен өзгертілген бе, жоқ басқа ма, — неғайбіл. С. Мұқанов: «Ұлықтардан *тауалы* осылай *шағылған* Ғалияның үйіне келсе, Балұанның дұшпандары табалады» дейді.

Жоғарыда айтылған дыбыс өзгерістеріне тәптіштей тоқтауымыздың бір-ақ себебі бар: тілімізде осы іспеттес жарыса қатар айтылатын тұлғалар аз емес; ол фразеологизм саласынан басқа жерлерде де жиі ұшырайды. Әдеби тілімізде осы мәселе өз шешімін табуы керек.

Өз алдына оқшау мәселе екпінге байланысты. «Дыбыс үйлесімі» дегенге акцентуация да, интонация да жанамалап барып, орағыта ұштасады.

Тіл-тілдің фразеологиясы жайлы ғылыми әдебиетте кей авторлар ФЕ компоненттерінің дербес екпіні болу керек деген пікірді айтады. Қазақ және басқа түркі тілдерінің фактілері бұл концепцияға қайшы келеді. ФЕ компоненттерінің жеке-дара екпінге ие болуы міндет емес. Керісінше, екі-үш компонентті (әсіресе, ықшам буындылары) негізгі бір-ақ екпін, яғни фразалық екпін немесе тіркес екпін¹³ қойнауына сыйып кетеді. Екпін жағынан көп жағдайда ФЕ-нің еркін тіркестен ала бөтен айырмасы байқалмайды: *айдын көл, асқар бел, шүйгін шөп* дегеннің «үлкен көл», «биік бел», «көк шөптерден» айырмасы жоқ. «Қараторғай» әні, «қара торғай» (бұл өңірде сан қилы торғай бар: боз торғай, қара торғай, т. б.); «қаламқас» («қарлығаш» мағынасындағы құс), «қалам қас» («қиғаш қас, оймақ ауыз» сияқты эпитет); «бесжылдық» жоспар, «бес жылдық» өмір тақылетті төркіндес сөздер екпін жағынан бірдей. Қос сөз (ата-бала, бала-шаға), «су әкел»; «бара кет», т. б. синтагмалар мен осы типтес ФЕ-лердің табиғаты біркелкі деп білеміз. ФЕ-нің ерекшелігі дауыс ырғағы (интонация) және пауза жағынан аңғарылуы мүмкін. Ашық интонация (восходящая интонация), тұйық интонация (нисходящая интонация), сұраулы, лепті, т. б.

¹³ Кеңесбаев С. К. Қазақ тілінің екпін категориясы //Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Лингвистикалық серия. Алматы, 1948. 77-б.

интонация тұрғысынан ФЕ өзгешеліктерін эксперимент арқылы тексеру — бүгін таңдағы міндет. Бұл мәселе туралы ер тәуекел долбардан, ұшқалақ пікірден бас тартамыз. Барды бар, жоқты жоқ деу абзал. Объективті түрде (инструмент, техника көмегіне сүйеніп) тындырымды шешімін алысқа сілтемей-ақ, бәлкім, жуыр арада тездету керек болар.

Фразеологизмдегі калька

Халық мәдени, т. б. байланысқа қандай мұқтаж болса, бір тіл екінші тілден сөз ауысуға сондай мұқтаж. Өзге тілден іргесін аулақ салған бірде-бір тіл болмайды. Сол сияқты өзге тілден сөз ауыспайтын бірде-бір тіл болмайды. Кәрі тарихқа сүңги түсіп әрі барған сайын тіл мен қарым-қатыс байланысы солғындай түсуін, бергі заманға келген сайын оның күшейе, ұлғая түсуін байқаймыз. Қазіргі қарыштап өскен өмір талабына сай орыс тілінен келген қат-қабат сөздер, тізбек тіркестер қыруар. Осылардың бір бөлігі калька ізімен алынғандар. Кальканын кірме сөзден басты айырмасы — оның сырт сипатында емес, ішкі «дүние» — мән-мағынасында жатыр. Кальканы сөз еткенде, оның лексикалық формасына емес, көбіне лексикалық мағынасына көңіл қоямыз. Демек, лексикалық кірме емес, семантикалық ауысу бел алып жатады. *Бесжылдық жоспар, екпінді* десек, «пятилетний план», «ударник» сөздері ойымызға сап ете түседі. Сондай-ақ *балық та емес, ет те емес* десек, «ни рыба, ни мясо» тіркесі шыға келеді. Маркс, Энгельс, Ленин еңбектері болсын, көптеген орыс, т. б. тілдердегі көркем шығармалар болсын, — бар-баршасынан калька ізімен алынған фразеологизмдер жиі кездесіп отырады. Орыс тіліндегі «ни богу свеча (свеча), ни черту кощера» *құдайға шырақ, шайтанға көсеу емес* түрінде алынуын мақұлдау керек. Бұлардың орынды алынған жорғалары да бар, ішінара кейбір сәтсіз қабылданған жортақылары да бар.

Тіліміздегі дәл баламаны іздеудің орнына, бағзы уақыт «таза» калька жағына түсу дағдысы да бой көрсетіп қалады. Бұған жоғарыдағыдай бір ғана мысал алалық: «слона-то не приметили» дегенді *көрмес пілді де көрмес* деп жүрміз, *көрмес түйені де көрмес* десек, анағұрлым жатық емес пе? Лингвистикалық калька түрінде алынған кей тіркестер ертеден-ақ кездеседі: *тасбақа аяң* немесе *тасбақа жүріс* — орыс тіліндегі «черепаший шаг» дегеннен аударылған болуы мүмкін. *Мұрнын (танауын) көкке көтерді* де солай сықылды; бұл орыс тіліндегі «задирать нос» дегеннен алынса керек; *сағы сынды* дегеннің сөзбе-сөз мағынасы — «бұтағы сынды». Бұл тіркес иран тілінен аударылған да, *сақ* (бұтақ) деген сөз сол күйінде алынған. Осы сөз *шақ* түрінде кей жерде ағаштың бұтағы деген мағынада қолданылады.

Калька ізімен алынған сөз қолданысты, мысқылдаған жасанды тіркесті, әрине, бұл топқа қоспау керек. Орыс тілі арқылы ау-

ысқан: *бұл номерің өтпейді* (такой номер не пройдет) деп сөйлеген, өзі орысшаны шала білетін, сөйте тұра білгірсінген біреуді аса мәшһүр жазушымыз осылайша сөз саптағаны үшін өзінің бір шығармасында барынша ажуа еткен. Орыс тілінен қазақшаға аударылған әдебиеттен тағы бір мысал: *молодец против овец, а против молодца — и сам овца* дегенді *қойға шапқан батырың, батыр көрсе, қой болар* деп қазақшылап жүрміз. Бір тілдің өзіне ғана тән, басқа тілге аударуға келмейтін кей тізбектерді калька ретімен алмасқа, әрине, лаж жоқ. Ал, мағына жағынан эквивалент тізбекті үнемі лингвистикалық калька жолымен ала берудің әдеби тіл үшін пайдасы аз. Осы тұрғыдан қарағанда, *ни рыба, ни мясо* дегеннің қырғыз тілінде *чала өлтүрген жыландай* деп, ал, *молодец против овец, а против молодца — и сам овца* дегенді *үйдө баатыр, жоода жоқ* деп алынуы қазақшадан гөрі тиімдірек сияқты. Өйткені, қырғыз тіліндегі балама халыққа түсінікті, жатық. *Үйде батыр, жауға жоқ, үйде шешен, дауға жоқ* деген мақал қазақта да бар. Ізденіп, мағына жағынан сәйкес келетін тізбектерді тауып, аударма тілін түсінікті ету — сөз жоқ, керек іс. Ал, фразеологизмдерді аудару, не оларға балама іздеу мәселесі — аударма тіліне қатысты өз алдына айрықша сөз болуға, айрықша тексерілуге тиіс, барынша күрделі де қажет мәселе.

Осында аталған орысша мысалдардың аудармасын калька жолымен қабылдауды кей еңбекте дұрыс деп тапқан күннің өзінде, ауызекі тілде (бәлкім, көркем әдебиетте) халық тілі баламасына да кеңшілік бергеніміз мақұл. Мәселен, *волков бояться — в лес не ходить* дегенді *қасқырдан қорыққан тоғайға бармас* түрінде де, басқа ретте *шегірткеден қорыққан егін екпес* түрінде де аударуға әбден болады.

Фразеологизм және синонимия

Тұрақты тіркестердің бірсыпырасы плеоназм (синонимдер тіркесуінің лексика-стильдік тәсіл) негізінде жасалады. Мұндай тіркестердің мағынасы күшейіп, бүкіл сөйлеу тұрқын экспрессивтендіреді. Бұл кезде синоним компоненттерінің бірі семантика жағынан солғындап, негізгі мәні көмескіленіп кетеді. Мәселен, жоғарыда ескерткеніміздей араб тілінде «ақырын ескен жел» деген мағына беретін «самал» сөзі өзінің қазақша синонимі «жел» деген сөзбен бірігіп, «самал жел» болып айтылады. *Сәске түс* дегендегі «сәске» сөзінің иран тілінде беретін мағынасы да қазақ тіліндегі «түс» сөзімен бірдей; *әуел бастан* деген тіркестегі «әуел» араб тілінің «алғашқы, бірінші» мағынасындағы сөзі. Ал, «бас» сөзі—оның қазақша синонимі. *Қас дұшпан, тәңірі жасаған, көк аспан, құр бекер, құмай тазы* (түрікменде «құмай»—тұқымы таза тазы), *төрт шарияр, батыр ноян*, т. б. бір сыңары өзге тілден кірген тіркестер туралы да осыны айту керек. Мұндай синонимдік жұп тіркес қазақ тілінде, әсіресе, қос сөзді тіркестерде молырақ байқалады. Мысалы: *тоқты-*

торым, бала-шаға, үрім-бұтақ, жігіт-желең, ас-ауқат, аман-есен. Сол сияқты екі сөзінің екеуі де қазақша синонимдес тізбектер де бар. Мәселен, *жас ұлан, жас жеткіншек, жас өспірім*, т. б.

Тілдің өсіп көркеюі үшін, бай әдеби тіл боп жетілуі үшін синонимика категориясының айрықша маңызы бәрімізге мәлім. Тіл-тілдегі мақал-мәтелдер, жұмбақ, пдиомдар ойды бейнелеп, меңзеп айтудан, астарлап айтудан туады. Сол сықылды, тілдегі синонимді сөздер, синонимді тізбектер де негізгі бір ойды құбылтып айтудан пайда болған. Синонимді сөздер мен тізбектер белгілі бір ұғымды түрлі жолмен білдіріп, ойды бедерлеп, арнаулы бір затты, не арнаулы бір құбылысты әр тұстан сипаттайды, синонимдердің көпшілігі бір-біріне мағына жағынан абсолют түрде сай келе бермейтінін айттық. Синонимді ФЕ-лер мен жеке синоним сөздер арасында көзге түсер бір айырма бар. Синонимді сөздердегі мағына жақындығы ФЕ-дегі мағына жуықтығынан әлдеқайда күштірек. Дегенмен абсолют синонимдер жеке сөздерде де тым сирек кездеседі. Қазақ тіліндегі синонимдерге бірер мысал: 1) *ас—ауқат—тамақ...* 2) *аман-есен—сау-саламат...*, 3) *жалғыз—жалқы—сыңар—дара—бір—жеке...*, 4) *дұшпан—жау—қас—өш...*, 5) *үнемі—ылғи—әрқашан—әрдайым—әр уақыт—аман—әмісе—дәйім*, 6) *орталық—кіндік—астана—орда...*, 7) *әдейі—жорта—қасақана...*, 8) *аласа—бақа—тапал—тәпелтек—тәпек—қортық—мықыр—пәкене (бәкене)*, 9) *меймандос—береген—қолы ашық—сақы—жомарт—қонақжай...*, 10) *ынтық—ынтызар—құмар—таңсық—жерік (ансау—көксеу, т. б.)...*, 11) *тосыннан—кенеттен—қапелімде—бірден—күтпеген жерден—жүпелдемеде (кейінгісі диалектизм сөз)...*, 12) *еңгезердей—алпамсадай—сайдауыттай—соқтауылдай—дөйдей—талыстай—соқтандай—дыңдай—дардай—сомадай—нәндей—дырау—дөкей...*, 13) *менсінбеу—місе тұтпау (місе қылмау, місе етпеу)—көңілі толмау—саны толмау—тақымы толмау...*, 14) *күдік—шүбә—күмән—алмағайып—неғайбіл—белгісіз—екіталай—екі ұшты...*, 15) *тәңірі—жасаған—ие—жаратушы—құдай—алла*, 16) *бүлдіршіндей—мұнтаздай—жүзіктің көзінен өткендей—үріп ауызға салғандай...*, 17) *кексе—мосқал—тіс қаққан—сары кідір—сары қарын—жер орта*, т. б. Өзара мағына жуықтығы болғанмен, синонимдерді кез келген жерде бірінің орнына бірін қойып айтуға бола бермейтін де жайы бар, олардың стилистикалық, фразеологиялық айырмасы тілде айқын көрініп отырады. Мәселен, *ас иесімен тәтті* дегендегі «ас» сөзінің орнына «тамақ» немесе «ауқат» дегенді қойып айтуға болмайды, *есен барып, сау қайтсам* дегендегі «есен», «сау» сөздерінің орнын ауыстырып, *сау барып, есен қайтсам* деген түрде айтуды дағдылы норма деуге де болмайды. Сол сықылды *ежелгі дұшпан ел болмас* дегенді де осы қалпында айтуға дағдыланғанбыз. Дәл осындағы «дұшпан» дегеннің орнына «қас» немесе «жау» дегенді қойып айтсақ, тіркес құлаққа тосын естілер еді. Сол сықылды, керісінше, «ежелгі қас сүйгенмен, дос болмас, ежелгі дос ұрса да, қас болмас» деген мақалдағы «қастың» орнына «дұш-

пан» не «жау» дегендерді қойып айтқаннан мағына ойсырамағанмен, бұлай айту тілге жеңіл, жатық болып шықпас еді.

Синонимдер құрамы жағынан әр алуан. Мәселен, бір ғана синонимдік қатардың өзінде басқа тілден енген сөздер де, диалектизмдер де ұшырай береді. Мәселен, «көк аспан» дегендегі «көк» — төл сөзіміз; оның синонимі «аспан» иран тілдерінен келген; «күдай», «алла», «әрдайым», «әр уақыт» секілділер де парсы, араб тілдерінен ауысқан. «Бекер» (бекерден-бекер), «босқа» (құр босқа) сияқты сөздердің синонимі «аққұла» сөзі (көбіне, солтүстікте), «аласаның» синонимі «бақа», «жомарттың» синонимі «сақы», көбіне, оңтүстікте қолданылады.

Қазақ тіліндегі кейбір проклитикалық, энклитикалық көмекші элементтер де синоним тобын жасай алады: *ең—өте—тым—тіпті—аса—жұда—бек, сияқты—сықылды—секілді—тәрізді*, тағы басқалар. Мұндағы кейбір сыңарлар диалектілер негізінде жасалып, кейбірі басқа тілден ауысқан: «жұда» дегенді көбіне өзбекке жуық, «бек» дегенді көбіне татарға жуық жерлер қолданады, «тәрізді» деген иран тілдерінен ауысқан. Бұлар да стилистикалық функциясы жағынан үнемі біркелкі келе бермейді. «Бек жақсы» дегендегі «бек» сөзін «қымбат» дегеннің алдына қойып айту әлі де норма емес. «Жұданы» «ада» сөзінен кейін қойып «ада-жұда» деп, сол сияқты «өте-мөте» деп қосарлауға болады, ал басқа проклитикалардан бұл жолмен сөз құрауға болмайды. Синонимді фразеологизмдер де кісінің ойын түрлі жақтан сипаттап, түрлі стилистикалық ажар беріп отырады. Бірер мысал келтірейік. Орысша *на верху блаженства, из рога изобилия* деген тәрізді фразаны ретіне қарай, әлденеше жолмен айтуға болады: бірде *қағанағы қарқ, сағанағы сарқ, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* десек, бірде *қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған, ақ түйенің қарны жарылды* деп, енді бірде халық аузындағыдай мысқыл мәнде *мұрнынан есек құрты түсіп отыр, ит басына іркіт төгілді* деуге де болады.

Орысша *когда рассвет забрезжил, перед рассветом* сияқты тізбектерді *таң атқанда, таң алагеуімде, таң себелеп атқанда, таң сыз бергенде, таң сібірлей, таң қылаңдағанда, таң құлан иектегенде* деп айтуға болады.

Осы көрсетілген синонимді үш топтың сыңарлары өзара алғанда бір-біріне абсолют тең емес. Әр синоним өз орнында сөзді мәнерлен, эмоциялық рең беріп отырады. Жоғарыдағы *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* деген үстемдікті білдірсе, *мұрнынан есек құрты түсіп отыр* деген мысқыл мағынада айтылады. Сондай-ақ тоқшылық, молшылық жыл кей уақыт әзіл ретінде *ит май жемейтін* жыл делінеді. *Он саусағынан өнері тамған* (төгілген) дегеннің синонимі *бит қабығынан биялай тоқиды* деген де ФЕ-де жоқтан бар жасайды, болмашы нәрсені кәдеге жаратады деген тәрізді де нәзік мән бар. Жоқтан өзгеге мін тағып, жата-жармасуды білдіретін *құмырсқадан қию таба алмай, тырнақ астынан кір тауып* (із-деп) деген тізбектердің де (қырғызша: жумуртқадан кыр таап) өз-

ара стильдік қызметінде айырма бар. Синонимдік форма жағы өзінен-өзі белгілі: бірде *он саусақ...*, *он қол* десе, бірде тек *қол...*, *бармақ*, *бес аспан*, т. б. түрінде келе береді.

Синонимдер бірімен-бірі қатар тұрып та қолданылады. Мұндайда алдыңғысы кейінгісін әсірелеп, анықтап, стильдік бояуын қанықтырып тұрады. Сөзді айрықша мәнерлеп, экспрессивтік ажар беру — осы тақылеттестердің бас белгісі. Мұндай топтар плеонастикалық синтагма болады дедік: «ежелгі» мен «ескі» қосылып, *оның ежелгі ескі досы келді* деген түрде, «жас» пен «ұлан» қосылып: *жас ұланды тәрбиелеу* деген сықылды түрде; «құр» мен «бекер» қосылып, *құр бекер неге келдің?* деген түрде айтылады. Осы үлгіде тілімізде: *айдын шалқар* (көл), *жеке дара*, *ақыр аяғына* (дейін) сияқты плеоназм жолымен жасалған толып жатқан фразеологизмдер бар.

Бұл жолмен жасалған тұрақты тіркестің арасына, әсіресе, өлең-жырларда, басқа сөздер түскеннен (дистант ретінде келгеннен) сөздің стильдік эмоциясы кемімейді. Мысалы: *Батырым Мәлік беренім*, *Жүйрігім озған өренім*, *Халық сүйген қалаулым*, *Жырымды саған төгемін*, — деген өлеңде «өрен» мен «жүйрік» дистант ретінде келіп тұр.

Кейбір синонимді сөздер о бастағы мағынасы толық сақталмауы салдарынан, тілдегі «үйренішті» қызметі жағынан басқашалау қолданылады. Асыл тұқымды тазы дегенді қазақ *құмай тазы* дейді; тазыны «құмай» деп атаудың сыры да түсінікті. Сол сияқты *алақанның аясына салып* дегендегі *ая* да өзге тілде «алақан» мағынасында бола тұрса да, қазақтың қазіргі ұғымында «алақанның аумағы» мағынасында қолданылады. Жоғарыда аталған «қарақат» та солай: осыдан *қарақаттай көзі* деген тізбек шыққан («қат» деген алтай тілінде жеміс мағынасында қолданылады). Тілімізде *ноян батыр* немесе *батыр ноян* деген тіркес бар (қырғыз эпосында «нойон» деген — «батыр ер» мағынасында). Сайып келгенде, жеке сөздер мен ФЕ-дегі синонимдердің мағынасы, стиль ерекшелігінде өзара ортақ қасиет те, айырма (релеванттық) белгілер де бар. Тіл жүйесіндегі олардың өз орындарын таба қолданудың мәні үлкен.

Фразеологизм және ұйытқы сөздер

Фразеологизмдердің ішіндегі кейбір сөздер семантикалық жағынан ерек байқалып, түп қазық есебі қызмет атқарады. Ондай сөздер әлденеше ФЕ-лерде қайталанып отырады. Оны «ұйытқы сөз» деп атаған мақұл. Мәселен, *тіл*, *жүрек*, *көз*, *ауыз*, *табан*, *қол*, *бас*, *ақ*, *қара*, *тас*, *ат*, *ит*, *жер*, *жеті*, т. б. сөздер осындай ұйытқы сөздер қатарына жатады.

Тіл сөзімен келетін фразеологизмдер: *тіл қатты* — сөйледі, сөйлей бастады; *тілі аузына сыймады* — мықтап шөлдеді; *тіл тигізді* — біреудің жанына бататын сөз айтты, сөкті (тілдеді); *сөйлеуге тілі келмеді* — сөйлей алмады; *тіл алды* — тыңдады, айтқанды іс-

теді; *тіл алғыш* — елгезек, айтқанды тындағыш, орындағыш; *тілі байланды* немесе *тілі күрмелді* — сөйлеу қабілетінен айрылды; *тілі шыға бастады* — бала алғаш рет сөйлей бастады (контекске қарай *тілі шыға бастады* деген ФЕ бірден сөйлеп қоя берді деген мағынаны да береді); *тілден қалды* — сөйлеу қабілеті жойылды; *тілге келді* — өзара сөйлесе (келісімге келе) бастады; *тілдің майын тамызды* — тындаушысын ұйыта сөйледі; *тіліңді тарт* — сөзінді тигізбей сөйле (ол тілін тартпады—ол қаймықпай сөйледі); *тілі қысқа* — ойындағысын жеткізіп айтып бере алмады деген мағынаны білдіреді (тілі жетпеді дегеннің мағынасы да осымен бірдей); *тілі мірдің оғындай* — өткір тілді, тілмар (сөзуар дегенмен салыстырыңыз); *тіл мен жағына сүйенді* — мылжындап көп сөйледі, бос сөз айтты; *тіл ашар* немесе *тіл сындыру* — ескі өмірдегі бала оқытатын молдаға берілетін пара (алым). (Бұның басқа да берер мағынасы бар); *тіл берді*—жол сілтеді (ақыл беру дегенмен салыстырыңыз); *не тіл бар?* — қандай жаңалық бар?; *тілі келмеді* — жөндеп айта алмады, сөзді бұзып сөйледі; *тілге жүйрік* — сөзге шешен (тілге шебер, тілге ұста, тілі шалғыр дегендердің мағыналары да осыған ойысады); *тіліңе түйнеме шыққыр* — тайталасып сөз бермеген, жағымсыз сөз айтқан адамға айтылатын қарғыс; *қызыл тіл* — шешендік (өнер алды — қызыл тіл); *буынсыз (сүйексіз) тіл* — шешен, сөзшең; *тілсіз тіл* — үн қатпау; *тілі ұзын* — тілі содырлы; *тілі ащы* — шағып сөйлейтін адам; (техниканың) *тілін білді* — техниканы меңгерді; (біреудің) *тіліне ерді* — біреудің ықпалында болды; *тілінің қотыры (қыршаңқысы) бар* — мысқылдап, біреуді шаншып сөйлейтін адам туралы айтылады; *тілінің бұдыры бар* — бұл да осы сияқты; *тілімнің ұшында тұр* — айтар нәрсем есіме түспей тұр; *тілі өтті* — көз тиді; *тіліңнен тапқыр, тіліңнен тартқыр* немесе *тілің түбіңе жетсін* (тартар — тілінен тартар деген мәтелмен салыстырыңыз); *тілін безеді* немесе *тілін жебеді* — басқаларға сөз бермеу мағынасында; *тәтті тіл* — қызықты тіл, сүйкімді тіл (көбінесе жас бала туралы айтылады); *тілдесе алмады* — сөйлеудің реті келмеді; *тіл ширатты* — сөйлеуге жаттықтырды; *қара тілді кісі* — сөзін ірікпей айтатын, түйреп сөйлейтін кісі. Сонымен бірге *тіл* сөзі қатысып жасалған біраз мақалдар бар: *сүйреңдеген жаман тіл сүйгеніңнен айыраар; қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес; тілде тиек жоқ, ауызда жиек жоқ*. Мағынасы жағынан бұған *орақ ауыз, от тілді* дейтін мәтел ұқсас келеді т. б.

Ит сөзімен келетін фразеологизмдер: *ит өлген жер* — өте алыс жер (*ит арқасы қиянда* дегенмен салыстырыңыз); *ит басына іркіт төгіледі* — ағыл-тегіл молшылық; *ит тұмсығы өтпейтін тоғай* — ну орман, қалың ағаш; *ілгері басқанның иті отғайды* — «баю», ісі оңға басу, т. б.

Жүрек ұйытқы болуына мысал: *жүрегі дауаламайды, жүрегі жылыды, жүрегі тас төбесіне шықты, жүрегі қайтты, жүрегі айныды, жүрегі қарайды, жүрегі сазды, жүрегің жалғады, жүрегі шайылды, жүрегінің түгі бар*, т. б.

Көз дегенге мысал: *бұл кісінің көзі ашылмады; көз болды; көз сал; көрінгенге көз сүзген, балаға біреудің көзі тиген* болар, *көз шырымын алайық, оның көзі ілініп кетті, көздің құрты; көзге шыққан сүйелдей; көзден бір-бір ұшты* (көзден бұлбұл ұшты); *көзі жетпеді, көзіне шөп салды. Ауыз сөзіне мысал: аузы пісті* (күйді); *аузына тас салды; аузыңмен орақ ормай отыр, аузымен құс тістеген* (ат), *аузымен құс ұстап отыр, аузын ұстады, аузынан мәйегі шығып тұр, аузынан түскендей, аузының желі бар, аузы желдей еседі, аузының салуы (салымы) бар, ауыз бастырық, ауыз жаласты, т. б.*

Сол сияқты *қара, ақ, тас, т. б.* бірқыдыру сөздермен келетін ФЕ-лер де баршылық.

Осындай ұйытқы сөздердің табиғатын, себеп-салдарын, тематикалық топтарын өз алдына дара тексерудің мәні зор. Бірде дене мүшелеріне (соматикалық принципке) байланысты, бірде төрт түлік мал, егін, т. б. шаруашылыққа, флора, фаунаға байланысты алуан түрлі фразеологизмдерге арнай көңіл бөлу керек-ақ. Осыған орай тағы бір ескерер жайт: фразеологияның принциптері мен техника, методикасын жасаудың маңызы да зор. Белгілі бір кітаптың немесе қазақ көркем сөз шебері — ірі жазушының арнай конкорданция сөздігін жасау мезгілі де жетті.

Фразеологизмдерге кейбір сан есімдер де ұйытқы бола алады

Тұрақты сөз тізбектерінің біраз бөлігі (ФЕ-лер, мақал-мәтелдер, т. б.) *жеті, үш, тоғыз, қырық* сияқты бірқыдыру сан есімдердің төңірегіне топталып жұмсалады. Бұл сөздердің белгілі бір тізбек, тіркестерге түп қазық болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатыр. Фразеологизм ішінде бұл сөздер нақтылы сан мағынасында қолданылуы шарт емес. Мысалы, *жеті ғылым тілін біледі* (жеті ғаламның тілін біледі), *қырық ру* дегендерде нақты саннан гөрі әйтеуір «көп» деген ұғым бар¹⁴.

Бұл сияқты сан есімдердің фразеологизмдер ішінде ұйытқы болу қасиеті жоғарыдағы *тіл, жүрек, т. б.* типтес емес. Өйткені бұл *үш, жеті, тоғыз, қырық* сөздері өзінің сан-мөлшерлік қызметін көп жағдайда жойып алу сыры бөлегірек. Олар белгілі бір нәрсе, құбылыстардың ұғымдық символы ретінде қолданылатын тәрізді. Бұлардың дені халықтың ескі наным, түсініктерінен туған. Бірақ, бертін келе бұл ұғым-түсінік дерексізденіп, екінші бір салаға ауысқан деуге болады. Айталық, *ит* сөзінің алыстыққа тікелей қатысы болмаса да, *ит арқасы қиянда* дегеннің алыстық ұғым баламасы

¹⁴ Автор өзінің ертеректе осы жайлы жазылған мақаласында (Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Филолог. сериясы. 1946. 4-шығуы) бұл сан есімдерге байланысты мифтік түсініктің де ұшығы барлығын айтқан-ды. Бұлардың өзге де туу себептерін жан-жақты қарастырып, өмір шындығына жанасар жағын баса айтқан тымді.

болғаны сияқты, *жеті атасынан түк көрмеген* дегенде *жеті* сөзі де, уақыт, мезгілдің шартты көрсеткішіне айналған. Немесе *жеті басты жалмауыз, жут жеті ағайынды* дегендегі *жеті* сөзі де жалпы долбар көптік ұғымына айналып кеткен. Демек, бұл сандар біршама сан мағынасын сақтай отырып, өзге ұғымға да икемденіп, екі түрлі қасиетке ие болған. Өзге сандардан гөрі *жеті* санының жұмсалыу өрісі анағұрлым кең.

Жеті негізінде жасалған накыл сөз, такпақ, мақал, т. б. фразеологизмдер едәуір. Бұларда көне дәуір салт-санасының ізі сақталған.

Қай елдің болса да өмірінде, ескі салтында бақсылық, балгерлік болғаны әркімге аян. Сол бақсылық, діни ұғым қалдықтары қазақта да болды. Қазақ құмалақ ашқанда, *Жетіскенге беретін жеті әліп* деп келеді. Бұл жерде «әліп» басында «білу», «тану» деген мағынаны білдірген. Өйткені, қырғыз тілінде ол «арып» деген нұсқада қазір де колданылады. Қырғызша айлакер қуды *қырық бір арыбы бар* деуі де осыдан. Құмалақ аша білетін қарттардың сөзіне қарағанда, құмалақтың «жеті әліп» боп келуі «мандайы» ашылған, «бақыт» қонған, «қыдыр» дарыған кісінің белгісі болады-мыс. Мұндағы «жетіскен» деген мағына құмалақтың «жеті әліп» боп келуіне итермеші болып тұр. Балгердің «сәуегейлігіне» шын құлай сенетін адам жетіскенге беретін жеті әліпті құмалаққа тізе бұғуі даусыз. Мұндай сенім-нанымға ұйыған жұрттың *жеті қабат жер, жеті қабат көк* (аспан) дегенді шығарып алуына да таңырқауға болмайды. Бұл фразеологизмдер мифологиялық, астрологиялық ұғымнан хабар беріп тұр. Жерді ұстап тұрған «көк өгіздің мүйізі» деп білген халық өзінің ойын *жеті*мен байланыстыруы бұл сан есімнің халықтың атам заманғы өмірінен, идеологиясынан аздап болса да дерек бола алатындығын көрсетеді. Осыған қарағанда, *Жеті қарақшы* (көне түркі тілінде *Житіген*), қырғызша *Жети арқар* жұлдызын ала-бөле жеті санымен байланыстыра атауы, бұл санның, бәлкім, «киелі» екендігін көрсетсе керек. *Жеті* жұлдызды жеті қарақшыға балаған болар, көзіне бадырайып, көрініп тұрған затты өзінің атымен атаған болар, мұнда ешқандай «киелі» қасиет жоқ дейік. Олай болса, сан есебіне келетін өңге жұлдыздар неге басқаша аталған? Жұлдыздардың бірін *Темірқазық*, *Үркер*, *Шолпан* десе, бірін *Есекқырған*. *Ақбозат*, *Көкбозат* дейміз. Көзге көрінген баданадай нәрсені өз атымен атады делік, ал енді көзге түртсе көрінбейтін түнді қазақ неге *жеті түн*, *жеті қараңғы түн* дейді. Осы сөзден барып жасалған *жеті қараңғы түнде* (жеті түнде) неғып жүрсін? Немесе *жеті қараңғы түнде* қайда барасың? *Жеті қарақшыны таныған жеті түнде адаспас* деген тәрізділер өте жиі кездесіп отырады. Діни ұғым, магиялық сананың *жеті* сөзіне байланысты екендігін *жеті бүзірік* (*мүдірік*) *әулие* (мұндағы «бүзірік» — зор, ірі деген мағынада) немесе *жеті шәріп* деген тіркестер де көрсетіп тұр. *Жеті шәріп* деп жүргендері мыналар: 1. *Мәке* (*Меке*) *шәріп*; 2. *Мәдина* *шәріп*; 2. *Бұхар* *шәріп*;

4. *Шам шәріп*, 5. *Қатым шәріп*, 6. *Құддыс шәріп (Мысыр Шәріп)*, 7. *Кәлем шәріп*. Дін иелерінің: «Кәлем шәріп мұсылманға бұйырған, ол аспаннан арнай түскен жеті кітаптың бірі» деп жүруінде негіз жоқ. Осы «жетінің» ислам дінімен, Мұхамбет пайғамбармен үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын дінді уағыздаушылар біле ме екен? Кәлем шәріп «аспаннан түспестен» бұрын, Мұхамбет пайғамбар тумастан әлденеше ғасыр бұрын «жеті» санымен ұласқан ұғым-нағымның сырын «молдекемдер» білмесе керек.

«Әлмисақтан бері мұсылманбыз» деген ұғым — бұқара халық үшін түсініксіз дүние. Грек халқындағы *жеті әлемет* («Семь чудес света») талай пайғамбардың белінен басып өткен, талай әулие-әнбиелерді өзінен кейін туғызған. Ол аты шулы *жеті әлемет* (алыптар) мыналар: Египет (Мысыр) пирамидасы, Вавилондағы Семирамида бақшасы, Эфестегі Артемида храмы, Зевс статуясы, Галикарнастағы Мавзолей, Колосс Родосский, Фарос. Бұл жеті алып (жеті әлемет) неше буын ұрпақтардан қалып барып, әлемге әйгілі «күш» болып, сол *жеті* ұғымымен ұласып жатуы да — осы санның ел-елде айрықша мәні болғандығының дәлелі сықылды. Осыдан барып, ұлы зәулім, сәулетті үйлерді орыс тілінде «восьмое чудо света» деп келуі, немесе өнердің соңғы табысын «чудо современной техники» деп келуі жоғарғы «жеті әлеметтің» әсерінен шыққан екендігі орыс ғалымдарына әлдеқашаннан белгілі.

Жеті санының ой-санадан мықтап орын алғаны сондай, бір нәрсені шығаннан шыққан күш деп білсе, адам түңілерлік етіп, *жеті* санын қосып, қазақ ат қойып, айдар тағып алады; жалмауыздың, айдаһардың ең зорын қазақ *жеті басты жалмауыз*, *жеті басты айдаһар* (*жеті басты аждаһа*) дейді.

Бұл санға байланысты көзқарас халық арасында қалыптасып, салт, заң болып кеткен. Оған бір мысал: *жеті атадан әрі* ғана қыз алысу заңы. Араға *жеті атаны* салып, құда түсу әдеті ғасырлар бойы сақталып келген. Бұл дәстүр-салтты ислам дінін қабылдаған елдер кейін шариятқа тура келтіріп алған, сөйтіп, *жеті* сөзі пайғамбардың хадісіне де шарпуын тигізген. Бертін келе алыс-жақындықтың өлшемі де осы жетімен өлшеніп, ең болмағанда, әр рудың адамы жеті атасын — бергі шежіресін білуге міндетті болған. Осыдан барып, *жеті атасын білмеген ұрт* (не жеті атасын білмеген көпір) деген сөз қалған.

Көп нәрсені осы өлшеммен өлшеп, осы үлгімен пішіп дағдыландыра нуда сыр жаттыр. Ежелден кедей, тұқым-тұқиятынан бері қарай дәнеңе көрмеген жарлы болса, оны *жеті атасынан түк көрмеген* дейді. Ес біліп, ат жалын тартып мініп, адам болғаннан бері қарай көргені қорлық болса, *жеті жасынан* көргені қорлық деп келеді. Үрім-бұтағынан бері қарай келе жатқан байлық, батырлық, ақындықты қазақ: *жеті атасынан қара көк* («шынжыр балақ, шұбар төс бай-манап, шонжар») десе, енді бір жерде *жеті атадан* бері негізі тойған, батырлық, байлық *жеті атасынан* келген деп келеді. Ата-

бабасынан бері қарай ақындық дарыған кісіні *жеті атасынан бері ақындық қонған* дейді.

Тағы да қайталап айтарымыз: осындағы *жеті* деген сөз 7 сан есімімен лексикалық мағына жағынан, әрине, адекватты емес, «о баста», «ежелден», «қашаннан», «арғы аталарынан бері қарай» деген мезгілдік ұғымды беріп тұр. Екінші сөзбен айтқанда, ең алғашқы тікелей мағына орнына басқа бір ұғым пайда болып отыр: алғашқыдағы шекті сан, бертін келе «шексіз» немесе шартты, әйтеуір бір «көп сан» ретінде айтылып тұр. Бұл тәрізді құбылмалы, өзгермелілікті тілдің лексикалық саласының басқа тарауларынан да байқаймыз. Көп тілді білетін, көп халықтың әдет-ғұрпын білетін (полиглот) кісіні халық *жеті ғылымның тілін біледі* деп келеді; мұндағы «ғылым» деген «білім» мағынасында емес, «ел», «жұрт» мағынасында (бұл сөз тілімізге араб тілі арқылы келген «ықылым» түріндегі грек сөзі).

Тілімізде *жеті атамнан мұндай пәлені көргенім жоқ (жеті ата, жеті мұстанымда мұндайды көргенім жоқ)* деген сөз бар. Біреуді түгін қалдырмай, үрім-бұтақтан бері қарай сыбап, балағаттағысы келсе, қазақ «жеті ата», «жеті мұстыдан» немесе «жетпіс жеті атадан» келеді.

Жеті сөзі бір топ мақал-мәтелдермен ұласып жатыр: *жетіге келгенше, жерден таяқ жейді; алып алты, жеп жеті болмайсың; жетімнің құрсағы жеті қабат* (жетімнің жеті қарны болады), *кедейдің жеті қаңтары бар* («...кесірі бар» деген мағынада), т. б.

Баланың жерден таяқ жеуі *жетімен* байланысын, байланыспасын негізгі өлшем осы санмен келуі де кездейсоқ емес сияқты. Баланың сана-сезімін, естияр болуын, аяқ баса бастауын жеті жастан бері қарай есептеуде, әрине, өмір шындығы бар. *Алып алты, жеп жеті болмайсың* дегендегі *жеті болмайсың* дегеннің «кемеліне келу, баю» сықылды мағынасы бар. Бұл санды шек деп есептегенде («көп», «мол» деп қарағанымызда), *жеп жеті болмайсың* деген тіркестің қазіргі тіліміздегі семантикалық ролі бізге түсінікті болу керек. Қалың мал мөлшері кей жерде *қырық жеті, он жеті, отыз жеті* болып өлшенген. Біреудің әйелі қыз туса, кейде *қырық жеті құтты болсын* деу дағдысы болған (сондай-ақ *қырық жылқылы болыпсың, құтты болсын* сияқты сөз саптау көбірек айтылады). Мұндағы бір ескертетін нәрсе, малдың жалпы мөлшері жоғарыдай, жетіге бітіп келсе де, құдандалы кісілердің алыс-берісінде сан мөлшерінен асып түсу немесе ол межеден кем түсу бола береді. Осыған қарағанда, *жеті* сөзінің тікелей лексикалық мағынасы дәл осы жерде сақталып тұрған жоқ. Әйтеуір осыны «ырым» еткені болмаса, үнемі жетіні тәптіштеп, қалың малды беруде сол жетіге жеткізу шарт емес. Бұл да болса *жеті* санының жай шартты ұғым ғана болғанын көрсетсе керек.

Жеті бағзы уақыт өмірдің басқа салаларынан да орын тепкен. Аңшылық, ит жүгірту, құс салуға қатысты: *ит — жеті қазынаның бірі* (ит жеті қазынаның біріне қосылған) деп келеді. Ол жеті ка-

зына мыналар: 1) жүйрік тазы, 2) қыран бүркіт, 3) перен (берен) мылтық, 4) сұлу қыз немесе сұлу әйел, 5) жүйрік ат, 6) ер жігіт, 7) ілім-білім. Әрине, халық аузында жеті қазына жайында бұдан басқа да түсініктер жоқ емес.

Жеті, бір жағынан, жақсылық затқа, өмірге керек өнер, кәсіпке, ізгілік қасиетке байланысып жатса, екінші жағынан шаруаны күйзелтін, елдің дамылын алып, кей кезде ала сапыран бүліншілікке, ашаршылыққа әкеп соқтыратын жұтқа да қатысты. Қазак *жұт жеті ағайынды* дейді. Қыс қатты бол, суықтан, бораннан мал қырылса да—жұт, жауын-шашын болмай, егін шықпай қалса да—жұт, малға індет ауруы келсе де — жұт. Осы жұттың қай-қайсысы болса да, өзімен бірге ірілі-уақ басқа жұтты ала келетіні, бір жұт екінші жұтты шақыра келетіні — белгілі. Жұттың толып жатқан зардабы болады. Сондықтан бір жұтқа іліктес басқа жұттардың да шығуын «жеті ағайынды» деу орынсыз емес. Жұттың осы «ағайындыларын» (сынарларын) халық мыналар деп ұғады: 1. Құрғақшылық (егін шықпау, шөп қуару). 2. Мал жұтау (қыс қатты болу, қар қалың жауу, індет болу). 3. Оба (домалатпа). 4. Өрт кету. 5. Соғыс (бейбіт елге басқыншылық жасау). 6. Сел кету. 7. Жер сілкіну, т. б.

Сөйтіп, *жеті* сөзімен келетін діни ұғымды фразеологизмдерді де, сол ұғымнан шыққан сарқыншақ (реликт) есебінде күнделікті тіршілікте ұшырайтын басқа ФЕ-лерді тізіп, санын көбейте беруге болады.

Өлген кісіге жеті күннен кейін құран оқып, *жетісін беру*, *жеті тамұқ* (жеті тозақ), *жеті мыстан* (мыстан кемпір) дегендерді былай қойғанда, ертегілерде, батырлар жырларында, өлеңдерде, топонимикалық терминологияда *жетіге* ұштасқан сөздер толып жатыр. ХХ ғасырдың бас шенінде өмір сүрген Абыл ақын бір сөзінде былай дейді: «Арғымақ атқа сын болмас, Қиған қамыс құлақсыз. Азаматта сын болмас, Арты болса тұяқсыз. *Жеті арнада* сын болмас, Аяғы болса тұрақсыз». Ертегілерде «жеті дариядан өтті» деген тәрізді тіркестер кездесіп отырады. Бұрынғы ақындардың өлеңдерінде: *Әптиекке жеті әліп*, Той дегенде барамын домбыра алып,— деген сөз топтары осы *жетіге* байланысты түсініктен туған болу керек. Халық аузында *жеті насырым жерге кіріп*, *бетімнің суы бес төгіліп* деген ФЕ бар. Бұл — «қатты ұялып, тым қысылып» деген мағынада; «насыр» — өте ірі, тым үлкен деген мәнде; *бұл жұмыс насырға шапты* деген де «жұмыс үлкен шатаққа айналады» деген ұғымды беріп тұр. Мұндағы ФЕ: баруын барсам да, *жеті насырым жерге кіріп*, *бетімнің суы бес төгіліп*, *зорға бардым* тақылеттес сөйлемдерде келеді.

Жәңгір ханның баласы Тәуке ханның (1680—1718) қазақтың сол кездегі ескі әдет, кәдесін мемлекет тілегіне сай етіп, шаруашылық пен саясаттың жаңа ағымына үйлестіріп алған заңы «Тәукеңің Жеті жарғы(сы)» деп аталған.

Біздің пікірімізше, Тәуке хан мен оның билері Төле би, Қазы-

бек билердің ежелден келе жатқан әдет-ғұрып, ескі кәделерін жинастыра келіп, соның ішіндегі ең маңыздысын, басты-бастысын, елді билеуге керек жақтарын алып, өзінің жаңа заңдарын «Жеті жарғы» деп атауы да қызық. Дәл бұл жерде де, *жеті* өз мағынасында айтылып тұрған жоқ. «Киелі» сан ретінде қолданылып, «негізгі», «басты-басты» деген ұғымды білдіріп тұр.

Әрине, «жеті» дегенге әрдайым дін, немесе миф¹⁵, тотем арқау болды деген пікірлер бар. Бірақ, біздің топшылауымызша кей жағдайда мәселенің осы ұшығы шындық өмірден елес беруі шүбәсіз.

Түркі тілдерінің біразында *жеті* (іседі, йеті...) сөзі «апта» дегеннің орнына жүреді. Қазақтың өзінде де *жетісіне бір рет, жетісін беру* сияқтылар оның «апта» орнына жүруін көрсетеді. Осыған қарағанда парсының «апта» (және осы мағынадағы арабтың «жұма») сөзінен бұрын түркі тілдерінде «неделя» мағынасында «жеті» қолданылған шығар деген болжам айтуға болады.

Мұсылман дініндегілер аптаның *жеті* күнін (дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі) иран тілдері бойынша атайды. Ал, одан бұрын не деген екен? Бұл сұраққа, әзірінше, үзілді-кесілді жауабымыз жоқ. Жай бағдар-болжау түрінде мынаны айтуға болады: а) олар бірінші, екінші... күн деген тәрізді ізбен айтылуы ықтимал. Айталық, орхон жазуларында *ілкі күн* (*ілкі күн* өлтүртім — Моғ., ХаI, ең *ілкі күн* Тоғы балында сүңүсдіміз, КТБ, 44), *екінші күн* (*екінші күн* көп өлтүртім — Моғ., ХаI) деген тіркестер бар. Бұлар аптаның жүйесімен айтылған «бірінші күн», «екінші күн» бе, әлде болған оқиғаның «алғашқы күні», «екінші күні» деген орайда айтылатын жай күн ретін атау ма, ол жағы көмескі. Бағзы уақыт сан есімнен тыс сөз де араласа айтылуы да мүмкін; б) *ай есебімен* сөйлеу дағдысы да ойланарлық мәселе (айдың бір..., екі жаңасы, т. б.); в) *бүгін* (бұл-күн), *ертең*, *бүгінгі күні*, *кеше*, *алдыңғүні*, *арғы күні*, т. б. сияқты атаулар да назар аударарлық проблема. Мәселен, ұйғыр тілінде алғашқы бес күн *бүгін*, *этә*, *өгүн*, *индин*, *чиндин* түрінде айтылуы, қырғыздарда: *мурдаағы күндүн арқы күнү* (төрт күн бұрын), *кечааки күндүн арқы күнү* (алдыңғүні) түрінде айтылуы — көңіл бөлерлік мәселе.

Үш сан есімімен келетін фразеологизмдер де ескі салтқа қатысты. «Ешбір басы бірікпейді» деген мағынада *үш қайнатса сорпасы қосылмайды*, «ешбір ойына кіріп-шықпаған» деген мағынада *үш ұйықтаса түсіне енбеген* деп келеміз. *Ер кезегі үшке дейін* деген мақал да бар. Ертегілерде: Біреудің *үш* баласы болыпты немесе хан *үш* қайтара сұрапты сияқты фразеологизмдер жиі кездесетіні белгілі.

«Жан алу», «жан беру» сияқты дәстүр көп елдерде болған. Бұл әдет қазақта да болды. Ертеде «жан беруге» тура келсе, дүние салған ардақты бір кісінің моласына барып, одан *үш рет* айналып,

¹⁵ Чернышев В. И. О стержневых именных числительных в русском и казахском языках // Известия АН КазССР. Серия филологическая. 1946. Вып. 4.

«жалған айтсам, осы кісінің аруағы ұрсын» деп қарғанған. Мұндайда жан беруші айыпқа тартылған кісі емес, ол кісінің *үш ата* алыстығы бар жақын туысы болуы шарт болған. Туыстығы *үш атаға* жеткен кісінің сөзі әшкереленіп, жаман қылығы жұртқа аян, сенімсіз болса ғана, айыпқа тартылған кісінің басқа туысы (бірақ үш атадан бері болмау керек) жан беретін болған¹⁶.

Тоғыз сөзінің қазақтың ескі салтынан орын тепкенін, бір рудың екінші руға, бір кісінің екінші кісіге беретін сыйлығының, кейде айыбының «бір тоғыз», «үш тоғыз», «тоғыз тоғыз» болып келуі толық айқындайды.

Қазақтың өте бір сүйіп ойнайтын ойыны «Тоғыз құмалақты» алсақ, оның ойын тәртібінде «ұту» («айып алу»), «ұтылу» («айып тарту», «айып төлеу») мағынасы бар. Өзінің тура мағынасында айтылып тұрған тоғыз санының қасиетін діни ұғымға апару бөлкім әбестік болар, дегенмен, бұны да ойласу жөн.

Тоғызбен байланысты сыйлық тарту, айып беру көп елдерде бар. Мәселен, қырғызда *төө баштаған тогуз* немесе *ат баштаған тогуз* деген тіркес бар (төө баштаған тогуздан қалың берген деп келеді).

Тоғыз туралы сенім, ырым-салт монғол халқында өзгеше орын тепкен. Ханға арналатын сыйлық, берілетін тарту «бір тоғыз» болған. «Бабур-намде» түркі елдеріндегі бұл салт, әдеттер сол монғолдан ауысып келген деген пікір айтылады.

Қ. Халидов өзінің белгілі «Тауарих хамса» деген кітабында түркі, монғол халықтарының «тоғыз» ұғымына байланысты мынадай пікір айтады: а) монғол, қалмақтардың ескі сенімі, діни ұғымы бойынша аспан *тоғыз қабат* болады, құдай соның ең жоғарғы қабатында тұрады, солай болғаннан кейін «бас патша» (құдай) сықылды, одан төменгі «жер патшасы» (хан) да сол жолмен, сол тәртіппен орын тегуге тиісті. «Бас падишаһ хаки кидин бүйлә фиғілә садир ол дисе падишаһ мажазниң тәртібі дәхи у тағлимә муафік тоғыз болмақ лазим» дегенді келтіреді; ә) тоғызға байланысты заңның (әдет-ғұрыптан орын теуіп, біреуге сыйлық беру, біреуді жазалау, т. б.) Шыңғыс ханнан басталатынын көрсетеді; б) «хан» деген атақ *тоғыз атадан* бері осы лауазым сақталып келе жатқан кісіге ғана телінген, соның салдарынан Әмір Темірге хан атағы берілмеген дейді. Әмір Темір көп жерді өзіне қаратып, қанша көп елге үстемдік жүргізсе де (қаншама елді қан қаксатса да, — І. Қ.), жоғарғы «тоғыз ата» деген негізгі қағидаға сай келмегеннен кейін, ол «хан» делінбей, «мырзашаһ» деп аталынған дейді; в) «тоғыз» жайындағы дәстүр мен ұғым ертеде Россияға да шарпуын тигізіп, кей халықтарда қарадан хан сайланатын болса, ол кісі осы дәрежеде алдымен тоғыз жыл қызмет істеуге міндетті болған дегенді айтады.

Қырық сан есімімен келетін фразеологизмдер де ескі сеніммен

¹⁶ Осы салт жөнінде мына еңбекті қараңыз: *Ильминский Н. Н.* Материалы к изучению киргизского языка. СПб., 1861.

ұштасып, қазақ тілінен де орын тепкен: *қырқына шыдаған соң, қырық біріне де шыда; баланың қырқынан шығуы; өлген кісінің қырқын беру*, т. б. Түркі елдерінің біразында көз тиген баланы қырық ожау, не *қырық қасық сумен шомылдырды*, ертегілерде *қырық күн ойын, қырық күн тойын жасады, ханның қырық уәзірі болыпты, қырық күн жол жүріпті* деген ФЕ-лер жиі айтылған. Сойылған мал етінің борша-боршасын шығарып, жілік-жілігімен бөлуді *қырық жілік* дейді. Әйелдер ірі караға қаһары түсіп кейігенде, *ой, қырық жілік болғыр!* деп қарғайды. Қазақ фольклорында *қырық сан қалмақ* (қырық сан кара қалмақ) деген сөз бар. Мұндағы *қырық сан* деген, *тоқсан екі баулы өзбек* деген сықылды ру санын көрсеткен болу керек.

Қырықтың діни ұғымы басқа елдерде де бар. Мәселен, Стамбул түріктерінде біреуге *қырық* санымен келетін ақшадай қайыр-садақа беру бар (бұл туралы *бер қырқы—кедар қорқу* деген сөз бар, «қырыққа толтырып ақша берсең, қорқыныш болмас» деген мағынада). Ислам дінін қабыл еткен халықтардың бәрінде де өлген кісінің *қырқын беру* (мәселен, татарларда бұл салтты *қырқын оздырмақ* дейді) ырымы бар.

Қазақ ертегілерінде ұшырасатын *бойы бір тұтам, сақалы қырық тұтам; ташаның қырық өтірігі* сықылдылар халықтың санасынан ертеден орын тепкен. Мақал, мәтел, нақыл сөздер және басқа сөз орамдары да бұл санның да «әншейін» сан емес, бір кезде «киелі» мөлшер екендігін көрсетеді. Қазақ *қырық күн шілде* деп жаздың нағыз аспан айналып жерге түсер ыстығын айтады. Үш ай, жаздың ыстығы осы қырықпен біте қоймағанмен, ол сан бұл жерде негізгі бір өлшем болып тұр. Бағзы уақыт кыстың да қақаған үскірік аяз мезетін осы «қырық» санымен өлшеу салты болған. *Қырықтың* айрықша бір өлшем болатындығына жоғарғы көрсетілгендерден бөлек, мына мысалдарды да келтіруге болады: *жақсы ата жаман балаға қырық жылдық азық; қырық жамау немесе қырық құрау—* әбден тозығы жеткен; *қыз қырық жанды; қырық пышақ болды—* араздасты, қызыл өнеш болып төбелесті. Сонымен *қырықпен* келетін сөздер өте көп. Солардың басты-бастысын ғана көрсетіп өттік.

Түркі тілдерінің сан есімдері туралы бұрынды-соңды жазылған еңбектерде бұл сандардың қолданылуы жайында толық пікір айтылған емес. Тек, Қазан қаласында шыққан Н. И. Золотничкий деген кісінің «Корневой чувашско-русский словарь» (1875 ж.) атты еңбегінде *жеті* және *тоғыздың* сеніммен байланысты ролі жайында азын-аулақ мәлімет бар. Ал, Гелеви *жеті* санын «жет» (йет) деген сөзден шықты деседі. Демек, сөздің ең алғашқы түрі «йатті» емес, «йатт» болған тәрізді¹⁷. Бұл сан о баста шекті, тиянақты сан бол-

¹⁷ Форма жағынан қазақ тілінде өзгеше қолданылып жүрген сан есім *-бесті*. Осындағы *-ті* жұрнақ, бұл сөз көбіне беске шыққан жылқы малына арнайы айтылады: *бесті ат* немесе тек *бесті* дей саламыз. Басқа сан есімге бұл жұрнақ қосылып субстантивтеніп *бесті* сықылды белгілі бір зат мағынасы жасалуын байқай алмадық. Қазақ тілінің жинақтау сан есімдерін жасаушы *-ау(-еу)* аффиксінің бірден жетіге дейін ғана қосылуы — қызық құбылыс. Татар т. б. кейбір тілдерде «онау» тұлғасы да бар.

ғанын әркімдер де айтады. Бірақ жетінің формасын анықтап, үзілді-кесілді пікір келтірген ешкім жоқ.

Жеті, қырық, үш, тоғыз тәрізді сөздердің тіліміздің қазіргі сатысындағы қолданылу тәртібін, осы күнгі семантикасын, стилистикалық функциясын тексерудің өзі де ол сөздердің этимологиясын білуге жол ашады. *Жеті*, т. б. сияқты сөздердің осы күнгі лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы ол сөздердің өткен тарихына айғақ бола алады. Біз *жетінің* «жет» не «же» деген етістіктен шығу, шықпауын ойластыратын мәселе деп қараймыз. Әңгіменің түйіні бұл сөздің және осыған тетелес басқа сандардың тілтілде атқаратын функциясында жатыр. Сондықтан біз оны көбінесе осы жағынан сөз қылдық.

Фразеологизмнің кейбір грамматикалық көрінісі

Грамматика тұрғысынан қарағанда, жалпы фразеологизмдер синтаксистік (кей жағдайда морфологиялық) тұтастығын сақтап, басқа еркін тіркестер тобынан да, қалыпты сөйлем түрлерінен де бөлектеніп тұрады. Қазақ тілі фразеологизм жүйесі де бұл ереженің дұрыстығын ешбір дау тумастан дәлелдейді. Бұған біз жоғарыда толығырақ тоқталғанбыз.

Фразеологизмнің грамматикалық ерекшеліктері қазақ тілінің жалғамалы (агглютинатив) сипатымен астасып жатыр. Яғни грамматикалық өзгерістер фразеологизмдердің синтетикалық тәсілмен де, аналитикалық (синтаксистік) тәсілмен де жасалуынан келіп шығады. Мұның өзі есім—есім, есім—етістік (әрі бұлардың күрделі түрі) тізбектердің қай-қайсысына да ортақ норма.

Фразеологизмдер контекстің әуеніне қарай өзгеру я өзгермеуі жағынан екі топқа бөлінеді: бір алуан фразеологизмдер контекстің аясында ешқандай өзгеріске ұшырамай, өзінің дербес формасын сақтап отырса, бірқыдыру фразеологизмдер (контекстің әуеніне қарай өзге сөздермен қатынасқа түсіп) форма жағынан өзгеріп, қосымша, сүйемел сөз тіркестіру арқылы барып қолданылады. Айталық, *қолы ашық, ерні салпы, қол созым, жеті түнде*, т. б. тізбектер барлық контекст аясында дәл осы қалпында келеді де отырады. Ал, *ала аяқ қу* деген сөз қолданысты *ала аяғы, ала аяқтың өзі, ала аяқ қуы* деп те айтуға болады. Немесе *әкесін танытты, жанын көзіне көрсетті* деген тізбектің соңғы компонентін *әкесін танытайын, жанын көзіне көрсетейін//әкесін танытшы, жанын көзіне көрсетші//әкесін таныта көр* түрінде де өзгертіп қолдана береміз. Ал, *ешкімнің ала жібін аттаған емес* дегенді *ешкімнің ала жібін аттаған емессің* (емеспін), *ешкімнің ала жібін аттаған жоқ еді* (жоқ едім) түрінде құбылта беруге болады.

ФЕ-лерді сырт сикына қарап, яғни белгілі бір қосымшаларды бойына дарыту қалпына қарап, синтаксистік қызметі мен фразеологизмнің мағынасынан бойды аулақ сала талдаса, формаль тұрғыдан еркін тіркесте болатын барлық белгілерді табуға болады.

Олай болған күнде форма мен мазмұнды жорта алшақ қараған болар едік, ішінара оларды бірлікте қарамай, бөліп тастау жолына, жасанды тәсілге сүйенген болар едік. Шолудың бас шенінде («Қазақ тілі фразеологиясы — дербес пән» деген тақырыпта) атрибутив немесе адъектив, адвербиал, т. б. түрде келген ФЕ-лер қысқаша сөз етілген. Бұл сипатты тіркестердің басым көпшілігі лексикалық мағынасы жағынан еркін тіркес табиғатына жуық келеді: екі-үш компонентті тіркестің бірі қалайда негізгі мағынасын сақтап отырады. Осы айтылғандарды арқа сүйер критерий етіп, фразеологизмдерді синтаксистік қатынасына қарай мына топтарға бөлуге болар еді:

а) бастауыш пен баяндауышқа бөлінетін «сипатты» фразеологизмдер: *үрейі ұшты, жаны ашыды, күні туды, тауы шағылды*, т. б. Мұндай ФЕ-лердің бірінші сынары үнемі тәуелдіктің III жағында тұрады да, етістік сынары ашық райда келеді. Ал морфологиялық жағынан бұлар зат есім—етістік тіркес;

ә) анықтауыш пен анықталғыш мүшеге бөлінетін «сипатты» фразеологизмдер: *еңкейген шал, еңбектеген бала; сұқ көз, ақ жүрек*, т. б.;

б) пысықтауыш пен пысықталғыш мүшеге бөлінетін «сипатты» фразеологизмдер: *күле қарады; күле кіріп, күңірене шықты*, т. б.

в) тура және жанама толықтауышпен толықталатын (не «баяндауыш») «сипатты» фразеологизмдер: *апшысын қуырды, сазайын тартты, намысқа шапты, сабасына түсті*, т. б.

Сырт тұрпатына қарап, соңғы тіркес екі мүшелі деп айтуға болмайды. Олай болатын себебі — бұлар идиомды тізбек.

Әрине, ФЕ-лер осы түрде екі компонентті немесе екі «мүшелі» ғана болып келмейді, күрделі, яғни тұтас сөйлем болып та келе береді. Мысалы: *аспан айналып жерге түседі* деген тізбек эллипсистік тәсілде қолданудың және етістіктің ашық райда тұруының нәтижесінде өз алдына дербес сөйлем болып тұр. Егер *аспан айналған ыстық* немесе *аспан айналып жерге түскен ыстық* деп қолдансақ, *аспан айналған* немесе *аспан айналып жерге түскен* десек, ФЕ-нің бұл компоненті «ыстық» деген сөздің анықтауышы болып кетеді. *Аузым пісті* (пісіп отыр) дейтін тізбек те — өз алдына бір сөйлем. Ал осы тіркес: *аузым пісіп*, одан ештеңе сұрамай қойдым деген сөйлем ішінде келгенде, құрмалас сөйлемнің бір жай сөйлемі емес, пысықтауыш мүшенің қызметін атқарып тұр. *Аузы піскен адам* деген ФЕ-нің ішінде бұл тіркес анықтауыш орнында тұр. *Асығы ашысынан түсіп отыр; аузы тұшып қалды; бетінен оты шықты* немесе мағынасы осыған жақын *беттің арын белбеуге түйді; беттің суын бес төкті; көзі жетпеді* деген сияқты көптеген тіркестер де осы сипатта өзгеріске түсе береді.

Фразеологизмдерді сөз таптарына қарай классификациялау да — ең негізгі мәселелердің бірі. Бір ескертетін жай: бұл тізбектердің ішінде мызғымастай болып қалыптасқан сөз таптары бар деп, үзілді-кесілді тұжырым жасауға болмайды. Сөз таптары жайлы мектеп грамматикаларында айтылатын қағидаларды фразеологи-

змдерге қалай болса солай қолдана берудің жөні жоқ. Олар зат есім, етістік, үстеу, т. б. сөз таптарымен тең мағыналы емес. Себебі, фразеологизмдердің тұлғасы мен семантикасы жеке сөз табына барабар келмейді. Белгілі бір сөз табының қызметіне жуықтайтын ғана фразеологизмдер бар, ал ф. түйдек (идиом) болса, ол белгілі бір сөз табының қызметінен мүлдем алшақ жатады. Бұған мынадай мысал келтіруге болады. Зат есімге жуықтайтындары: *көк өрім, бау кеспе, без бүйрек, кесекті аю, көк ми*; етістікке жуықтайтыны: *аузын ұстап қалды, ала жіп аттамады, ала көз болды, арқа сүйеді, атой берді, аузымен орақ орды, бармағын тістеді*; үстеуге жуықтайтындары: *көзге шыққан сүйелдей, қас пен көздің арасында*; сын есімге жуықтайтындары: *бармағынан бал тамған, екеуінің жұлдызы ыстық, ит жанды* (соңғы тіркес, көбінесе, әзіл-оспақ түрінде «төзімді» дегеннің орнына айтылады), т. б.

Фразеологизмнің құрам сипаты, компоненттерінің байланысу түрлері

Қазақ тіліндегі фразеологизмдер өзінің құрамы жағынан қаншалықты әр алуан болып келсе, компоненттерінің байланыс сипаты жағынан да соншалықты әр тарап болып келеді.

Фразеологизмнің қандайы болсын, қазіргі күйінде грамматикалық жағынан да, лексикалық жағынан да бір тұтас қолданылады. Оларды синтаксистік, семантикалық ерекшеліктеріне, жеке сөз табы, сөздердің мағыналық жігі жағынан тек соларға ұқсас белгілер тұрғысынан ғана қарауға болады. Өйткені фразеологизмдер жеке тұрғанда сөйлем сипатында болып (сол себепті сөйлем мүшелері де болып) келеді де, контекст аясында бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Айталық, *жанын қармады, жанын жеді* тіркестеріндегі «жанын» тұлғасы осы қалпында толықтауыш пен баяндауыш қызметінде (жанын жеді) тұрған сияқты, ал, *қайғы жанын жеді* десек, бұлар *қайғы—жанын жеді* түрінде екі мүше жігіне бөлінбек. Немесе, *жай тапты* тіркесі: *алатынын алып—жай тапты//жаны <+> жай тапты//алатынын алып+жаны <+> жай тапты* болып түрлене береді. Соның бәрінде қайтті? деген сұраққа тұтас күйінде жауап береді. Ал, *намысқа шапты* деген де сондай: *намысқа — «толықтауыш», шапты — «баяндауыш»* іспетті. Сөйтіп, форма көрінісі ғана емес, мағына бірлігі де негізге алынады.

Сыртқы тұрпаты жағынан өзіне тән ерекшелігімен көзге түсер бір шоғыр тізбектер — п а р а л л е л ь д і ф р а з е о л о г и з м д е р.

Бұлар — өзгеше бір копуляция жолымен салаласа тіркескен фразеологизмдер. Бұл топтағы тізбектерде, әсіресе олардың ішіндегі *ай дер ажа жоқ, қой дер қозжа жоқ* типтес тіркестердің параллель компоненттері өзара тең тұрып тоғысады, жарыса жүп құрайды. Бұл параллельдер грамматикалық жағынан да, семантикалық жағынан да терезесі тең тұр. *Ақай жоқ, тоқай жоқ; айранды аптап, күбідей пісіп* (күптеп) секілді параллельдер де, сондай-ақ осы

соңғы мағынаны білдіріп, *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* болып келетін фразалар да *ұзын арқан, кең тұсау; ұзында өшті, қысқада кекті емес; алалы жылқы, ақтылы қой* немесе *қоралаған қой, қостаған жылқы; апы кіріп, күп шығып* сияқты тіркестердің бәрі де жоғарыдағы айтылғандай, екі сыңары жарыса қолданылады.

Детерминация жолымен ықпалдаса тіркесу қос сөзді фразеологизмдерге тән бірден-бір негізгі тәсіл. Алайда копуляция, детерминация тәсілдері фразадан басқа құбылыстарда да кездеседі. Мәселен, *аяқ-табақ, ата-баба, қысы-жазы, анда-санда* тәрізді қос сөздер копуляция жолымен жасалса, *бала-шаға, қатын-қалаш, қыз-қырқын*, т. б. детерминация жолымен жасалған. Өйткені соңғы типтегі қос сөздердің бір компоненті тіліміздің күні бүгінгі тұрғысына мағыналы болса, екінші компонент десемантизацияланып кеткен. Оның (екінші сыңардың) қос сөз ішінде сақталуы жоғарыдағы мысалдардың мағынасына үйткы — алғашқы сөздің ықпалымен болып отыр.

Қос сөз бірімен-бірі жымдасып, бірінен-бірін ажыратуға болмайтын арнаулы сөз тобы. Ол өзінің алғашқы, не соңғы компонентімен қатар тұрса ғана қос сөз болады; *бұзау-торпақ, жол-жөнекей, ұшы-қиыры* түрінде сызықшамен жазылады. Бірақ қазақ тілі фактілерін толығырақ қамтып, пайымдап қарасақ, тілімізде бірі-бірінсіз айтылуға келмейтін тиянақты сөздердің неше алуан түрлері бар. Олар мағына, тұлға жағынан нағыз қос сөз сипатты бола тұра, мағыналық бірлік жағынан, компоненттерінің құрамы жағынан өңге қос сөздерден окшаулау. Мәселен, қазақ, қырғыз тілдерінде *үлде, бүлде* деген сөздер әрдайым қатар жүреді, бірін екіншісінен бөліп алып айтуға болмайды. Сол сияқты *некен-саяқ, жол-жөнекей, тоқты-торым* дегендегі *некен, торым, жөнекей* деген компоненттерді де өзінің сыңарынан бөліп айтуға болмайды. Бірақ бұлардың арасына «мен» жалғаулығын қойып, «некен мен саяқ» түрінде айтуға әсте болмайды. Ал, қос сөзді фразаларда осы тәрізді дәнекер жалғаулық болады. Айталық, *ақай жоқ, тоқай жоқ* деген тізбектің мағынасын анықтап тұрған «жоқ» деген сөз; *жоқ* екі рет қайталанып, ФЕ-ге стильдік өң беріп тұр. *Үн жоқ, түн жоқ; қан жоқ, сөл жоқ* дегендер де осындай.

Осылардың бір модельмен жасалғанын мынадан байқауға болады: *із-түзі жоқ//із-түзсіз//із жоқ, түз жоқ* (жым-жылас) жоғалды.

Егер *ай-шайсыз кіріп келді* дегендегі *ай-шай* қос сөзін *ай жоқ, шай жоқ* кіріп келді деген фразеологизммен салыстырсақ, бір кезде *ақай жоқ, тоқай жоқ* дегенді де *ақай-тоқайсыз* түрінде қолдануы толық мүмкін. Сол сияқты *үн-түнсіз* — *үн жоқ, түн жоқ; қан-сөлсіз* — *қан жоқ, сөл жоқ* дегеннен де мұны анық көреміз. Тегінде параллельді ФЕ-лер әуелде осы қос сөздің өзінен күрделене келіп жасалуы ықтимал.

«Жетісіп, молшылыққа қол ілігіп, байлыққа белшесінен батып» деген сөздердің синонимі — *айрандай аптап, күбідей пісіп*; «мыңғырған мал» (үйір-үйір жылқы, қоралы қой) дегенді фольклорда

алалы жылқы, ақтылы қой деп айту бар. Не болмаса «мандайы ашылған», «қыдыр дарыған», «бақ қонған», «тасы өрге домалаған» деген ФЕ-лердің қос сөзбен келетін баламасы — *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс*.

Жалаң қос сөздерге қарағанда, параллельді фразеологизмдер, көбінесе, метафоралық мағынада айтылады. Бұларды ауызекі тілімізден, қазақтың бай фольклорынан, шебер жазушыларымыздың тілінен жиі кездестіруге болады. Мәселен, «Еңлік—Кебек» пьесасында: «Әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып, бала тілеген кісінің бірі біздей-ақ болар» тәрізді тіркес көп ұшырайды. Осындағы *әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып* деген де параллельді фразеологизм. Бұндағы компоненттер тұлға жағынан да біркелкі келіп отырады (Әулие-ге ат айт-ып//қорасан-ға қой айт-ып).

Бұлардың қос сөз болу себебі тек форма жағынан біркелкі келгендігі ғана емес. Негізгі шарт — қосарланған екі сөздің бірінен-бірінің жігі ажырамауы. Сөз тізбегі екі сөзден жасалуы да мүмкін, екі-екі сөзден (жұп, қос сөзден) жасалуы да, екі жұп сөйлемнен жасалуы да мүмкін. Бірақ мұндай фразалардағы сөздер екі салаға бөлініп, параллельденіп, тұлға жағынан үйлесіп, қиысып отырады. *Әй дер ажа, қой дер қожә жоқ* деген осы айтылғанға толық дәлел болады. Бұл екі жай сөйлемнен құралған: біріншісі — *әй дер ажа жоқ*, екіншісі — *қой дер қожә жоқ*; мұндағы *дер* дегенді (келер шақ) есімшенің басқа түрлерімен де (дейтін, деген) ауыстыруға болады; *жоқ* деген сөзді бір-ақ рет айтуға да болады. Бұдан, әрине, ФЕ-нің ішіндегі сөйлемдердің мәні кемімейді.

Буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды деген фразаны алсақ, алғашқы күрделі компонент — *буырқанды, бұрсанды*, кейінгі компонент — *мұздай темір құрсанды*. Алғашқы компоненті тұлғалас екі етістіктің жедел өткен шағы, түбірі — *буырқан, бұрсан*. Кейінгі компонент үш сөзден жасалған, олардың түбірлері — *мұз, темір, құрсан*. Бұл ФЕ осы өлеңді түрінде ғана қалыптасып кеткен. Мұны қара сөзге айналдырып, *мұздай темір құрсанып, буырқанды* десек, стиль жағынан нұқсан келетіндігі сөзсіз.

Сайып келгенде айтарымыз: дағдылы қос сөз бен (дефис арқылы жазылатын) параллельді ФЕ-нің (үтір, не жалғаулықпен келетін) аралығында мағыналық жуықтық жоқ емес. Алайда бұл екеуі — құрылымы жағынан екі басқа категория. Олардың негізгі пунктуациялық белгісі: а) сызықша (дефис): *тәлім-тәрбие, балашаға, үйме-жүйме*, т. б.; ә) үтір: *ұзын арқан, кең тұсау, тебінгіден тер жауып, қабырғадан қан жауып*, т. б.

Үтірмен жазылатын параллельді ФЕ-лер грамматикалық жағынан төрт салаға бөлінеді (бұл ретте біз әр компоненттің соңғы сөзін еске алдық):

1. Зат есім тұлғасында келетіндері: *алалы жылқы, ақтылы қой; ұзын арқан, кең тұсау; ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс*, т. б.

2. «Жоқ» сөзімен келетін параллель ФЕ-лер: *ақай жоқ, тоқай*

(ноқай) жоқ; қан жоқ, сөл жоқ; үн жоқ, түн жоқ; әй дер ажа жоқ, қой дер қожжа жоқ, т. б.

3. Есім жұрнақтары арқылы келетіндер: ұзында өшті, қысқада кекті; бір сырлы, сегіз қырлы, т. б.

4. Етістік тұлғасымен келетіндер: айрандай аптап, күбiдей пісіп; басы ауырып, балтыры сыздап; апы кіріп, күпі шығып; әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып (немесе әулиеге ат айттым, қорасанға қой айттым); тебiнгiден тер жауып, қабырғадан қан жауып (немесе тебiнгiден тер жауды, қабырғадан қан жауды).

Параллель фразеологизмдердi осы тұрғыдан топқа бөлудiң өзi де шартты нәрсе. Өйткенi, бұлардың едәуiрi синтаксис жағынан (компоненттердiң орны жағынан) анағұрлым тиянақты. Мәселен, ұзында өшті, қысқада кекті деген параллельдi ФЕ-нiң екi канатын ауыстырып өзгертуге болмайды (қысқада кекті, ұзында өшті деген түрде қолданылмайды). Бірақ, мұның iшiндегi жеке сөздердiң тұлғасын құбылтып айтуға келе бередi: ұзында өшiмiз, қысқада кегiмiз жоқ; ұзында өшiм (-iз), қысқада кегiм (-iз) жоқ; ұзында өшiмiн, қысқада кектiмiн. Ал, ұзын арқан, кең тұсау сияқты есім тұлғалы; ФЕ-лер синтаксис жағынан да, морфология жағынан да тұрақты; яғни бұл сөздердiң орнын ауыстыруға, сөздердi осы қалпынан басқа түрге салып, еркiн өзгерiске түсiре беруге келмейтiнi жоғарыда әлденеше рет ескертiлдi. Мәселен, ақай жоқ, тоқай жоқ сияқты ФЕ-нi ешбiр өзгертуге болмайды. Ол сөйлем iшiнде басқа сөздерден интонациясы арқылы окшау тұрады.

Параллель ФЕ-лердiң лексикалық, стильдiк мағынасы мына түрде даралана айқындалады.

Мысалы, алалы жылқы, ақтылы қой дегеннiң орынын ауыстырып, ақтылы жылқы, алалы қой деуге болмайды. Неге десеңiз, қой малы түске бай емес, ал жылқыны бiрде торы, күрең, шабдар, боз, сұр, қара құла деп, бiрде торы төбел, күрең төбел, қара кер, құла кер, т. б. түстеп айта бередi. Алалы жылқы деген осы тәрiздi түстердiң бәрiн қамтитын сөз. Екiншiден, ақ (ақтылы) деген сөз жылқыға, атқа тiкелей жанасып, анықтауыш бола алмайды. Қазақ ақ ат демейдi, боз ат дейдi; ақ дегендi ат деген сөзге анықтауыш ете-мiз десек, ақ дегендi боз деген сөздiң алдына қойып, ақ боз ат деп қана айтамыз. Сөйтiп, алалы жылқы деген «барлық жылқы», «үй-iр-үйiр жылқы», ақтылы қой деген «барлық қой», «мыңғыраған қой» деген мағынаны берiп тұр.

Жоғарғы тiзбектегi үйлесiмдi, үйқасты келiп тұрған анықтауыштар (алалы, ақтылы) ФЕ-ге жан берiп, бейнелi түрге түсiрiп тұр. Осы күнгi қолданылуында бұл жалпы «төрт түлiк мал» ұғымын бiлдiредi: Алалы жылқы, ақтылы қой, Аңдыған бөрi жемей ме, иесi ұйықтап жатқан соң (М. Ө.).

Алты аласып, бес бересiм жоқ дегендегi ал, бер түбiрлерiнен жасалған туынды есiмдер тәуелденiп тұр.

Қазақ тiлiнде аласы, бересi деген сөздердегi -асы, -есi жұрнағы — көне жұрнақ. Ол көресiнi көрдiм дегендегi көресi сияқты бiр-

ді-скілі сөзде ғана ұшырайды: етістіктің түбіріне жалғанып барып, зат есім тудырады. Татар тілінде бұл жұрнақ жиі ұшырайды (ұйықтасым келмн, қарасым келди).

Алы кіріп, күні шықты деген ФЕ тілімізде тек көсемшенің өткен шағы түрінде ғана ұшырайды. Этимологиясы жағынан, «апы» сөзі көне түркі тілдегі «абы» (жасырыну, тығылу мәнде) сөзімен бір сияқты, ал «күпі» сөзі көне түрік тіліндегі «күшк» сөзіне жақын. Сонда «жасырынып кіріп, киініп шықты//қысылып кіріп, қымтырып шықты» деген мағынаға жуықтайды.

Ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс. *Ақ, қара* деген сөздер көп мағыналы: *аққа аузымыз жарыды; көздің ағы мен қарасындай сақтады; көзге ақ түсті; ақтан тигізіп, ойын дәл айтты* дегендегі *ақ* сөзі туынды мағынада айтылып тұр. Сол сияқты *қара* деген де жанама мағынада айтылады: *төре мен қара; қара бассын* (қара албасты бассын), *алыстан қара көрінеді; қара бастың қамын ойлау; қара жаяу; қара жүрек*, т. б. Бұл жердегі *ақ, қара* деген сөздер мағынасы жағынан «қара болсаң қалмайды, ақ болсаң дауламайды» немесе «ақ, қарасын ажырат» деген орамдағы *ақ, қара* дегенмен жуықтас. Бұлар *сөзін ақтан тигізіп, қара қылды қақ жарған* шешендікке байланысты айтылған болу керек.

Ақай жоқ, тоқай жоқ дегендегі *ақай* мен *тоқай* сөзі осы ФЕ-ден басқа жерде кездеспейді. Бұл ФЕ осы қалыптасқан тиянақты түрінен екінші бір түрге ауыспайды, оларға ешбір қосымша қосып өзгертуге де болмайды, сөз орнын ауыстыруға да болмайды. Оның тағы бір ерекшелігі, өзімен мағынасы жуық басқа сөздермен қатар келіп, стиль жағынан олардан бұрын да, соң да тұра алады. Мысалы: Бірден кіріп келе, *ақай жоқ, тоқай жоқ*, ұрыс шығарғаның не, немесе *Ақай жоқ, тоқай жоқ*, бірден кіріп келе, ұрыс шығарғаның не?

«Дәненесі, түгі кеткен жоқ, қабырғасы қайысып, жанына батқан жоқ» сияқты мән беретін *басы ауырып, балтыры сыздаған жоқ* деген ФЕ ішіндегі *бас, балтыр* сөздерін морфологиялық жақтап құбылта беруге болады. *Балтыр* басқа түркі тілдерінде де бар. Бұл сөз кей тілде «қара бұқара», «қара халық» мағынасында қолданылады, кей тілде *жуан балтыр* дегенді *қаба балтыр* дейді, *шегірткенің аяғы* дегенді *чегірткенің балдыры* дейді. Қазақ тілінде *бұған басым ауырып, балтырым сыздаған жоқ* немесе оның бұл қылығына *ешкімнің басы ауырып, балтыры сыздаған жоқ; бұдан басым ауырып...* деп те айтыла береді.

Буырқанып, бұрсанып, мұздай темір құрсанып («бұрқылдап ашулану, ыза кернеу, мұздай темірге, сауытқа, құралға орану»). Бұл ФЕ эпоста жиі кездеседі: *...Қатуланып, қаттанып; буырқанып, бұрсанып, Мұздай темір құрсанып, Қабағынан қар жауып, Кірпігінен мұз тамып, Ар жақ пенен бер жаққа, Найзасын ұстап бармаққа* (ҚБ).

Қырғыз тілінде *бет бугун чыгарып буурканат* деген сөз бар. Мұндағы *бууркан* мен қазақ тіліндегі *буырқан* дегендердің түбірі

бір болса керек. Тілімізде *бұрқылдап, ашуланып отырған немесе бұрқан-талқан болып, сөзге құлақ қоймай, ашуланып ала жөнелді* деген сөздер бар.

Қазақ тіліндегі *құрсану* мен алтай тіліндегі *курчано* дегендердің мағынасы «буыну, орану, қоршану», осы сөзден «белдік» мағынасында айтылатын ескі шағатай, татар тілдеріндегі *қоршақ* (қоршамақ), алтай тіліндегі *қорчақ*, басқа түркі тіліндегі *қоршақ* сөздері келіп шыққан *құрсан*, *қоршан* деген сөздердің осы мағынасындағы түрі басқа түркі тілдерінде де ертеден бар.

Әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып деген фраза да осы күйінде қолданылады, тек *айтып/айтты* түрінде ғана өзгеріске түседі. Діни ұғым бойынша кісінің ауру болуы тағдырдан болады деген түсініктен кейбір аурулар «әулие», «қорасан» болып аталып кеткен. Балаға «әулие» ауруы шықса, ол үймен қатынаспау, далаға от шығармау, аурудың атын («әулие» деп) көп атай бермеу — сол ескі нанымның салдары. *Қорасан* — шешек ауруының бір түрі. Осы күнгі қазақ тілінде *қорасан* («...қорасанға қой айту» дегеннен басқа жерлерде) ауру мағынасында ғана айтылады. Ал «әулиеге ат айтып, *қорасанға қой айтып, бала тілеген кісінің бірі біздей-ақ болар*» дегенге қарағанда, *қорасан* о да бір әулиенің аты деп ұғынуымызға болады. Бұл жердегі «әулиеге деп атты атау, қорасанға деп қойды атау» сөз тізбегінің аллитерация ретінде келуіне байланысты болу керек.

Әй дер ажа (жоқ), қой дер қожа жоқ деген ФЕ контексте осы қалпында қолданылады. «Ажа» түркі халықтарының ерте дәуірінде билеп-тестеуші деген ұғымда айтылған. «Шағатай» тілінде *ажы* деген «аға» мағынасын, ұйғыр тілінде *ача* «туысқан апа» мағынасын, қырғыз тілінде *ажса* деген «үлкен кісі» (отағасы) мағынасын білдіреді. Жоғарыдағы мысалдардың қайсысын алсаңыз да, оларда үлкендік (жасы үлкендік, жолы үлкендік) мағына бар.

Демек, *ажса* (ажы, ача) сөзі өзінің алғашқы тікелей мағынасын өзгертіп, «үлкендік» мағынасын алған. Айталық, М. Әуезов Найман мен Тобықты билерінің айтысын келтіріп, былай дейді: «Алалы жылқы, актылы қойын жосылтып алдың, ата қонысынан іргесін аудардың, ел-жұртын шұбырттың. Бүгінде іргенді Ханшыңғысқа орнатып отырсың. Айрандай аптап, күбідей пісіп жүргеніңде, *әй дер ажа, қой дер қожа* болған жоқ. Енді міне, шарпуынды Матайдан асырып, Найманға тигізіп отырсың» («Ендік—Кебек»). Осындағы *әй дер ажа, қой дер қожа* сөзі де тияр, қой дер кісі, үлкен кісі болған жоқ деген мағынада айтылып тұр.

Фразеологизм сөйлеу процесінде, демек, белгілі бір сөйлем ішінде құлпыра кететіні белгілі. Өз алдына сөйлем тұлғасында келетін ФЕ-де белгілі бір ситуацияға байланысады да, өзінен бұрын я соң көмкеріп тұрған сөздер мағына жағынан ФЕ-ге икемделіп, ыңғайланып тұрады. Ал, тұтас сөйлемнің бөлшегі ретінде (яғни мүшесі ретінде) кездесетін ФЕ-де өзін қоршап тұрған еркін тіркеске тұрғыласып, мағына жағынан да, синтаксистік байланыс

жағынан да жымдасып жатады ¹⁸. Мәселенің мәні мынада деп білеміз: белгілі бір ФЕ-нің мән-мәнісі, қызметі, тұлғалық белгісі түгел контекст аумағында тұрып айқындалады; ФЕ-нің тіл, сөйлеу жүйесіндегі орнын толық тану үшін бұның да (дистрибуциялық талдаудың да), вариация, т. б. құрылымдық (структуралық) әдістердің де келтірер пайдасы зор. Басқаша айтқанда, фразеологизмнің контекстегі көрінісін білу үшін оған (ФЕ-ге) арқа сүйер оралымның (еркін тіркестердің) типтерін табу қажет. Өз алдына мұндай көлемді тақырыпқа бұл жолы толық тоқтау мүмкін емес. З. Г. Ураксиннің ¹⁹ өзінен бірер үлгі келтірейік. Бұл автор башқұрт тіліндегі мынадай мысалдарды бір қанатты оралымы бар ФЕ-ге жатқызады: Нурдәулет мулла малайы тигәс ил кем — алланың қашқа тәкәһе түгәлдер бит («Нурдәулет молланың баласы болғанмен, ол немен — алланың қасқа текесі емес қой?», немесе қазақша «Нурдәулет молданың баласы болса болсын, ол — құдайдың кенже баласы емес шығар?»). *Қара йөрәк*. Ауыз кәбәхәт һин. Безге қарап қаның икән, ә уның битен йыумаған байдә икәнненмин әллә қасиет белә инем («Ай, онбаған-ай, ал мен оның бетсіз, ұятсыз екенін әлдеқашаннан білсмін»). *Айт тигәнгә тайт итеп тора* («Айтқаныңды скі етпей дайын тұрады» деген мағынада; қазақша «әйт дегенге шәйт дейді» немесе «әйт дегенге тәйт дейді» сияқтылардың мағынасы башқұрт тіліндегіден өзгешерек). Зат есім, сын есім, етістік негізінде жасалған ФЕ-лер, — дейді бұл автор, — бір қанатты оралымға ие болады да, үстеу негізіндегілер тек көп қанаттыларға жатады. Оралым дегеннің өзін «жанама оралым», «тікелей оралым» деп, екіге бөледі. Мәселен, Қузийкүрпәс, үткән көндәрен искә төшөрәп, *балауыз һығып та алады* («Қозы Көрпеш өткен күндерін еске түсіріп, егіле жылап алды»). Осындағы «егіле жылап алды» дегенге алдымен субъект (яғни «Қозы Көрпеш» сөзі) қажет болып тұр; бұл — тікелей оралым; сөйлемдегі өнге сөздер («өткен күндерін еске түсіріп») жанама оралым құрып тұр.

Екі қанатты оралымы бар ФЕ-ге мынадай мысалдарды жатқызады: һин мине эзем иткән Әлми ағайыма *тел тейзерәһең* («сен мені адам еткен Әлми ағайыма тіл тигізіп отырсың»), өйзә йыйыштырмаудың *қулық теймәгәндән* гәнә түгел инде («үйді жиыстырмауың қолың тигегендіктен ғана емес қой»).

Осында, автордың пікірінше, субъект (яғни тәуелсіз) оралым да, объект (яғни тәуелді) оралым да бар.

Үш қанатты оралымы бар ФЕ-ге мынаны жатқызады: Кемде

¹⁸ Бұл жөнінде З. Г. Ураксиннің жоғарыда аты атылған еңбегінде («Фразеологиялық единицалардың тіркесуі», 4-тарау) толық айтылған. Башқұрт тілінің көптеген фактілеріне сүйене отырып, автор бір қанатты, екі қанатты, үш қанатты оралымы бар (одноместное, двухместное, трехместное окружение) фразеологизмдер деп, үш топқа бөледі. Бұл ретте М. Т. Тагиевтің, В. Л. Архангельскийдің, А. В. Куниинің зерттеулеріне автор жақсы баға береді. Біздің айтарымыз: қазақ және басқа түркі тілдерінің фактілері де осы айтылмыш топшылауды жалпы алғанда мақұлдай алады деуге болады.

¹⁹ Бұл автордың жоғарыда аталған еңбегін қараңыз. Башқұрт тіліндегі мысалдар да сол еңбектен алынды.

қанат астыңа алғаныңды беләм... Бының өсен һинең *башыңдан һыйнамастар* («Кімді қанатыңның астына алғаныңды білемін... Бұның үшін сенің басыңнан синамас болар», Қазақша «...арқаңнан қақпайтын болар» деп келеді), Беләм, һинең һағыңғаның, *дүрт күз менән* мине көткәһең («Мені сағыңғаныңды, екі көзің төрт болып күткеніңді білемін»). Осында оралымның тәуелсіз түрі де, екі арналы тәуелді түрі де бар.

Белгілі бір фразеологизмді көмкере қоршап тұрған үш тәсілдес оралымды тіл (язык), сөйлеу (речь) тұрғысынан жетер жеріне жеткізе байымдай талдау — ғылым мұқтажынан туған мәселе. Бұл оралым тиістері үшеу ме, әлде оған көп пе. — мұны да жүре бара зейінді зерттеу негізінде тағы бір қадағалап қарастырған жөн. Бір есептеп, ФЕ-нің өзге еркін құбылысты өзіне семантикалық бағындыруымен қатар, оның бағынуын да ескере отырған абзал. Ой салмағы — ой екіні мен ырғақ — әуез мәселесі де шет пұшпақтап болса да сол оралымға ойысады деп ойлаймыз. Фразеологиялық құбылыс — ең алдымен сөйлеу машығынан туындайтын категория. Олай болса, жалаң «контекст» аясынан аса түсіп те пайымдағанымыз теріс болмайтын сияқты. Контекст тізгінін босансытпау лазым. Сонымен барабар тізгінді тым тежей тартудың пайдасы аз. Басқаша айтқанда, контекст мәнін асыра бағалаудың да, кем тұтудың да тиер пайдасы жоқ.

Тіл білімінің басқа ярустары — салалары (фонетика, морфология, синтаксис, т. б.) сияқты фразеологияның да терезесі тең дербес пәнге айналуына кәміл сенеміз. Осы жолда (қазақ тілі фразеологизмдерін жетер жеріне жеткізе зерттеуде) олқыны толтыру, кем-кетікті түзеу жас буынның үлесі болмақ.

К ВОПРОСУ О СИСТЕМНОМ ИЗУЧЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ *

Новые и традиционные отрасли тюркского языкознания находят свое оправдание именно в системности категориальных явлений. Вне действия системности немислимо выделение таких составных частей языкознания, как фонетика и фонология, фразеология, лексикология, морфология, синтаксис, ономастика, стилистика и др. Это обстоятельство можно продемонстрировать на примере изучения категории словообразования в широком его понимании. Сложные, сложносоставные, парные слова в тюркских языках представляют собой продуктивные способы, история изучения которых восходит к начальному этапу возникновения и формирования тюркологии вообще, отечественной тюркологии в частности. Глубокое исследование разнообразных и разнохарактерных фактов словообразования (синтетических и аналитических проявлений) началось

* Статья опубликована в сб.: «Актуальные проблемы филологии» (Кишинев, 1985).

в советский период. Не вдаваясь в подробности, лишь упомянем, что тюркские парные слова стали предметом специального изучения в последние пятьдесят лет.

Как известно, парные слова в словарном составе тюркских языков занимают заметное место. Они изучались в грамматическом, главным образом, морфологическом плане. Но нужно более детально их исследование в историческом и диахроническом, синхронном и в общетипологическом отношениях. В существующей тюркологической литературе мало обращалось внимания на проблему системности лексических значений парных слов. Функционирование этой категории со свойственными ей семантическими признаками детерминировано структурными и другими особенностями рассматриваемого языка. Парные слова по своей словоформе не безразличны к агглютинирующему строю, который характерен для тюркских языков. Показательно, что они более системно употребляются в языках этого строя, чем в языках, например, флективных. На примере казахского языка можно продемонстрировать системность парных слов в лексической сфере языка. Не вызывает сомнения существование в казахском языке, как и в других тюркских языках, целых пластов парных слов: синонимных, антонимных, парно-повторных и др.

Функционирование парных слов в казахском языке оправдано грамматическими, фонетическими, лексико-семантическими узусами языка. Грамматическая сторона этой категории обусловлена существующим в языке комплексом языковых модификаций. Как словосложение (наличие двух компонентов) парные слова выступают в роли самостоятельной лексемы. Они характеризуются по своей семантической природе и просодическим признакам как цельное слово. Составные компоненты парных слов настолько органически слиты воедино, что лишаются в большей или меньшей степени своих основных (исходных) лексических значений. Смысловое содержание определенного, данного парного слова не вытекает из механической суммы значений их составных частей, хотя при первообразовании (в изначальном состоянии) каждый из компонентов имеет свою логическую мотивацию. Ср.: *ата* (отец) — *ана* (мать) — родители; *туған* (родной) — *туысқан* (родственный) — родные вообще люди, близкие и дальние; *қысы* (зима) — *жазы* (лето) — весь год и т. п.

В результате соединения двух корневых или производных лексем возникает новообразование семантического типа. Семантическая спаянность ярко проявляется при утрате у одного из компонентов первоначального осмысления. Ср. например, словосочетание *бала-шаға* (*бала* — дитя, *шаға* — дитя). В современном казахском языке слово *шаға* отдельно не употребляется. Десемантизированный *шаға* приобретает значение только в данном словосочетании. Отдельные исключения типа *қызыл шақа балапан* (вылупившийся цыпленок), *қызыл шақа перзент* (поворожденный ребенок) в опре-

деленной степени помогают установить собственное и этимологическое значение. Употребление подобных (*шақа//шаға*) лексем вне данной устойчивой синтагмы в ряде других тюркских языков не изменяет положения вещей. Аналогичное явление потери собственного значения имеет место в любом языке. Этот пример — не единственный в современном казахском языке.

Любой тип парных слов в казахском языке выступает в общей системе языка как один из путей словообразования, получающих конкретную семантическую данность в зависимости от речевых ситуаций. При конкретных контекстуальных условиях парные слова, как и любая словоформа или лексема, проявляют свой лексико-семантический облик в единстве с фонетико-грамматическим функционированием. Иными словами, парные слова соотносительны с другими звеньями языка в той же степени, в какой находятся другие языковые напластования, отличающиеся своими релевантными признаками.

В языке нет ничего случайного, эфемерного. Каждое «случайное» причинно. Причинность в языке обусловлена взаимосвязью, отношениями между разными языковыми явлениями, которые отличаясь друг от друга своими релевантными признаками, обладают разной степенью системности. Материальная сторона парных слов (звуковая оформленность, грамматическая закреплённость) позволяет говорить о системном их взаимоотношении, как о своеобразном лексико-семантическом ряде с фонетическими и грамматическими уровнями. Вхождение парных слов в общий словарный состав в качестве одного из словотипов свидетельствует о тесном их контакте с лексикой и словообразованием.

Вся эта взаимосвязь не отвергает, а предполагает постулирование системной закономерности, которая предопределяет место и роль парных слов в языке и речи. Следовательно, установление специфики парных слов — задача насущная, выяснением которой должны заниматься не только тюркологи. Сложность разрешения этой проблемы связана с тем, что лексические значения индивидуализированы: трудно вывести те обобщающие узусы, с которыми имеем дело, например, с уровнями фонетики, грамматики. Отсутствие формальных показателей еще не говорит об отсутствии вообще особенностей лексико-семантических типов, благодаря которым можно устанавливать релевантную системность. Повышенный интерес исследователей к этой проблеме оказал положительное влияние на разработку выявления этих типов слова, лежащих в основе лексических значений. Разнохарактерные высказывания по вопросам определения лексики, ее моделирования, смысловых вариантов, лексико-семантической системности и другие были объектом толкования советских и зарубежных языковедов¹.

¹ Подробная библиография, а также детальный анализ лексико-семантической проблематики даны А. А. Уфимцевой (см.: Общее языкознание. М., 1972. С. 394—455).

Фонетико-грамматическая оформленность парных слов, включая ее производно-визуальную сторону, т. е. письмо², не вызывает сомнений. Лексико-семантическая природа парных слов в языке и речи характеризуется дистинктивными признаками. Ключ к пониманию лексико-семантической дифференциации надо искать в соотношении значения и понятия. Этот вопрос успешно может быть решен при условии привлечения положений логики, философии и психологии. Права О. С. Ахманова, что в советском языкознании «...убедительно и на большом фактическом материале доказывается, что между словами и понятиями нет взаимно однозначного соответствия, что «внешние» и «внутренние» языковые различия дают в каждом языке сложные и своеобразные переплетения, обуславливая различия их смысловых структур»³. При толковании вопроса о типах лексических значений невозможно их отрывать от понятий, хотя эти сложные переплетения затрудняют устанавливать желаемые языковые узусы.

Понятие, более обобщенно отражая предмет или явление действительности, позволяет устанавливать классы или типы лексических значений, употребляемых в языке. Понятие, выступая в языке как универсальное явление, переходя в значение, вступает в сложные отношения со словом (в данном случае с парным словом). Понятие как содержание находит свою оформленность в выражении (звуковой и начертательной оболочке). Это выражение не может не быть национальным⁴. Понятие за редчайшим исключением лишено этого свойства. Национальное, как явление особое, имеет свою специфику. Эту специфику приобретает конкретный язык или группа языков (в генетическом, типологическом отношениях). Однородность и разнородность понятий органически связаны с однородностью и разнородностью явлений и предметов.

Классификация, выделение сходных или противоположных предметов, явлений природы и общества, материальных и духовных понятий обуславливают соответствующую лексико-семантическую типизацию слов, словосочетаний (свободных и устойчивых). Эта типизация, безусловно, не приводит к зеркальному отражению свойств предмета или явления, чем и объясняется существование многоязычия. Парные слова, являясь одним из специфических способов словообразования в языке, вступая в сложные отношения с другими языковыми (в первую очередь с лексическими) явлениями, составляют самостоятельный семантический разряд, имеющий свои дистинктивные приметы.

В чем выражаются эти приметы? Во-первых, обнаруживается семантическая обобщенность парных слов в результате соединения

² Показательно, что парные слова в современном их состоянии, как правило, получили дефисное оформление. Такое правило не во всех языках (напр. в монгольском) соблюдается. Это не меняет существа дела.

³ Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957. С. 31.

⁴ В данном случае слово «национальное» нами употребляется и в значениях «племенное», «народное», применительно к языкам в донациональный период.

двух корневых или производных лексем, соотносящихся с классами вещей, явлений и объединенных то сходными (синонимные), то контрастными (антонимные), то другими свойствами. Ср.: *ожау-қасық* (*ожау* — половник, *қасық* — ложка), *күн-түн* (*күн* — день, *түн* — ночь) соответственно означают: «посуда» вообще, которой черпают пищу и т. п.: «весь день», «все время».

Во-вторых, образуется семантический сдвиг, который неадекватен собственным значениям компонентов. В казахском, как и в других тюркских языках, нередко встречаются парные слова, где один из компонентов или оба компонента в современном состоянии подвергаются десемантизации, благодаря чему возникает своеобразная внутренняя деформация, т. е. нечто вроде «химической реакции». Ср. *некен-саяқ* — редчайший (*некен* в монг. означает «один», *саяқ* — в каз. «отдельный»); *анда-санда* — изредка (в этом звучании оба слова не имеют в отдельности собственных значений).

В-третьих, тождество или поляризация лексических значений не нарушают грамматических узусов (законов словоизменения, аффиксального словообразования, однотипности частей речи), не нарушают фонетической цельности парных слов как предельной лексической единицы (акцентуационное единство, т. е. единое словесное ударение, соблюдение просодических постулатов).

Особо следует отметить, что парные слова как органическая составная часть лексической системы языка прошли длительный историко-лингвистический путь образования и функционирования в соответствии с внутренними и внешними факторами. Составляя системный (или подсистемный) разряд словообразования, тесно смыкающегося с лексикой, они разделяют привычные, допустимые в словарном фонде тенденции развития. Исходным моментом зарождения этой категории являются внутренние возможности языка.

Характерно, что парные слова, образуясь из двух компонентов с интенциональным значением, в определенных контекстуальных условиях вбирают в себя экстенциональную значимость, чего мы не имеем в других смежных композитах, например в сложных или сложносоставных словах. Лексические (исходные) значения компонентов сложносоставных слов употребляются без изменения. Ср.: *бесжылдық* (пятилетка), *баспасөз* (печатное слово). Данное обстоятельство разграничивает эти два пласта в семантическом плане. Лексико-семантическая природа как тех, так и других, соприкасаясь с другими звеньями языка, в полной мере раскрывается в речи в парадигматике и в синтагматике, где ясно обнаруживаются семантические особенности, включая лексико-семантическое их варьирование⁵.

⁵ Нами собрано и систематизировано большое количество фактического материала и ведется лексикографическое изучение парных слов в казахском языке. Давно начатое, близкое к завершению, настоящее исследование включает толкование лексических значений и стилистических функций 7000 парных слов, почерпнутых из разных источников, главным образом из письменной художественной литературы, устного народного творчества, живой разговорной речи, а также из всех лексикографических трудов, изданных до и после 1917 г.

Таким образом, парные слова не только в фонетико-грамматическом, но и в лексико-семантическом плане отграничиваются от других напластований специфичной синтагматикой (фонетико-грамматическим параллелизмом на паритетных началах), экстенсией значимостью, соотносящейся со стилистической окраской в речи. Это позволяет их выделить в релевантно отличающийся и системно функционирующий лексический разряд.

IV. ФОНЕТИКА ЖӘНЕ ЕМЛЕ ЖАЙЫНДА О ФОНЕТИКЕ И ОРФОГРАФИИ

О ФОНЕТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА *

Фонетическая система казахского языка издавна была предметом изучения отечественных исследователей. Факты фонетики привлекались ими постольку, поскольку это помогало понимать грамматические и лексические явления казахского языка. Сто лет тому назад Н. И. Ильминский¹ коснулся некоторых вопросов графики и попутно затронул отдельные стороны звукового состава казахского языка. В последней четверти XIX в. более детально и глубоко освещалась фонетика казахского языка в трудах акад. В. В. Радлова² и проф. П. М. Мелиоранского³.

Эти ученые, как и некоторые другие авторы, впервые в русском востоковедении зафиксировали и установили ряд грамматических и фонетических закономерностей нашего языка.

Благодарные последователи обязаны отдать дань уважения своим предшественникам, составившим целую эпоху в тюркологической науке. Их утверждения по некоторым вопросам, например сингармонизма, места ударения, некоторых ассимиляционных изменений, артикуляционной характеристики отдельных звуков казахского языка, и по настоящее время не потеряли своей актуальности. Вместе с тем нельзя не отметить, что значительная часть высказываний дореволюционных тюркологов имеет лишь историческое значение.

В выявлении фонетических особенностей казахского языка сыграли большую роль труды советских тюркологов. В их работах, посвященных конкретным тюркским языкам, нашли свое отражение (хотя бы в виде иллюстративных примеров, взятых в сравнительном плане) отдельные стороны казахской фонетики.

Общеизвестно, что в советский период изучение казахского

* Данное исследование опубликовано в книге «Современный казахский язык» (Алма-Ата, 1962).

¹ *Ильминский Н. И.* Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861.

² *Radloff W.* Phonetik der nördlichen Türksprachen. Leipzig, 1882.

³ *Мелиоранский П. М.* Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. I. Фонетика и этимология. Слб., 1894, 1898; 1900.

языка во всех отношениях выгодно отличается от работ дореволюционной поры: фонетическое своеобразие родного языка было предметом толкования в учебниках, программно-методических пособиях, в диссертационных исследованиях. Во всех этих работах описываются фонетические особенности казахского языка с учетом высказываний ранних авторов. Многие вопросы подверглись более обстоятельному анализу и сопоставительному изучению, в результате чего были раскрыты закономерности звуковых изменений, дана полная характеристика фонемного состава казахского языка.

В настоящей работе, в основу которой лег материал по фонетике из книги «Современный казахский язык»⁴, также дается артикуляционно-акустическая характеристика казахских фонем и их оттенков, анализируются вопросы слоговой структуры слова, ударения, гармонии звуков, звуковых изменений. Этот раздел, как и весь курс «Современный казахский язык», не претендует на исчерпывающую полноту охвата материала и всесторонность научной интерпретации фонетической системы казахского языка. Теоретическая полнота органически связана с историческим, сравнительно-историческим истолкованием фонетических явлений. Кроме того, к сожалению, мы еще не можем с предельной точностью установить артикуляционно-акустические особенности фонем изучаемого языка по той простой причине, что до сих пор его фонемный состав в целом не подвергался экспериментальному изучению. Отдельные исследования в этой области с привлечением тех или иных фонетических фактов казахского языка в сопоставительном плане (при которых исходным моментом являются фонемы других, порою разноструктурных языков) не могут сколько-нибудь повлиять на общее состояние изучения казахской фонетики.

Предлагаемый раздел фонетики преследует цель, а именно: зафиксировать факты современного литературного казахского языка и тем самым установить действующие в нем фонетические, грамматические нормы, конечно, не без учета трудов других исследователей, в том числе не только казахского языка.

В данной работе, как нам кажется, нет большой надобности распространяться по разнообразным общefonетическим вопросам. Необходимые сведения о них можно без особого труда найти в пропагандистических работах — учебниках по языкознанию или в специальных монографиях по общей фонетике⁵. Так, например, для русского читателя излишне рассказывать о произносительном аппарате (органах произношения).

Мы не сочли также нужным специально останавливаться на разнообразных толкованиях фонемы, поскольку эта общefonетическая проблема нашла довольно полное отражение в трудах других

⁴ Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954. 95—176-б.

⁵ См.: Матусевич М. Н. Введение в общую фонетику. М., 1959; Реформатский Л. А. Введение в языкознание. М., 1960.

ученых, в частности в книгах Л. Р. Зиндера⁶, Н. С. Трубецкого⁷, С. К. Шаумяна⁸.

Описывая фонетические явления конкретного языка, автор в той или иной степени занимается их фонематическим анализом, так как фонетическая природа звука (фонемы) неразрывно связана с общими фонематическими свойствами конкретного (в данном случае казахского) языка. Мы не считаем целесообразным в описательных курсах проводить резкую грань между фонетикой и фонологией.

Следует далее оговориться, что приняты в работе определения фонетических явлений казахского языка, по нашему мнению, в большей степени соответствуют сущности этих явлений, нежели другие толкования. В качестве примера можно указать на то, что слог в казахском языке немислим без гласного, иначе говоря, наличие гласного носит не факультативный, а обязательный характер при образовании слога. Поэтому выдыхательный толчок звука (если речь идет об одном гласном) или звукосочетания (если речь идет о сочетании гласного, обязательно являющегося слогаобразующим, с согласным или с согласными, являющимися неслогообразующими), по нашему мнению, служит критерием более приемлемым. Иными словами, мы вполне сознательно придерживаемся экспираторной теории образования слога, несмотря на то, что «наибольшее распространение имеет сейчас так называемая сонорная теория слога, основывающаяся на акустическом критерии»⁹.

В основе этой теории, как правильно утверждает Л. Р. Зиндер— автор фундаментальной работы по общей фонетике, лежит акустический критерий, т. е. «слог представляет собой сочетание более звучного (сонорного) элемента с менее звучным»¹⁰. Но тем не менее нельзя не отметить, что носовые, боковые, дрожащие согласные в казахском языке, по нашему мнению, не менее звучны, чем гласные верхнего подъема; ср. *ойын* (игра), *сйна* (играй), *бөрік* (шапка), *бөрікі* ([его] шапка), где опущены узкие гласные *ы, і*. В элизии этих фонем можно усмотреть относительно слабую их звучность в сравнении с носовыми и плавными согласными, поэтому устанавливаемая О. Есперсенем градация звуков по сонорности может быть применима необязательно ко всем языкам или не во всех случаях даже к одному языку. Особого внимания заслуживает концепция Л. В. Щербы о слоге, которую Л. Р. Зиндер называет теорией мускульного напряжения.

Далее следует оговориться, что в рамках описательной фонетики конкретного языка вполне допустимо говорить о так называемых спонтанных звуковых изменениях как изменениях, необуслов-

⁶ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960.

⁷ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.

⁸ Шаумян С. К. Проблемы теоретической фонологии. М., 1962.

⁹ Зиндер Л. Р. Общая фонетика. С. 281.

¹⁰ Там же. С. 281.

ленных, в отличие от изменений комбинаторных, обусловленных соседними звуками. Надо при этом иметь в виду, что «необусловленность» носит условный характер: трудность объяснения причин изменения звуков, конечно, неравнозначна отсутствию их обусловленности.

Эти оговорки не лишают нас возможности выдвигать те или иные трактовки по вопросам описательной фонетики родного языка. Вопросы же исторической фонетики казахского языка, надо сказать, все еще ждут своего исследователя <...>.

ГЛАСНЫЕ

Система гласных в казахском языке имеет много общих и отличительных черт с системой гласных других тюркских языков. Общая сторона сводится к тому, что по акустико-артикуляционной природе гласные казахского языка во многом напоминают эти же фонемы в прочих тюркских языках. В области вокализма казахский язык имеет особенно много общих черт с ногайским и каракалпакским, т. е. с языками «кыпчакско-ногайской подгруппы»¹¹, куда включается и казахский язык по своим фонетическим, грамматическим и лексическим особенностям.

Девять казахских фонем-монофтонгов известны и в других тюркских языках почти с теми же артикуляционно-акустическими особенностями. Исключение составляют языки: узбекский (где *a* проявляет некоторую склонность к огублению, *ы, і, ү, у* характеризуются оттенками дифтонгизации, а *о* имеет негубную артикуляцию), киргизский (где нет фонемы *ә*) и т. д.

Одной из особенностей вокализма казахского языка является отсутствие в нем долгих гласных, характерных для некоторых тюркских языков (киргизского, туркменского и др.). Необходимо различать длительность акустическую (физическую) и фонематическую (лингвальную). Иначе говоря, в живой речи одна и та же гласная фонема в зависимости от разных обстоятельств может быть произнесена более или менее длительно, более или менее иррационально. Но не любая длительность может быть лингвальной, т. е. фонематической. В последнем случае физическая длительность необязательна, а факультативна. Например, казахское слово *ақ* (белый, течь, молочные изделия, прав) в восклицательных, вопросительных и реже в повествовательных предложениях произносится не только как *ақ*, но и как *а : қ*. Но длительность в данном случае не играет никакой фонематической роли, тогда как в киргизском языке она непосредственно связана с различием смысла слова: *мал* (скот), *маал* (время), *ер* (мужчина), *гер* (сед-

¹¹ См.: Баскаков Н. А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. Т. 1. М., 1952. С. 43.

ло), в туркменском: *ак* (белый), *аак* (течь), *ат* (лошадь), *аат* (имя)¹².

В связи со слабым проявлением губной гармонии гласных и четким проявлением нёбной гармонии в казахском языке губные и негубные гласные реализуются по-иному, чем, например, в киргизском языке. В силу четкости нёбной гармонии гласных (лингвального сингармонизма или палатальной аттракции) в казахском языке «твердость» и «мягкость» гласных выделяются более четко, чем в ряде тюркских языков, где сингармонизм проводится не всегда последовательно, как это мы наблюдаем, например, в уйгурском языке. В ясносингармоничных языках из-за нарастающего влияния одних гласных на другие тому или иному гласному придается в большей степени «твердая» и «мягкая» окраска, чем в слабосингармоничных языках. Поэтому нельзя говорить об абсолютно одинаковой природе, например, гласного *а* или *э* в казахском и уйгурском языках: в первом в силу наличия своеобразия сингармонизма отличительная черта гласного заднего ряда более рельефно выступает в сравнении с гласным переднего ряда. Аналогичное явление наблюдается и в отношении лабиализации гласных. В силу нечеткого проявления губной гармонии гласных в казахском языке и более последовательной губной гармонии гласных в киргизском языке можно уловить особенности в степени лабиализации гласных в этих языках: в общем потоке речи под влиянием данного фонетического явления в киргизском языке огубление губных гласных происходит в большей мере, нежели в казахском. Вследствие этого комбинаторных (в том числе и губных) вариантов того или иного гласного в киргизском языке гораздо больше, чем в казахском.

Говоря об общих особенностях гласных в казахском языке, следует остановиться на критериях их классификации. При «физиологической» классификации гласные звуки принято делить на твердые — мягкие, губные — негубные, открытые — узкие. Но надо помнить об известной условности этой симметрии, т. е. своеобразного дихотомического деления, так как абсолютно однопипных звуков, образованных органами произношения, в языке вовсе не бывает¹³. Для иллюстрации можно рассмотреть любой принцип деления гласных (по рядам, по подъему, по участию губ). Например, открытые гласные (*а, э, о, ө, е*) не могут считаться абсолютно одинаковыми, так как степень открытости (по подъему или опущению нижней челюсти и языка) у них различна: гласный *э*, по нашему наблюдению, несколько более открыт (максимально нижнего подъема), чем *а, о* или *ө* относительно нижнего подъема (т. е. в большей степени открытости) по сравнению с гласным *е*; не может быть сомнения в более ясной открытости гласных *а* (или *э*),

¹² Батманов И. А. Современный киргизский язык. Ч. 1. Фонетика (раздел о долгих гласных). Фрунзе. 1953.

¹³ Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. М.; Л., 1940. С. 8.

нежели *o, ø, e*. То же самое можно сказать об узких гласных (точнее, верхнего подъема): максимально узкими в казахском языке являются *y* или *u* в сопоставлении с остальными узкими гласными (*ы, і, ұ, ү*). Поэтому при научной классификации целесообразно говорить о промежуточных гласных, учитывая тем не менее, что парность деления гласных имеет практическое значение, в частности в школьном обучении.

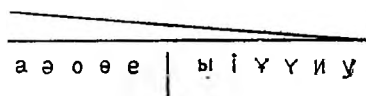
В известной степени эта условность допускается и в отношении деления гласных на губные и негубные, среди которых также можно выделить максимально губной *y* [*u, u*] и губные со слабой сте-

пенью лабиализации (*o, ø, ұ, ү*). Эти губные в свою очередь могут быть дифференцированы по степени губной артикуляции: *ұ, ү* — гласные с относительно более напряженной губной артикуляцией, *o, ø* — гласные с менее напряженной губной артикуляцией.

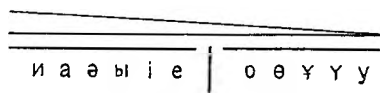
Артикуляционную дифференциацию можно провести и в отношении других гласных.

Таким образом, отнесение определенных гласных к той или иной группе носит относительный характер.

По подъему (по вертикальному движению языка вместе с нижней челюстью) казахские гласные можно передать в виде следующей схемы:

По участию губ (по степени лабиализации или отсутствию лабиализации) казахские гласные можно передать в виде следующей схемы:

Деление гласных по рядам (по горизонтальному движению языка) также носит условный характер. Это деление имеет весьма важное значение для понимания природы лингвального сингармонизма в казахском языке. Общеизвестно, что гласные заднего ряда образуются посредством оттягивания языка назад, а гласные переднего ряда — продвижением языка вперед. Но и это горизонтальное движение языка нельзя представить в чистом виде.

В казахском языке имеется следующая корреляция: *a||e, ы||і, o||ø, ұ||ү; ал — әл* (соотв. бери — сила), *қыр — кір* (соотв. уничтожай — заходи), *ор — өр* (соотв. ров — подъем), *түр — түр* (соотв. встань — вид). В артикуляционно-акустическом отношении «мягким» вариантом *a* служит *ә*, тогда как комбинаторным вариантом, встречающимся в морфемах, служит *e* (э). Это, по всей вероятности, объясняется тем, что фонема *ә* — явление позднее: она возник-

ла в результате заимствования из восточных языков (см. артикуляционное описание а).

Казахские гласные в потоке речи могут быть напряженными и ненапряженными, в зависимости от ударения. Ударные гласные приобретают более отчетливую окраску, нежели неударные. Ср.: *балá* (мальчик, дитя), *кесé* (чайная чашка), *ыстық* (горячий, жаркий, знойный), *ірі* (крупный), где гласные, находясь под ударением, отличаются от безударных гласных своей напряженностью.

Казахские гласные неоднородны и в позиционном отношении, т. е. одни гласные употребительны во всех слогах, а другие — в определенных слогах. Как правило, негубные гласные отличаются своей «универсальностью», особенно четыре из них: *а, е, ы, і*. Из негубных монофтонгов исключение составляет *э*, который позиционно ограничен: он в основном встречается в анлаутной позиции. Негубной дифтонгоидный *и*, употребляясь в начальной позиции, лишь sporadически встречается во вторых слогах: эта фонема, как и дифтонгоидная *у*, равнозначна форманту (*и* — формант конвербиальности: *кем-и-ді* — 'уменьшается', 'убавляется', *жер-и-ді* — 'отвыкает', 'проявляет брезгливость', *ер-и-ді* — 'тает', 'расплавляется'; *у* — формант инфинитива: *кем-у* — 'уменьшаться', *жер-у* — 'отвыкать' и т. д.).

Употребительность негубных во всех позициях и позиционная ограниченность губных обусловлены сингармоническими особенностями казахского языка (о слабом проявлении губной, сильном проявлении негубной — точнее, нёбной — гармонии в казахском языке см. раздел об изменении звуков).

Казахские гласные можно классифицировать следующим образом:

По участию губ		Негубные		Губные	
По месту образования	По способу образования	широкие	узкие	широкие	узкие
	Твердые	а	ы (и)	о	ұ (у)
	Мягкие	а, е (э)	і (и)	ө	ү (у)

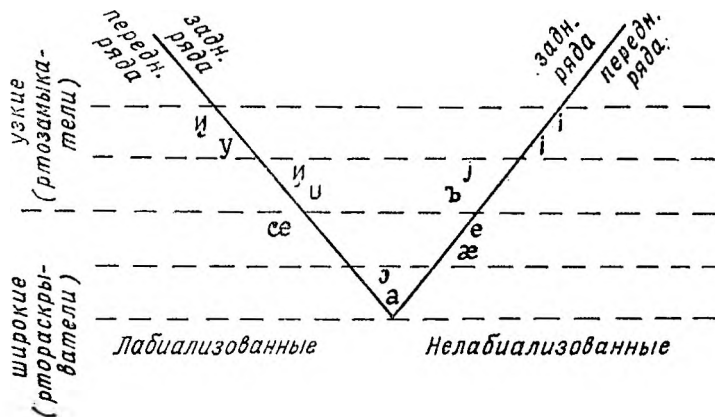
Примечание: *и, у* в зависимости от соседних гласных могут быть то твердыми (гласными заднего ряда), то мягкими (гласными переднего ряда). В силу фонетического свойства этого различия — ср. *ту* [tu], *туі*

[tu], *тый* [ti], *ти* [ti] — мы считали нужным дифференцировать его в классификационной таблице.

В ранних трудах отечественных языковедов (В. В. Радлова, М. Мелиоранского и др.) дано в основном правильное класси-

фикационное толкование гласных и согласных звуков казахского языка. Классификация гласных проводилась ими на основе трех признаков: по степени подъема нижней челюсти, по горизонтальному положению языка, по участию губ.

Гласные фонемы можно передать по алфавиту Международной фонетической ассоциации (МФА):

Состав гласных. Отечественные тюркологи Н. И. Ильминский¹⁴, П. М. Мелиоранский¹⁵, В. В. Радлов¹⁶ в основном правильно обрисовали фонематический состав казахского языка. Например, простые гласные (монофтонги) в транскрипции П. М. Мелиоранского были переданы следующим образом: *a, o, y, ы, і, е, ә, ұ, ө*. Первые шесть гласных (*a, o, y, ы, і, е*) он считал по произношению такими же, как и соответствующие им фонемы в русском языке, что является неточным.

Негубные гласные. Гласный *a* — максимально нижнего подъема, как и *ә*. Этот гласный образуется при широком растворе рта, т. е. при максимальном опущении нижней челюсти (вместе с нею и языка). По месту образования этот гласный относится к гласным заднего ряда; в сопоставлении с образованием русского *a* язык более отодвинут назад (см. сопоставительную таблицу).

В школьной практике такой гласный называется твердым. При его произнесении губы не округлены, а, наоборот, растянуты, почему он и считается нелабиализованным.

Гласный *a* реализуется во всех позициях слова: в анлаутной (*азық* — 'продовольствие', *провизия*, *алтын* — 'золото', *бару* — 'идти', *қайқы* — 'загнутый'), инлаутной (*быламық* — 'похлебка',

¹⁴ Ильминский Н. И. Материалы к изучению киргизского наречия.

¹⁵ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и этимология. Спб., 1894.

¹⁶ Radloff W. Zur Geschichte des türkischen Vokalsystems // Известия АН. 1901. Т. XIV, № 4; Он же. Phonetik der nördlichen Türk Sprachen. Leipzig, 1882.

'мучная жидкая каша', *тырнауыш* — 'грабли'), постлаутной (*тырнақ* — 'ноготь', 'коготь', *жымыңдау* — 'мерцать', *жұлқылау* — 'дергать', *жиылыстар* — 'собрания', 'сборы', 'сходки').

Сопоставительная таблица гласных казахского и русского языков

По участию губ		Негубные			Губные		
По вертикальному положению языка	По горизонтальному положению языка	переднего ряда	среднего ряда	заднего ряда	переднего ряда	среднего ряда	заднего ряда
	Верхнего подъема		[и] (и)	(ы) ы	[и]	[у] у	
Среднего подъема		е/э (э)			ө		о (о)
Нижнего подъема		э	(а) а	а			

Примечание: Буквы в круглых скобках означают гласные русского языка, буквы в квадратной клетке — казахские дифтонгонды, твердая и мягкая разновидности которых не дифференцированы в практическом алфавите; буквы без скобок — казахские монофтонги.

Гласный *а* в отличие от других гласных произносится более четко. Этот гласный следует считать наиболее употребительным. Своеобразие в оттенках произношения гласного *а* ставится в зависимость от его позиции в слове, от гармонии звуков, темпа речи, ударения и т. д. Эти обстоятельства не могут не сказываться и на других гласных. В многосложных словах, имеющих несколько *а*, относительно четок гласный в ударном положении; гласный второго слога более тусклый (следовательно, несколько редуцированное гласного первого слога). Так, например, слова *шағала* (чайка), *қалалар* (города) показательны тем, что последнее *а* в силу падежня на него ударения более четко, чем предшествующие ему гласные; в свою очередь *а* первого слога отличается от *а* второго слога четкостью, что не всегда можно уловить на слух. Этим, по всей вероятности, объясняется первоначальная редукция, а затем и полное опущение в устной речи срединного *а* в слове *балалар* (в устной речи часто имеем выпадение этого *а*: *балалар* — *баллар* — *балдар*)¹⁷.

Гласный *а* употребляется как в основных морфемах, так и в аффиксальных (производных) словах. Этот гласный употребителен и в корнях, и в основах, а также в аффиксах; встречается и в суффиксах. Примеры: *орыс-ша* — 'по-русски', *қазақ-ша* — 'по-казах-

¹⁷ Н. А. Баскаков, говоря о качестве и долготе гласного *а*, утверждает, что «в некоторых словах, чаще в позиции между двумя *л*, наличие его сводится к нулю, например, в словах *бал[а]лар* — 'дети', *қал[а]лар* — 'города' и пр.»; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. 2. Фонетика и морфология. М., 1952. С. 30.

ски', *таға-лау* — 'подковать', *он-да-п* — 'по десяти', *ұзақ-тау* — 'далековато', *құлын-шақ* — 'жеребеночек', *жол-дас* — 'товарищ', *ой-мақ* — 'наперсток', *ой-паң* — 'впадина', *шақ-пақ* — 'кремень', 'огниво', *ал-ашақ* — 'долженствующий взять', *тасы-мал* — 'перенос', *тау-дай* — 'как гора', *құрбы-лас* — 'сверстники', *ашу-шаң* — 'вспыльчивый', *әсем-паз* — 'франт', 'щеголь', 'модник', *тоң-ғақ* — 'мерзляк', *мақтан-шақ* — 'хвостун', *жар-ма* — 'крупа', 'не колоть', *таңда-ма(лы)* — 'избранное', *қап-аған* — *қаб-аған* — 'злая' (о собаке), *ағ-ырақ* — 'белее', *қоңыр-қай* — 'темно-серый'.

Из словоизменительных аффиксов гласный *a* встречается в форманте множественности (*қала-лар* — 'города', *колхоз-дар* — 'колхозы', *ат-тар* — 'лошади'), в падежных формантах (направительном: *қала-ға*, *қалаң-а*; местном: *қала-да*, *қалаңыз-да*; исходном: *қала-дан*; *қалаңыз-дан*).

Фонема *a* реализуется после всех гласных заднего ряда: *a*, *ы*, *о*, *у* (твердого *у*); за *a* могут следовать (в собственно казахских словах) гласные *a*, *ы*, твердый *у*, о чем более подробно см. в разделе «Изменение звуков». В силу ослабления лабиальной гармонии гласных в казахском языке и наличия в нем последовательной лингвальной гармонии гласных фонема *a* не имеет губных комбинаторных вариантов, как в киргизском, алтайском и некоторых других тюркских языках, где развита лабиальная гармония наравне с лингвальной.

В казахском

овцы—кой-лар
зайцы—қоян-дар
руки — қол-дар
товарищи—жолдас-тар
жеребята—құлын-дар

В киргизском

кой-лор
коён-дор
кол-дор
жолдош-тор
құлун-дор

В алтайском

кой-лор
койон-дор
кол-дор
дъолдош-тор
кулун-дор

В казахском языке *a* отличается более задней артикуляцией, чем та же фонема в киргизском языке. Это, возможно, объясняется наличием мягкого варианта, т. е. *ә*, в казахском и отсутствием его в киргизском, в силу чего задняя артикуляция в казахском языке выступает более четко, нежели в киргизском. Иначе говоря, большая степень артикуляционных различий прямо пропорциональна наличию корреляционных изменений в языке. С этой точки зрения правы те авторы, которые считают, что *a* в казахском языке тверже (более заднего ряда) в сопоставлении с *a* в русском языке.

Надо отметить, что гласный *a* в основных морфемах варьирует с *ә*: *ал* (возьми) — *әл* (сила, мощь); *сат* (продай) — *сәт* (удача); *сан* (бедро, ляжка) — *сән* (роскошь, франтовство, нарядность); *сал* (вложи) — *сәл* (чуть); *нан* (хлеб) — *нән* (огромный); *тан* (отказаться) — *тән* (тело); *ар* (честь) — *әр* (каждый); *ай* (месяц, луна) — *әй* (междометие «эй!»). В аффиксах же его мягким комбинаторным вариантом служит *e* (ә): *колхоздар* (колхозы) — *сөздер* (слова); *тауға* (горе) — *үйге* (домой); *қытайша* (по-китайски) —

өзбекше (по-узбекски); сандықша (сундучок) — көрпеше (одеяльце); басыңа (твоей голове) — тісіңе (твоему зубу) и т. д.

В русских словах *a* со звуками *k*, *и* произносится мягче в сравнении с казахским *a*, а в словах *факт*, *акт*, *актив*, *пассив* оно в произношении казахов несколько приближается к казахскому *ә*.

Ә является фонемой нижнего подъема, как и *a*. В туркменском языке *ә* — гласный максимально нижнего подъема¹⁸, как и в ряде других тюркских языков, где имеется *ә*. Следует оговориться, что больший и относительно меньший раствор рта при *ә* и *a* носит индивидуальный характер.

По положению губ *ә* является нелабиализованной фонемой и отличается от *a* тем, что при ее произношении язык продвинул вперед. П. М. Мелиоранский пишет: «*ä* — так я изображаю звук, составляющий персход от *a* к *e*. Он встречается довольно редко, напр., в словах *әке* (отец), *бәрі* (все) и т. п.»¹⁹. При таком положении фонема *ә* несколько уже (т. е. относительно верхнего подъема), нежели *a*. Наше наблюдение, правда, не подтвержденное экспериментальными данными, несколько противоречит высказыванию П. М. Мелиоранского. Мы склонны рассматривать *ә* если не более открытой, то такой же открытой фонемой, как и *a*. В данном случае правы авторы «Грамматики киргизского языка» (фонетика, этимология и синтаксис, Оренбург, 1898, стр. 2), рассматривающие *ә* (*ä*) как мягкую разновидность *a*.

Фонема *ә* редко употребляется в казахском языке. Она встречается в начальном слоге (например: *әсем* — 'изящный', *әсер* — 'влияние', 'впечатление'; собств. имя *Мәлік*, *тәрбие* — 'воспитание', *әлденеше* — 'несколько', *әдебиет* — 'литература', *мәдениет* — 'культура', *әдет* — 'обычай', *әділ* — 'справедливый', *әйел* — 'женщина', *әрине* — 'конечно'). Во вторых слогах она встречается в считанных словах (*сірә* — 'пожалуй', 'вероятно', *ірә* — 'весьма'); *ә* также употребляется на общих основаниях в первом слоге второго компонента сложносоставных и парных слов (собств. имя *Әбдікәрім*, *әзер-мәзер* — 'еле-еле' и др.).

В современном казахском языке (литературном) при наличии сомнительного произношения *ә* во вторых слогах согласно орфографическому правилу пишется *a*: *кітап* (а не *кiтәп*) — 'книга', *күна* или *кiна* (а не *күнә* или *кiнә*) — 'вина', 'проступок', *тілмар* (а не *тiлмәр*) — 'красноречивый', *күман* или *гүман* (а не *күмән* или *гүмән*) — 'сомнение', собств. имена *Күлаш*, *Күлпаш*, *Күланда* (а не *Күләш*, *Күлпәш*, *Күләнда* или *Күләндә*) и некоторые другие.

Произношение звука *ә*, графически передаваемого как *a*, во вторых слогах обязательно предполагает наличие двух условий:

а) предшествующий гласный должен быть гласным переднего ряда, как, например, в словах *Күлаш*, *тілмар* и т. д.;

¹⁸ Поцелуевский А. П. Фонетика туркменского языка. М., 1936.

¹⁹ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и этимология. Спб., 1894. С. 7.

б) наличие *ш, ж, й* в слове с *а* придает последнему окраску, промежуточную между *а* и *э* (пишется *шай* — 'чай', произносится *шэй*; пишется *жай* — 'просто', 'место', 'состояние', произносится *жэй*; пишется *жайлау*, произносится *жэйлау* — 'летовка' (джайлау) и др. Иначе говоря, гласный *а* подвергается палатализации в позиции между *ш* и *й* или между *ж* и *й*. При отсутствии одного из двух крайних звуков (т. е. *ж* или *ш* — с одной стороны, *й* — с другой) *а* носит устойчивый характер. Это положение в свое время было отмечено проф. Е. Д. Поливановым²⁰.

Казахское *э*, по нашему мнению, более нижнего подъема, чем *э* в уйгурском языке. Это, видимо, объясняется ограниченным употреблением *э* в казахском языке, в котором рассматриваемый звук имеет тяготение к палатализованным согласным и гласным, тогда как в уйгурском языке он употребляется во всех позициях слова и притом может стоять в непосредственном соседстве внутри одного слога с такими заднеязычными, как *қ, ғ* (*қалам* — 'ручка', *қаст* — 'недуг', *ғалыр* — 'решето', собств. имена *Әсқар, Әлқам*), что невозможно в казахском языке. В казахском не допускается сочетание *э* и других гласных переднего ряда с *қ* и *ғ*. Более верно утверждение, что не *э* имеет тяготение к палатализованным согласным, а, наоборот, согласные палатализируются под влиянием *э* и других гласных переднего ряда, так как гласная фонема служит своего рода центробежной силой в образовании слога.

Позиционное ограничение фонемы *э* исключает возможность употребления ее в аффиксах. Эта сторона вопроса в известной степени проливает свет на своеобразие возникновения *э*. Н. В. Юшманов, Е. Д. Поливанов придерживаются мнения, что данный звук заимствован тюркскими языками в связи с проникновением в них арабо-иранской лексики²¹. Можно предполагать, что сочетание *ha*, имеющееся в арабском и персидском языках, в нашем языке дает *э* (в словах типа *һар* — 'каждый', *һариф* — 'буква' *h* не передает никакого звучания, и эти слова произносятся в казахском языке, как *ар, әрп*).

По этому способу или по способу звуковой аналогии заимствованные слова типа *Али* (*Gali*) в казахском языке дают вариации: не только *Ғали* или *Қали*, но и *Әли* или *Әлі*. Во всяком случае, наличие *э* главным образом в заимствованных из восточных языков словах может в некоторой степени пролить свет на происхождение этой фонемы.

Фонема *э* приблизительно соответствует русскому *я* после согласного в словах *Коля, Ваня*, а в словах типа *кандидат, кампания, калий, календарь, актив, пассив, галерея, газ, галстук*, заим-

²⁰ Поливанов Е. Д. Введение в языковедение для востоковедных вузов. Л., 1928.

²¹ Н. А. Баскаков о происхождении *э* пишет: «Множество других примеров подтверждает общее положение о гласном *э*, заимствованном в период проникновения в каракалпакский язык арабо-иранской лексики». (Каракалпакский язык. 2. Фонетика и морфология. М., 1952. С. 34.)

ствованных из русского языка, в казахском произношении *a* иногда напоминает *э*. Иначе говоря, казахский *э* значительно открытее русского *э*; по горизонтальному положению языка *э* артикулируется как более передний звук по сравнению с русским *э*.

Гласный *e* [э] образуется при среднем растворе рта: нижняя челюсть вместе с языком поднята кверху больше, чем при произношении *a* или *э*, поэтому данный звук более узкий, чем *a* или *э*. По горизонтальному положению языка *e* соответствует *э*. Губы при *e* не округлены, а растянуты. Таким образом, *e* отличается от *a* и по горизонтальному, и по вертикальному положению языка, хотя в практических грамматиках обычно принято считать открытыми и *a*, и *e*; *e* отличается от *э* лишь вертикальным положением языка, имея общность в отношении ряда.

Как уже отмечено, *e* [э] служит «аффиксальным», мягким вариантом *a*, тогда как *э* является его акустико-физиологическим вариантом. В связи с этим надо отметить, что в казахском языке, как и в других тюркских языках, комбинаторными вариантами во всех условиях могут выступать фонемы, варьирующие лишь в одном отношении: или только по рядам, или только по подъему, или только по участию губ; крайне редко мы встречаем варьирование по двум, тем более по трем сразу рубрикам. Например, гласные *ы*, *і* отличаются друг от друга лишь по горизонтальному положению; эти два гласных постоянно варьируют в аффиксальных элементах в зависимости от предшествующих твердых или мягких гласных: *қала-ның* (города) — *кеме-нің* (парохода), *жар-ыс* (соревнование) — *жең-іс* (победа) и т. д. В отношении *a* — *e* [э] нетрудно уловить два отличительных момента:

а) по рядам (*a* — твердый, *e* — мягкий), б) по подъему (*a* — нижнего, *e* — среднего подъема). Гласная фонема *e* [э], являясь комбинаторным вариантом *a*, реализуется в аффиксах множественности: *ауыл-дар* (аулы) — *үй-лер* (дома), *барасың-дар* (пойдете) — *келесің-дер* (придете); в падежных аффиксах: а) в дательном падеже: *мал-ға* (скоту) — *жер-ге* (земле), *ұлың-а* (твоему сыну) — *інің-е* (твоему брату); б) в местном падеже: *колхоз-да* (в колхозе) — *күз-де* (осенью); в) в исходном падеже: *қала-дан* (из города) — *үй-ден* (из дому). В инструментальном падеже наличествует только $e \left(\begin{matrix} \text{мен} \\ \text{менен} \end{matrix}, \begin{matrix} \text{бен} \\ \text{бенен} \end{matrix}, \begin{matrix} \text{пен} \\ \text{пенен} \end{matrix} \right)$.

Фонема *e* [э] как мягкий комбинаторный вариант *a* весьма часто употребляется в словообразовательных аффиксах различных частей речи: *құлын-шақ* (жеребеночек) — *келін-шек* (молодуха); *ауыл-дас* (одноаулец) — *жер-лес* (земляк); *бой-шаң* (высокорослый) — *кір-шең* (маркий); *мақтан-шақ* (хвастун) — *ерін-шек* (лентяй); *аш-палы* (раздвижной) — *серп-пелі* (пружинистый); *қап-аған* — *қабаған* (злая собака) — *сүз-еген* (бодливый); *таны-мал* (известный) — *түне-мел* (простоявший); *ал-ашақ* или *ал-асы* (долг за кем-нибудь) — *бер-ешек* или *бер-есі* (долг кому-нибудь);

[қол-] *жаз-ба* (рукопись) — *кез-бе* (праздношатающийся, бродячий); *ат-тай* (как лошадь) — *ит-тей* (как собака); *жақын-да-у* (приближаться) — *төмен-де-у* (опускаться); *бар-са* (если он пойдет) — *кел-се* (если он придет); *бар-а* — *кел-е* (деепричастные формы от *бар* и *кел*), *бар-ған* — *кел-ген* (причастные формы), *бар-ма* — *кел-ме* (отрицательные формы глагола) и т. д.

В начале слова *e* реализуется как дифтонг (вернее, дифтонгоид): *e* в абсолютном начале слова типа *ерік* (воля), *емен* (дуб), *ел* (страна), *ешкі* (коза), *ет* (мясо), *етік* (сапоги), *еңбек* (труд) произносится как *йэ*, тогда как *e* в позиции после согласного звучит как *э*. Казахская начальная фонема *a* уподобляется русской начальной *e* в словах типа *единица*, *ездок*, *ель*, *епископ*, *если*.

Фонема *e* [э] в казахских словах следует за гласными переднего ряда (*e*, *э*, *i*, *ө*, *и*, мягкого *y*): *елек* (сито, решето), *әдемі* (изящный), *інішек* (братишка), *өлең* (песня), *үзеңгі* (стремя), *имену* (стесняться), *елудегі* (пятидесятилетний) и т. д. За этой фонемой могут последовать только негубные гласные переднего ряда (*e*, *i*, *и*, мягкий *y*): *ебелек* (название травы «перекати-поле»), *егін* (посев), *тегістеу* (равнять), *тегін* (даром), *тебу* (лягать), *жеру* (отвыкать), *жериді* (отвыкает) и т. д.

Эта фонема не может сочетаться с велярными согласными *к*, *ғ*; как и другие гласные переднего ряда, она не может предшествовать согласным *к*, *ғ* и следовать за ними. Такое положение сохраняет свою силу внутри одного слога; оно часто действует и в масштабе целого слова, т. е. на стыке нескольких слогов: вместо *к*, *ғ* выступают соответственно *к*, *г* (*кереге* — ‘решетка’, *керек* — ‘нужно’, *кемшілік* — ‘недостаток’, *терек* — ‘тополь’, *шеге* — ‘гвоздь’ и т. д.). В масштабе целого слова эти велярные согласные, как и *х*, могут сочетаться с *e* только в словах иноязычного происхождения (например: *қызмет* — ‘служба’, *қатер* — ‘опасность’, *қате* — ‘ошибка’, собств. имя *Ахмет* и некоторые др.).

Если фонеме *e* [э] предшествует один из мягких губных гласных, то во втором слоге она переходит в *ө*, а в третьем получает неполную губную огласовку. Последующие слоги не претерпевают влияния губных гласных. Так, например, слова *өлең* (песня), *күрек* (лопата), собств. имя *Төлеген*, *гүлету* (взбудоражить) произносятся: *өлең*, *күрөк*, *Төлөген* (третий слог *ген* имеет в себе неясно выраженный губной оттенок, тогда как последующие, т. е. четвертый, пятый и т. д. слоги с фонемой *e*, не испытывают на себе явного губного влияния: *Төлөгенге* произносится *Төлөгенге*; *өлендерге*, *күректерге* произносятся *өлеңдерге*, *күрөктерге*). В тюркских языках с ясновыраженной губной гармонией (например, в киргизском, алтайском, якутском) при равных условиях лабиализующее влияние претерпевает не только второй, но и третий, а иногда и четвертый слог: в казахском — *бөтөлке* (бутылка), *түйөлерге* (верблюдам); в киргизском — *бөтөлкө*, *төөлөргө*.

По аналогии перехода *e* в *ө* можно было бы ожидать, что *a* пе-

рейдет в *o*, но в казахском языке фонема *a* не подвергается лабиализации (в словах *отан* — 'родина', *ұран* — 'призыв', *тура* — 'прямо' гласный *a* проявляет устойчивость, сохраняя негубную, максимально широкую артикуляцию). Подверженность *e* [э] влиянию губной гармонии обусловлена, по нашему мнению, артикуляционной ее близостью к *ө*; по артикуляции языка (в его горизонтальном и вертикальном положении) фонемы *e* [э] и *ө* имеют полную общность и отличаются лишь в артикуляции губ (*e* или *э* — фонема негубная, *ө* — губная). Следует подчеркнуть, что переход *a* в *o* невозможен по двум причинам: *a* отличается от *o* не только по артикуляции губ, но и по артикуляции языка (*a* — максимально нижнего подъема, *o* — среднего подъема).

И. А. Батманов в своей работе по фонетике киргизского языка утверждает, что фонема *э* в киргизском языке независимо от своей позиции в слове относительно ударения произносится одинаково, в виде *e*, и не имеет таких комбинаторных вариантов, как в русском языке: *э, е, ъ, ѳ, и*²². В основном не возражая против такого утверждения, лишь отметим, что казахская фонема *e* [э] под ударением (например, *кеме* — 'пароход', *келте* — 'короткий') реализуется после согласных (всегда мягких), как и русская фонема *э* в словах *отец, планета, мел* и др. Начиная с двусложных слов первое безударное *e* отличается от второго безударного *e* (и в первом, и во втором случае в позиции после согласного) более ясной артикуляцией: *e* во втором слоге относительно уже, чем *e* в первом слоге. Показательно, что в ряде случаев редуцированное *e* воспринимается как беглый гласный *i*; так, слово *бәрекеде* (междометие в значении «молодцом») воспринимается в виде *бәрекедi* (ударение падает на *э*).

К негубным гласным верхнего подъема относятся: *ы, і, и*.

Фонема *ы* образуется при верхнем подъеме нижней челюсти (вместе с которой язык приподнят к нёбу), когда язык отодвигается назад, т. е. по горизонтальному положению языка эта фонема относится к гласным заднего ряда. При произнесении ее губы не округлены, а растянуты, поэтому она считается фонемой негубной. Таким образом, *ы* — фонема твердая, узкая, негубная. В сопоставлении с русской фонемой *ы* казахская *ы* — более заднего ряда (тверже), поэтому она акустически воспринимается более твердо, а русская *ы* — более мягко; русская *ы* более длительна, поэтому слова типа *рынок* казахами нередко произносятся как *рыйнок* (иногда ближе к *ринок*).

Фонема *ы*, как и *і*, весьма употребительна в казахской речи; однако не все случаи ее произношения в словах изображаются на письме. Дело в том, что казахское слово не может начинаться с рядом стоящих двух (тем более трех) согласных; оно также не может оканчиваться на два и более согласных, как это наблюда-

²² Батманов И. А. Современный киргизский язык. Ч. 1. Фонетика. С. 47.

ется в русском языке. В разговорной речи и поныне вклинивается в зависимости от «твердого» или «мягкого» слога беглый гласный *ы* или *і* в слог, где имеется стечение нескольких согласных. Так, например, слова типа *трактор, тротуар, троллейбус, трамвай, штраф, штаб, штамп* в казахской разговорной речи (особенно у казахов, не владеющих русским языком) произносятся, как *тырактыр* или *тірәктір, тыратур, тыраллейбус, тырамбай, ыштырап* или *ыштаран, ыштан, ыштамп*. Не владеющие русским языком казахи и по сей день произносят слова *станция, кровать* как *ыстанса, кіреует* (или *кереует*). Подобное произношение объясняется тем, что в казахском языке слог не может быть построен в виде *с-с-с* или *с-с-с-с*.

В связи с другой фонетической особенностью — с редким употреблением согласных *р, л* в начале казахских слов — заимствования протезировались при твердом звучании фонемой *ы*, при мягком звучании — фонемой *і*: *ыразы* (пишется *разы, риза* или *ырза*) — 'довольный', *ырақмет* (пишется *рахмет*), *ырақат* (пишется *рақат*) — 'наслаждение', *ырас* (пишется *рас*) — 'правда', *ырай* (пишется *рай*) — 'настроение', *ірет* (пишется *рет*) — 'раз'; могут изредка протезироваться *о* (например, *орыс* — 'русский') и *у* (например, *руқсат* произносится *ұруқсат*, а в разговорной речи иногда и *ұлұқсат*); ср. со словом *ру* произносится *ұру* — 'род', *ылаж* (пишется *лаж*) — 'способ', *ылайық* (пишется *лайық*) — 'подходящий'; ср. со словом *ылақ* (пишется и произносится *лақ*) — 'козленок'.

Казахская фонема *ы* напоминает русские редуцированные гласные *е, о* в словах *ордер, трактор* (с твердым звучанием); она встречается во всех позициях слова: как в основной морфеме (в корне или основе), так и в аффиксах. Примеры употребления *ы* в словообразующих аффиксах: *қойшы* (пастух), *адамдық* (человечность), *адамшылық, бесжылдық* (пятилетка), *сағалдырық* (подбородный ремень), *тыныс* (дыхание), *ашытқы* (закваска), *жарыс* (соревнование, скачки), *тасқын* (поток), *сызық* (линия), *қырғыш* (скребок), *қуаныш* (радость), *аласы* (долг за кем-нибудь), *атпақыл* (вид игры в асыки), *жортуыл* (набег), *тырнауыш* (грабли), *тұрмыс* (жизнь, быт), *сартыл* (треск, грохот), *сазды* (болотистый), *қайғысыз* (без горя), *басқы* (начальный), *ұйқышыл* (сонливый), *қалалық* (городской), *жабысқыш* (липкий), *алғыр* (хваткий), *ұнамды* (подходящий), *қызғылықты* (интересный, увлекательный), *басыңқы* (главный), *зырылдауық* (волчок), *оныншы* (десятый), *тысқары* (наружу), *қысын* (зимую), *айтып* (сказав), *айттыр* или *айтқыз* (заставь сказать) и др.

Фонема *ы* часто употребительна в словозменительных аффиксах: а) в падежных (в родительном: *аттың* — 'коня', *колхоздың* — 'колхоза'; в винительном: *атты* — 'коня', *баланы* — 'мальчика'), б) притяжательных (*қаламыңыз* — ваша ручка, *қаласы* — 'их город', *қолы* — 'его рука'), в) предикативных (*колхозшымыз* — 'мы

колхозники', *жұмысшымыз* — 'мы рабочие', г) вербальных (*барды* — 'пошел', *айтты* — 'сказал') и др.

Фонема *i* — мягкий вариант *ы*. При ее артикуляции в отличие от *ы* язык продвигнут вперед, и потому *i* относится к гласным переднего ряда. По вертикальному положению языка и участию губ отличия между ними не наблюдается: эти гласные являются фонемами негубными, верхнего подъема. Что касается частоты употребления, протезирования в заимствованиях и др., то фонема *i* не имеет какого-либо значительного расхождения с *ы*. Иначе говоря, *i*, как и *ы*, весьма часто употребительно в начале, середине и конце слова как в основной морфеме, так и в аффиксальных элементах.

Фонематичность *i* может быть подтверждена следующими примерами: *ыс* (копать) — *іс* (работа), *тыс* (внешность) — *тіс* (зуб), *дыр* (в сочетании *дыр етіп жыртылды* — 'порвался с треском') — *дір* (отсюда *діріл* — 'колебание'), *қыр* (грань, хребет) — *кір* (грязь) и др. Твердое созвучие с *ы*, мягкое созвучие с *i*, как видно из примеров, дифференцируют значения слов, что говорит о фонематическом свойстве *ы* и *i*, каждой в отдельности.

Примеры употребления фонемы *i* в словообразующих аффиксах: *етікіші* (сапожник), *теңдік* (равноправие), *өмілдірік* (нагрудник, прикрепленный к седлу и подпруге), *жеңіс* (победа), *сүзгі* (фильтр), *кошкім* (оползень), *күйік* (ожог), *көргіш* (зоркий), *іркіт* (перебродившее кислое молоко), *сүйініш* (радость), *бересі* (долг кому-нибудь), *шертпекіл* (игра в шелканье пальцем), *бөгөуіл* (барьер), *елеуіш* (сито), *дүрсіл* (громкий стук), *жүнді* (шерстный), *келтірт* (заставь нести), *жеткіз* (заставь доставить), *жөнсіз* (неуместный), *ішкі* (внутренний), *жершіл* (человек, ловко ориентирующийся в местности), *серіппелі* (пружинистый), *жергілікті* (местный), *көтеріңкі* (приподнятый), *скініші* (второй), *ішкері* (внутрь), *келіп* (придя) и др.

Фонема *i*, точно так же как *ы*, часто употребляется в словоизменительных аффиксах: а) в падежных (в родительном: *мектептің* — 'школы', *көздің* — 'глаза'; в винительном: *мектепті* — 'школу', *көзді* — 'глаз'), б) в притяжательных (*үйіңіз* — 'ваш дом', *терезеңіз* — 'ваше окно'), в предикативных (*студентпіз* — 'мы студенты', *студентсіз* — 'вы студенты'), г) вербальных (*келді* — 'пришел', *кетті* — 'ушел') и др.

Эта фонема может следовать за любым из гласных переднего ряда. Если ей предшествует губной гласный (т. е. *ө*, *ү*, «мягкий» *у*), то вместо *i* произносится *ү*: например, пишется *өрік* — произносится *өрүк* (урюк), пишется *түтін* — произносится *түтүн* (дым). В разговорной речи казахов, слабо владеющих русским языком, на стыке двух согласных в начале или в конце слова, что не характерно для исконных слов казахского языка, иногда появляется *i*: слова типа *пленум*, *метр* произносятся как *піленум* (иногда и *піленүм*), *метір* (но в орфографии это явление не отражается).

Протезирование *i* в заимствованиях, подобно протезированию

ы, было обязательной нормой в казахском языке дооктябрьской поры.

Слова типа *трико, кровать, шкаф* и поныне в устной речи звучат как *тірике, кіреует* (или *кереует*), *ішкеп*.

Казахская фонема *i* напоминает русскую безударную *и* в словах *физика, химия* (казахи иногда произносят эти слова в виде *фізіка, хімія*).

Гласные *ы, і* справедливо называют беглыми гласными, так как они подвержены и протезированию, и элизии. Эта особенность продиктована своеобразной их артикуляцией: образование *ы, і* при верхнем подъеме придает им своеобразную мобильность, позволяющую то выпадать, то вклиниваться в слово, чего почти не происходит с другими гласными. Так, например, если к слову, оканчивающемуся на *ы* или *і*, присоединяются аффиксы *у, ау, еу*, то эти беглые гласные выпадают: *оқы* (учись, читай) — *оқу* (учеба, чтение); *қоры* (охраняй) — *қору* (охранять); *ері* (растай) — *еру* (растаять); *алты* (шесть) — *алтау* (шестеро); *екі* (два) — *екеу* (двое); ср. *ойын* (игра) — *ойна* (играй), *ерін* (губа) — *ерні* (его губа), *көрік* (облик) — *көркі* (его облик), но *көрігі* (от *көрік* — кузнечный мех), *ауыз* (рот) — *аузы* (его рот), *ауыл* (аул) — *аулы* (его аул), *мұрын* (нос) — *мұрны* (его нос) и т. д.

Губные гласные. Фонема *о* образуется при круглом положении губ, почему и называется губной. По вертикальному положению языка фонема *о* отличается от *а* более верхним подъемом. Однако она несколько ниже по подъему, чем гласные *ы, і*, и поэтому считается гласным среднего подъема. В отношении горизонтального положения языка *о* не имеет существенного отличия от других гласных заднего ряда; поэтому фонема *о* правильно считается гласным твердым.

Позиционное употребление фонемы *о* ограничено: в исконно казахских словах она встречается только в анлаутной позиции. Нет ни одного примера, говорящего о том, что *о* может употребляться во вторых слогах собственно казахских слов, за исключением сложносоставных и парных слов типа *шалғыорақ* — 'коса' (от *шалғы* — то же в значении «коса» и *орақ* — 'серп'); ср.: *олпысолпы* — 'неуклюжий', *ем-дом* — 'всякого рода лечения' и др., где *о* на общих основаниях употребляется в первом слоге простой основы. Это характеризует казахский язык как язык, где губная гармония представлена слабо. В киргизском языке, в котором полностью проявляется губная гармония, мы имеем иную картину: в нем фонема *о*, как и другие губные гласные, встречается во вторых слогах при наличии предшествующих губных гласных заднего ряда; ср., например: киргизские *колдор* (руки), *ороктор* (серпы) и казахские *қолдар, орақтар* с теми же значениями.

Казахская фонема *о* в сопоставлении с русской *о* (под ударением) артикулируется более открыто, т. е. при относительно нижнем подъеме, язык несколько отодвинут назад. Как известно, в

русском языке в безударных слогах фонема *о* слышится то как *а*, то как *ѳ*; гласный *о* в казахском языке в любом положении независимо от ударного и безударного положения (поскольку в казахском языке нет значительного расхождения между *о* в подударном и безударном слогах) должен быть соотнесен с русской фонемой *о* под ударением. В силу строго ограниченного употребления фонемы *о* в казахском языке, выражающейся в анлаутной ее природе, в многосложном слове *о* лишается основного и нередко второстепенного ударения, а потому говорить о фонеме *о* в ударном и безударном положении фактически беспредметно.

В дореволюционное время в заимствованных из русского языка словах звук *у* передавался в казахском языке звуком *о*: *суд* — *сот*, *русский* — *орыс*, *дуга* — *дога* и некоторые другие, а звук *о* как в первом, так и во вторых слогах замещался негубными открытыми гласными (главным образом, *а* и *э*): *хомут* — *қамыт*, *самовар* — *самауыр* или *самаурын*, *осьмушка* — *әшмушке* (*әшмуқке* и другие варианты с переходом иногда *у* в *і*), *кровать* — *кереует*; слово *поднос* заимствовалось в разных вариантах как с сохранением *о* во втором слоге, так и с переходом его в другие негубные гласные: *патнос* (и с переходом *о* во втором слоге в *ө*: *пәтнөс*), *пәтнес*, *пәтніс*. Подударное *о* в заимствованных из русского языка словах обычно сохранялся; ср.: *волость* — *болыс*, *польское* (серебро) — *больской*, *коньки* — *көңке* и др.

В связи с окончательным формированием и расцветом казахского литературного языка после Великой Октябрьской социалистической революции русские слова с губными гласными заимствуются в том фонетическом и орфографическом виде, в каком они известны в русском литературном языке. Иначе говоря, многие сотни интернациональных, русских слов (главным образом, терминов), в том числе слов с губными гласными разных слогов, вошедших в современный казахский язык, лишутся (хотя их графическое изображение не всегда соблюдается в произношении) с полным соблюдением орфографических правил русского языка: *кино*, *бюро*, *пальто*, *трио*, *коллоид*, *коллоквиум*, *кенгуру*, *биолог*, *педагог*, *стрептоцид*, *стенография* и др.

Фонема *ө* представляет собою лишь мягкий вариант *о*: при артикуляции *ө* язык несколько продвинул вперед в сопоставлении с артикуляцией *о*, поэтому *ө* и называется фонемой переднего ряда. В остальном *ө* не имеет расхождения с *о*. Следует сказать, что фонема *ө* артикулируется так же, как и фонема *е* [э], в отношении положения языка, отличаясь от последней лишь участием губ: *ө* — губная, *е* [э] — негубная. В силу наличия больших артикуляционных моментов между этими двумя фонемами они часто переходят одна в другую; если в первом слоге имеется *ө* или *у*, то *е* [э] во втором слоге переходит в *ө*, поэтому слова *өте* (очень), *өзен* (река), *өлке* (край), *күрек* (лопата), *үлкен* (большой), *үлес* (доля) произносятся как *өтө*, *өзөн*, *өлкө*, *күрөк*, *үлкөн*, *үлөс*; любопытно

отметить, что фонема *o* в казахских словах может стоять, как уже сказано выше, только в первом слоге. Это, по нашему мнению, объясняется тем, что фонема *o* не имеет близкой к себе по артикуляционной близости к *o* характеризуется фонема *a*, которая отличается от первой как по способу образования (по вертикальному положению языка *a* — нижнего подъема, *o* — среднего подъема), так и по участию губ (*a* — негубная, *o* — губная), тогда как из негубных артикуляционную близость к *o* имеет *e* [э], которая отличается от первой лишь по участию губ, имея сходство с ней и по способу, и по месту образования. Это вовсе не означает, что *o* и *e* [э] представляют собою комбинаторные варианты по отношению друг к другу (можно говорить о коррелятивности, идущей по линии конфигурации губ). По горизонтальному положению языка, как это установлено русскими тюркологами, *o* может варьировать только с *o*: мягкий вариант его (т. е. *o*) есть самостоятельная фонема в отличие от твердого варианта (т. е. *o*), также обладающего фонематическим свойством, что ясно видно из следующих примеров: *сол* (тот, левый) — *сoл* (сок), *тол* (наполняйся) — *тoл* (приплод), *бол* (будь) — *бoл* (раздели), *тос* (жди) — *тoс* (грудь, грудинка, наковальня), *согу* (ударить, бить) — *сoгу* (бранить, пороть), *қол* (рука) — *кoл* (озеро), *тоқ* (сытый) — *тoқ* (выливай) и др.

Ударное *o* в русских словах с согласными *к*, *г* казахами часто произносится как *o*: *о́круг*, *о́говор*, *о́горбд*, *одеко́лoн*, *Гoгoль*, *гoбoй*; ср.: *роль*, где *o* под влиянием палатализованного согласного *ль* казахами нередко произносится как *o* (*рoль*), что не отражается в казахской орфографии. Наличием *к*, *г* и следует объяснить неправильное произношение русских слов, где наличествуют эти согласные: *только*, *огонь* — *тoлькy*, *aгoнь*.

В связи с ограниченным позиционным размещением *o*, как и *o* (их употреблением в начальной позиции слова, за исключением тех случаев, о которых сказано выше), не приходится говорить о каком-либо наличии этих фонем в аффиксальных элементах, поскольку последние крайне редко составляют первый слог или входят в первый слог в качестве его составной части, и то в устной речи. Поэтому гласные *o*, *o* условно можно называть «коренными», а не «аффиксальными», что характерно и для остальных гласных губных и негубных *o*.

При произнесении фонемы *y* губы более вытянуты вперед, нежели при губных *o* и *o*; но в отношении горизонтального положения языка не наблюдается какого-либо значительного отличия *y* от *o*: обе они — гласные заднего ряда (разительное различие между этими двумя гласными заключено в вертикальном положении языка: *y* — верхнего подъема, *o* — среднего подъема).

Фонема *y* употребительна преимущественно в начале слова (данная особенность более ясно выражена в орфографии, чем в

орфоэпии). Эта же норма действует и в отношении других губных гласных и негубного *а*.

По норме произношения *у* во втором слоге выступает вместо *ы* при наличии предшествующих губных *ұ, о; құлын* (жеребенок), *ұғым* (понятие), *ұтыс* (выигрыш), *оқыра* (кожный овод), *оқыту* (обучать, учить) произносятся как *құлун, ұғұм, ұтұс, оқұра, оқұту*.

В сравнении с русским казахское *у* более заднее, т. е. звучит более твердо, но менее длительно; ударное русское *у* (*ухарь, худо*) в казахском произношении передается как казахский твердый дифтонгоид *у* в словах *оқу* (учеба), *толу* (наполняться), *уқалану* (мяться, быть размятым) и т. д.

Фонема *у* — мягкий вариант *ұ*; язык при *у* продвинут вперед. По губной артикуляции, как и по вертикальному положению языка, обе эти фонемы не имеют отличительных друг от друга моментов; таким образом, *у* — губная фонема переднего ряда, верхнего подъема. При произнесении ее язык принимает такое же положение, как и при *і*, с тем лишь различием, что при *у* губы вытянуты вперед, а при *і* они растянуты. Гласные *е, и* согласные *к, г* в русских словах казахи иногда произносят приблизительно как *у: университет, пленум*, хотя это в устах казахских учащихся и интеллигентов каинуло в прошлое; владеющие русским языком казахи без затруднения, правильно произносят подобные слова в соответствии с нормами русского литературного произношения.

Эта фонема, как и *ұ*, также ограничена определенным позиционным употреблением. За некоторыми исключениями, о которых нами сказано применительно к *ұ*, фонема *у* употребляется в первом слоге. Если в первом слоге имеются мягкие губные гласные (*у, ө*), то *і* во втором слоге переходит в *у*; вместо *көбік* (пена), *жүзік* (кольцо), *бөлім* (часть, отделение), *көпір* (мост) произносится *көбүк, жүзүк, бөлүм, көпүр*.

Фонематичность *у* подтверждается следующим коррелятивным сопоставлением: *тұс* (направление, противоположная сторона, время) — *түс* (сон, полдень, масть), *ұн* (мука) — *үн* (голос, тон), *ұт* (выигрывай) — *ут* (старое название февраля месяца), *ұқ* (пойми) — *ук* (размалывай, раскроши), *сұр* (серый, бледный) — *сүр* (в сочетании *сүр ет* — вяленое мясо), *құн* (стоимость, цена) — *күн* (день, солнце) и др.

СОГЛАСНЫЕ

Артикуляционные особенности согласных фонем в отличие от гласных сводятся к следующему: 1) голосовые связки при произнесении гласных участвуют активно, при произнесении согласных — пассивно; 2) гласная фонема образует слог, согласная фонема не образует его.

По участию голосовых связок к гласным тесно примыкают сонорные. Вследствие этого порой бывает весьма трудно разграни-

чить сонорные и гласные со стороны функции голосовых связок при их образовании. В подобных случаях критерием для их различия служит способность звука образовывать слог: если мы имеем дело со слогообразующей фонемой, то это — гласный звук, если же перед нами неслогообразующая фонема, то это — сонорный согласный.

Состав согласных. В современном казахском языке имеется 25 согласных: *б, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, (у), ш, қ, ң, ф, һ, в, ф, х, ц, ч*. Фонема *у*, заключенная в скобки, встречается в словах типа *тау* (гора), *жауап* (ответ) и слога не образует, поэтому относится к согласным. Последние пять фонем вошли в казахский язык главным образом под влиянием русского языка.

П. М. Мелиоранский²³ отнес к составу согласных казахского языка *l* (мягкая разновидность фонемы *л*). Это — ошибочное суждение, так как различие между твердым и мягким *л* в казахском языке не является фонематическим: ведь любой согласный под влиянием соседнего гласного может выступать то твердым, то мягким. Свойство некоторых казахских согласных выступать то твердым, то мягким звуком указывает не столько на фонематические особенности, сколько на акустическое различие. Поэтому *л* и *l* нельзя считать двумя самостоятельными фонемами.

П. М. Мелиоранский принимает за особый звук также *ʃ* (аффрикатный вариант фонемы *ж*). Правда, в казахском языке существует такой звук, однако он не является самостоятельной фонемой по отношению к *ж*. По мнению П. М. Мелиоранского, *ч* тоже является исконным звуком (фонемой) казахского языка, о чем скажем несколько позже.

Сонорные. Фонема *р* образуется путем полного смыкания кончика языка с альвеолой и стремительным выходом фонационного воздуха. В середине слова *р* вибрирует один раз, а в конце — два раза. Поэтому *р* называется фонемой вибрационной.

Данная фонема часто выступает в середине и конце слова. Как об этом говорили дореволюционные тюркологи, в начальной позиции слова *р* почти не встречается. Вследствие этого заимствованные слова с начальным *р* протезируются звуком *ы* или *і*. Иногда в этой позиции выступают звуки *у, ү, о*. Например: (*ы*)*рахмет* — 'спасибо', (*ы*)*рас* — 'правда' (*і*)*рет* — 'раз', 'ряд', (*ү*)*рұқсат* — 'разрешение'. Разумеется, в практическом письме гласные, являющиеся протезой, не учитываются. Последнее слово сейчас принято писать в виде *рұқсат*. Слова *Урал, русский, Рим*, перешедшие из русского языка, произносятся как *Орал, орыс, Үрім* (*у* первых двух правописание совпадает с произношением, а *Үрім* пишется как *Рим*). Надо особо отметить, что в современном казахском языке наблюдается тенденция к сохранению русских произносительных норм в новых заимствованиях из русского языка с начальным *р*.

²³ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и этимология. С. 8.

П. М. Мелиоранский утверждает, что в начале слова *рy* (род) наличествует призвук *ұ*, что не вызывает возражения.

Протезирующий гласный в словах с начальным *р*, если его отсутствие отрицательно не сказывается на значении слова, на письме часто не принимается во внимание. Интернациональные же слова, например *редактор, радио, реализм, республика*, в современном казахском литературном языке произносятся ближе к нормам русского языка.

При произнесении фонемы *л* кончик языка смыкается с альвеолой, и при наличии полной имплозии фонационный воздух проходит по бокам языка, почему *л* и считается латеральной (боковой) фонемой.

Рассматриваемая фонема часто встречается в середине и в конце слова; в начале слова, подобно *р*, она употребляется редко. В словах с начальным *л* перед ним зачастую произносится один из узких гласных. Эту особенность правильно подметил еще П. М. Мелиоранский. В начальной позиции слов *лак* (козленок), *лақтыр* (бросай) он обнаруживает наличие *ы* или *ұ* (в устной речи встречается как *ылақ*, так и *ұлақ*).

Слова с начальным *л* в других тюркских языках тоже немногочисленны. К. К. Юдахин и И. А. Батманов отмечают, что в киргизском языке фонема *л* в начале слова перед гласным *а, е, и* не наблюдается, поэтому слова *лазым* (обязанный), *лайық* (соответствующий), *леп* (жар, жара) произносятся как *ылазым, ылайық, ілеп*²⁴. Перед другими же гласными фонема *л* встречается, например: *лоқшуу* (по-казахски *лоқсу*) — 'иметь позыв к рвоте', *лөк*²⁵ (по-казахски *үлек*) — 'одногорбый верблюд-самец', *лыкылдоо* (по-казахски *лықылдау*) — 'быть во множестве', 'кишеть, наполняться'. По нашим наблюдениям, в начале казахских слов *л* можно обнаружить и перед узким негубным гласным, например: *шам лып етіп сөнді* (лампа моментально погасла), *лық толы ыдыс* (посуда, наполненная до краев).

В современном казахском языке *л* как в интернациональных, так и в исконных словах под благотворным влиянием русского языка встречается в анлауте: *лаборатория, литография, литр, ложка, лекция*; по аналогии с подобными словами стали чаще употребляться также слова с начальным *л*, как *лаже* (выход, способ), *лайық* (подходящий, достойный), *леген* (тазик), *лайлау* (загрязнять), *лажсыз* (вынужденный) и др.

Указательные местоимения *бұл* (этот), *сол* (тот), *ол* (тот) утрачивают свой конечный согласный *л* в двух случаях: а) во всех падежах (за исключением именительного), т. е. в склонении; б) перед определяемым словом, начинающимся с согласного:

²⁴ Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946. С. 101.

²⁵ Там же. С. 102.

- Р. *мұның (бұның) — 'этого',* *о[л] кісі — 'того человек';*
соның, оның — 'того';
- Д. *бұған — 'этому',* *соған, бұ[л] кісі — 'этого человек';*
оған — 'тому';
- В. *мұны (бұны) — 'этого',* *со[л] кісі — 'того человек';*
ны, оны — 'то';
- М. *мұнда (бұнда) — 'у этого',* *о[л] жер — 'та земля', 'то ме-*
сонда, онда — 'у того'; *сто';*
- И. *бұдан (мұнан) — 'от это-* *бұ[л] қала — 'этого город';*
го', 'с этого', 'у этого', со-
- Т. *бұнымен (мұнымен) —* *со[л] бала — 'того ребенк'.*
'этим', 'с этим'; сонымен,
онымен — 'тем', 'с тем';

Иногда в устной речи в результате опущения конечного *л* у глаголов *ал* (бери, возьми), *бол* (будь, кончай) можно встретить формы *асайшы, босайшы* вместо *алсайшы* (бери же, возьми же), *болсайшы* (будь же, кончай же). В остальных случаях в середине и конце слов фонема *л* весьма употребительна.

В аффиксах *л* чередуется с фонемами *д, т*: *сулы (жер) — 'водя-*
нистая (почва)', малды (колхоз) — '(колхоз) богатый скотом',
егісті (дала) — '(поле) с пахотными угодьями', қалалар — 'горо-
да', малдар — 'скот', тастар — 'камни'.

Фонема *й* образуется путем сближения передней части языка с передним нёбом. При произнесении фонемы *й*, а также сонорного (неслогообразующего) *у* органы произношения не смыкаются и не сближаются друг с другом (как это имеет место при произнесении остальных согласных): при артикуляции этих двух фонем (*у* в позиции, подобной в *тау — 'гора'*) обязательно приближение двух органов произношения друг к другу, а их смыкание и сближение между собой вовсе не обязательны. Фонема *й* в казахском языке встречается в начальной позиции лишь следующих слов: *я — 'ли-*
бо'; я сен кел, я ол келсін — 'либо ты приходи, либо пусть он при-
ходит', яки — 'или', яғни — 'то есть'. В отличие от многих тюркских языков казахский язык имеет одну главную фонетическую особенность: начальный *й* тюркских языков в казахском языке, как правило, переходит в *ж*; например: *яман — жаман (плохой),*
яқшы — жақсы (хороший), йоқ — жоқ (нет), янында — жанында
(возле, около) и т. д.

Фонема *й* в казахском языке часто встречается в средней и конечной позициях слов: *аяқ* (нога, чаша), *таяқ* (палка), *мая*
(скирда), тай (стригун), *кей* (некоторый), *кейін* (потом, после),

сыйлық (подарок), *ой* (мысль), *ай* (луна, месяц), *ей! ай!* (эй!) и др.

Фонема *й* употребляется в корневых и в производных словах. Внутри и в конце слов она может следовать за любым гласным. Звукосочетания типа *ай, эй, ей, ой, өй, ұй, үй* — вполне закономерное явление в казахском языке.

Обратные звукосочетания типа *йа, йс, йы, йи* (*таяқ* — 'палка', *мәйек* — 'сычужок', *жайын* — 'сом', *бейім* — 'склонный') широко распространены, тогда как звуковые комплексы *йү, йү* (*абүйүр* или *эбүйүр* — 'престиж')²⁶ имеют узкое употребление; что же касается сочетаний *йо, йө*, то они в казахских словах вовсе не встречаются, если не считать заимствований из русского языка типа *ёлка, самолёт, слёт*.

Фонема *д* древнетюркских языков чередуется в новотюркских языках (в известных условиях) с *й*: *адақ* — *аяқ* (нога), *адғұр* — *айғыр* (жеребец), *адығ* — *аю* (медведь) и др.

В казахском языке иногда как реликт можно встретить форму *ада болды* вместо *аяқталды* (кончилось). Первый компонент парного слова *ада-жұда* (окончательно, полностью), по всей вероятности, имеет общее происхождение с первой частью сочетания *ада болды* (кончилось).

Казахский глагол *сөйле* (говорю) образовался от существительного *сөз* (слово). При этом произошло чередование корневого *з* с *й*.

Фонема *у* в интервокальной позиции, после гласного, а также в начальной позиции, перед гласным, становится сонорной. Точнее, *у* в этих позициях становится неслогообразующей фонемой: *жауап* (ответ), *ке-уіп* (сохнув), *тау-ға* (в гору), *уа-қыт* (время) и т. п.

Фонема *у* образуется при некотором огублении, поэтому относится к губным сонорным. Она встречается во всех позициях слова: *уақыт* (время), *уайым* (грусть), *уәде* (обещание), *тауып* (находя), *бау* (сад), *сау* (здоровый).

В абсолютном начале слова фонема *у* произносится нечетко: в зависимости от ее твердости (*уайым* — 'печаль') или мягкости (*Уәли* — собств. имя) ей предшествует призвук *ұ* или *ү*.

При образовании деепричастия на *-ып* (*іп*) конечный *п* основной глагольной фонемы переходит в *у*: *тап-ып* — *тауып* (найдя), *теп-іп* — *теуіп* (пиная), *қап-ып* — *қауып* (кусяя), *шап-ып* — *шауып* (рубя).

Итак, *р, л, й, у* — это сонорные фонемы. Все они характеризуются общностью артикуляции, а именно: при их произнесении струя фонационного воздуха проходит через полость рта. Поэтому их называем **п л а в н ы м и** сонорными.

Фонема *н* образуется в результате тесного соприкосновения кончика языка с альвеолой; при этом фонационный воздух прохо-

²⁶ Здесь имеется в виду произношение слов.

дит через полость носа, вследствие чего *н* именуется *носовым* сонорным.

Данная фонема встречается преимущественно внутри и в конце слов: *түн* (ночь), *бүгін* (сегодня), *көну* (согласиться), *мен* (я), *сен* (ты), *жөн* (направление). В начальной позиции *н* чаще всего наблюдается в заимствованиях из других языков: *нөкер* (свита), *ноқай* (из монгольского) — шалопай, *надұрыс* (неправильный), *нан* (хлеб), *науа* (водопойная колода), *намыс* (честь), *нәр* (из арabo-персидских языков) — пища, *нота*, *норма*, *нотариус*, *новелла*, *негатив* (интернациональные слова, пришедшие к нам через русский язык). Тем не менее имеется ряд исконно казахских слов, начинающихся с *н*, например *нар* (одногорбый верблюд), *ноқта* (недоуздок), *не* (что), *неме* (служебное слово). Иноязычное происхождение большинства слов с начальным *н* наводит на мысль о их небольшом удельном весе в раннем периоде развития тюркских языков²⁷. Из аффиксов данная фонема встречается в падежных окончаниях (в родительном: *бала-ның* — 'ребенка', *нан-ның* — 'хлеба', *күн-нің* — 'солнца'; в винительном: *бала-ны* — 'ребенка', *кеме-ні* — 'судно'; в исходном: *нан-нан* — 'из хлеба', *ін-нен* — 'из норы').

Фонему *н* в личных и указательных местоимениях (*мен* — я, *міне* — вот) известный тюрколог С. Е. Малов²⁸ предположительно считает поздно развившимся в них ингредиентом. Такую гипотезу мы допускаем в отношении возникновения *н* в словах *маған* — 'мне', *бұған* — 'этому' (оба стоят в направительно-дательном падеже).

В некоторых аффиксах *н* чередуется со звуками *д*, *т*: *баланы* — 'ребенка', *қаз-ды* — 'гуся', *хат-ты* — 'письмо' (везде винительный падеж).

При произнесении фонемы *м* губы плотно смыкаются друг с другом, фонационный воздух проходит через нос. Поэтому она относится также к *носовым* сонорным.

Фонема *м* возможна во всех позициях слова: *мал* (скот), *мен* (я), *мағына* (значение, смысл), *мың* (тысяча), *кеме* (судно), *темекі* (табак), *сәлем* (привет), *шам* (лампа).

Фонема *м* часто встречается и в служебных словах, и в суффиксах. Ее можно найти и в окончаниях: в притяжательных: *бала-м* (мой ребенок), *үй-ім* (мой дом), *бала-мыз* (наши дети), *үй-іміз* (наши дома); в личных: *бала-мын* (я ребенок), *инженер-мін* (я инженер); в окончании творительного падежа: *балға-мен* (молотком), *қар-мен* (снегом).

В целом ряде тюркских языков, как и в русском, *м* непосредственно может следовать за глухими. Это невозможно в казахском языке, так как *м* после глухих постоянно переходит в *п*.

²⁷ Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. С. 99.

²⁸ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.; Л., 1951. С. 52.

Слова *батман, кетмен, чекмен, тоқмақ*, встречающиеся во многих тюркских языках, в казахском звучат: *батпан* (мера веса), *кетпен* (мотыга), *шекпен* (чекмень), *тоқпақ* (колотушка).

В случае, если за фонемой *б* непосредственно следует один из носовых сонорных, она чередуется с *м*: одинаково встречается *бұның* и *мұның* — 'это' (форма родительного падежа), а также *бағана* и *мана* — 'давеча'.

Там, где в отдельных тюркских языках мы имеем звук *б*, в казахском выступает *м*: *бің — мың* (тысяча), *бең — мең* (родинка), *бен — мен* (я), *бін — мін* (сядь).

Фонема *ң* образуется в результате тесного соприкосновения задней части языка с задним нёбом; при этом язычок опускается вниз, плотно закрывая собой полость рта, вследствие чего фонационный воздух проходит через полость носа. Поэтому *ң* называется носовым сонорным.

Данная фонема встречается внутри и в конце слов: *жаңқи* (щепка), *маңай* (окрестность), *оңды* (прекрасный), *оңу* (лнить), *таң* (рассвет), *заң* (закон), *сең* (льдина), *жең* (рукав), *соң* (послед) и др.

П. М. Мелиоранский казахскую фонему *ң* понимает как носовой согласный *н*, при этом он считает ее грубоватой по сравнению с подобным звуком во французском языке. Упомянутый автор и в том и другом случае, разумеется, неправ: во-первых, по месту образования *ң* никак не сближается с *н*, так как *н* — альвеолярный звук (каким он был и во времена П. М. Мелиоранского), а *ң* — звук заднеязычный. Стало быть, по месту образования *ң* куда ближе к звукам *к, г*, чем к *н*. Различие заключается лишь в том, что в одном случае (при произнесении *к, г*) фонационный воздух проходит через рот, а в другом случае (при произнесении *ң*) — через нос. Во-вторых, по месту образования французский звук *п* — среднеязычный, казахский же *ң* — заднеязычный. Смешивать артикуляцию с грубоватостью, конечно, не совсем логично.

Итак, фонемы *м, н, ң* обладают одним общим для них свойством: при их произнесении фонационный воздух проходит через нос. Поэтому их называем носовыми сонорными. Тем не менее они отличаются друг от друга в артикуляционном отношении: *м* — фонема губная, *н* — фонема альвеолярная, *ң* — фонема заднеязычная.

Смычные. При образовании фонем *б, п* губы плотно смыкаются и тут же мгновенно размыкаются; иными словами, при этом имеет место как импловивная, так и экспловивная артикуляция. Частичное различие между ними сводится к тому, что *б* — звонкий, а *п* — глухой звук; *п* встречается во всех позициях слова, в то время как *б* в конце лексем не употребляется. Например: *бала* (ребенок), *қабан* (боров), *табу* (находить), *пұл* (деньги), *ана* (старшая сестра), *кетпен* (мотыга), *тап* (класс) и др.

В некоторых тюркских языках, относящихся к болгарской группе, в частности в современном чувашском языке, каждый из согласных, варьируя то как твердый, то как мягкий, обладает фонематической значимостью. Такая особенность не свойственна остальным тюркским языкам, в том числе и казахскому. Стало быть, под влиянием гласных фонемы *б*, *п* могут иметь как твердый, так и мягкий варианты, но это несколько не влияет на значение слов; в подобных случаях способностью дифференцировать значение обладают лишь гласные, например: *бал* (мед), *бел* (талія), *бол* (будь), *бөл* (раздели), *бас* (голова), *бес* (пять), *дон* (мяч), *дон* (как раз), *тап* (найди), *теп* (пинай).

В отдельных тюркских языках, например в шорском²⁹, принадлежащем к хакасской группе, на месте *б* в начале слов находим *п*: *палық*, *пер*, *па*, *пес* (ср. казахск. *балық* — 'рыба', *бер* — 'дай', *бага* — 'цена', *боз* — 'белый').

В языках огузо-туркменских и огузо-сельджукских групп (в туркменском, азербайджанском и др.) *б* переходит в спирантный вариант; так, вместо *бер* (дай), *бермен* (вовсе не дам) говорят *вер*, *вермеуір*³⁰.

Казахская фонема *б* в некоторых тюркских языках чередуется со звуком *м*, например в шорском языке: *қомс*, *нақмұр*, *мөру* или *пөру*, *морсұқ* или *порсұқ*³¹; соответственно в казахском *қобыз* (вид национального музыкального инструмента), *жаңбыр* (дождь), *бөрі* (волк), *борсық* (барсук).

В казахском языке *б* встречается чаще всего в начале слов, в этой позиции *п* малоупотребительно. Однако в устной речи в ряде корневых казахских слов эти две фонемы бытуют в одинаковой степени: *бәле* — *пәле* (беда), *бал* — *пал* (мед), *пұт* — *бұт* (пуд); допустимо как *он пұт бидай*, так и *он бұт бидай* (десять пудов пшеницы); *тапа* — *таба* (скорохода) и т. д.

Фонема *б* не встречается в конце слов. В этой позиции на ее месте постоянно слышится *п*. Однако перед аффиксами, начинающимися с гласного, *п*, озвончаясь, переходит в *б*: *қапыңыз* — *қабыңыз* (ваши мешки), *жіпіңіз* — *жібіңіз* (ваши нитки), *көпіміз* — *көбіміз* (многие из нас) и др. Если от глаголов с конечным *п* образовать деепричастия на *-ып* (*-in*), то корневой *п*, как правило, переходит в *у*: *тапып* — *тауып* (найдя), *тепіп* — *теуіп* (пиная), *кепіп* — *кеуіп* (сохнув), *жапып* — *жауып* (покрывая), *қауып* — *қауып* (кушая).

Между двумя гласными, т. е. в интервокальной позиции, *б* становится губно-зубным. Особенно в быстрой речи данная фонема произносится не столько как билабиальная, сколько как дентолабиальная. Так, в словах *абайлап* — 'осторожно', *қабады* — 'ку-

²⁹ Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. М., 1941. С. 19.

³⁰ Баскаков Н. А. К вопросу классификации тюркских языков // Изв. АН СССР. ОЛЯ. 1952 XI. № 2.

³¹ Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. С. 19.

сается' (из *абайлан бар, ит қабады* — 'смотри, собака кусается'; досл.: 'пойди осторожно — собака кусается') *б* хотя и не переходит в чистый звук *в*, однако занимает промежуточное положение между *б* и *в*; *п*, *б* встречаются также в служебных словах и аффиксах (в творительном падеже и в личных окончаниях глагола). В них *б*, *п*, *м* в соответствии с законом согласных чередуются друг с другом. Например: *колхоз бен совхоз* (колхоз и совхоз), *инженерміз* (мы инженеры), *студентпіз* (мы студенты), *көрген ол ма, сен бе, Бекет пе?* (Кто же видел: он, ты или Бекет?) и др.

В конце слов, хотя и пишется *б*, однако постоянно произносится *п*; пишем *клуб, штаб*, говорим *клуб, штап*. В начале слов *п* встречается главным образом в заимствованных словах, например: *палау* — 'плов', *пияз* — 'лук', *пада* — 'стадо коров' (из таджикского), *пайда* — 'польза', *пән* — 'предмет учебный', *парасат* — 'разум' (из арабского), *пай, почта, пакет, председатель* (из русского).

Среди немногих исконно казахских слов *п* можно встретить в редупликационных сложных: *нан-пан* (хлеб и другие), *сәл-пәл* (мало-малыски), *шай-пай* (чай и др.), *киім-пиім* (одежда и др.), *ойын-пойын* (игра и др.).

Второй член подобных сложных слов в казахском языке, кроме *п*, может начинаться еще со звуков *м*, *с*: *қой-мой* (овца и др.), *жылқы-мылқы* (лошадь и др.), *ешкі-мешкі* (коза и др.), *түйе-мүйе* (верблюд и др.), *ағаш-мағаш* (дерево и др.), *ет-мет* (мясо и др.), *шөп-мөп* (трава и др.), *май-сай* (*май-мүй*) — 'масло' и др., *мата-сата* (*мата-шата*) — 'ткань' и др., *бал-сал* (мед и др.), *пәле-сәле* (беда и др.) и т. д.

В таких сложных словах второй компонент является звукоподражанием первого, в котором заключено их основное значение; второй компонент сам по себе никакого содержания не выражает, но, сочетаясь с первым, придает всему сложному слову стилистическую окраску и дополняет его значение. Если первый компонент начинается с губного согласного, то подражательный член в начальной позиции чаще всего имеет *с* (*мәйек-сәйек* — 'сычужок и др.', *мылтық-сылтық* — 'ружье и др.', *маңқа-саңқа* — 'сап и др.'), в остальных случаях — *п* или *м*.

При образовании фонем *д*, *т* кончик языка с верхними резцами сначала плотно смыкается, затем мгновенно размыкается. Поэтому при их артикуляции имеет место как имплозия, так и эксплозия. Следовательно, фонемы *д*, *т* относятся к смычным. Разница между ними лишь в том, что *д* — звонкий звук, а *т* — глухой.

Т встречается во всех позициях слова, *д* — в начале и середине слова и весьма редко — в конце слова. Хотя в конце отдельных слов и пишется *д*, в произношении оно постоянно переходит в *т*. Так, пишем *Ленинград, Ашхабад*, произносим *Ленинград, Ашхабат*.

В казахском языке слов с начальным *т* намного больше, чем слов с начальным *д*.

Казахский и другие тюркские языки, относящиеся к ветви западнохунской, по ряду фонетических особенностей противопоставляются языкам восточнохунской ветви: 1) там, где первые имеют *й*, во вторых находим *д*, *т*³²; например: *аяқ||адақ*, *атақ*; 2) согласные западных языков обнаруживают звонкую и глухую корреляцию, тогда как подобная дифференциация не играет особой роли в языках восточных.

Казахский язык частично отличается от других тюркских языков иной огласовкой слов с начальным *т* (в последних *т* переходит в *д*: *дөрт*, *дүзу*, *дағы*, *дүзақ*, *дажал*, *дөрдүнжү*, *дун*, соответственно в казахском: *төрт* — 'четыре', *түзу* — 'прямой', *тағы* — 'дикий', *түзақ* — 'западный', *тажал* — 'страшилище', *төртінші* — 'четвертый', *түн* — 'ночь').

В казахском языке *д*, *т* весьма употребительны в аффиксах, из форм склонения — в родительном падеже (*қаздың* — 'гуся', *көздің* — 'глаза', *хат-тың* — 'письма', *іс-тің* — 'дела'), в винительном (*қаз-ды* — 'гуся', *хат-ты* — 'письмо'), в исходном (*қаз-дан* — 'с (от) из гуся', *хаттан* — 'с (от) из письма'); в вербальных аффиксах (*ал-ды* — 'взял', 'взяли', *көр-ді* — 'видел', 'видели', *өт-тім* — 'я прошел', *кет-тің* — 'ты пошел'), в аффиксах множественности (*қаз-дар* — 'гуси', *хат-тар* — 'письма').

Иными словами, в зависимости от условий *т*, чередуясь с *д*, *л*, *н*, становится комбинаторным вариантом для последних: *ат-тар* (кони), *қаз-дар* (гуси), *бала-лар* (дети), *ат-ты* (коня), *бала-ны* (ребенка) и т. д.

В отдельных казахских словах *д*, *т*, выступая в качестве фонетических дублетов, чередуются друг с другом: *дiірмен* — *тиірмен* (мельница), *теңіз* — *деңіз* (море), *тажал* — *дажал* (страшилище), *түзу* — *дүзу* (прямой; литературными считаются *тиірмен*, *теңіз*, *тажал*, *түзу*) и др.

В казахском языке *т*, *с*, *ш* в отличие от глухих *п*, *к*, *қ* в интервокальной позиции не озвончаются. Начальные гласные следующих за этими звуками аффиксов никакого влияния на них не оказывают. В этом заключается одна из главных особенностей казахского языка и всех тюркских языков, относящихся к кыпчакской группе.

Фонемы *г*, *к* образуются посредством плотной смычки средней части языка и нёба при мгновенно следующем за этим их размыкании. В сочетаниях одинаковых звуков, например *кк* в словах *көкке* (синему), *текке* (напрасно), для первого *к* характерна имплозия, для второго *к* — эксплозия. Следовательно, в данном случае мы имеем два графических знака, служащих для передачи на письме одной фонемы, или одну долгую фонему, хотя пишем фактически два *к*. Имплозия и эксплозия свойственны и остальным смычным.

Фонемы *г*, *к* отличаются друг от друга характером участия голо-

³² Наиболее полные сведения об этом можно получить в статьях С. Е. Малова «Древние и новые тюркские языки», Н. А. Баскакова «К вопросу о классификации тюркских языков» // Изв. АН СССР. ОЛЯ. 1952. Т. XI. № 2.

са при их образовании: *г* — звонкий, *к* — глухой. Оба они могут сочетаться в казахском языке только с мягкими гласными: *кә* (*кәне* — 'ну-ка'), *ке* (*керек* — 'нужно'), *кі* (*кілт* — 'ключ'), *ки* (*киін* — 'одевайся'), *кө* (*көрме* — 'выставка'), *кү* (*күміс* — 'серебро'), *ку* (*куәлік* — 'свидетельство'), *гә* (*гәкку* — название одной из популярных казахских песен), *гі* (*түнгі* — 'ночной'), *ги* — 'гимн', *ге* (произносится *бөгөу*, пишется *бөгөу* — 'запрудить'), *гү* (*гүл* — 'цветок'), *гу* (*гулеу* — 'гудеть'); *эк* (*эк* — 'известь'), *ек* (*екі* — 'два'), *ік* (*ерік* — 'воля'), *ик* (иконаграфия), *өк* (*төк* — 'вылей'), *үк* (*түкір* — 'плюнь'), *ук* (*Украина*) и т. д.

К произносится и пишется в любой позиции слова: в начале (*көркем* — 'художественный', *керек* — 'нужно'), в середине (*әркім* — 'каждый', *бәлкім* — 'может быть') и в конце (*төңірек* — 'окрестность', *берік* — 'прочный').

Г чаще всего употребляется в середине слова (*түнгі* — 'ночной', *бүгінгі* — 'сегодняшний'). Исконно казахские слова очень редко начинаются с *г* (*гу-гу* — звукоподражание, *гу-леу* — 'гудеть', *гүл* — 'цветок'). Слова с начальным *г* в основном являются заимствованиями из других языков: *газ*, *география* (в устной речи — иногда *жағрафия*), *гимн*, *гинекология* и т. д. В конце слова *г* не произносится.

В современном литературном казахском языке *г* в конце слов переходит в *к*; так, пишется: *геолог*, *гинеколог*, *биолог*, произносится: *геолок*, *гинеколок*, *биолок*. В устах отдельных лиц конечный *г* иногда превращается в *к*, например: *Таганрог* произносится как *Таганроқ*.

Одна из главных фонетических особенностей языков кыпчакской группы, в том числе и казахского, связана с употреблением *к* в начальной позиции слова. Так, например, для языков огузской группы характерно *гел*, *гөр*, языкам кыпчакской группы свойственны соответственно *кел* (приходи), *көр* (смотри). В языках восточнохунских не наблюдается ярко выраженного деления согласных на звонкие и глухие, в частности дифференциации на *г*—*к*.

В силу того, что в казахском языке *г* в начальной позиции слова встречается очень редко и в постлауте (в конце) не употребляется вообще, слова *газет*[а], *гулеу* (гудеть), *гүл* (цветок) в устной речи иногда произносятся как *кәзет*, *кулеу*, *күл*, а слова *бег*, *еліз* (мы встречаем их в памятниках древнетюркской письменности) у нас соответственно звучат: *бек*, *елу*. Подобные фонетические изменения, т. е. переход среднеязычных и заднеязычных в полугласные и гласные, крупнейший тюрколог С. Е. Малов считал одним из главных признаков новотюркских языков. Это — справедливое суждение, потому что оно соответствует фонетическим фактам данных языков.

В отношении употребления *г* казахский язык отличается от некоторых тюркских языков еще и тем, что в нем аффикс причастия прошедшего времени употребляется в полной форме. В отдельных

тюркских языках причастие *гелген* выступает, например, в виде *гелен*, в казахском — *келген* (прибывший), т. е. в полной форме.

Г, *к* встречаются и в некоторых падежных аффиксах: в направительно-дат. п. (*й-ге* — 'дому', 'к дому' или 'на дом', *көл-ге* — 'озеру', 'к озеру' или 'на озеро', *бет-ке* — 'лицу', 'к лицу' или 'на лицо', *іс-ке* — 'делу', 'к делу' или 'на дело'), в вербальных аффиксах множественности (*кел-дік* — 'мы пришли', 'приехали', *жур-дік* — 'мы ходили', 'ездили').

При образовании *қ* задняя часть языка полностью смыкается с задней частью нёба, затем эти два органа мгновенно размыкаются. Когда два *қ* внутри слова (на письме) стоят рядом, то при образовании первого из них имеет место имплозия, при образовании второго — эксплозия. Поэтому, хотя графически и пишем два *қ*, в акустическом отношении находим только один долгий согласный *қ*, который в данном случае ничем не отличается от других смычных, встречающихся в соседстве друг с другом (*тт*, *кк* и др.). Между тем каждый из двух *қ*, находящихся по соседству на письме, обычно считают отдельной фонемой. Мы не возражаем против этой фонетической традиции, ибо при делении слова на слоги один из двух одинаковых смычных отходит к первому слогу, замыкая его, другой — ко второму слогу в качестве его начальной фонемы (*оқ-қа* — пуле, *ат-та* — на коне, *ек-кен* — посеявший). Поэтому необходимо учесть, что о наличии в известных случаях только одного *қ* и одного *т*, а также одного *т* мы говорим условно.

По способу образования или артикуляции различие между *қ* и *ғ* сводится к тому, что первый относится к смычным и глухим, второй — к щелевым и звонким.

Қ может сочетаться с твердыми гласными: *қа* (*қалам* — 'ручка'), *қы* (*ақын* — 'поэт'), *қо* (*қоғам* — 'общество'), *қу* (*құман* — 'рукомойник'), *қу* (*аққу* — 'лебедь'), *қый*, орфографически *қи* (*қиқар* — 'упрямый') или *ақ* (*тарақ* — 'расческа') *ық* (*жарық* — 'свет'), *оқ* (*жоқ* — 'нет'), *ұқ* (*жұқа* — 'тонкий').

Фонема *қ* встречается во всех позициях в слове (*қайық* — 'лодка', *ақын* — 'поэт', *халық* — 'народ'), т. е. весьма распространена в казахском языке. Она употребляется: 1) в суффиксах — *жақ-қан* (зажёгший), *жалт-ақ* (место лежания), *құлын-шақ* (жеребеночек), *бота-қан* (верблюжоночек), *қара-қ* (миленький); 2) в направительно-дат. пад. — *ат-қа* (коню, к коню, на коня), *жас-қа* (возрасту, на возраст); 3) в вербальных аффиксах множественности — *бар-дық* (мы сходили, съездили), *оқы-дық* (мы учились, читали), *бар-са-қ* (если мы пойдем, поедем).

Қ и *к* нельзя считать разновидностями одной фонемы, равно как невозможно видеть в них ее твердый и мягкий варианты. То, что они по-разному сочетаются с гласными (*қ* — с твердыми, *к* — с мягкими) и отличаются друг от друга и в артикуляционном отношении (*қ* — заднеязычный, *к* — среднеязычный), делает их двумя

самостоятельными фонемами. Подобные взаимоотношения обнаруживаются также между *Ғ* и *г*, хотя этот вопрос является спорным.

Из числа всех согласных в казахском языке фонематической значимостью обладают только пары *қ — к*, *Ғ — г*. По месту своего образования эти пары группируются иначе, а именно: *қ — Ғ*, *к — г*. Это уже говорит о том, что каждому компоненту последних пар присуща своя особая артикуляция, чего нельзя сказать относительно твердых и мягких вариантов остальных согласных (например, *т — т'*, *з — з'*, *р — р'* и т. д.). Кроме того, мягкость и твердость последних не имеет никакого фонематического различия. Так, например, *т*, *з*, *р* произносятся то твердо (*от — огонь*, *оз — обгони*, *ар — совесть*), то мягко (*өт — переходи*, *проезжай*, *өз — свой*, *өр — подъем*), но тем не менее они не обладают смыслообразительным свойством.

Согласные *қ*, *к*, *Ғ*, *г* в нашем алфавите обозначаются дифференцированно, особыми графическими знаками. При передаче *қ* и *к* одним *к*, *Ғ* и *г* одним *г* мы, несомненно, выиграли бы в полиграфическом отношении, однако это лишило бы нас возможности точно передать фонетическое своеобразие казахского языка. Следовательно, задача состоит в том, чтобы, подчиняя полиграфическую технику целям правильной передачи специфики нашего языка, обеспечить народу возможность легко понимать печатное слово. С этой точки зрения казахский алфавит, основанный на русской графике, вполне пригоден.

Ц, *ч* — оба относятся к аффрикатам, так как каждый из них состоит из двух элементов (в *ц* находим элементы *т*, *с*, в *ч* — элементы *т*, *ш*), однако из этого вовсе не следует, что *ц* и *ч* являются результатом механического соединения названных элементов. Свообразие фонем *ц*, *ч* именно в том и состоит, что при их произношении невозможно услышать ни отчетливого *т*, ни отчетливого *с*, ни отчетливого *ш*, что составляющие их элементы (*т+с*, *т+ш*) прочно слиты воедино, в силу чего в произношении они выступают одной цельной единицей.

Ц, *ч* принадлежат к разряду глухих. *Ц* у казахов произносится мгновенно и образуется путем смычки кончика языка с верхними резцами (при этом два органа размыкаются моментально); при произнесении *ч* кончик языка касается альвеолы, и по месту образования *ч* ничем не отличается от *ц*. Поэтому *ц*, *ч* одновременно являются и аффрикатами, и щелевыми согласными.

Обе эти фонемы встречаются в заимствованиях, вошедших в казахский язык через посредство русского языка.

Щелевые. При образовании фонем *ш*, *ж* передняя часть языка приближается к нёбу. В силу этого они принадлежат к щелевым (фрикативным) согласным. Иногда их называют еще двухфокусными фонемами, так как при их произнесении к нёбу, кроме передней, приближается еще и средняя часть языка; *ш* — глухой, *ж* — звонкий.

Эти фонемы возможны во всех позициях в слове. Однако в конце собственно казахских слов *ш* встречается редко.

Одно из главных отличий казахского языка от ряда тюркских языков связано с функционированием именно этих фонем:

а) начальному *й* во многих тюркских языках в казахском языке соответствует *ж* в анлауте.

В других языках

В казахском языке

<i>яман</i>	<i>жаман</i> (плохой, плохо);
<i>яқшы</i>	<i>жақсы</i> (хороший, хорошо);
<i>ярық</i>	<i>жарық</i> (светлый, светло);
<i>янында</i>	<i>жанында</i> (возле, около);
<i>яқын</i>	<i>жақын</i> (близкий, близко);
<i>юз</i>	<i>жүз</i> (сто, острие);
<i>юмшақ</i>	<i>жұмсақ</i> (мягкий, мягко);
<i>йылан</i>	<i>жылан</i> (змея);
<i>юлдуз</i>	<i>жұлдыз</i> (звезда);

б) конечному *ш* во многих тюркских языках в казахском языке соответствует *с* в постлауте.

В других языках

В казахском языке

<i>таш</i>	<i>тас</i> (камень);
<i>баш</i>	<i>бас</i> (голова);
<i>қаш</i>	<i>қас</i> (бровь, враждебный);
<i>қашқа</i>	<i>қасқа</i> (лысый);
<i>түш</i>	<i>түс</i> (цвет);
<i>түшәк</i>	<i>төсек</i> (постель).

То, что фонемы *ш*, *ж* относятся к двухфокусным и при их произнесении имеет место шепелявенье, отражается на тембре (силе звучания) следующих за ними гласных (*а*, *ә*, *и*), т. е. последние произносятся неотчетливо, утрачивая ярко выраженную твердость или мягкость. Это явление можно проследить в словах *шай* (чай), *жай* (просто, медленно, место), *жина* (убирай, собирай), *шимай* (каракули), где в первых двух фонема *а* в силу названных причин сближается с *ә*, а в последних двух мягкий характер *и* также не является отчетливым.

В современном казахском литературном языке количество слов с конечным *ж* намного увеличилось: к небольшому числу исконно казахских слов типа *шыж* (*шыж ете қалды* — 'зашипело'), *быж-тыж* — 'неразбериха', *мұқтаж* (адам) — 'нуждающийся (человек)' добавились заимствования типа *этаж*, *пилотаж*, *экипаж* и др. Слов с начальным *ж* стало также больше. Например, за счет заимствования появились *жанр*, *журнал*, *жюри*, *жаргон* и т. д.

Фонемы *с*, *з* образуются путем приближения кончика языка к

нижним резцам и поэтому относятся к щелевым, но однофокусным; *с* — глухой, *з* — звонкий.

В своей «Фонетике» И. А. Батманов казахскую фонему *с* считает интердентальной. Между тем факты казахского языка говорят о другом, ибо трудно найти казаха, процеживающего фонему *с* сквозь зубы. Поэтому трудно согласиться с мнением, что спорадически встречающийся в киргизском языке интердентальный *с* возник под влиянием казахского языка.

Фонемы *с*, *з* встречаются во всех позициях в слове и не имеют комбинаторных вариантов в произношении.

В ряде чуйских диалектов киргизского языка литературные слова типа *қызыл* (красный), *қыз* (девочка) употребляются в огласовке *кысыл*, *кыс*³³. Фонетисты отмечают также регулярное озвончение *с* в языке алтайцев (*сөс* — *сөзім* — 'слово' — 'мое слово'). В казахском языке подобные явления не встречаются. Что же касается разговорных форм у отдельных лиц *барамыс па*, *келеміс пе* вместо литературных *барамыз ба* (пойдем ли), *келеміз бе* (придем ли), то их ни в коем случае нельзя считать общенародной нормой.

Подавляющее большинство слов с начальным *з* в казахском языке составляют заимствования из русского языка и некоторых восточных языков (*заем*, *закон*, *зоология*, *зоотехника* и *зиян* — 'вред', *заман* — 'эпоха', 'время', *залал* — 'убыток', *зақым* — 'повреждение' и т. д.). Там, где в казахском языке имеется *с*, в башкирском выступает чаще всего *һ*: *сүт* (молоко) — *һыт*, *сен* (ты) — *һин*, *ішесіз* (вы пьете) — *ішеһіз* и др.

В казахском языке *с* употребляется как в окончаниях, так и в суффиксах: во втором лице предикативной формы (*баласың* — 'ты ребенок', *келе-сіз* — 'вы придете'), в притяжательных окончаниях III лица с конечным гласным (*аға-сы* — 'его [ее], их брат', *іні-сі* — 'его [ее], их братишка'); в суффиксах, близких к окончаниям: в III лице повелительного наклонения (*бар-сын* — 'пусть пойдет', 'пусть пойдут', *кел-сін* — 'пусть придет', 'пусть придут', в аффиксах условного наклонения (*барса* — 'если пойти', *кел-се* — 'если прийти').

Фонема *ғ*, как и *қ*, образуется путем приближения задней части языка к заднему нёбу, т. е. они сходны друг с другом по месту образования. В казахском языке *қ* систематически чередуется с *ғ*: *тарақ*||*тарағы* (расческа — его [ее], их расческа), *тарағыңыз* (ваша расческа). Там, где в некоторых тюркских языках имеет место *ғ*, в казахском языке выступает *қ* или *у*: *бағ*||*бақ* или *бау* (сад), *тағ*||*тау* (гора).

Фонема *ғ* отличается от *қ*: а) способом образования (артикуляцией): *ғ* — щелевой, фрикативный, *қ* — взрывной; б) участием голоса: *ғ* — звонкий, *қ* — глухой.

³³ Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. С. 96.

Редко выступая в начальной позиции слов, *ʀ* вовсе не встречается в постглаute, однако относительно часто находится в середине слов (*аға* — 'брат', *жаға* — 'воротник', *таға* — 'подкова', *тағы* — 'дикий' или 'еще', *қоға* — 'куга' и др.).

Все слова с начальным *ʀ* заимствованы из восточных языков: *ғалым* (ученый), *ғажайып* (необыкновенный, редкостный), *ғылым* (наука), *ғанибет* (удовольствие), *Ғайша* (имя женщины) и т. д. Некоторые из этих и подобных им слов имеют параллели без начального *ʀ*: *ілім*, *ажайып*, *Айша* и др.

h — единственный в казахском языке гортанный звук, иными словами, данная фонема образуется при непосредственном участии экспирации. При произнесении *h* голосовые связки сближаются друг с другом, но не вибрируют и фонационный воздух проходит свободно. Поэтому *h* относится к щелевым (фрикативным); в отличие от других согласных при *h* воздух проходит стремительно, не встречая никаких преград.

Фонему *h*, вследствие того, что при ее образовании отсутствует вибрация голосовых связок, можно считать близкой к глухим. Ее целесообразно отнести к глухим, хотя в школьных грамматиках она раньше трактовалась как звонкий согласный.

Слов с фонемой *h* в казахском языке очень мало. Из слов исконно казахских можно назвать несколько междометий (*аһ* — 'ах', *уһ* — 'ох', *еһе* — 'ого', *аһа* — 'ага'); *h* возможно также в отдельных заимствованиях из восточных языков (*гауһар* или *жауһар* — 'драгоценный камень', *қаһарман* — 'герой', 'доблестный').

Фонемы *в*, *ф*, *х* наблюдаются главным образом в заимствованиях из русского языка (об их артикуляции см. раздел «Главные особенности согласных в казахском языке») и употребляются как в собственных, так и в нарицательных именах. Однако не всегда бывает полное соответствие между этими фонемами и их графическим изображением. В произношении казахов конечный *в* в фамилиях часто переходит в *п*:

На письме

Боранбаев
Ғалымжанов
Сәрсенов
Сабыров

В произношении

Боранбайып
Ғалымжанып
Сәрсеніп
Сабырып

Буква *х* произносится иногда ближе к казахскому *қ*:

На письме

хат (письмо)
халық (народ)
колхоз
совхоз
цех

В произношении

қат
қалық
қалқоз
сапқоз
цех

<i>тарих</i> (история)	<i>тариқ</i>
<i>Ахмет</i> (мужское имя)	<i>Ақмет</i>
<i>Хайролла</i> (мужское имя)	<i>Қайролла</i>
<i>мәслихат</i> (совет, одобрение)	<i>мәслиқат;</i>

ф зачастую произносится как *п*:

<i>фамилия</i>	<i>пәмилия</i>
<i>фасон</i>	<i>пасон</i>
<i>фарфор</i>	<i>парпор</i>
<i>фанера</i>	<i>пәнер</i>
<i>фазтон</i>	<i>пайтон</i>

В устной речи и до сих пор можно услышать *пәміл шай, жақсы пасон* (фамильный чай, хороший фасон).

Тем не менее при произнесении слов с фонемами *в, ф, х* казахская молодежь и интеллигенция в целом придерживаются русских орфоэпических норм.

Общие особенности согласных. За советский период консонантизм казахского языка претерпел некоторые изменения. В частности, из русского языка и через него проникли в казахский язык тысячи новых слов, что в свою очередь обусловило появление в нем ряда новых звуков (точнее, новых фонем). Казахский народ принял новый алфавит, основанный на русской графике, что вполне удовлетворяет его политические, хозяйственные и культурные запросы. Новый алфавит является одним из главных путей, по которому в казахский литературный язык проникают новые фонемы из русского языка, например *в, ф, х, л*. Первые две из них относятся к губно-зубным (денто-лабиальным), фрикативным согласным: *в* — звонкий, *ф* — глухой. Раньше в казахском языке эти фонемы отсутствовали.

Хотя в интервокальной позиции *б* и произносится в устной речи ближе к *в*, тем не менее эта фонема имеет несколько иное качество. Так, фонема *б* в словах типа *Абай, таба* (сковородка) занимает (при быстром темпе речи) промежуточное положение между билабиальным и денто-лабиальным. Казахи, говорящие на двух (казахском и русском) языках, произносят *в, ф* без каких-либо заминок. Эти фонемы уже функционируют как исконные звуки казахского языка. Что же касается фонемы *х*, то она также утвердилась в казахском литературном языке.

По месту образования *х* сближается с исконно казахским *қ*. По артикуляции первый из них относится к фрикативным, второй — к смычным.

До перехода на новый алфавит в казахском языке не существовало специальной буквы для передачи звука *ч*, хотя этот звук издавна употреблялся в его говорах. В частности, фонема *ч* в начальной позиции слова весьма распространена в устной речи казахов,

населяющих Семиречье, Мангышлак и некоторые районы Восточно-Казахстанской области. Так, в этих местностях говорят *чал*, *чана*, *чагала* вместо *шал* (старик), *шана* (сани), *шагала* (чайка). Звук *ч* возможен также в инлауте, после согласных (*малчы*, *атчы*, *энчи*, *онча-мұнча* вместо соответственно *малишы* — скотник, *атишы* — конюх, *энши* — певец, *онша-мұнша* — столь, не очень), а в интервокальной позиции почти не встречается. В артикуляционном отношении *ч* сближается с аффрикативным *ж*: первый из них — глухой аффрикат, второй — звонкий аффрикат.

Совершенно новой для казахского языка является фонема *ц*. У нее иная артикуляция, нежели у *ч*: *ц* образуется путем смыкания кончика языка с альвеолой, тогда как при произнесении *ч* (в устах казахов) кончик языка ударяется о верхние резцы. Качество *ц* меняется в зависимости от занимаемой этим звуком позиции в слове: чистым аффрикатом *ц* выступает в анлауте (*цилиндр*, *цех*), после гласных или в интервокальной позиции (*механизация*, *миграция*); в позиции после согласных, особенно сонорных, *ц* иногда переходит в *с* (Франция — *Франсия*, станция — *станса*). В устной речи даже возможна форма *ыстанса*, однако это не находит отражения в орфографии.

Таким образом, согласные фонемы в казахском языке классифицируются по трем признакам:

- а) по участию голоса и шума,
- б) по способу артикуляции (образования),
- в) по артикулирующему органу, или по месту образования.

По участию голоса согласные в казахском языке распадаются на три группы: 1) сонорные, 2) звонкие и 3) глухие; звуки последних двух групп называются шумными. При произнесении сонорных звуков голос преобладает над шумом, при артикулировании звонких, наоборот, шум преобладает над голосом; в образовании глухих голос не принимает никакого участия, следовательно, отсутствует вибрация голосовых связок. К сонорным согласным относятся: *м*, *н*, *ң*, *р*, *л*, [*у*], *й*; к звонким — *б*, *д*, *г*, *в*, *ж*, *з*, *ғ*; к глухим — *п*, *т*, *к*, *ф*, *ш*, *с*, *қ*, *ч*, *ц*, *х*, *һ*.

Шумные, т. е. глухие и звонкие, фонемы в современном казахском языке образуют пары, иными словами, каждый глухой имеет свой звонкий вариант: *п* — *б*, *ф* — *в*, *т* — *д*, *с* — *з*, *ш* — *ж*, *қ* — *ғ*, *к* — *г*; несколько особняком стоят *х*, *ч*, *ц*, *һ*.

Различие между глухими и звонкими в отношении участия голоса можно установить двумя способами: 1) если при произнесении шумных, приставляя палец к глотке, получим вибрацию (дрожание), то имеем дело со звонкими согласными, если же при этом вибрация отсутствует, то можно говорить о глухих согласных; 2) следует произносить один из шумных, закрывая уши ладонями; если при этом раздается эхо, налицо звонкий согласный, отсутствие эха свидетельствует о глухости согласного. Однако различие между глухими и звонкими не всегда связано с наличием или от-

сутствием голосового аккомпанемента. Так, попробуем, прикрывая рот тыловой стороной ладони, произнести шумные согласные. Если при этом воздушная струя выходит стремительно, имеет место глухой согласный, в противном случае присутствует звонкий согласный. Следовательно, глухие можно назвать стремительными, звонкие — инертными, или медленными.

Если фонему *й* в словах типа *шай* (чай), *тай* (стригун) принято считать неслогообразующим согласным, то фонему *у* в словах вроде *тау* (гора), *жауап* (ответ) на том же основании можно отнести к согласным. Так, в словах *бу* (пар), *ту* (знамя) слогообразующей фонемой является *ү*, в *жесту* второй слог образован посредством *у*; в *тау* (гора), *жау* (враг) слогообразовательную функцию несет фонема *а*; поэтому в этих примерах *у* наряду с *т*, *ж*, *п* относится к согласным. Действительно, в своей неспособности образовывать слог фонема *у* (она передается через краткое *у*) ничем не отличается от других согласных. Однако нас не должно смущать, что в зависимости от условий мы относим фонему *у* к различным группам, так как она сама в практическом письме, не дифференцируясь, выступает то как гласный, то как согласный.

По способу артикуляции шумные делятся на взрывные (мгновенные, эксплозивные) и фрикативные. Фонемы этих групп отличаются друг от друга и характером выхода (прохода) фонационно-го воздуха. Так, например, фонемы *к*, *х* образуются в результате смыкания наиболее задней части языка с задней частью нёба. Тем не менее артикуляция их различная: при образовании *к* имеет место плотное смыкание двух органов, а для артикуляции *х* достаточно одного сближения этих органов (смычка отсутствует). Различная артикуляция характерна и для зубных *т*, *с*: при произнесении первого кончик языка плотно смыкается с верхними резцами (имплозия), затем эти органы сразу же размыкаются (эксплозия); при артикулировании *с* названные органы не смыкаются, а лишь сближаются (см. раздел, посвященный артикуляции согласных). Таким образом, при произнесении взрывных (мгновенных) фонем в силу смычки органов произношения и последующего за этим их мгновенного размыкания фонационный воздух устремляется к выходу очень быстро, со взрывом. Поэтому такие фонемы называются эксплозивными (взрывными, мгновенными), или смычными. При произнесении фрикативных фонем фонационный воздух в результате сближения органов произношения выходит прерывистыми толчками, с шумом (мгновенность, характерная для взрывных, отсутствует). Поэтому их называют проточными (длительными), или щелевыми. Так как при произнесении взрывных (эксплозивных) фонационный воздух выходит с перерывами, их можно назвать еще прерывистыми. Наоборот, артикуляция фрикативных звуков связана с отсутствием перерывов в выходе фонационного воздуха, поэтому их можно считать непрерывными.

Взрывные (эксплозивные) фонемы: *п*, *б*, *т*, *к*, *г*, *қ*, *д*, *ч*, *ц*.

Проточные (фрикативные) фонемы: *ф, в, с, ғ, ш, х, з, ж, һ*.

Аффрикативный *ж* выступает в качестве варианта проточного *ж*. Однако о том, что этот вариант не имеет фонематического значения, мы уже говорили выше. Аффрикативный *ж* относится к взрывным, так как при его образовании кончик языка смыкается с альвеолами; неаффрикативный *ж* принадлежит к проточным, ибо при его артикуляции кончик языка приближается (поднимается) к переднему нёбу.

Многие авторы фонему *ғ* в казахском языке относят к взрывным. Это не совсем верно, потому что при произнесении *ғ* органы произношения лишь сближаются друг с другом, и ни имплозии, ни эксплозии при этом не бывает.

По месту образования (или по артикулирующему органу) согласные в казахском языке делятся на 8 групп: 1) губно-губные (билабиальные): *п, б, м* [*y*]; 2) губно-зубные (денто-лабиальные): *ф, в*; 3) зубные (дентальные): *т, с, з, д, ц*; 4) альвеолярные: *н, л, ч*; 5) переднеязычные (палатальные): *р, ш, ж, й*; 6) среднеязычные (препалатальные): *к, г*; 7) заднеязычные (велярные): *қ, ғ, ң, х*; 8) гортанные (фарингальные): *һ*.

Согласные в пределах указанных групп нельзя считать абсолютно одинаковыми. Известно, что гласные в казахском языке делятся на открытые и закрытые. Между тем степень открытости или закрытости не одинакова даже внутри каждой из этих групп гласных. Подобно этому и согласные вышеуказанных групп не всегда бывают одинаковыми между собой, т. е. всегда чем-то отличаются друг от друга. Так, например, *т, д* образуются путем смычки кончика языка с верхними резцами, а *с, з* — путем его приближения к нижним резцам, хотя все эти четыре фонемы относятся к зубным.

При произнесении *р* кончик языка смыкается с альвеолами; язык раза два ударяется об альвеолы, вследствие чего фонационный воздух выходит стремительно, порождая тем самым вибрацию (дрожание), поэтому фонему *р* считаем вибрационной. При произнесении *л* язык смыкается с альвеолами всей площадью, фонационный воздух проходит по бокам языка, поэтому *л* считается латеральной (боковой) фонемой. При произнесении *н* кончик языка смыкается с альвеолами и фонационный воздух выходит через носовую полость.

Ч характеризуется одинаковой артикуляцией с аффрикатным *ж*; разница между этими двумя аффрикатами связана только с участием или отсутствием голоса при их образовании: *ч* — глухой, *ж* — звонкий.

Фонемы *қ, ғ, ң, х*, имея одинаковый артикуляционный орган, различаются между собой по способу образования: при произнесении *қ, ғ, х* фонационный воздух выходит через ротовую полость, а при произнесении *ң* — через носовую полость; *қ* — фонема эксплозивная, *ғ, х* — фрикативные, *ң* — имплозивная; при произнесении

последней фонемы задняя часть спинки языка смыкается с задней частью нёба, и эксплозия между этими двумя органами отсутствует.

П, б относятся к эксплозивным фонемам; их произнесение сопровождается как имплозией, так и эксплозией. Наоборот, *м* принадлежит к имплозивным фонемам; хотя при ее произнесении губы плотно смыкаются друг с другом, однако эксплозии не бывает.

Любая согласная фонема в казахском языке в зависимости от качества (твердости или мягкости) соседних гласных в пределах одного слога бывает как твердой, так и мягкой. Если в русском языке средоточием твердости или мягкости фонем являются согласные, то в тюркских языках, в частности в казахском, наоборот, таковыми выступают гласные. Так, твердость согласных *с, н, т* в словах *сан* (число), *сат* (продай) связана с гласной фонемой *а*, мягкость этих же согласных в *сән* (наряд), *сәт* (удача) — с гласной фонемой *ә*. Следовательно, в казахском языке на смысл слова влияет твердость или мягкость не столько согласных (за исключением пар *қ — к, ғ — г*), сколько гласных. В русском языке, наоборот, различие между словами *кон* и *конь, плот* и *плоть* связано с твердостью фонем *н, т*, с одной стороны, и мягкостью *н', т'* — с другой. В приведенных русских словах гласная фонема *о* слышится одинаково твердо как перед твердыми согласными (*н, т*), так и перед мягкими (*н', т'*). В казахском языке все фонемы в пределах одного слога выступают либо как твердые, либо как мягкие.

В казахском языке функционирование согласных в слове неодинаково. Поэтому казахские согласные в зависимости от позиции, в которой они встречаются в слове, можно сгруппировать следующим образом.

а) Согласные, встречающиеся во всех позициях (в начале, середине и конце слова): *с, ш, т, қ, к, м, з, ж, н, [у]*.

Фонемы *ф, х, ч, ц*, которые вошли в казахский литературный язык в советский период, функционируют во всех позициях в слове; фонема *ж* малоупотребительна в конечной позиции; в весьма ограниченном количестве слов выступает фонема *һ*.

б) Согласные, которые не могут функционировать в конечной позиции: *б, д, г, ғ, в*.

в) Согласные, не встречающиеся в начальной позиции: *ң, й*.

Исконно казахские слова весьма редко начинаются с фонем *п, л, р*.

ИЗМЕНЕНИЕ ЗВУКОВ

Как гласные, так и согласные фонемы в казахском языке обнаруживают друг с другом некоторое соответствие, чаще всего в артикуляционном отношении. Подобное явление, т. е. взаимное соответствие, имеет место в речевом потоке: между частями одного слова (на рубеже корня и аффикса, на стыке соседних слогов, а

также между соседними звуками) и на стыке двух слов. Итак, для фонем, близких в артикуляционном отношении (по участию голоса и по способу образования), характерно созвучие в пределах одного слова и на стыке двух слов. Это и называется гармонией звуков в широком ее понимании. Ее сущность заключается в следующем:

1) За твердым гласным звуком следует твердый гласный звук: *бал-дың* (меда), *аң-ға* (зверю), *аң-дар-да* (у зверей), *жыл-ға* (году), *жыл-дың* (года), *құн-ды* (ценный) и т. д.

2) За мягким гласным звуком следует мягкий гласный звук: *сәй-кес* (соответствующий), *ер-ді* (седло), *ер-лер-ге* (к седлам), *ін-дер-де* (в норах), *түн-де* (ночью), *жел-ді* (ветренный) и т. п.

3) Гласные в казахском языке, кроме гармонии по твердости и мягкости, характеризуются еще наличием губной и небной гармонии; например, в слове *орақ-тар-дың* — '(у) серпов' гласные имеют: а) небную гармонию, хотя начальный слог образован из губного гласного и б) гармонию по твердости; а в слове *өрік-тер-дің* — '(у) урюков' гласные во втором и четвертом слогах принимают под влиянием лабиализованного гласного в начальном слоге губную гармонию: слово произносится как *өрүктердүң*. Подобную гармонию гласных в лингвистической науке называют еще сингармонизмом. Итак, сингармонизм — один из видов гармонии звуков, при котором гласные уподобляются друг другу по участию губ или языка.

4) За глухим согласным следует глухой согласный: *хатқа* — '(к) письму', *хат-тар* — 'письма', *студент-піз* — 'мы студенты', *кестік* — 'мы разрезали', *кес-пе* — 'не разрежь', *ташкент-тік* — 'ташкентский' и т. д. К этой группе относятся также слова типа *лажсыз* — 'безвыходный' (произносится *лаш-шыз*), *Дос-жан* (произносится *Дош-шан*).

5) За звонким согласным следует звонкий согласный: *өзі-мізбіз* — 'мы сами', *жаз-ды* — 'он написал', *жаз-ба* — 'не пиши', *күзде* — 'осенью', *қаз-дар* — 'гуси' и т. п. К данной группе принадлежат также слова типа *көк дөнен* — 'конь-четырёхлетка сивой масти' (произносится *көгдөнен*), *боз құнан* — 'конь-трехлетка белой масти' (произносится *бозғұнан*).

6) За сонорным (или гласным) следует сонорный или звонкий согласный: *батыр-лар* — 'герои', *инженер-міз* — 'мы, инженеры', *нан-ның* — 'хлеба', *бала-лар* — 'дети', *бала-дан* — '(от/у) ребенка', *бала-ға* — '(к) ребенку', *қар-дан* — '(из/ст) снега' и т. д. Сюда же относятся слова типа *ақ ешкі* — 'белая коза' (произносится *ағешкі*), *қап әкел* — 'принеси мешок' (произносится *қабәкел*), *ала кел* — 'захвати с собой' (произносится *алагел*).

7) *Н*, находясь перед звуками *б*, *п*, переходит в *м*, а перед *қ*, *ғ*, *к*, *г* переходит в *ң*: *Құрманбек* (произносится *Құрмамбек*), *Жанпейіс* (произносится *Жампейіс*), *сенбеді* — 'он не поверил' (произносится *сембеді*), *Аманқұл* (произносится *Амаңғұл*), *Жанқабұл*

(произносится *Жаңғабыл*), *Сәрсенкул* (произносится *Сәрсенгүл*), *түнгі* — 'ночной' (произносится *түңгі*) и т. п.

Положения, изложенные в 4, 5 и 6 пунктах, основаны на изменениях согласных по участию голоса; различие глухих, звонких, сонорных (или гласных) в свою очередь связано с функцией голо-
совых связок.

Положение, изложенное в 7-м пункте, отражает изменения согласных в артикуляции.

Влияние согласных друг на друга, или их гармония, о чем сказано в 4, 5, 6 и 7 пунктах, в языковедческой науке называется ассимиляцией.

В лингвистической литературе гармонию гласных (сингармонизм) называют также гармонией слогов, а гармонию согласных (ассимиляцию) — гармонией звуков.

Итак, сингармонизм и ассимиляция как две разновидности гармонии звуков зависят от функции (артикуляции) органов произношения. Поэтому, говоря об особенностях сингармонизма и ассимиляции, следует остановиться также на их общих свойствах.

В языке обычно обнаруживаются два вида звуковых изменений: комбинаторные и спонтанные.

Комбинаторные изменения порождаются взаимодействием соседних звуков, вызывающим, в частности, уподобление, чередование, выпадение (элизия), появление ранее отсутствовавшего в слове звука и т. д. Так, в примерах *Ол колхозға кетті* — 'Он ушел (уехал) в колхоз', *Ол қызметке кетті* — 'Он ушел (уехал) на работу' аффиксы *-ға* (*колхозға*), *-ке* (*қызметке*) уподобляются предшествующим слогам. Иными словами, твердый гласный в слоге *-хыз* обуславливает появление такого же гласного в аффиксе *-ға*; мягкий гласный в слоге *-мет* требует такого же гласного в аффиксе *-ке*. Далее, аффикс *-ға* начинается со звонкого согласного под влиянием конечного звонкого согласного в слове *колхоз*; лексема *қызмет* оканчивается на глухой согласный, чем обуславливается начальный глухой согласный в слоге *-ке*.

Другой пример. В слове *мектебі* (*Ғалымжанның мектебі жақсы* — 'У Галымжана школа хороша') *п*, озвончаясь под влиянием гласного *і*, переходит в *б*, т. е. конечный звук в слове изменяется под влиянием аффикса.

Выпадение гласных *ы*, *і*, из слов типа *ерін-ерні* (губа — его [ee], их губа), *мұрын-мұрны* (нос — его [ee], их нос), *көңіл-көңлі* (настроение — его [ee], их настроение) вызывается тем, что к словам прибавляется аффикс, содержащий такой же гласный, т. е. *ы* или *і*.

Появление ранее отсутствовавших в слове гласных наблюдается в заимствованиях из других языков, в частности из русского, там, где имеет место стечение нескольких согласных. Протезирующими гласными чаще всего выступают *ы*, *і*: *Омск* — *Омскіге* (в Омск или Омску), *Петропавловскіге* (в Петропавловск или Петропавловску),

станция — *ыстанса* (здесь воспроизводится старое произношение последнего слова).

Таким образом, при комбинаторных изменениях один звук зависит от другого, один звук подчиняется другому. Поэтому подобные изменения звуков можно назвать *подчиненными* (зависимыми) изменениями.

Комбинаторные (подчиненные, или зависимые) изменения звуков не влияют на смысл слов, а являются лишь внешними фонетическими видоизменениями определенной фонемы (чаще всего в составе аффиксов). Таковы, например, изменения звуков в аффиксах множественности *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер* в словах *бала-лар* (дети), *терезе-лер* (окна), *каз-дар* (гуси), *сөз-дер* (слова), *ат-тар* (кони), *пеш-тер* (печи). Не наблюдается также никаких различий в грамматической функции подобных аффиксов. Например, аффиксы *-шы, -ші, -мыз, -міз, -ны, -ні, -ға, -ге* в словах *малшы, егінші* (скотник, хлебороб), *малшы-мыз — егінші-міз* (мы скотники — мы хлеборобы), *аға-ны — іні-ні* (старшего брата — братишку), *аға-ға — іні-ге* (старшему брату — братишке) не дифференцируются в чем-либо по своим значениям. Фонетический параллелизм, не связанный с изменением значения слова, свойствен и некоторым основным морфемам: *саламат — сәлемет* (здоров), *сықылды — секілді* (подобный), *дейін — шейін* (до) и т. д.

Гармония звуков (в том числе и сингармонизм, и ассимиляция) относятся к комбинаторным звуковым изменениям.

При спонтанных изменениях влияние звуков друг на друга (что характерно для комбинаторных изменений), как правило, отсутствует, и во всех позициях звуки подвергаются изменениям «самостоятельно», без какого-либо воздействия со стороны. Приведем ряд примеров. Можно встретить форму *челек* вместо литературного слова *шелек* (ведро); в данном случае переход *ш* в *ч* относится к спонтанным изменениям, так как это превращение свободно от каких-либо звуковых влияний. В личных именах *Жүсіп, Түсіп, Нүсіп* в зависимости от местных языковых особенностей в одной и той же позиции (в анлауте) встречаем три различных звука *ж, т, н*, однако и это нельзя связать с влиянием других звуков в слове. На вариантах имен лиц *Айша — Файша, Әбділда — Фабдүлла, Ғали — Қали — Әли (Әлі)* также не сказывается внешнее звуковое влияние. Следует отметить, что вариант с начальным *Ғ* несколько ближе к арабскому оригиналу, и в употреблении *а, ә, қ* вряд ли можно усмотреть влияние соседних звуков.

Нелогично связать с каким-либо непосредственным воздействием звуков и пропуск *а* в *баллар* и *балдар*, являющихся усеченными разговорными вариантами слова *балалар* (дети).

Таким образом, при спонтанных изменениях один звук не зависит от другого, один звук не подчиняется другому. Поэтому подобные изменения звуков можно назвать *неподчиненными* (или *независимыми*) изменениями.

Гармонию звуков в казахском языке ни в коем случае нельзя сблизать со спонтанными изменениями. Однако это вовсе не дает права считать спонтанные изменения явлением случайным.

Подавляющее большинство различных языковых явлений возникает в соответствии с внутренними законами развития языка. Изучение фонетических законов казахского языка может раскрыть тайну многих наблюдающихся в нем языковых явлений. Так, причина параллельного употребления тождественных форм *Ғали*, *Қали* или *Әли* (*Әлі*) кроется в том, что в казахском языке слова с начальным *ғ* встречаются весьма редко, в то время как *қ*, *а*, *ә* в начальной позиции слов довольно распространены.

Итак, мы остановились на общих вопросах гармонии звуков, на ее отношении к комбинаторным и спонтанным изменениям. Перейдем теперь к специальному рассмотрению сингармонизма и ассимиляции.

Сингармонизм. Подавляющее большинство собственно казахских слов произносится либо одинаково твердо, либо одинаково мягко.

Твердые слова

мал-дар-ды — 'скот'
бала-мыз — 'наш ребенок'
жыл-дық-тың — 'годовщины'
қала-да-ғы-лар-ымыз — 'те наши, которые (живут) в городе'
қызыл-дау — 'покраснее'
оқы-т-қыз — 'заставь его учить'
қашан-ғы — 'давнишний'
қыс-қы — 'зимний'
тоқсан-дар-да — '(ему) около девяноста (лет)'
олар-дан — 'от них'
жаз-ғы — 'летний'
ақ-тау — 'беловатый'
дала-да — 'в степи'
қар-лы — 'снежный'

Мягкие слова

жер-лер-ді — 'земли'
іні-міз — 'наш братишка'
күн-дік-тің — 'дневного'
үй-де-гі-лер-іміз — 'те наши, которые (живут) дома'
ұлкен-деу — 'покрупнее'
кел-тір-т-кіз — 'заставь его принести'
көше-де-гі — 'то, что на улице'
күз-гі — 'осенний'
сексен-дер-де — '(ему) около восьмидесяти (лет)'
сен-дер-ден — 'от вас'
күз-гі — 'осенний'
көк-теу — 'синеватый'
көше-де — 'на улице'
түс-ті — 'цветной'

Твердость или мягкость слов и слогов зависит от гласных.

Гласные фонемы являются основой сингармонизма и его различных видов. Что касается согласных, то они целиком и полностью находятся под воздействием гласных. Таким образом, по закону

сингармонизма последний из соседних слогов уподобляется предыдущему.

По мнению В. В. Радлова, П. М. Мелиоранского, В. А. Богородицкого и других, вокализм корня согласно закону сингармонизма обуславливает и подчиняет себе вокализм аффиксов (суффиксов, окончаний)³⁴.

Нельзя отрицать правомерность данного положения применительно к казахскому и другим тюркским языкам. В. А. Богородицкий в своих «Этюдах» связывает категорию сингармонизма в тюркских языках с отсутствием в них префиксов и предлогов, т. е. с функционированием в роли последних суффиксов и окончаний, прибавляющихся к корню. Иными словами, сингармонизм, по мнению В. А. Богородицкого, относится к тем категориям, которые вытекают из агглютинативного строя тюркских языков.

Зависимость аффиксов от корня, подмеченная крупнейшими русскими тюркологами, бесспорна³⁵. В казахском языке имеется лишь с десяток суффиксов, которые не гармонируют с корнем. Действие этого закона особенно заметно в аффиксах, присоединяющихся к односложным корням. В качестве иллюстрации воспользуемся примерами самого П. М. Мелиоранского: *ал-дыр-ыс-ып-ты* — '(они) набрали', *кел-тир-ис-ип-ти* — '(они) помогли доставить'.

Здесь корнями являются *ал* — 'бери', *кел* — 'приходи'; к первому из них — корню с твердым гласным (*ал*) присоединены твердые аффиксы, ко второму — корню с мягким гласным (*кел*) прибавлены мягкие аффиксы. По такому же закону происходит, например, присоединение аффиксов (соответственно твердых и мягких) к корням *мал* — 'скот', *ек* — 'сей': *мал-шы-лар-ы-на* — '(они) своим скотникам', *ег-ин-ші-лер-і-не* — '(они) своим хлеборобам'.

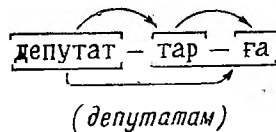
Подчинение вокализма аффиксов вокализму корня носит последовательный (ступенчатый) характер, т. е. твердость (или мягкость) гласного в корне определяет собой твердость (или мягкость) гласного в соседнем аффиксе; твердость (или мягкость) гласного в первом после корня аффиксе обуславливает собой твердость (или мягкость) гласного во втором аффиксе и т. д. Следовательно, мы имеем дело с последовательной зависимостью гласных в аффиксах. Средоточием, определяющим фактором этого подчинения является гласный корня. Последовательная зависимость гласных друг от друга может быть проиллюстрирована следующей схемой:

³⁴ Radloff W. Phonetik der nördlichen Türksprachen. S. 10—11; Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. 1. Фонетика и этимология. С. 16; Богородицкий В. А. Этюды по татарскому языкознанию. Казань, 1933. С. 58.

³⁵ Здесь речь идет о подчиненном характере вокализма аффиксов вокализму корня.

В многосложных корнях определяющим сингармонизм прибавляемых к ним аффиксов является последний слог, так как гласные в аффиксах зависят в основном от гласного в последнем слоге корня. Данное явление особенно заметно в тех корнях, которые состоят из твердых и из мягких слогов. Так, например, *қызмет* (служба) и *депутат* относятся к словам со смешанными слогами: в первом слове начальный слог твердый, последний слог мягкий; во втором слове начальный слог мягкий, последующие два слога твердые. В слове *қызмет-ші-лер-ге* все аффиксы мягкие, что зависит от мягкости последнего слога *-мет* (*қызмет*); в слове *депутат-тар-ға*, наоборот, все аффиксы твердые, что обуславливается твердостью слога *-тат* (*депутат*). Это зависимость хорошо прослеживается на следующей схеме:

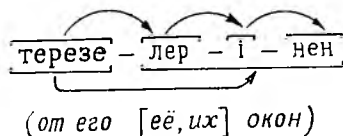
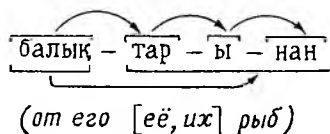

Способностью последовательного влияния друг на друга обладают и гласные двусложных и трехсложных корней (основных морфем), состоящих из одинаковых слогов (в смысле твердости или мягкости). Так, в каждом из слов *жарық* (свет), *мәсі* (ичиги) начальный слог оказывает влияние на следующий (соседний) слог; в результате образуется твердый корень в первом случае и мягкий корень во втором случае.

Таким образом, присоединение аффиксов к корням, состоящим как из однородных, так и из различных по твердости и мягкости слогов, происходит в соответствии с законом сингармонизма.

Большинство корневых слов только с мягкими или только с твердыми слогами является достоянием исконно казахской лексики. Корневые слова, состоящие из смешанных (по твердости и мягкости) слогов, относятся преимущественно к заимствованной (в том числе, к интернациональной) лексике и в соответствии с законом сингармонизма видоизменяются, когда к ним прибавляются аффиксы.

Гармонию между казахскими аффиксами и исконными многосложными корнями, состоящими из одинаковых (по твердости или мягкости) слогов, можно передать схемой:

Если условно обозначить начальный слог слова, состоящего из нескольких одинаковых (по твердости или мягкости) слогов, буквой A , конечный его слог — буквой A' , присоединяемый к нему аффикс — буквой a , то получим следующую схему: $A \rightarrow A' \rightarrow a$.

Эта схема дает представление о сингармонизме в исконно казахских словах (если не считать нескольких слов, отклоняющихся от общего правила), т. е. начальный слог оказывает влияние на второй, второй слог в свою очередь — на третий и т. д.; одинаковые слоги корня со своей стороны концентрированно воздействуют на все аффиксы.

Если условно обозначить начальный слог слова, состоящего из нескольких различных (по твердости или мягкости) слогов, буквой A , конечный его слог — буквой B , присоединяемый к нему аффикс — буквой b , то это может быть представлено схемой: $A \rightarrow B \rightarrow b$.

Гармония между корнями, которые состоят из нескольких смешанных (по твердости или мягкости) слогов, и казахскими аффиксами происходит, как показано в данной схеме. При этом гармония осуществляется между конечным слогом корня и аффиксами, начальные же слоги в подобных случаях, как правило, индифферентны к гармонии.

Таким образом, твердый гласный в предыдущем слоге обуславливает собою такие же гласные в последующих слогах (то же самое следует сказать и о мягком гласном). Это можно изобразить с учетом орфографических норм следующим образом:

Гласные в предыдущем соседнем слогe	Гласные в последующих слогах	Примеры
<i>a</i>	<i>a, ы</i>	<i>дала</i> — 'степь', <i>балықты</i> — 'рыбу'
<i>ы</i>	<i>a, ы</i>	<i>ыдысқа</i> — 'посуде', 'в посуду', <i>мылтықтар</i> — 'ружья'
<i>ә</i>	<i>e, i</i>	<i>әңгілер</i> — 'певцы', <i>Әлімге</i> — 'к Алиму'
<i>e</i>	<i>e, i</i>	<i>терезелеріміз</i> — 'наши окна', <i>мекемелерді</i> — 'учреждения'
<i>i</i>	<i>e, i</i>	<i>тістеріміз</i> — 'наши зубы', <i>інілер</i> — 'братишки'
<i>o</i>	<i>a, ы</i>	<i>орағы</i> — 'его серп', 'его коса', <i>омыртқа</i> — 'позвоночник'
<i>ө</i>	<i>e, i</i>	<i>өріктер</i> — 'урюк', <i>көркем</i> — 'изящный'
<i>ұ</i>	<i>a, ы</i>	<i>құлан</i> — 'дикий осёл', 'пони', <i>жұмысқа</i> — 'работе', 'на работу'
<i>ү</i>	<i>e, i</i>	<i>күндерде</i> — 'в (эти, те) дни', <i>жүргініші</i> — 'путник'

Так же, как и в данной таблице, может быть изображена и гармония аффиксов с последним слогом корня, состоящего из нескольких смешанных (по твердости или мягкости) слогов (см. примеры выше).

Эту таблицу можно составить и по-другому. Если в начальном слоге слова содержится один из гласных *a, ы, o, y*, то в следующих его слогах произносятся гласные *a, ы*; или же: если в начальном слоге слова функционирует один из гласных *э, е, и, ө, ү*, то в последующих его слогах произносятся гласные *е, и*. Иными словами:

а) за твердыми гласными следуют твердые гласные, за мягкими гласными — мягкие;

б) как за палатальными, та и за губными гласными следуют палатальные гласные (при учете норм правописания); из палатальных гласных лишь один *э* не способен выступать в последних, конечных, слогах слов (за исключением слов типа *сирэ*).

Подобное явление, при котором твердость (или мягкость) гласного в предыдущем слоге определяет собою твердость (или мягкость) гласных в последующих слогах и когда за губными гласными в начальном слоге имеют место в последующих слогах палатальные гласные, называется палатальной гармонией (палатальной аттракцией, или лингвальным сингармонизмом).

В киргизском, алтайском и других языках за губным гласным в начальном слоге в последующих слогах очень часто следуют губные гласные (*тоолорго* — 'горам', *төөнү* — 'верблюда', *түлкүнү* — 'лису'). Такое созвучие гласных называется губной гармонией (лабиальной аттракцией, или лабиальным сингармонизмом).

В казахском языке губная гармония (лабиальная аттракция, или лабиальный сингармонизм) в отличие от палатальной гармонии (палатальной аттракции, или лингвального сингармонизма) представлена весьма слабо. В литературном же языке (если учесть нормы правописания) губная гармония, можно сказать, вовсе не учитывается. Следовательно, в современном литературном казахском языке губная гармония гласных не играет сколько-нибудь заметной роли.

В фонетической системе ряда тюркских языков (киргизском, алтайском и др.) губная гармония занимает значительное место. Данная категория существенна и для литературных норм названных языков. О. Бетлингк считает губную гармонию в тюркских языках явлением позднего происхождения. В. В. Радлов в своей «Фонетике», наоборот, видит в ней древнюю категорию. Ряд советских ученых (в частности, киргизоведы И. А. Батманов, К. К. Юдахин) по данному вопросу разделяют точку зрения Радлова.

Концепция о том, что губная (лабиальная) гармония в тюркских языках развилась позже, не подтверждается историческими данными. Примечательно, что С. Е. Малов (советский ученый, с

большой точностью и скрупулезностью изучавший памятники древнетюркской письменности) при передаче слов орхонских письменных памятников латинской транскрипцией отмечал влияние губного гласного начального слога на губные гласные последующих (второй и третий) слогов.

Итак, о губной гармонии применительно к казахскому языку следует сказать: во-первых, она играет в нем вспомогательную роль; во-вторых, сила губной гармонии распространяется не далее, чем на третий слог. Ее воздействие более ощутимо в двусложных словах, в частности на втором слоге; к третьему слогу сила воздействия губной гармонии заметно ослабевает.

Влияние губной гармонии проследим на конкретных примерах:

1) В произношении гласный *ы* во втором слоге переходит в *ү* под влиянием гласного *о* или *ү* в начальном слоге: *орын* (место), *құлын* (жеребенок) произносятся: *орұн, құлұн*; что касается гласного *ы* в третьем слоге, то он частично лабиализуется: в словах *құлыны* (его жеребенок), *орынды* (уместный) последние слоги (*ны, ды*) не произносятся отчетливо, как *нү, дү*, а звучат ослабленно, так как здесь (в третьем слоге) примешивается палатальный гласный *ы*. Следует подчеркнуть, что подударное *а* не испытывает никакого воздействия со стороны *о* или *ү* в словах *орақ* (серб), *құлан* (дикий осел, пони), а во втором слоге произносится ясно.

2) В произношении гласный *і* во втором слоге переходит в *ү* под влиянием гласного *ө* или *ү*: *көрік* (кузнечный мех), *күдік* (сомнение) произносятся: *көрүк, күдүк*; что касается гласного *і* в третьем слоге, то он испытывает частичное воздействие со стороны *ө* или *ү*: в словах *көріктің* (кузнечного меха), *күдікті* (сомнительный) последние слоги (*тің, ті*) не произносятся отчетливо, как *түң, тү*, а звучат ослабленно, потому что здесь (в третьем слоге) примешивается палатальный гласный *і*.

3. В произношении гласный *е* во втором слоге переходит в *ө* под влиянием гласного *ө* или *ү*: *өлең* (песня), *күрек* (лопата) произносятся как *өлөң, күрөк*; что касается гласного *е* в третьем слоге, то гласные *ө* и *ү* не оказывают на него заметного воздействия.

Таким образом, гармонии гласных в последнем слоге корня и в аффиксах казахского языка можно изобразить схемой, которая наглядно показывает не только палатальную гармонию (главный закон сингармонизма в казахском языке), но и губную гармонию, встречающуюся в устной речи.

Итак, категория сингармонизма располагает в казахском языке прочными позициями. Однако это вовсе не значит, что в настоящее время характер сингармонизма тот же, что и при его возникновении.

Известно, что язык является средством общения и относится к общественным явлениям. Он развивается медленно, эволюционным, а не революционным путем. Эту тенденцию медленного, по-

степенного развития можно заметить и в области сингармонизма.

После Октябрьской социалистической революции казахский литературный язык под благотворным влиянием русского языка намного обогатился, что особенно заметно в области лексики. Однако нельзя утверждать, что все русские лексические заимствования, в частности корневые интернациональные слова, видоизменяются под влиянием закона сингармонизма, палатальная разновидность которого широко представлена в казахском языке. Не подлежит сомнению, что казахские суффиксы уподобляются (в смысле твердости и мягкости) конечному слогу заимствованного слова. Что касается корневых интернациональных слов, то для них вовсе не обязательно, чтобы они имели звуковой облик, отвечающий требованиям сингармонизма. Соответствие, обусловленное действием закона сингармонизма, имеет место между последним слогом интернационального слова и казахскими аффиксами (см. табл.).

Конечный гласный корня	Гласные в аффиксах			Примеры
	первый гласный	второй гласный	третий и др. гласные	
<i>а</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>республика+лар+ымыз+ға</i> — 'нашим республикам', <i>мал+шы</i> — 'скотник'
<i>ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>жыл+дар+ы+нан</i> — 'от их годов'
<i>е</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>ел+ші+лер+і+нен</i> — 'от их послов', <i>конферансье+лер+і</i> — 'его (ее, их) конференсье'
<i>і</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>тіл+ші+лер</i> — 'языковеды', <i>сіз+дер+де+гі+лер</i> — 'те, которые у вас'
<i>ә</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>ән+ші+лер+і+нен</i> — 'от их певцов'
<i>о</i>	<i>а, ұ</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>кино+мұз+дың</i> — 'нашего кино', <i>қол+ұ+</i> <i>+ (мыз)+дың</i> — 'наших рук'
<i>ұ</i>	<i>а, ұ</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>тұр+мұс+ы+ның</i> — 'его жизни, его быта'
<i>ө</i>	<i>ө, ү</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>төл+дөр+і (міз)+дің</i> — 'нашего приплода'
<i>ү</i>	<i>ө, ү</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>күн+дөр+де+гі</i> — 'то, что в те дни'
<i>у (твердый)</i>	<i>а, ұ</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>тұу+лар+ы (н)+да+ғы</i> — 'то, что на их знаменах'
<i>у (мягкий)</i>	<i>ө, ү</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>білуу+ү+міз+дің</i> — 'того, что мы должны знать'
<i>и (твердый)</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>а, ы</i>	<i>жый+на [у]+шы+лар+да+ғы</i> — 'то, что (находится) у собирателей'
<i>и (мягкий)</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>е, і</i>	<i>кій+ім+ді+лер+де+гі</i> — 'то, что (находится) у обеспеченных одеждой'

Характер закона сингармонизма, его специфика и сфера действия должны изучаться в тесной связи с внутренними законами развития казахского языка.

Дифтонгоиды *y, u*, называемые еще слитными гласными, встречаются в позиции после всех гласных; *y* чаще всего употребляется в инфинитиве (тұйық рай), гласный *u* — в конвербиальной (деепричастной) форме; они не внесены в таблицу.

Не гармонирующие с предшествующим слогом исконно казахские *-паз, -қор, -қой, -нікі (-дікі, -тікі), -кер, -кеш, -гей* (всего с десяток) и интернациональные аффиксы также не включены в таблицу. Обе эти группы аффиксов в тюркологической литературе обычно выводятся за пределы действия закона сингармонизма. Однако это не совсем верно: ведь они гармонируют с последующими слогами, хотя и не уподобляются предшествующему им слогу. Например, в *Әсемпаз болма әрнеге, өнерпаз болсаң арқалан...* (Абай) аффикс *-паз* действительно не гармонирует с предшествующим слогом, но в *әсем+паз+ға* (любящему рисоваться, щегольнуть), *әсем+паз+дық+қа* (щегольству) данный аффикс уподобляет себе все остальные, следующие за ним аффиксы. Это же происходит в слове *пролетари+ат+қа* (пролетариату), где слог *-ат*, сам не гармонируя с предшествующим слогом *-ри*, воздействует на казахский аффикс *-қа* и тем самым уподобляет его себе.

Ассимиляция. В процессе речи уподобляются друг другу не только слова и слоги, но и отдельные звуки.

Ассимиляция³⁶ выступает в двух разновидностях: полной и частичной. При полной ассимиляции происходит абсолютное уподобление одного звука другому. Примеры: *жаз+са* (если писать), *сүз+се* (если бодать) соответственно произносятся: *жасса, сүссе*; конечный *з* в корнях этих слов под влиянием *с* в аффиксах переходит в *с*. Явление полного уподобления наблюдается также в звукосочетаниях *з — ш, с — ш*, которые произносятся как *ш — ш: сөз+шең* (оратор), *жұмыс+шы* (рабочий) соответственно произносятся как *сөшшең, жұмышы*. По закону полной ассимиляции звукосочетание *з — ж* видоизменяется на *ж — ж: боз жігіт* (блондин) произносится как *божжігіт*.

При частичной ассимиляции происходит некоторое уподобление одного звука другому. Примеры: *қаз+ға* (гусю, на гуся), *тас+қа* (камню, на [о] камень); в первом случае под влиянием конечного звонкого *з* в корне произносится в начале аффикса тоже звонкий согласный (*ғ*), во втором — под влиянием конечного корневого глухого *с* начальный звук аффикса (*қ*) соответственно становится глухим согласным. Словосочетание *ақ ешкі* (белая коза) произносится как *ағешкі*, так как конечный глухой согласный в первом слове (*қ*) под влиянием последующего гласного (*е*) в произношении, озвончаясь, переходит в звонкий согласный (*ғ*). В словосочетании *ақ бала* (белокурый мальчик) изменению подвергается начальный согласный второго компонента, т. е. звонкий согласный *б* под влиянием глухого согласного *қ* произносится как *п* (*ақнала*).

Подобным же образом происходит изменение согласных в сло-

³⁶ Происходит от латинского *assimilatio* (уподобление).

вах типа *бала+лар* (дети), *үй+лер* (домá), *қыз+дар* (девушки), *көз+дер* (глаза), *ат+тар* (кони), *шөп+тер* (травы). В приведенных примерах нет полного тождества между теми звуками, из которых один влияет на другой, так как изменение рядом стоящих звуков происходит здесь не только по одному артикуляционному признаку. Иными словами, соседние звуки гармонируют друг с другом лишь по участию голоса. Поэтому здесь, естественно, отсутствуют звукосочетания типа *звонкий+глухой* (*глухой+звонкий*), *сонорный+глухой* (*глухой+сонорный*) или *гласный+глухой согласный* (*глухой согласный+гласный*). Во всех вышеприведенных примерах глухой звук требует глухого, а гласный, сонорный и звонкий сочетаются либо со звонким, либо с сонорным.

Частичная ассимиляция широко распространена в казахском языке. Полная ассимиляция встречается в нем гораздо реже.

Таким образом, гармония (созвучие) соседних звуков, которая имеет место как в пределах одного слова (между корнем и аффиксами), так и в пределах нескольких слов (между отдельными словами), называется ассимиляцией.

В школьных грамматиках ассимиляцию называют еще влиянием звуков.

В зависимости от того, какой из двух соседних звуков, предыдущий на последующий или последующий на предыдущий, влияет на другой, различаются: 1) ассимиляция прогрессивная (*ілгерілі ықпал*). 2) ассимиляция регрессивная (*кейінді ықпал*).

Уподобление последующего звука предыдущему в результате воздействия последнего, которое имеет место как в пределах одного слова, так и между отдельными, соседними друг с другом словами, называется прогрессивной ассимиляцией. К прогрессивной ассимиляции некоторые исследователи относят и случаи прибавления к корню в зависимости от его твердости или мягкости соответственно твердого или мягкого аффикса. В самом деле, твердость и мягкость слогов (и слов вообще) зависят от твердости и мягкости гласных в них. Так, из слов *су+лар+ымыз+ға* (нашим водам), *жер+лер+іміз+ге* (нашим землям) первое произносится твердо, второе — мягко, а это непосредственно связано с гласными, т. е. твердость *у* (в слове *су* — 'вода') и мягкость *е* (в слове *жер* — 'земля') соответственно обуславливают твердость и мягкость гласных в аффиксах, присоединяемых к этим словам. Однако подобное явление куда логичнее связывать с законом сингармонизма, нежели с ассимиляцией.

Категория сингармонизма вытекает из взаимоотношений гласного с гласным, в то время как категория ассимиляции основывается на взаимоотношениях согласного с согласным (а иногда гласного с согласным).

Прогрессивная ассимиляция имеет место: в пределах одного слова (между основой и аффиксом), на стыке двух слов, в слит-

ных и парных словах (которые соответственно пишутся слитно и через дефис), между основным и вспомогательным словами и даже в пределах нескольких слов.

Наиболее распространенные виды прогрессивной ассимиляции:

1. Если корень слова оканчивается на звонкий согласный, то и аффикс, следующий за корнем, начинается чаще всего со звонкого согласного: *жаз+ға — жазға — 'на лето', '(к) лету', қаз+дар — қаздар — 'гуси', сөз+дік — сөздік — 'словарь', этаж+дың — этаждың — 'этажа', этаж+даң — этаждаң — 'с этажа'.*

2. К корню с конечным глухим согласным присоединяется аффикс, начинающийся тоже с глухого согласного: *тап+тық — таптық — 'классовый', қап+қа — қапқа — 'мешку', 'в (на) мешок', қап+тар — қаптар — 'мешки'.*

Следует заметить, что глухие согласные *п, т, к, ф*, произносимые в конце корня (подслаут), на письме часто передаются буквами *б, д, г, в*: *клуб, Ленинград, геолог, Ержанов*. Поскольку в подслауте этих слов произносятся глухие согласные, то и аффиксы, присоединяемые к ним, как правило, начинаются с глухих согласных (*клубта — 'в клубе', Ленинградтың — 'Ленинграда', геоложке — 'геологу', Ержановтан — 'от Ержанова'.*)

Звонкие *б, г, ғ, ж* в произношении, оглушаясь под влиянием предшествующих глухих согласных, переходят в *п, к, қ, ш*; на письме, однако, это не отражается: *Қамысбай — собственное имя (произносится: Қамыспай), ақ бала — 'белокурый ребенок' (произносится: ақ пала), қыс жақсы — 'зима хороша' (произносится: қыс шақсы).*

3. Если корень слова оканчивается на гласный или сонорный, то присоединяемый к нему аффикс чаще всего начинается со звонкого или сонорного: *бала+ға — балаға — 'ребенку', бала+лық — балалық — 'ребячество', инженер+ге — инженерге — 'инженеру', сал+ма — салма — 'лапша', қара+дым — қарадым — 'я (по) смотрел (а)'.*

Несколько особняком стоят словообразовательные аффиксы *-қор, -кеш, күнем, -паз, -хана*, которые не претерпевают никакого изменения под влиянием конечного согласного корня: *шайхана (чайная), өнерпаз (искусный человек), пайдакүнем (корыстолюбец), пәлеқор (склочник, интриган), арбакеш (извозчик) и т. п.*

Данный вид прогрессивной ассимиляции наблюдается в словах *жаздыгүні (летом), қыстыгүні (зимой), күздігүні (осенью)*, в которых *күні* звучит как *гүні*; ср.: *белбеу* (пояс) из первоначального *белбау* (досл. ремешок для талии).

4. Если корень слова оканчивается на *ш*, а присоединяемый к нему аффикс начинается со звука *с*, то последний (т. е. *с*) под влиянием первого (т. е. *ш*) в произношении переходит в *ш*; тем не менее, руководствуясь орфографическими нормами, пишут *с*: *шаш+са — 'если рассыпать' (произносится шашша), ұш+сын —*

'пускай летит' (произносится ұшыын), *шаш+сыз* — 'без волос' (произносится *шашшыз*).

5. Если первое из двух соседних слов оканчивается на гласный, сонорный или звонкий, а второе начинается с глухих согласных *қ, к*, то эти глухие согласные в произношении, под влиянием конечного звука первого слова, переходят в соответствующие звонкие *ғ, ғ*, однако это не находит отражения на письме: *қара қазан* — 'черный котел' (произносится *қара ғазан*), *боз қой* — 'белая овца' (произносится *боз ғой*).

Аффиксы в казахском языке начинаются со следующих согласных:

1) *м, б, п* (предикативное окончание: *инженер+міз* — 'мы инженеры', *аз+быз* — 'нас мало', *студент+піз* — 'мы студенты');

2) *қ, ғ, к, ғ* (направительно-дательный падеж: *ат+қа* — 'коню, на коня', *көк+ке* — 'небу', *жер+ге* — 'земле');

3) *н, д, т* (родительный, винительный, исходный падежи: *бала+ның* — 'ребенка', *бала+дан* — 'от ребенка', *мектеп+ті* — 'школу'; *дала+да* — 'в степи', *ағаш+та* — 'на дереве', *қара+ды* — 'посмотрел', *кет+ті* — 'ушел'; аффиксы множественности и некоторые суффиксы начинаются с *л, д, т*: *бала+лар* — 'дети', *қаз+дар* — 'гуси', *ат+тар* — 'кони', *бала+лық* — 'ребячество'; *түз+дық* — 'соус', 'подлива', *төрт+тік* — 'четверка'.

4) Окончание принадлежности, присоединяемое к словам с конечным гласным, начинается с *м* в I, с *ң* во II и с *с* в III лице (*біздің бала+мыз* — 'наш ребенок', *бала+м* — 'мой ребенок', *бала+ң* — 'твой ребенок', *бала+ңыз* — 'ваш ребенок', *бала+сы* — 'его ребенок'). Предикативное окончание во II лице и некоторые суффиксы в начале слова тоже имеют *с* (*бала+сың* — 'ты ребенок', *бара+сың* — 'ты пойдешь'; *бар+са* — 'если пойти', *кел+се* — 'если прийти', *бар+ма+с* — 'авось не пойдет', *кел+ме+с* — 'авось не придет').

5) Ряд суффиксов начинается с *ш* (*жұмыс+шы* — 'рабочий', *сөз+шең* — 'красноречивый', *бой+шаң* — 'рослый', *құлын+шақ* — 'жеребеночек'); инфинитив и отглагольные имена имеют суффикс *у* (*сөйле+у* — 'говорить и говорение', *қара+у* — 'смотреть и смотреть; в зависимости от места форма на -у в казахском языке обозначает как инфинитив, так и отглагольное имя); незначительное количество суффиксов начинается с *р, й* (причастие: *қара+р* — 'может быть, посмотрит', *сөйле+р* — 'может быть, заговорит'; деепричастие: *қара+й* — 'смотря', *сөйле+й* — 'говоря').

Согласные *м, б, п, қ, ғ, к, ғ, н, д, т, л, о* которых сказано в 1, 2 и 3 пунктах, подвергаются комбинаторным изменениям под влиянием предшествующих им согласных. Иными словами, звуки, сходные, близкие в артикуляционном отношении, переходят друг в друга, т. е. имеет место так называемая альтернативация. Сказанное может быть проиллюстрировано таблицей:

Конечные согласные корня	Начальные согласные аффиксы					
	л	н	д	м	р	г
а) гласный	л	н	д	м	р	г
б) сонорные <i>р, й</i>	л	д	д	м	р	г
в) сонорные <i>л, м, н, ң</i>	д	д(н)	д	м(б)	р	г
г) звонкие <i>з, ж</i>	д	д	д	б	р	г
д) глухие (к данной группе относятся <i>б, д, г, в</i> , на которые оканчиваются при письме корневые слова)	т		т	п	к	к

Воздействие последующего звука на предыдущий (при этом предшествующий уподобляется последующему), которое имеет место как в пределах одного слова, так и между отдельными, соседними друг с другом словами, называется регрессивной ассимиляцией.

Наиболее распространенные виды регрессивной ассимиляции:

1) Конечный глухой согласный корня (*қ, к, п*) переходит в звонкий, если присоединяемый к нему аффикс начинается с гласного (написание в подобных случаях соответствует произношению): *тарақ+ы* — *тарағы* — 'его (ее), их расческа', *жүрек+ім* — *жүрегім* — 'мое сердце', *шап+а+ды* — *шабады* — 'скачет', *төк+іл* — *төгіл* — 'выливайся, разливайся'.

Имеются некоторые исключения из этого правила. Так, в слове *қазақ+ы* (*ат*) — 'конь' чисто казахской породы' конечный *қ* не переходит в звонкий, хотя за ним следует аффикс, состоящий из гласного *ы*. При наличии такого же условия не озвончаются и *к, п* в словах *оның бөр* (*і*) *к+і* — 'его шапка', *сенің көр* (*і*) *к+ің* — 'твоя красота', *орфографияның принцип+і* — 'принцип орфографии'. Глухие *қ, к, п* в приведенных примерах, по-видимому, не озвончаются потому, что сохранение их глухости позволяет яснее представить значение слова и его грамматическую форму. Так, *ы* в слове *қазағы* — 'его казах' является притяжательным аффиксом, в то время как в *қазақы* — 'из чисто казахской породы' *ы* выступает суффиксом; что же касается слов *көркі* — 'ее красота', *көрігі* — 'его кузнечный мех', то озвончение глухого *к* произошло только во втором из них (хотя оба они имеют притяжательный аффикс *і*), в результате чего стало возможным различие омонимов: *көрік* — 'красота', *көрік* — 'кузнечный мех'. Вообще лексические и грамматические омонимы (если злоупотреблять ими) ведут к затемнению мысли.

Следует подчеркнуть, что в казахском языке подобное фонетическое явление (когда глухой не переходит в звонкий, находясь перед гласным другой морфемы) встречается весьма редко.

2) Конечный *н* корня, оказавшись перед *б, п*, в произношении переходит в *м*, что не отражается на письме: *сен+бе* — *сенбе* — 'не доверяйся' (произносится *сембе*), *Жанпейіс* — мужское имя

(произносится *Жампейіс*), *Құрманбек* — мужское имя (произносится *Құрмамбек*).

3. Конечный *н* корня, предшествуя *қ, ғ, к, г*, в произношении переходит в *ң*, что не находит отражения на письме: *Айманқұл* — женское имя (произносится *Аймаңқұл*), *Аманқұл* — мужское имя (произносится *Амаңқұл*), *саңқой* — 'щеголь', 'франт' (произносится *саңқой*).

4) Конечный согласный корня *с* и *з* в позиции перед *ш* звучит как *ш*, что не отмечается на письме: *колхозшы* — 'колхозник' (произносится *колхозшы*), *қазша* — 'по-гусиному' (произносится *қашша*), *сөзшең* — 'красноречивый' (произносится *сөшшең*).

5. Конечный *з* корня, предшествуя *с*, в произношении переходит в *с*, что не находит отражения в правописании: *көз сал* — 'обрати внимание' (произносится *көссал*), *тұзсыз* — 'несоленый', 'без соли' (произносится *тұссыз*), *жазса* — 'если писать' (произносится *жасса*).

Конечный *з* первого из двух соседних слов под влиянием начального *ж* следующего за ним слова произносится как *ж*, что не отражается на письме: *боз жігіт* — 'белокурый парень' (произносится *божжігіт*), *көз жұму* — 'закрывать глаза' (произносится *көжжұму*).

Подобное явление наблюдается и внутри одного слова: *Оразжан* — мужское имя (произносится *Оразжан*).

6) Если предшествующее слово кончается на гласный и последующий начинается с гласного, то в произношении имеет место выпадение конечного гласного в первом слове, что не находит отражения на письме: *торы ат* — 'гнедой конь' (произносится *торат*), *торы ала ат* — 'гнедо-пегий конь' (произносится *торалат*).

Слова, оканчивающиеся на *ы, і*, утрачивают эти гласные, принимая суффиксы *и (ый), у, ау, еу*: *оқы+у* — *оқу* — 'читать, чтение, учеба', *қоры+у* — *қору* — 'защищать, защита', *екі+еу* — *екеу* — 'двое'.

7) Если корень слова кончается на *п* и к нему присоединяется аффикс *-ып (іп)*, то конечный согласный корня (т. е. *п*) произносится как *у*. В данном случае правописание совпадает с произношением: *қап+ып* — *қауып* — 'кусай', *шап+ып* — *шауып* — 'рубя', *тап+ып* — *тауып* — 'находя'.

8) Если предыдущее слово оканчивается на один из глухих *қ, к, п*, а последующее слово начинается либо со звонкого, либо с гласного, либо с сонорного, то эти глухие переходят в соответствующие звонкие, что не отмечается на письме: *ақ ешкі* — 'белая коза' (произносится *ағешкі*), *көп жер* — 'дальнее расстояние' (произносится *көбжер*), *керек екен* — 'оказывается, нужно' (произносится *кережекен*).

В казахском языке существует еще третий вид ассимиляции, отличный как от прогрессивной, так и от регрессивной ассимиляции, при которых из двух соседних звуков только один влияет на

другой (предшествующий влияет на последующий — при прогрессивной ассимиляции, последующий влияет на предыдущий — при регрессивной ассимиляции), что может быть представлено схемой

$$A \longleftarrow B \text{ или } A \longrightarrow B.$$

При третьем виде ассимиляции, как правило, имеет место взаимовлияние двух соседних звуков друг на друга и переход их в новые фонемы, что можно передать схемой $A \rightleftharpoons B$.

Ассимиляция, при которой два соседних звука взаимно влияют друг на друга, т. е. каждый из них воздействует на другой, вследствие чего взаимовлияющие звуки переходят (в произношении) в новые фонемы, называется прогрессивно-регрессивной ассимиляцией (*тогыспалы ықпал*).

Данный вид ассимиляции проявляется следующим образом: внутри одного слова или на стыке двух слов при соседстве *н* с *қ* (или *к*), *с* с *ж* в произношении *н* переходит в *ң*, *қ* в *ҕ*, *к* в *г*, *с* в *ш*, *ж* в *ш*, что не воспроизводится на письме: *Қазанқан* — 'мужское имя' (произносится *Қазаңған*), *Есенкелді* — мужское имя (произносится *Есеңгелді*), *Досжан* — мужское имя (произносится *Дошжан*).

И. А. Батманов считает регрессивную ассимиляцию в киргизском языке древним, архаичным явлением, реликтом прошлого³⁷. Это мнение само по себе заслуживает внимания, хотя мы не можем судить о его правомерности применительно к киргизскому языку. Что же касается фактов казахского языка, то в отношении генезиса каждый из видов ассимиляции является вполне самостоятельным, «полноправным» явлением. Вообще относительно ограниченная распространенность одного явления по сравнению с другими, по нашему глубокому убеждению, вовсе не есть признак его архаичности.

В языках (особенно в индоевропейских) преобладает регрессивная ассимиляция³⁸. Разумеется, мы отнюдь не склонны распространять закономерности индоевропейских языков на тюркские. Для категорического заявления о том, что такая-то разновидность ассимиляции в тюркских (в том числе и в казахском) языках поступательно развивается, а такой-то ее вид исчерпывает свои возможности к дальнейшему развитию, необходимы дополнительные и веские доказательства исторического характера. Словом, этот вопрос все еще требует дальнейшего глубокого изучения.

В современном уйгурском языке некоторые широкие (открытые) гласные переходят под влиянием последующих узких гласных в узкие (не только в произношении, но и на письме): *ата* — *атиси* — *атимиз* — 'отец' — 'его отец', 'наш отец', *бала* — *балиниң* —

³⁷ Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. С. 70.

³⁸ Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. М., 1959. С. 106.

балини — 'ребенок', 'ребенка' (род. п.) — *балини* — 'ребенка' (вин. п.), *сат* — *сегивалдим* — 'продай' — 'я купил (а)' и т. д.³⁹

Подобные фонетические изменения встречаются иногда и в казахском языке. В отдельных казахских словах гласные в предыдущем слове под влиянием гласных последующего слова (иногда аффикса) соответственно переходят в твердые и мягкие: *бар+лық* — *бар+і* — 'все', 'всего', 'все' (*а* переходит в *э* под влиянием притяжательного аффикса III лица *і*); *бұл күн* — *бүгін* — 'этот день', 'сегодня' (произносится *бүгүн*; конечный *л* в первом слове выпадает, *у* переходит в *ү* под влиянием мягкого гласного во втором слове. По закону прогрессивной ассимиляции начальный *к* во втором слове озвончается в *г*; в результате получается новое слово *бүгін*); ср.: *сол жерде* — *сө жерде* (в том месте), *тұра келді* — *түрегелді* — 'встал (а)', *сауда+гер* — *сәудегер* — 'спекулянт, торговец', *қалай етіп* — *қайтіп* или *кәйтін* — 'каким образом' (первое слово в результате утраты слога *-ла* принимает форму *қай* или *кәй*, второе слово утрачивает свой начальный гласный *е*, в результате имеем *қайтіп* или *кәйтін*). Вследствие стяжения образовались слова *сүйтіп* или *сөйтін* от *солай етіп* (таким образом); *үйтіп* или *өйтін* от *олай етіп* (подобным образом), *бүйтіп* от *бұлай етіп* (следующим образом). Явление универбации имеет место и в словах *әкел* от *алып кел* (принеси): от первого слова остался только один начальный гласный, и тот переходит в *э* (*э+кел*); *апар* от *алып бар* (отнеси) — от первого слова сохранился только начальный гласный *а* без изменения (так как последующие гласные — твердые), второе слово *бар* по закону диссимиляции перешло в *пар*. Универбации подвержены также слова *бұй дедім* от *бұлай дедім* (я так сказал), *қай* от *қандай* (какой), *быйыл* от *бұл жыл* (этот год). В последнем примере слово *бұл* утрачивает свой конечный *л*, губной *у* под влиянием палатального *ы* во втором слове (*жыл*) переходит в *ы*, в результате имеем *быйыл* (графически *биыл*). Переход слова *жыл* в *йыл* объясняется фонетическими закономерностями: в тюркских языках первоначальным корнем является *йыл*. Древнюю форму сохранили и слова: *сар* (*ығ*) — *сарғау* (желтеть), *кішік* — 'учтивый, вежливый' (*ұлық болсаң, кішік бол* — 'занял высокий пост — будь вежлив') и т. д. Прогрессивно-регрессивная ассимиляция (*тоғыспалы ықпал*) действует в словах: *бүрсүгүні* от *бірісі* (?) *күні* (послезавтра), *нағыласың* (при произношении) от *не қыласың?* — 'что же будешь делать?' (в последнем примере первое слово *не* отвердевает и становится *на*, а начальный согласный второго слова *қыласың* озвончается и становится *ғыласың*).

Личные местоимения *мен* — 'я', *сен* — 'ты' (за исключением форм *менде* — 'у меня', *сенде* — 'у тебя') тоже испытывают на себе влияние регрессивной ассимиляции: *маған* — 'мне', *саған* —

³⁹ Баскаков Н. А., Насилов В. М. Уйгурско-русский словарь. М., 1939. С. 189—190.

'тебе' и т. д. Здесь происходит отвердение корня под влиянием твердого *га* — окончания направительно-дательного падежа. Конечный *н* после названного окончания *га* (*га+н — ган*), по мнению С. Е. Малова, является ингредиентом, появившимся относительно недавно⁴⁰. Регрессивная ассимиляция в области согласных ощущается также в словах *оган* (ему), *буган* (этому), *соган* (тому). Слово *эке*, участвующее в образовании форм, передающих почтительное обращение к старшим, подвергается стяжению и прибавляется к собственным именам лиц в виде *ке, еке*, под влиянием которых предшествующие им слова часто смягчаются: *Жамбыл — Жэке, Жумагали — Жүмеке, Бақтияр — Бэке, Баймағанбет — Бэйеке, Алданазар — Элеке, Омар — Омеке, Сартай — Сэке, Тойшыбай — Тэке, Тұрмағанбет — Түреке, Галымжан — Галеке* и т. д. В этой функции слово *аға* (старший брат) тоже подвергается стяжению и присоединяется к именам людей в форме *қа* (*ақа*), оказывая на них влияние в отношении количества слогов: *Жақсыбай — Жақа, Сейтқали, Сейтжан — Сейтақа, Мұқан — Мұқа* и т. п.

Предлагаем таблицу гласных и согласных, воспроизводимых фонетической транскрипцией, основанной на латинской графике и часто применяемой в лингвистических трудах.

	Практическая транскрипция	Фонетическая транскрипция	Практическая транскрипция	Фонетическая транскрипция
	<i>а</i>	<i>а</i>	<i>с</i>	<i>s</i>
	<i>ә</i>	<i>æ</i>	<i>з</i>	<i>z</i>
	<i>е (э)</i>	<i>е</i>	<i>ч</i>	<i>ç</i>
	<i>о</i>	<i>о</i>	<i>аффрикат. ж</i>	<i>ʃ</i>
	<i>ө</i>	<i>œ</i>	<i>простое ж</i>	<i>ʒ</i>
	<i>ы</i>	<i>ь</i>	<i>н</i>	<i>n</i>
	<i>і</i>	<i>і</i>	<i>л</i>	<i>l</i>
	<i>ү</i>	<i>и</i>	<i>ш</i>	<i>ʃ</i>
<i>твердое</i>	<i>у</i>	<i>у</i>	<i>р</i>	<i>r</i>
<i>мягкое</i>	<i>у</i>	<i>и</i>	<i>и</i>	<i>j</i>
<i>твердое</i>	<i>и (ий)</i>	<i>и</i>	<i>к</i>	<i>k</i>
<i>мягкое</i>	<i>и</i>	<i>и</i>	<i>г</i>	<i>g</i>
	<i>п</i>	<i>п</i>	<i>ң</i>	<i>ŋ</i>
	<i>б</i>	<i>б</i>	<i>х</i>	<i>x</i>
<i>сонорное</i>	<i>м</i>	<i>т</i>	<i>ғ</i>	<i>ɣ</i>
	<i>у</i>	<i>ш</i>	<i>һ</i>	<i>h</i>
	<i>ф</i>	<i>ш</i>	<i>в</i>	<i>v</i>
	<i>т</i>	<i>т</i>	<i>д</i>	<i>d</i>
	<i>ц</i>	<i>с</i>	<i>—</i>	<i>—</i>

Эта таблица дает возможность иноязычным филологам адекватно прочитать приведенные в работе примеры.

⁴⁰ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951. С. 52.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕКПІН КАТЕГОРИЯСЫ *

Тілдердің көпшілігі лебізді екпін тобына жатады: бұл топқа қазақ және басқа түркі тілдері де жатады. Тілімізде тек лебізді екпін бар деп қана қойсақ, қателескен болар едік. Кісінің ойын мәнерлеп, әсерлеп жеткізе алатын сөйлемдерде, кей уақыт, үнді екпінді де пайдалана аламыз. Едәуір түрколог ғалымдардың пікірінше, үнді екпін мәнерленіп айтылған (экспрессивтік) сөздермен байланысуы шарт емес: бұл екпін жай сөйлемде де кездесе беруі мүмкін.

Лебізді екпінге ие тілдер: екпіні тиянақты, екпіні тиянақсыз болып екі жікке бөлінеді. Қазақ тілі алғашқы жікке жатады. Екпіні тиянақты тілдерде екпін сөздің, көбіне, арнаулы буынына түседі, екпін тиянақсыз тілдерде екпіннің арнаулы (белгілі) буынымен байланысуы шарт болмайды.

Сөз бен сөздің шегін бөліп, жігін ажыратудың басты бір жолы — осы дауыс екпіні болып есептеледі. Лебізді екпін кей тілде (көбіне, екпіні тиянақсыз тілдерде) сөздің морфологиялық мағынасын айқындап тұрады.

Сөйтіп, лебізді екпін: мағына айқындаушы, сөз айқындаушы болып екіге бөлінеді. Мәселен, орыс тілінде замо́к — за́мок, мука́ — му́ка сөздеріндегі екпін мағынаны айқындап тұр. Қазақ тілі сөзінің қалыпты екпінін өзгерткеннен, мағына онша көп ойсырай қоймайды. Қазақ тілінде екпінді өзгерткеннен сөздің дағдылы айтылу мәнері өзгереді, бірақ сөз мағынасы орыс тіліндегідей мүлдем өзгере қоймайды. Бұлай болуының негізгі себебі, біздің пікірімізше, қазақ тілінің агглютинатив (жалғамалы), орыс тілінің флектив (қопармалы) болуымен байланысты. Демек, орыс тіліндегі екпін тиянақсыз болып, қазақ тіліндегі екпін тиянақты болып келуі де, бұл екі тілдің типология жағынан екі түрлі жікке жатуымен ұштасса керек деп ойлаймыз. Қазақ тіліндегі екпін орыс тіліндегідей сөз мағынасын өзгертпеудің есесі не жұрнаққа түседі, немесе сөздің лексикалық тұлғасы әр түрлі болып келуімен байланысып жатады.

Түрік тілдеріне дауыс екпіні сөздің, көбіне ең соңғы буынына түсуін ежелден келе жатқан қағида деуге болмайды. Акад. Б. Я. Владимирцов түркі тілдеріндегі екпін о баста сөздің бас буынына түскен деген ойды дәлелдейді. Көп буынды сөздерде көмекші екпін — әрі лебізді, әрі үнді болып келуі, мәнерлі (эмфазиялы) сөйлемдерде дауыс екпінінің орын алмасуы (соңғы буындағы екпін бас буынға көшуі) Владимирцовтың пікірі бойынша, тіліміздегі екпіннің бір кездерде, сөздің алғашқы буынына түскенін дәлелдесе керек.

Академик Ф. Ф. Корш көп сөздердің екінші буынындағы дауыстылардың редуциялануын — сөздің екпіні о баста бірінші буынға түскендігінің нәтижесі деп есептейді.

* Бұл мақала «Қазақ ССР Ғылым акад. Хабарлары. Лингвистикалық серия. 1948. 5-шығ. 19—23-б.» журналында жарияланған.

Корш пен Владимирцовтың бұл айтылған пікірлерін теріс дей алмаймыз.

Түркі тілдерінде дауыс екпіні тек лебізбен (экспирациямен) ғана байланысты деген ескі түркологтардың (В. Бетлингк, В. Радлов, П. Меллиоранский, т. б.) пікірлерін осы күнгі кейбір ғалымдар дұрыс емес деп табады. Н. К. Дмитриев өзінің «Түркі тілінің құрылысы» деген еңбегінде қосымшаға түсетін лебізді екпінмен барабар, негізгі түбірдің соңғы буынына түсетін екпін үнді екпін екендігін дәлелдейді.

Академик В. В. Радлов өз еңбегінде дауысты дыбыстарды лебізді екпінге байланыстыра келіп, оларды: негізгі екпінге не дауысты, көмекші екпінге не дауысты, екпін түспейтін дауысты деп үшке бөледі. В. В. Радловтың бұл пікірі түркі тілдері грамматикаларында күні бүгінге дейін қолданылып келе жатыр. Радловтың бұл пікірінің ұзын-ырғасын дұрыс деп тауып, осы күнгі ғалымдар ол кісінің лебізді екпін аясынан шықпауын қате деп есентейді.

Дауыс екпіні бір сөз бен екінші сөздің жігін ажыратумен қатар бір сөз тобы мен екінші сөз тобының жігін де ажыратып тұрады. Арнаулы сөз тобының өзара мағына жуықтылығы, ол сөз тобының акцентуациялық жуықтылығымен байланысты болады. Сөйлем ішіндегі сөздердің бәрі бірдей үнемі дербес екпінге не болуы шарт емес. Сөйлем мүшелерінің грамматикалық, семантикалық қызметіне қарай, олардың акцентуациялық өзгешеліктері де айқындалып тұрады. Сөйтіп, тілімізде, кей уақыт, сөз тізбегі (синтагма) түгел фраза бір-ақ екпінге не болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, екі сөз немесе бірнеше сөз бір екпінге бағынып, өзара біркелкі комплекс жасалуы мүмкін. Мұндай екпін фразалық немесе ритмикалық екпін болып есептеледі.

Қазақ тілінде мына төмендегі сөз топтары екпін жағынан айрықша комплекс бола алады деп ойлаймыз:

1) қос сөздер (бала-шаға, жөн-жосық, ығай-сығай, сылап-сипап, т. б.);

2) негізгі мағыналы сөз+шылау сөз (үйге дейін, ол үшін, өзі ғана, мың қаралы, оқыған сайын, т. б.);

3) күрделі сөздер (оқып отыр, ән салды, жығыла жаздады, жығылып қала жаздады, орақ орды, Ақ шоқы, Кемпір қосақ, т. б.);

4) анықтауыш+анықталғыш сөз (биік үй, асқар тау, қынай бел, алыс жер, күміс қасық, ат қора, қыруар мал, мың сом, т. б.);

5) пысықтауыш+баяндауыш (кеше келді, жақсы оқыды, қалада болды, әрең жүрді, т. б.);

6) идиом сөздер (қабырғамен кеңесу, қас пен көздің арасында, тақсіретін тарту, т. б.);

7) тура толықтауыш+баяндауыш (газет оқыды, хат жазды, кино көрді, т. б.).

Бұл ритмикалық комплекстерге жататын сөздердің санын, олардың түрлерін көбейте беруге болады. Біз тек мысал ретінде комплекс жасай алатын сөз топтарының басты-бастыларын ғана

санап өттік. Қазақ тілі фонетикасының бұл тарауы көп зерттеуді керек етеді.

Осетин тілінің акцентуациялық заңдары жөнінен В. И. Абаевтың айтқан кейбір пікірлерін көп тілдерге (соның ішінде қазақ тіліне де) жанастыруға болады. Қазақ және басқа көп тілдерде ауызекі сөйлеген сөздердің белгілі тізбектері акцентуация жағынан біркелкіленіп, бірнеше сөз жиылып негізгі бір-ақ екпінге ие болады деген пікірді қазақ тілінің фактысы да айқындайтын тәрізді. Сөз тізбегіндегі екпін (ритмикалық екпін немесе фразалық екпін) мен жеке сөздегі екпіннің қарғдаларында үлкен айырма жоқ деуге болады. Жеке сөздің екпіні, оның соңғы буынына түскені сияқты, сөз тізбегіндегі екпін де, көбіне, соңғы сөздің соңғы буынына түседі. Мысалы, «биік үй», «торы ат»¹, «алыс жер» деген сөз тізбектерінің әрқайсысы жеке сөз есебінде бір-ақ екпінге ие болып, ол екпін *үй, ат, жер* сөздеріне — буындарына түсіп тұр. Бұл тізбектер акцентуация жағынан да бір, ассимиляция жағынан да өзара үйлесіп тұтас бір кесек дыбыстық единица болып тұр. Тізбек ішіндегі сөздердің саны көбейгенмен де ритмикалық екпін өзгермеуі мүмкін. Бірақ, біздің жалпы байқауымызша, тізбектегі элемент (сөз) үштен асса, фразалық екпін ыдырап кетуі мүмкін: «күміс шай қасық» деген тізбектегі «күміс шай» деген анықтауыш *қасық* деген анықталғыш сөзбен қосылып, бір ғана акцентуациялық комплекс болып тұр. Ал енді анықтауыштың санын көбейтіп, «әдемі күміс шай қасық» дегенде *әдемі* деген дараланып, екпін жағынан бұл сөз қалған үш сөзден оқшауланып тұратын сықылды. Дәл осы мысалдағы үш сөзбен келген анықтауыштың алғашқысы өз алдына бір екпінге ие, қалған екі анықтауыш анықталғыш *қасық* сөзімен қосылып бөлек екпінге ие болып тұр. Ритмикалық (фразалық) екпіннің бір сөзден (немесе бір буыннан) өзге сөзге (немесе өзге буынға) көшу заңы жеке сөздегі екпін сияқты болып келеді (бұл жөнінен жеке сөз екпінінің ережелерін қараңыз).

Сөз екпіні. Қазақ тіліндегі екпін басқа түркі тілдеріндегі екпін тәрізді сөздің, көбіне, соңғы буынына түсетінін жоғарыда айттық. Екі немесе үш буынды сөздің бір буыны негізгі екпінге ие болады да, қалған буындарына ешқандай екпін түспейді. Мұндағы негізгі екпін, көбіне, соңғы буынға түсіп отырады (мысалы: шағала, кереге, орақ, олқы, қара, біздер, жиырма, әрең, т. б.). Көп буынды (кемінде төрт буынды) сөзде негізгі екпіннен бөлек көмекші екпін пайда болады. Негізгі екпін соңғы буынға түседі де, көмекші екпін негізгі түбірдің соңғы буынына түседі. Қазақ тіліндегі көп буынды сөз қосымша арқылы жасалатындықтан негізгі екпін қосымшада болады да, көмекші екпін негізгі түбірде болады:

В. В. Радлов

о-рақ $\underline{\underline{V}} \underline{\underline{II}}$

ол-қы $\underline{\underline{V}} \underline{\underline{II}}$

ша-ға-ла $\underline{\underline{V}} \underline{\underline{V}} \underline{\underline{II}}$

¹ Айтылуында «биік үй», «торат» түрінде айтылып тұр.

ке-ре-ге $\underline{V} \underline{V} \underline{II}$
 о-рақ-шы $\underline{V} \underline{V} \underline{II}$
 о-рақ-шы-лар $\underline{V} \underline{I} \underline{V} \underline{II}$
 о-рақ-шы-ла-ры $\underline{V} \underline{I} \underline{V} \underline{V} \underline{II}$
 о-рақ-шы-ла-ры-мыз $\underline{V} \underline{I} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{II}$
 о-рақ-шы-ла-ры-мыз-да $\underline{V} \underline{I} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{II}$
 о-рақ-шы-ла-ры-мыз-да-ғы $\underline{V} \underline{I} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{II}$
 о-рақ-шы-ла-ры-мыз-да-ғы-лар $\underline{V} \underline{I} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{V} \underline{II}$

ат, қарындас деген сөздердің буындарын қосымша арқылы көбейтіп, көмекші екпін ең бас буында, негізгі екпін ең соңғы буында болады деп түсінеді². И. А. Батманов қырғыз тілінде үш буынды сөздің екпіні жалпы ереже бойынша—негізгі екпін соңғы буынға, көмекші екпін бас буынға түседі дей келіп, төрт, бес буынды сөздердің көмекші екпіні негізгі екпіннен бір буын қалып тұрады деген пікірді айтады. (Мысалы: жолдоштору, жолдошторубуз, жолдошторубузда, т. б.)³. Біздің байқауымызша, қазақ тілінде көмекші екпін кемінде төрт буынды сөзде ғана пайда болады. Негізгі екпіннің орны қандай тиянақты болса, көмекші екпіннің орны да сондай тиянақты. Бұл жөнінде В. В. Радловтың ойын, жалпы алғанда дұрыс деп табамыз. Бір буынды негізгі түбір болса көмекші екпін соның өзінде сақталады да, екі-үш, немесе одан көп буынды негізгі түбір болса⁴, оның соңғы буынына түседі. В. В. Радлов түркі тілдерінде көмекші екпін әрдайым бас буында болады деп түсінеді. Бұл пікір осы күнгі қазақ тілінің фактыларына қарағанда қате бола ма деп ойлаймыз. И. А. Батмановтың төрт, бес буынды сөзде көмекші екпін негізгіден бір буын, алты, немесе одан көп буынды сөзде екі буын бұрын тұрады деген пікірінің қырғыз тілі үшін қаншалық үйлесетінін біз айта алмаймыз. Қырғыз, казак, т. б. тілдердің акцентуациялық нормасы, негізінде, бір болуына қарағанда бұл кісінің пікіріне қазақ тіл фактысы қайшы келетін шығар деп ойлаймыз. Үш буынды сөзде көмекші екпін бас буында тұрады деген пікірді И. А. Батманов⁵ дұрыс деп есептейді. Біздің байқауымыз бойынша (егер казак, қырғыз, т. б. тілдердің нормасы бір деп білсек), бұл пікірді де даулы деп табамыз, өйткені көмекші екпін түскен буынның екпінсіз буынға қарағанда аздап болса да айырмасы болса керек еді. Біз ондай айырманы қазақ сөздерінен байқай алмадық. Қазақ тіліндегі үш буынды сөздің (түбір сөз болсын, туынды сөз болсын — бәрі бір) негізгі екпінге не буыннан басқа қалған екі буынның екеуі де біркелкі келетін сияқты. Бірөңкей дауысты дыбыстан келген үш буынды сөзде бұл

² Radloff W. Phonetik der Nördlichen Türksprachen.

³ Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1945. С. 50.

⁴ Октябрьден кейін қазақ әдебиет тіліне енген интернационалдық түбір сөздердің ішінен көп буынды сөздер жиі ұшырайды. Мысалы, *кооператив, конференция* т. б. Бұл сөздерге қазақ тілінің қосымшалары қосылғанда, олардың түбір тұлғадағы негізгі екпіні көмекші екпінге айналып кетеді (*кооперативтерге, конференцияларға* т. б.).

⁵ Батманов И. А. Көрсетілген кітап, ... 63-б.

біркелкілік айқын байқалады (мысалы: шағала, кереге, жылымшы, т. б.). Бұл мәселе әлі де болса жете тексеріп, терең зерттеуді керек етеді.

Қазақ тіліндегі қосымшалардың көпшілігі екпінді өз бойына тартып тұрады. Көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларының алғашқы үшеуі екпінді болып келеді де, жіктік жалғау, көбіне, екпінсіз боп келеді. Қазақ тіліндегі кейбір қосымшалар екпінді бойына тарта алмайтындықтан (яғни энклитика ретінде кездесетіндіктен) акцентуация категориясы кей уақыт сөз тұлғасын ажыратуға (морфологиялық дифференциация жасауға) керек құрал есебінде қолданылады⁶. Тұлғасы бір, қызметі бөлек томоникалық қосымшаларды акцентуация арқылы ажыратуға болады. Мысалы: а) біздің оқушымыз (мұндағы *-мыз* — тәуелдік жалғау), біз оқушымыз (мұндағы *-мыз* — жіктік жалғау); б) ағашты жарма (мұндағы *-ма* — болымсыз етістіктің жұрнағы), тәтті жарма (мұндағы *-ма* — зат есімнің жұрнағы); в) сен мынаны көрші (мұндағы *-ші* — волунтатив мағынадағы етістік жұрнағы), ол бізге көрші (мұндағы *-ші* агентив мағынадағы зат есім жұрнағы); г) сіздің қалыңыз (екінші жақ тәуелдік жалғау), сіз қалыңыз (екінші жақ бұйрық рай жалғауы); д) сіз баласыз (екінші жақ жіктік жалғау), ол кісі баласыз (болымсыз есімнің жұрнағы); е) ол үйде (жатыс жалғау), үй де (демеу); ж) атты кісі (мұндағы *-ты* — сын есім жұрнағы; ол мылтық атты (мұндағы *-ты* — етістіктің өткен шақ қосымшасы); біз осында қалалық (мұндағы *-лық* — қалау рай жұрнағы), қалалық кеңсе (мұндағы *-лық* — сын есім жұрнағы), т. б.

Түркі тілдері мамандарының кейбірі болымсыз етістіктің *-ма* қосымшасы сөздің алдында келсе, екпінді өзіне тартып тұрады дейді. Қырғыз, ойрат, т. б. тілдер үшін, бәлкім, бұл пікір дұрыс та болар, қазақ тілінде болымсыз етістіктің *-ма* қосымшасы ешуақыт бойына екпін тарта алмайды.

Қазақ тіліндегі кейбір басқа қосымшаларға да екпін түспейді; мысалы: сын есім жұрнағы *-дай* (таудай, жаздай), қалау рай жұрнағы *-йын* (барайын, келейін, т. б.).

Қосымшасыз келген шылау сөздерде де екпін болмайды. Мысалы: *ғой* (қой), *ше*, *ғана* (қана), *ма* (ме, ба, бе, па, пе), *дейін* (шейін), *сайын*, *сияқты* (тәрізді, сықылды, секілді, т. б.). Мен *ғой* кеңседе болдым, ал сен *ше?*; тек *қана*; оқыған *сайын*; ауылдан қалаға *дейін*, т. б.

Шылау сөздерге қосымша жалғанса, негізгі мағыналы сөздердегі екпін шылау сөзге ауысып кетеді. Мысалы, таныс сияқтысыз, қалаға шейінгі дегенде қосымшалы шылауға екпін түсіп тұр. Кейбір уақыт негізгі мағыналы сөз екпіннен айырылып энклитикаға айналады. Мысалы, малы *семіз-ақ* екен, оның аты *ат-ақ* екен деген сөйлемдердегі «семіз-ақ», «ат-ақ» дегендегі *семіз*, *ат* сөздерінің екпінді *-ақ* шылауына көшіп тұр; сондықтан мұндағы *семіз*, *ат* деген сөздер энклитика қызметін атқарып тұр.

⁶ Қырғыз тілі жөнінен И. А. Батманов та осы пікірді айтады (көрсетілген кітаптың 62-бетін қараңыз).

Қазақ тіліндегі үстеуіш шылаулар (өте, тым, ең, тіпті, аса, орасан, жұда, т. б.) үнемі екпінге ие болып тұрады. Үстеуіш шылауы бар түбір сөз энклитикаға айналып кетеді. Мысалы: *тым жақсы, өте биік, аса зор, ең әдемі*, т. б. Сын есімнің күшейткіш буындары да екпінді өзіне тартып, негізгі мағыналы сөзді энклитикаға айналдырып жібереді. Мысалы: *әп-әдемі, біп-биік, жап-жақсы, қып-қызыл*, т. б. Күшейткіш буын дыбыс жағынан деформацияланып, түбір сөзбен біріксе, екпін бас буында тұрады; мұндай сөздердің саны қазақ тілінде екеу-ақ; *көкпеңбек, аппақ*.

Ұранды сөздерде немесе басқаша түрлі мәнерленіп айтылған (эмфазис, экспрессив түрде айтылған) сөздердің екпінді бір буыннан екінші буынға көшіп отырады (яғни депласацияланып кетеді). Мысалы: «Боранбай кітап оқыды» деген сөйлемдегі «Боранбай» сөзінің дағдылы екпінді оның соңғы буынында тұр. Ал, вокатив сөйлемде (мысалы, Боранбай; эй, Боранбай) екпін бас буынға көшіп кетеді. «Октябрь революциясы жасасын!» деген сөйлемдегі *жасасын* сөзінің екпіндінің де дағдылы орны соңғы буыннан орта буынға ауысып тұр.

Октябрь революциясынан кейін қарыштап өскен қазақ әдеби тілінің жаңа лексикалық қоры кейбір фонетикалық заңдарға да әсер етпей қойған жоқ. Ұлы орыс тілі арқылы тілімізге келген сандаған сөздер (ғылыми терминология, географиялық атаулар, т. б.) қазақтың ескіден келе жатқан акцентуациялық көне нормасына түгелімен бағына енген жоқ, сол орыс әдеби тілінің өз нормасын сақтап, өз ерекшеліктерімен енді. Терминдер, географиялық атаулар, кісі аттары негізгі түбір тұлғада тұрып, о бастағы екпінді сақтай отырып енді. Мысалы: революция, республика, конференция, физика, коммуна, т. б.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ БУЫН ҚҰРЫЛЫСЫ *

Буын проблемасы — фонетикалық категория. Сондықтан мұны жазу тұрғысынан қарауға болмайды. Буынның сапасы мен санын ең алдымен айтылу тұрғысынан қарап зерттеу керек.

Тіліміздің буын нормасы айтылуда бір түрлі, жазылуда екінші түрлі болып келе береді. Айтылуда *метр* деген екі буынды, жазылуда бір буынды сөз; *кооператив* деген сөз айтылуда төрт, жазылуда бес буын болып тұр (айтылуда қатар тұрған екі дауысты тоғысып, бір-ақ дауыстының орнына жүреді). Қазақ тілінде екі дауысты қатар келсе, алдыңғысы айтылуда түсіп калып, өзара ықшамдасып тұрады. Мәселен, *келе алмайды* деген *келалмайды* болып, *айта алмайды* деген *айталмайды* болып, буын саны кемиді. Сондықтан буын өлшеміне негізгі өлшеу (критерий) бола алатын — сөздің жазылуы емес, айтылуы.

Буын экспирация (өкпедегі ауаны сыртқа шығару) арқылы

* Бұл мақала «Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы». 1954, № 1. 60—68-б.) журналында жарияланған.

жасалады. Көп тілдерде (соның ішінде қазақ тілінде) буын жасаушы дауысты фонема болып есептеледі. Дауысты фонема өз алдына дара тұрып та, төңірегіне дауыссыздарды алып тұрып та, буын құрай алады. Әр буында бірден артық дауысты фонема болмайтындықтан, сөз ішінде неше дауысты фонема болса, сонша буын болатыны — белгілі қағида.

Буын ішіндегі дауыссыздарды экспирациялық күшіне қарай, айтылуына қарай: күшті бас дыбыс, күшті соңғы дыбыс деп, негізінде, екі топқа бөлуге болады. Буын ішіндегі екі дауыссыздың алғашқысының экспирациясы соңғысынан басым күшті бас дыбыс (немесе эксплозив дыбыс) болады да, керісінше келсе, күшті соңғы дыбыс (немесе имплозив дыбыс) болады. Мәселен, буынның бас дыбысы да, соңғы дыбысы да бір түрлі болып келген *қақ*, *тұт* сияқты сөздердің алғашқы дыбыстары күшті (айқын) айтылады да, соңғы дыбыстары әлсіз (осал) айтылады. Сол сияқты *гүл*, *дөң* сөздеріндегі (буындарындағы) *г*, *д* дыбыстары да күшті айтылып тұр; бұл екі дыбыс буын бастап тұр, ал *л*, *ң* дыбыстары әлсіздеу айтылып тұр; бұл екі дыбыс буынды аяқтап тұр. Егерде сөз ішінде немесе сөз аралығында имплозив дыбыс пен эксплозив дыбыс қатар келсе, бұл екеуінің түйіскен жерінен буын жігі пайда болады. Мысалы: *аппақ* (ап-пақ), *көкке* (көк-ке), *тәтті* (тәт-ті), *ат дорба* (айтылуы ат — торба), *хат тасушы*, *алып бер* (айтылуы алып пер), т. б. Бұл мысалдардағы қатар тұрған біркелкі дыбыстардың алдыңғысы имплозив, кейінгісі эксплозив дыбыс болады: имплозив дыбыс буынды аяқтаушы дыбыс болады да, эксплозив дыбыс буынды бастаушы дыбыс болады. Сөз ішінде (негізгі сөз ішінде немесе түбір сөз бен қосымша аралығында) сөз бен сөздің аралығында бір түрлі дыбыстардан мыналар қатар тұра алады: *ққ* (*қаққа*, *ақ құм*), *кк* (*төкке*, *көк күмбез*), *тт* (*атта*, *ат тұса*), *пп* (*жаппа*, *алып бар*), *сс* (*асса*, *тас сал*), *шш* (*шашшы*, *үш шалғы орақ*), *нн* (*әннен*, *нән нар*). Сөйтіп, бір түрлі дыбыстардан, көбіне, үнсіз қатаң дыбыстар қатар тұра алады; *л*, *р* дыбыстарынан басталуға тиісті қазақ тілі қосымшалары *л*, *р* дыбыстарынан кейін *д* дыбысына айналып кетеді. Қазақ тілінің дыбыстық нормасы бойынша *іззет*, *мүдде* тәрізді сөздерде сирек кездесетін *зз*, *дд*, т. б. тіркестерін сөз етпейміз.

Қазақ сөзі айтылуда ешуақыт қабаттасып келген екі дауыссыз дыбыстан басталмайды. Сондықтан қатарынан тұрған екі дауыссыз дыбыстан буын бастала алмайды. Ал, әдеби тіліміздегі жазу нормасын еске алғанда атау сөздердің дені бұл заңның шеңберінен шығып кетеді. Мысалы: *процент* (айтылуы *пырацент*), *проект* (айтылуы *пірәекті*). Қазақ тілі сөздерінде бір буынның ішінде әрі жуан, әрі жіңішке дыбыстардың болуы мүмкін емес: буын ішіндегі дыбыстар не біркелкі жуан, не біркелкі жіңішке болады.

Сөздің жуан, жіңішке болуы буынмен байланысты, буынның жуан, жіңішкелігі дауысты дыбыспен байланысты.

Қазақ тілінде дауыстылардан басқа *қ*- *к*, *ғ* -*г* дыбыстарының да жуандық, жіңішкелігі мағынамен байланысты болып келеді. Өзге

дауыссыздардың жуандық, жіңішкелік қасиеті бола тұрса да, олар мағынамен байланысты болмайды.

Буынның жуан, жіңішкелігі, негізінде, дауысты дыбыстарға байланысты болғандықтан, буындағы дауыссыздардың не жуан, не жіңішке болмасқа дажы жоқ. Мысалы: *сал, он* деген сөздердің әрқайсысы — бір буын (бұл екеуі де жуан буын). Осы сөздердегі *а, о* фонемаларының ауанымен дауыссыз *с, л, н* фонемалары да жуандап тұр; *сәл, өн* деген сөздердің әрқайсысы бір буын (бұл екеуі де жіңішке буын); бұл сөздердегі *ә, ө* фонемаларының ауанымен *с, л, н* фонемалары да жіңішкеріп тұр.

Байырғы сөздер буынының басында бірден артық дауыссыз бола алмайды. Бірақ, буын соңынан екі дауыссыз дыбыс қатар тұра алады: қатарынан келген екі дауыссыздың алғашқысы үнді, соңғысы қатаң болып келуі — қазақ тілінің ежелгі қағидаларының бірі. Үнді (сонор) фонемалардан қатаң дауыссыздармен бұл жағдайда жиі түйісіп келетіндері: *р* мен *л* (мысалы: қарт, қарс, тарп, қарқ-қарқ, күрк-күрк, жалп, жалт, қылқ-қылқ, қалш-қалш, т. б.).

Өзге үнділер тікелей қатаңның алдында тұруында, біздің байқауымызша, мынадай ерекшелік бар: арнаулы бір үнді фонема өзінің артикуляциялық орны жағынан жуық қатаңмен ғана қатар тұра алады (мысалы: күмп-күмп, қант, жент, таңқ, мүңк, әуп! т. б.). Осы мысалдарда сөздің (буынның) соңында қатар келіп тұрған екі дауыссыз (алдыңғысы үнді, кейінгісі қатаң) жасалу орны жағынан әр қилы болмай бір қилы болып келіп тұр: *м-п* (екеуі ерін фонемалары), *н-т* (екеуі де тіл ұшы фонемалары), *ң-қ* (екеуі де тіл арты фонемалары), *ң-к* (екеуі де бір-біріне таяу тіл арты және тіл ортасы фонемалары), *у-п* (екеуі де ерін фонемалары), *й-т* (екеуі де бір-біріне жуық тіл алды, тіс фонемалары).

Буын ішінде (байырғы сөздердің дыбыстық ерекшелігін еске алғанда) қатар тұрған дауыссыз дыбыстар басқа түрде келе алмайды; қазақ тілінің фонетикалық заңы бойынша бір буын көлемінде қатаң — сонор, сонор — сонор, қатаң — қатаң, т. б. түрде (жоғарыда айтылғаннан бөлек) келуі мүмкін емес. Буын (сөз) соңынан тек жоғарыда көрсетілген қос дауыссыз тізбек қана (үнді — қатаң) келе алады.

Қазақ тілі буынының нормасы бойынша байырғы сөздердің буын ішіндегі дыбыстарының саны жағынан қазақ тілі буындары төрт түрлі болады: а) бір дыбысты буын; дауысты дыбыс қана жеке тұрып өздігінен буын бола алатындықтан буынның бұл түрі жалаң дауыстыдан тұрады; мысалы: *а-ла, е-лек, ә-ке, о-рақ, ө-рік, ұ-ран, ү-лек, ы-рық, і-лік*; б) екі дыбысты буын, мысалы: *ат, ер, ін, ба-ла, ке-ре-ге*; в) үш дыбысты буын, мысалы: *көз, бал, ұлт, ант*; г) төрт дыбысты буын, мысалы: *қант, тарс, құрт, мылт*.

Ашық, тұйық, бітеу буындар болып бөліну буын ішіндегі дауыстылар мен дауыссыздардың өзара алмасып келуіне байланысты. Ашық буынның жалаң түрі (әсіресе *а, ә, е* буындары) өз алдына

сөз де бола алады. Ол сөздер — одағайлар; мысалы: *а*, не дейсің?, *ә*, кеше сен солай деген едің ғой!; *е*, сөзіңе болайын! Жалаң ашық буын (сөздің жазылуын емес, әрине айтылу нормасын еске алғанда) қазақ сөзінің басында келеді. Мысалы: *а-яқ*, *ә-же*, *е-сен*, *о-тан*, *ө-рік*, *ы-дыс*, *і-рі*, *ү-рық*, *ү-шеу*. Қос дыбысты ашық буын сөздің бас (анлаут) позициясында да, орта (инлаут) позициясында да, соңғы (постлаут) позициясында да келе береді. Мысалы: *мал-ға*, *мал-дар-ға*, *қа-бық*, *ат-қа*, *жаң-қа-лар*. Қос дыбысты ашық буын өз алдына бірлі-жарым сөз де бола алады. Мысалы: *Мә*, сен мына нәр-сені ал. *Жә*, болар, енді! *Со* кісіні көрдім.

Тұйық буын (екі дыбысты түрі де, үш дыбысты түрі де) бірнеше буынды сөздің басында кездесіп отырады; мысалы: *ой-мақ*, *алмақ*, *ұлт-тар-ға*.

Тұйық буын өз алдына сөз де бола алады. Буынның бұл түрімен келетін сөздердің саны өте көп. Мысалы: *ат*, *ал*, *ән*, *ем*, *іс*, *ыс*, *үн*, *үн*, *ол*, *өт*, *ант*, *өрт*, *ұлт*.

Бітеу буын (үш дыбысты түрі де, төрт дыбысты түрі де) бірнеше буынды сөздің басында да, ортасында да, соңында да кездесе береді. Мысалы: *бір-лік-тің*, *тарт-па*, *ақ-тар*, *ақ-тарт-па*. Тұйық буын сияқты бітеу буын да өз алдына сөз болып жиі ұшырайды; мысалы: *бол*, *тарт*, *қант*, *көл*, *тар*, *тас*, *тарс*.

Айрықша сөз етуді керек ететін бір мәселе — буын алмасу мәселесі. Кісі сөйлегенде бір дыбыс екінші дыбыспен, бір буын екінші буынмен, бір сөз екінші сөзбен ұштасып жатады. Демек, буындар өзара бір біріне алмасып, кейде бір буынның жігі ыдырап (дыбыс саны азайып), екінші буынның дыбыс саны көбейіп отырады. Қазақ тілінде тек жалаң ашық буын тиянақты келеді де, қандай буынның болса да ықпалына ермей оқшау тұрады. Олай болуының себебі — бұл буын сөздің абсолют басында тұрады да, одан кейінгі буынның қай-қайсысы болса да онымен жартылай да, түгелдей де алмаса алмайды; бұл буын (жалаң ашық буын) басқа буынмен кірікпейді де, жылыспайды да; мәселен: *а-ла*, *е-лек*, *і-лім* дегендегі *а*, *е*, *і* буындары әрдайым бастапқы қалпын сақтайды. Екіншіден, жалаң ашық буын өз алдына жеке сөз ретінде айтылып, одан кейінгі буынның (сөздің) қандайынан болса да пауза арқылы бөлініп айтылады да, ешбір өзгеріске көнбей, оқшауланып тұрады. Мысалы: *Е*, өзін барсайшы!, *А*, айтайық дейсің бе?

Басқа буындар төрт түрлі жағдайда бір-біріне алмасып отырады:

1. Екі дыбысты ашық буыннан соң жалаң ашық буын немесе тұйық буын келсе, қатар тұрған екі дауыстының алғашқысы түсіп, буын ықшамдалып қалады. Мысалы: *торыала* — *торала* (тора-ла), *торы ат* — *торат* (то-рат) басқаша айтқанда: ашық буын — жалаң буын-ашық буын (яғни *ВА—А-ВА*), екі дыбысты ашық буын — екі дыбысты тұйық буын-бітеу буын (яғни: *ВА—АВ-ВАВ*).

2. Жалаң ашық буын екі дыбысты тұйық буыннан кейін келсе, дауыссыз дыбыс кейінгі буынға сырғып кетеді; мысалы: *ер-е—е-ре*,

ат-ы—а-ты, ор-а—о-ра; басқаша айтқанда: екі дыбысты тұйық буын — жалаң буын-жалаң буын — ашық буын (яғни АВ—А-А—ВА).

Жалаң ашық буын үш дыбысты тұйық буыннан кейін келсе, екі дауыссыздың соңғысы кейінгі буынға сырғып кетеді, мысалы: *аят-ы—ан-ты; арт-а—ар-та*. Басқаша айтқанда: үш дыбысты тұйық буын жалаң буын-екі дыбысты тұйық буын — екі дыбысты ашық буын (яғни АВВ—А-АВ—ВА).

Жалаң буын үш дыбысты бітеу буыннан кейін келсе де соңғы дауыссыз кейінгі буынға сырғып кетеді; мысалы: *шаш-ы—ша-шы, бар-а—ба-ра*. Басқаша айтқанда: үш дыбысты бітеу буын—жалаң буын-ашық буын—ашық буын (яғни: ВАВ—А-ВА—ВА).

Жалаң буын төрт дыбысты бітеу буыннан кейін келсе, мұның да соңғы дауыссызы кейінгі буынға қарай жылысып кетеді; мысалы: *бұлт-ы—бұл-ты, жырт-а—жыр-та*. Басқаша айтқанда мұның схемасы мынадай болады: төрт дыбысты бітеу буын — жалаң буын — үш дыбысты бітеу буын — ашық буын (яғни: ВАВВ—А-ВАВ—ВА).

Сол ізбен бұл үш дыбысты тұйық буынға екі дыбысты тұйық буын — екі дыбысты тұйық буын-екі дыбысты тұйық буын — үш дыбысты бітеу буын (яғни: АВВ—АВ-АВ—ВАВ); мысалы: *арт-ып—ар-тып, ерт-іп—ер-тіп*.

Екі дыбысты тұйық буын бітеу буынға жалғанса да, оның соңғы дауыссызы тұйық буынға ауысып кетеді: *жоқ-ал—жо-ғал, жүр-іп—жү-ріп*. Мұның схемасы: үш дыбысты бітеу буын — екі дыбысты тұйық буын-ашық буын — үш дыбысты бітеу буын (яғни: ВАВ—АВ-ВА—ВАВ); *құрт-ып—құр-тып*; мұның схемасы: төрт дыбысты бітеу буын — екі дыбысты тұйық буын-үш дыбысты бітеу буын — үш дыбысты бітеу буын (яғни: ВАВВ—АВ-ВАВ—ВАВ).

3. Екі дыбысты тұйық буын сол тұйық буыннан кейін келсе, алғашқы буынның соңғы дауыссызы кейінгі буынға сырғиды; мысалы: *мынау ат-ақ!* дегендегі *ат-ақ—а-тақ; ұл едік* дегендегі *ұл-ек—ү-лек*. Басқаша айтқанда, мұның схемасы: екі дыбысты тұйық буын — екі дыбысты тұйық буын-жалаң буын — үш дыбысты бітеу буын (яғни: АВ—АВ-А—ВАВ).

4. Үш дыбысты тұйық буын үш дыбысты бітеу буыннан кейін келсе, алғашқы буынының соңғы дауыссызы кейінгі буынға жылысады: *жоқ-алт—жо-ғалт*; мұның схемасы: үш дыбысты бітеу буын—үш дыбысты тұйық буын-ашық буын—төрт дыбысты бітеу буын (яғни ВАВ—АВ-ВА—ВАВВ); бұл төрт дыбысты бітеу буыннан кейін келсе де, алғашқы буынның соңғы дауыссызы кейінгі буынға сырғиды: *құрта алмады* деген мағынада кейде *құрт-ал (мады)* деген де айтылады; мұның схемасы: төрт дыбысты бітеу буын — үш дыбысты тұйық буын-үш дыбысты бітеу буын — төрт дыбысты бітеу буын (яғни: ВАВВ—АВВ-ВАВ—ВАВВ). Үш дыбысты тұйық буынның бұл түрде келуі тілімізде өте сирек.

Сөйтіп: 1) дауыстыға біткен буынға дауыстыдан басталған

буын жалғанса, алғашқы дауысты түсіп қалады. Яғни буын ығысады;

2) кей буындарға жалаң ашық буын,

3) кей буындарға екі дыбысты тұйық буын,

4) кей буындарға үш дыбысты тұйық буын жалғанса, алғашқы буынның соңғы дауыссызы кейінгі буынға сырғиды. Яғни буын жылысады. Екінші сөзбен айтқанда белгілі бір буынға дауысты дыбыстан басталған буын (басқаша айтқанда: А, АВ, АВВ буындары) жалғанғанда ғана буын сапасы өзгеріледі. Басқа жағдайда буын ешбір түрде алмаса алмайды. Мәселен: *бала-ға, бала-ның, ат-тың, ат-қа, ал-дырт, жаз-дырт, жаз-дыр, ал-дыр, айт-ты, айт-тырт, жаз-дырт-ты, жаз-дырт-қыз* дегенде қосылып отырған буындар дауыссыздан басталғандықтан, олардың (буындардың) сапасы мен санында өзгеріс болмайды; сөйтіп, дауыссызға тынған буынға дауыссыздан басталған буын жалғанса, буын шегі (буын жігі) өзгере алмайды: буындағы қалып бұзылмайды.

Енді сөздің буын санына тоқталайық. Қазақ тіліндегі байырғы сөздердің негізгі түбір тұлғасы (негізгі морфема): не бір буынды, не екі буынды болып келеді. Үш буынды негізгі түбір (мысалы: шағала, кереге) тілімізде кемде-кем ұшырайды. Бұдан қазақ тілі моносиллабизмді (бір буынды) тіл деген ұғым тумауы керек. Өйткені тіліміздің жалпы сөйлеу процесінде, лексикалық, грамматикалық нормасында туынды сөздердің көп буынды болып келуі — жалғамалы (агглютинатив) тілдердің басты қасиеті. Ұлы орыс халқы тілінің барлық совет халықтары тілдеріне (соның ішінде қазақ тіліне) тигізген игілікті әсері өте күшті. Бұл игілікті әсер тіліміздің лексика саласынан да, фонетика, жазу жүйесі саласынан да кездеседі. Фонетика саласынан әдеби тіл арқылы болған өрісті ықпал вокализм системасынан да, консонантизм системасынан да ұшырайды.

Орыс тілінің тілімізге тигізген өскелең ықпалы силлабизм категориясынан да табылады: буынның саны жағынан да, сапасы жағынан да өрісті тенденцияны байқаймыз (бұл жөнде екі, көп буынды сөздер туралы айтылғанды қараңыз).

Бір буынды сөздер үш түрлі жолмен жасалады: а) жалаң дауыстының өзінен (яғни шартты түрдегі А буынынан) немесе дауыссыз бен дауыстыдан (яғни ВА буынынан) болған сөздер. Мысалы: *Е, солай ма? А, не дейсін?* дегендегі *а, е* одағайларының әрқайсысы өз алдына буын болып тұр; *па, шіркін!; жә, болар; тамақ же; мә, мынаны ал* дегендегі: *па, жә, же, мә* сөздерінің әрқайсысы қос дыбысты ашық буыннан жасалып тұр. Қазақ тіліндегі бір буынды сөздердің бұл түрі өте сирек ұшырайды; ә) Тұйық буыннан (яғни АВ және АВВ буындарынан) болған сөздер. Мысалы: *ат, от, өр, әр, ыс, іс, үн, ұн, ер, ант, аңқ.*

Бұл буынның қос дыбысты түрі (яғни АВ түрі) оның үш дыбысты түріне қарағанда (яғни АВВ түріне қарағанда) тілімізде анағұрлым жиі кездеседі.

Тілімізде *аст*, *үст*, *алд* түрінде тұйық буыннан жасалған сөздер бұл қалпында (түбір тұлғада) тілімізде қолданылмайды: *асты*, *астында*, *астымен*, *үсті*, *алдында* тәрізді туынды қалпында айтылады. Мұның себебі: бір буын көлемінде бұл сияқты қос дауыссыз (қатаң+қатаң, үнді+ұян...) қатар тұра алмайды.

б) Бітеу буыннан (яғни ВАВ және ВАВВ буындарынан) болған сөздер. Мысалы: *бал*, *кел*, *сән*, *қол*, *көл*, *жыл*, *піл*, *тұр*, *түр*, *бұлт*, *жент*, *қант*.

Бітеу буынның үш дыбыстысы (яғни ВАВ түрі) тілімізде өте жиі кездесіп отырады.

Екі және көп буынды сөздер бес түрлі жолмен жасалады:

а) Түбір тұлғадағы екі буынды, үш буынды сөздер. Мысалы: *а-на*, *а-та*, *жа-рық*, *бал-ға*, *жо-ңыри-қа*, *ке-ле-ке*.

Екі буынды түбір сөздер үш буынды сөздерге қарағанда сан жағынан көп кездеседі. Бұларды өзінің этимологиясы жағынан тілімізде бертінде пайда болған деуге болмайды: екі буынды негізгі түбір тұлғалы сөздердің басым көпшілігі ежелден келе жатқан, оларды әрі қарай бөлшектеуге болмайтын категория деп білуіміз керек.

Үш буынды негізгі түбірлі сөздердің тілімізде сан жағынан сирек ұшырайтынын жоғарыда айтқанбыз.

э) Қосымшалар (аффикстер) арқылы жасалған сөздер. Мысалы: *ат-ы*, *ат-тар-ға*, *ат-тар-ым-ыз-ға*, *орақ-шы-лар-ы-мыз-да-ғы*.

Тіліміздегі сөздер түбір тұлғада аз қолданылады да, туынды (яғни қосымша арқылы жасалған) тұлғада өте жиі қолданылады: демек, жалғау, жұрнақтар лексикалық, грамматикалық негізгі тұлғадан гөрі анағұрлым көп қолданылып, тілде жиі кездесіп отырады.

б) Бірігу жолымен жасалған сөздер. Мысалы: *қолқап* (қол-қап), *белбеу* (бел-бау), *биыл* (қазақ тілінің осы күнгі нормасы бойынша бұл+жыл), *бүгін* (бұл+күн), *алдыңғыні* (алдыңғы+күні), *Досжан*, *Ақтөбе*, *Есентемір*.

Бұл топқа екі түрлі жолмен ықшамдалып, қиюласқан сөздер де енеді; а) универбация жолымен біріккен сөздер: *сөйтін* (солай етіп), *бұйтін* (бұлай етіп), *өйтін* (олай етіп), *қайтін* (қалай етіп), *апар* (алып бар), *әкел* (алып кел), *сосын* немесе *сонсоң* (содан соң немесе сонан соң), *келетін* немесе *келетұғын* (келе тұрған); ә) аббревиатура жолымен біріккен сөздер: *партсъезд*, *партконференция*, *облсовет*, *пединститут*, *педучилище*. Шартты түрде аббревиатураның басқа жолымен жасалғандарын да осы салаға жатқызған теріс емес. Бұл жолмен жасалған сөздер — түгелімен орыс тілінің ықпалы арқылы пайда болған сөздер; сөздердің бұл саласы да термин мағынасында қолданылып, әдеби тіліміздің өрісін кенейтті.

в) Қос сөздер. Бұлардың қай түрі болса да фонетика, лексика жағынан бір сөз есебінде жұмсалады. Мысалы: *әп-әдемі*, *кіп-кішкене*, *аппақ*, *көкпеңбек*, *шай-пай*, *нан-пан*, *май-сай*, *түйе-мүйе*, *ер-*

тұрман, апыл-тапыл, жекпе-жек, қолма-қол, аға-іні, тарс-тұрс, күн-бе-күн, оқтың-оқтың, тоқты-торым, некен-саяқ.

г) Өзге тілдерден ауысқан сөздер. Бұлардың әдеби тілімізді мейлінше байытқан басым көпшілігі — орыс тілінен келген сөздер. Мысалы: *коммунизм, социализм, пионер, пролетариат, совет, большевик, физика, химия, республика*, т. б. Бұл сияқты сөздердің мағынасы дәл, өскелең өмірдің тілегіне сай, олар қазақ әдеби тілінің төрінен орын теуіп отыр. Мұндай ғылыми-техникалық, қоғамдық мәні зор термин сөздердің саны мың-мыңдап көбеюде.

Ұлы Октябрь революциясынан кейін термин сөздер лек-легімен тілімізге еніп, халық тілінің қайнар бұлағына айналып отыр. Бұл тәрізді сөздердің буын құрамы жағынан үлкен өзгешелігі: олардың дені көп буынды (екі, үш, төрт буынды) болып кездесіп отырады; *газ, танк, вольт* тәрізді бір буынды сөздер анағұрлым сирек кездеседі. Сонымен барабар, тілімізге күншығыс тілдерінен ертеректе енген сөздер де жоқ емес. Бұл сөздердің де көпшілігі екі буынды болып келеді. Мысалы: *кітап, қызмет, дәптер*, т. б.

Араб, парсы тілдерінің кейбір тарихи, діни жағдаяттарға байланысты ертеде енген сөздерінің едәуірі тілімізде көнеленіп, архаизмге, историзмге айналып кетті; *пайғамбар, әулие-әнбие, құдай, алла* сияқты дінді уағыздайтын тозығы жеткен сөздердің дені өз заманымен бірге құруға айналды; бұларды көркем, ғылыми әдебиетте сол көнетоз заманнан мағлұмат беру үшін ғана пайдаланамыз.

Қазақ халқының екінші ана тілі болып отырған орыс тілінің қазақ тіліне аса бір елеулі ықпалы силлабизм (буын) категориясынан да аңғарылады. Бұл ықпал буынның саны жағынан да, сапасы жағынан да байқалады. Орыс тілінің бұл ықпалын қазақ тілінің фонетикалық жүйесіндегі жақсы бір бастама, ізгі тенденция (бағыт) деп тануымыз керек.

Фонетикалық заңдардың өзіне тән даму жолдары — ішкі, тысқы заңдары бар; фонетикалық қағидалардың кей салалары тысқы ықпалдар арқылы да (соның ішінде өзге тілдің әсері арқылы) құбылып отырады. Бұл құбылысты тым тиянақсыз нәрсе екен деп түсінуге болмайды. Мұны қысқа мерзімнің ішінде бірден, қалай болса солай, бір сападан екінші сапаға көше аларлықтай өзгеріс деуге болмайды. Халқымыздың мәдениеті қарыштап өсуіне байланысты орыс тілінен келген сөздерді сол орысша қалпынша айту дәстүрі басталды. Сондықтан қазіргі қазақ тілінің нормасына: «шербешнай» (чрезвычайный), «бедіміс» (ведомость), «партбел» (портфель), «ышлап» (шляпа), «жалун» (жалованье — айлық), «шербен» (червонец), «сөлкебай» (целковый), «әшмүшке, әшмүнке, тәшмүнке (восьмушка) сияқты тырнақшаға алынып жазылған сөздер қазіргі қазақ тілінің халіне кепіл бола алмайды. Орыс тілінен ауысқан сөздерді қазіргі кезде сол орыс тілінің өз нормасын сақтап отырып айтуға дағдыланып келе жатқанымызды естен екі елі шығармауымыз мақұл.

Олай болса, қазақтың қазіргі әдеби тілінің буын жүйесінде, дыбыстар тіркесінде мынадай жақсы тенденция байқалады:

1. Октябрь революциясынан бұрынғы лексикамызда бір сөз көлемінде жуан буынның жіңішке буынмен қатар тұруы кемде-кем болатын: негізгі сөздік қордағы сөздерден бұл тәрізді буын тіркесі мүлде кездеспейтін. Қазіргі лексикадан (әсіресе жазу нормасында) бір сөз ішінде аралас буындар жиі кездесіп отырады. Мысалы: *секретариат, пролетариат, пионер, педагогика, геология, колхоз, республика, социализм, комитет, комсомол, коллектив, комиссия, революция*, т. б.

2. Жазу ережелеріне байланысты буын (сөз) екі дауыссыздан басталу тенденциясы да бар. Мысалы: *пленум, пролетариат, Крупская, прокурор*, т. б.

3. Түбір сөз ішінде (көбіне, буын аралығында) бір фонема қайталанып келе береді. Мысалы: *коммуна, коммунист, касса, касир, комиссия, коллектив, грамматика, программа, дацграмма*, т. б.

4. Буын (сөз) соңында жазу нормасында ұяң дыбыстар келе береді. Мысалы: *клуб, штаб, Ленинград, рейд, педагог, геолог, съезд, психолог, лимонад*, т. б.

5. Буын (сөз) *л, р, г, п* дыбыстарынан жиі басталып жазылады. Мысалы: *радио, рентген, рента, ложа, лирика, газ, галош, галстук, проект, программа, лента, пленум, литр, грамм, география, грим*.

6. Екінші буындарда ерін дауыстылары келе береді. Мысалы: *радио, пионер, кино, бюро, коммунист*, т. б.

7. Екі және одан да көп дауыссыздар өзара қатар тұрып, сөздің аяғында да, басқы шенінде де келе береді (бұл да, әзірге жазу нормасында кездеседі). Мысалы: *Маркс, Энгельс, литр, метр, Омск, справка*, т. б.

Бұл айтылғандарды қазақ тілінің жалпы фонетикалық (оның ішінде буын) жүйесіне еніп болған норма дегеннен гөрі тіліміздің жазу саласынан басталған тенденция деп білуіміз мақұл. Демек, келешекте, қазақ тілі фонетикасында осы саналып көрсетілгендер нормаға айналып кетуі де ықтимал.

ОРФОГРАФИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА *

Принцип орфографии. В основе современной казахской орфографии лежит фонетико-морфологический принцип написания слов. Исторический принцип как таковой в казахской орфографии отсутствует. В написании иноязычных слов кроме фонетико-морфологического принципа применяется традиционный принцип. К элементам традиционного, т. е. своеобразного «исторического», принципа относится написание некоторых слов, отклоняющееся от общих фонетико-морфологических норм. К этой категории, по

* Статья написана совместно с Г. Мусабаяевым и К. Неталиевой, опубликована в кн. «Орфография тюркских литературных языков СССР» (М., 1973, С. 103—117).

нашему мнению, нужно отнести условно слова типа Нью-Йорк, грамм, зоолог и др., которые по традиции пишутся в казахском литературном языке согласно нормам русской орфографии (стечение согласных и гласных в начале и конце слова не характерно для казахского языка).

Морфологический принцип распространяется главным образом на корневые элементы (корневые, сложные, сложно-составные, парные слова), тогда как принцип фонетический — на формальные элементы (аффиксы, служебные слова). Иначе говоря, морфологический принцип имеет место там, где не будут учтены разные звуковые, в частности комбинаторные, изменения, ср.: *ала ат* — 'пегий конь', *бара алмаймын* — 'не могу идти', *қара көлеңке* — 'сумерки', *түнгі* — 'ночной', *бұрынғы* — 'давний', *бесжылдық* — 'пятилетний', *халықаралық* — 'международный', *ата-ана* — 'родители', *тоқты-торым* — 'скот-молодняк' и др. (в соответствии с фонетическим принципом должно было бы быть: *алат, баралмаймын, қарагөлеңке, түңіг, бұрынғы, бешжылдық, халқаралық, ата-на, тоқтұ-торұм*).

После изменений, внесенных в орфографию в 1957 г., дифференцированное написание слов заметно активизировалось. Такое написание, безусловно, способствует семантическому разграничению слов, например: *қара ғұс* — 'черная птица' и *қарақұс* — 'стервятник', *қазағы* (Омскінің *қазағы* — 'казах из Омска') и *қазақы* (*қазақы ат* — 'казахская порода коня').

Заметное место занимает и фонетический принцип написания слов, например: *жәшік* — 'ящик', *сот* — 'суд', *батөңке* — 'ботинки', *пән* — 'учебный предмет', *әлем* — 'вселенная', *биыл* — 'нынешний год', *белбеу* — 'пояс' и др.

Одной из особенностей вокализма казахского языка является отсутствие в нем долгих гласных, характерных для некоторых тюркских языков (киргизского, туркменского и др.). В живой речи одна и та же гласная фонема, в зависимости от разных обстоятельств, может быть произнесена более или менее длительно. Казахское слово *ақ* — 'белый'; 'молочные изделия'; 'течь'; 'прав' в восклицательных, вопросительных и редко повествовательных предложениях произносится не только как [ақ], но и как [а : к]. Однако длительность в данном случае не играет никакой фонематической роли¹ и поэтому не отражается. Слова с долгими гласными типа зоология, зоопарк, кооператив, координация, кооптация и др. пишутся как в русском языке.

Геминированные согласные, как правило, в исконно казахских словах встречаются в производных основах и словоизменительных аффиксах, например: *атты* в сочетании *атты кісі* — 'верховой', *жаппа* — 'шалаш', *жаттығу* — 'упражняться', *қатты* — 'твердый', *тәтті* — 'вкусный', *жетті* — 'достиг', *жұмыссыз* — 'безработный', *зертте* — 'исследуй', *келіссіз* — 'неприличный', *күріші* — 'рисовод'.

¹ Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962. С. 18—19.

Правописание русских слов с геминированными гласными сохраняется без изменения. В основах, оканчивающихся на геминированные согласные, при прибавлении аффиксов, начинающихся с согласного, последний согласный звук основы опускается, например: *грамм* — *грамнан*, *грамм* — *граммен*, *грип* — *гриппен*, *грипке*, *класс* — *класқа*, *кластан*, *съезд* — *съезге*, *съезден*, *поезд* — *поезбен*, *поездың* (об этом подробнее см. ниже).

В сочетаниях одинаковых звуков, например, *кк* в словах *көкке* — 'синему', *текке* — 'напрасно' в «чисто» акустико-артикуляционном отношении для первого *к* характерна имплозия, для второго *к* — эксплозия. Следовательно, в данном случае для передачи на письме одной долгой фонемы употребляются два графически одинаковых знака. Между тем, каждый из этих двух знаков обычно служит для обозначения отдельной фонемы. Аналогичная картина наблюдается и в отношении смычных *п*, *б*, *т*, *д* и др.²

Употребительность негубных во всех позициях и позиционная ограниченность губных гласных обусловлены сингармоническими особенностями казахского языка, слабым проявлением губной, сильным проявлением негубной (небной) гармонии в казахском языке. Иными словами, губные гласные — *о*, *ө*, *ұ*, *ү* (к ним примыкает негубной гласный звук *ә*) употребляются в первых слогах основы, например: *ән* — 'мотив', 'напев', *әнші* — 'певец', *дәрігер* — 'врач', *орын* — 'место', *жолаушы* — 'путник', *өлең* — 'песня', *көбелек* — 'бабочка', *құлын* — 'жеребенок', *дұдамал* — 'сомнительный', *әлем* — 'мир, вселенный', *мұрын* — 'нос'.

Эти буквы пишутся также в первом слоге второго компонента некоторых слитных и парных слов: *Есенәлі* (имя собств.), *дәрі-дәрмек* — 'лекарство', *тәлім-тәрбие* — 'обучение', 'воспитание'; *Қызылорда*, *Талдықорған*, *жөн-жосық* — указание, *Сарыөзек*, *өте-мөте* — 'особенно', *басқұр* — ручным способом сотканная шерстяная полочка, *қаламұш* — 'перо', *жазғытұрым* — 'весна', *бүрсігүні* — 'послезавтра', *ертең-бүгін* — 'сегодня-завтра'; *сайгүлік* — 'отменный конь' и др. Во втором слоге *ә*, *ұ*, *ү* пишутся очень редко, в единичных случаях: *сірә* — 'вероятно', *кіна* — 'вина', *іңкәр* — 'страстное желание', *кінәрат*, *күнәкар* — 'виновный', *мазмұн* — 'содержание', *бұлбұл* — 'соловей', *марқұм* — 'покойный', *нақұрыс* — 'ненормальный', *мәжбүр* — 'вынужденный', *дәстүр* — 'традиция', *дүлдүл* — 'быстроногий скакун' и др.

В некоторых словах с губными гласными в первом слоге (*өгіз* — 'рабочий вол', *орын* — 'место', *көктем* — 'весна' и др.) *и*, *ы*, *е* следующего слога произносятся как губные *ү*, *ұ*, *ө*, (*өг-ү-з*, *ор-ү-н*, *көктөм*). Но это на письме не отражается.

Губная гармония в казахской устной речи действует так: 1) *ы*, *и* во втором слоге огубляются после губных гласных в первом слоге соответственно заднего, переднего ряда (ср.: в устной речи — *орұн*, *құлұн*, *өрүк*, *күмүс*, на письме — *орын*, *құлын*, *өрік*, *күміс*);

² Современный казахский язык. С. 50.

2) *e* во втором слоге огубляется после *ө, у* — дифтонгонда переднего ряда *у* (ср.: в устной речи — *көмөк, жүгөн, гуле*, на письме — *көмей, жүген, гуле*).

Показательно, что открытый гласный *a* второго слога ни при каких случаях не поддается огублению, тогда как *e* в этой же позиции при равных условиях легко подпадает под влияние предыдущего губного гласного, ср.: *доңғалақ* — 'колесо', *дөңгөлөк* — 'круг', хотя последнее пишется в виде *дөңгелек*. Оба эти слова восходят к одному и тому же корню. Лабиализация «мягкого» (палатализованного) варианта, т. е. *дөңгөлөк* объясняется тем, что *e* является относительно более узким, т. е. гласным относительно более верхнего подъема, чем *a*. Лабиальная аттракция в казахском слабее, чем в киргизском, алтайском, якутском языках, поэтому губная гармония не имеет отражения в казахской орфографии. Совсем иначе обстоит дело с негубной гармонией: она, как и другие проявления комбинаторных, спонтанных фонетических изменений, максимально учтена в казахской орфографии.

Звук *й* в казахском языке часто встречается в средней и конечной позициях в корневых и производных словах: *аяқ* — 'нога', 'чаша', *таяқ* — 'палка', *мая* — 'скирда', *тай* — 'стригун', *кейін* — 'потом', 'после', 'позднее' и др. По орфографии звук *й* обозначается после всех гласных звуков, кроме *ы, і*: *ой* — 'мысль', *ай* — 'луна', *кей* — 'некоторый', *күй* — 'мелодия', *эй* — 'эй', *өй* — 'ах', *мағний, санаторий*. Исключения составляют слова *тый* и *сый* (как в основных, так и в производных корнях). Во всех других случаях сочетания звуков *ый, ій* передаются через одно *и*: *қимыл* вместо *қыймыл* — 'действие', движение, *сипау* вместо *сыйпау* — 'гладить', *қинау* вместо *қыйнау* — 'мучить'.

Если к основам глагола, оканчивающимся на йотированные сочетания типа *-йы, ій* (*байы, кейі*), прибавляется аффикс деепричастия *-й*, то вместо *ый* пишется одно *и*, например: *байы+й* > *байиды* — 'разбогатеть', *кейі+й* > *кейиді* — 'обижаться'. Если к основам глагола, оканчивающимся на *й*, прибавляется аффикс инфинитива *-у*, то вместо йотированного сочетания *йу* пишется *ю*, например: *ой+у* > *ою* — 'прорубить', *үй+у* > *ую* — 'складывать в кучу', *көркей+у* > *көркею* — 'хорошет'. Если к основам глагола, оканчивающимся на *й*, прибавляется аффикс деепричастия *-а*, то вместо йотированного сочетания *йа*, пишется одно *-я*: *қарай+а* > *қарая* (*қарая бастады* — 'стемнело', *тай+а тая* (*тая бастады* — 'начал скользить') и др.

Все аффиксы в мягком или твердом вариантах прибавляются к корням в зависимости от характера гласной фонемы последнего слога основы в соответствии с законом сингармонизма, например: *жұмысшылардың* — 'рабочих', *институт-тар* — 'институты', *мұғалім-ге* — 'к учителю' и др. К основам, оканчивающимся на глухие согласные, прибавляются аффиксы, начинающиеся тоже с глухих согласных; если последние звуки основы являются звонкими или плавными согласными, то и аффиксы начинаются со звонких или

плавных согласных: *астық-ты* — 'хлеба', *табыс-пен* — 'доходом', *айт-тыр* — 'заставь говорить', *трактор-лар* — 'трактора' (мн. ч.), *мал-дар* — 'скота', *қағаз-дар* — 'бумага', *мал-мен* — 'со скотом', *құм-мен* — 'с песком', 'песком' и др.

Если к основам, оканчивающимся на *с* или *з*, прибавляются аффиксы, начинающиеся буквами *с* или *ш*, то основа в таких случаях остается без изменения, хотя при произношении слышатся два одинаковых согласных звука, например: *колхозшы* вместо *колхошшы* — 'колхозник', *жұмышы* вместо *жұмышшы* — 'рабочий', *сөзсіз* вместо *сөссіз* — 'безоговорочно', 'беспрекословно', *тұзсыз* вместо *тұссыз* — 'несоленый' и др.

Слова с конечным звуком и при присоединении к ним аффиксов, начинающихся со звуков *қ, ғ, г, б, п*, несмотря на иное произношение пишутся без изменения: *күн-ге* вместо *күңге* — 'к солнцу', *жанбайды* вместо *жамбайды* — 'не горит', *сөнбейді* вместо *сөмбейді* — 'не тушится' и др.

Если аффикс *-ла/-ле* присоединяется к производным корням, образованным при помощи аффикса *-ша/-ше*, то при письме первый производный аффикс пишется в измененном виде как *-шы/-ші*: *орысша* (по-русски) — *орысшыла* (говори по-русски), *қазақша* (по-казахски) — *қазақшыла* (говори по-казахски), *өзбекше* (по-узбекски) — *өзбекшіле* (говори по-узбекски) и др.

Если к основам, оканчивающимся на глухие согласные *к, қ, п*, прибавляются аффиксы, начинающиеся с гласного, то под влиянием этого гласного последний глухой звук основы озвончается и пишется соответствующий звонкий *ғ, г, б* (или в интервокальной позиции иногда сонорный звук *-у*): *тарақ* — *тарағы* (его расческа), *күрек* — *күрегі* (его лопата), *кітап* — *кітабы* (его книга), *жап* (закрывать) — *жабады* (он закрывает) — *жауып* (закрыв), *тірек* — *тірегі* (его опора), *тымақ* — *тымағы* (его шапка) и др.

Исключение из этих правил составляют слова типа *қазақы* (казақы ат — 'казахская порода коня'), *қалмақы* (қалмақы ер — 'калмыцкое седло'), которые пишутся с сохранением последнего глухого основы, т. е. так, как они слышатся.

Если к основам, имеющим в последнем слоге гласный *ы* или *і*, прибавляется аффикс с начальным гласным, то в некоторых случаях указанные гласные основы опускаются как в произношении, так и на письме. Список таких слов указывается в орфографическом словаре: *орын* — *орны* (его место), *құлық* — *құлқы* (его характер), *көрік* — *көркі* (его красота), но *көрік* — *көрігі* (үстанын көрігі — 'кузнечный мех'), *қазық* — *қазығы* (его кол), *қарын* — *қарны* (его живот) и др.

Правописание сложных слов. Одним из центральных вопросов свода орфографических правил казахского языка является правописание сложных слов. Одни из них пишутся слитно, другие — раздельно, а некоторые — через дефис.

Пишутся р а з д е л ь н о:

1) все компоненты сложных названий (названия государств, областей, учреждений и др.): *Советтік Социалистік Республикалар Одағы* — Союз Социалистических республик, *Қазақ ССР Мәдениет министрлігі* — Министерство культуры Казахской ССР, *Халық ағарту министрлігі* — Министерство народного просвещения;

2) компоненты определительных сочетаний: *бас киім* — 'головной убор', *қой қора* — 'загон для овец', *аяқ киім* — 'обувь', *тас жол* — 'шоссейная дорога', *ағаш көпір* — 'деревянный мост', *алтын сағат* — 'золотые часы', *темір қасық* — 'железные ложки';

3) все компоненты сложных числительных и сложных прилагательных: *он бір* — 'одиннадцать', *он сегіз* — 'восемнадцать', *екі жүз жетпіс төрт* — 'двести семьдесят четыре', *қара ала* — 'черно-пегий', *көк ала* — 'серый в яблоках', *ақ құба* — 'шатен', *торы төбел* — *торы төбел ат* — 'гнедой конь со звездочкой (с белым пятном) на лбу' и др.;

4) все компоненты сложных глаголов: *жаза бер* — 'продолжай писать', *жазып отыра бер* — 'сиди и пописывай', *жүгіре жәнелді* — 'убежал', *жығылып қала жаздап барып қалды* — 'он чуть-чуть не упал' и др.;

5) компоненты оборотов со сложным глагольным управлением: *қызмет ет* — 'трудись', *жәрдем беру* — 'помогать', *қол шапалақтау* — 'аплодировать', *ду ете түсті* — 'шум поднялся', *баж ету* — 'закричать' и др.;

6) все компоненты идиоматических и фразеологических сочетаний: *таяқ жеу* — 'быть побитым', *жан қию* — 'отдать душу', 'не жалеть жизни', *ат салысу* — 'помогать', *қой аузынан шөп алмайтын* — 'тихий человек', *қас пен көздің арасында* — 'вмиг', 'внезапно' и др.

Пишутся слитно:

1) слова, состоящие из видоизмененных первоначальных основ: *бүгін* (<бұл күн) — 'сегодня', *биыл* (<бұл жыл) — 'нынешний год', *қыстыгүні* (<қыстың күні) — 'зимнее время', *белбеу* (<бел бау) — 'пояс', *апар* (<алып бар) — 'отнести', *түрегелді* (<тұра келді) — 'вставал' и др.;

2) термины (общественно-политические, биологические, астрономические и др.) и некоторые другие слова, по традиции сохраняющие первоначальную основу: *баспасөз* — 'печать', *өнеркәсіп* — 'промышленность', *кәсіподақ* — 'профсоюз', *халықаралық* — 'международный', *қолбасшы* — 'главнокомандующий', *бесжылдық* — 'пятилетний', *оңтүстік* — 'юг', *солтүстік* — 'север', *бірқазан* — 'один из видов птицы', *қарақұйрық* — 'косуля', *аққу* — 'лебедь', *қарақұс* — 'стервятник', *Темірқазық* — 'Полярная звезда'. В именах и фамилиях первоначальные основы пишутся без изменения, например: *Мергенбай* (а не Мергембай), *Аманкелді* (а не Амангелді), *Досжан* (а не Дошшан), *Сара Насырқызы Боранбаева*, *Қаламқас* (а не Қаламғас).

3) географические названия, состоящие из двух или трех слов

(но определения, служащие для различения однородных географических названий, пишутся раздельно, с прописной буквы), например: *Ақтөбе, Талдықорған, Жезқазған, Кандыағаш, Екібастұз, Қызылжарқұдық* (но Солтүстік Двина, Кіші Қараой, Үлкен Қараой).

Слова типа *еш, әр, кей, бір, әлде* при сочетании с местоимениями и наречными словами пишутся слитно, а при сочетании с существительными раздельно, например: *әркім*—'каждый, кто', 'всякий, кто', *әрбір*—'каждый', *әрдайым*—'всегда', *әрқашан*—'всегда', *ешкім*—'никто', *қайбір, қайсыбір*—'некоторый', *бірталай*—'несколько', *біраз*—'немного', 'несколько', *әлдеқалай*—'случайно', 'между прочим', *әлдеқандай*—'неизвестно какой', но: *еш адам*—'никто', *әр бала*—'всякий ребенок', *қай үй*—'который дом', *кей адам*—'кое-кто', 'некоторые люди', *бір жұмыс*—'одно дело', *әлде жылқы, әлде сиыр*—'или лошадь, или корова', *бірдеме*—'что-то', *әлдекім*—'кто-то', *әлдеқашан*—'давным-давно', *әлдеқалай*—'каким-то образом', 'как-то' и др.

Все виды парных слов пишутся через дефис: *дүркін-дүркін*—'временами', *келе-келе*—'постепенно' (приходя неоднократно), *үлкен-кіші*—'старшие и младшие', *аяқ-табақ*—'посуда', 'утварь', *қып-қызыл*—'красным-красно', *қолма-қол*—'сразу', 'вмиг', *жалт-жұлт*—повторяющиеся вспышки (огня, молнии), *қараптан-қарап, қараптан-қарап отыру*—'бездельничать, сидеть, ничего не делая'.

Служебные слова в основном пишутся раздельно, например: *сабақтан кейін*—'после уроков', *қағаз да, қарандаш та*—'и бумага и карандаш', *аз ба? көп пе?*—'мало ли? много ли?'. Некоторые служебные слова типа *ақ, ау, ай, мыс, міс, ды, ді, дағы, сынды* пишутся через дефис: *сен-ақ*—'и ты', *келмейді-ау*—'наверное, не придет', *әдемісін-ай*—'ах, какой красивый', *барыптымыс*—'кажется, пошел', *шамалы-ақ*—'незначительно', *көретін-ді*—'изредка видел', *Аманкелді-сынды*—'как Амангельды', *қой-ақ қой*—'можно оставить', 'пожалуйста', 'оставь', *өзім-дағы*—'я сам' и др.

Вопросительные частицы *-ма (-ме, -ба/-бе, -па/-пе* в позиции между основой и аффиксом приобретают форму *-мы/-мі, -бы/-бі, -пы/-пі: келемісің?*—'придешь ли ты?', *айтыппысың*—'сказал ли ты?', *Сұлтанбысың?*—'Султан ли ты?', *барамысың?*—'пойдешь ли ты?', *Болатпысың?*—'Болат ли ты?' и др.

Правописание заимствованных слов. Все корневые слова, заимствованные из русского языка, и интернациональные термины, вошедшие в казахский через русский язык, пишутся согласно орфографическим нормам русского языка, например: *совет, социализм, хирург, стол, класс, металл*. Исключение составляют давно усвоенные заимствования, написание которых подчинено законам фонетики казахского языка, например: *жәшік* (<ящик), *теңге* (<деньги), а также двухвариантные слова: *газет*||*газета, минут*||*минута*.

Выбор падежных окончаний для заимствований из русского языка зависит от мягкости и твердости гласной фонемы последнего слова основы (согласно закону сингармонизма казахского языка), например: *пионер-лер* — 'пионеры', *институт-тар* — 'институты', *самолет-ке* — 'в самолет', *Кремль-де* — 'в Кремле', *секретарь-ға* — 'секретарю', *ток-тан* — 'от тока'.

Если заимствованные слова оканчиваются:

1) на сочетание двух согласных типа *-рк, -нк, -кс, -кт*, а также *-ль*, то к ним прибавляются словоизменительные аффиксы с мягкими гласными: *парк-тен* — 'из парка', *банк-ге* — 'в банк', *киоскі-ге* — 'в киоск', *маркс-тік* — 'марксистский', *бокс-ке* — 'боксу', *бокс-ы* — 'его бокс', *ноль-ден* — 'от нуля', *ноль-ге* — 'нулю', *танк-ке* — 'к танку', *кокс-тік* — 'коксовый' и др.

2) на буквы *б, в, г, д, х*, то к ним присоединяются аффиксы всегда с твердыми гласными: *цех-тар* — 'цехи', *цех-ы* — 'его цех', *штрих-тар* — 'штрихи', *штрих-қа* — 'штриху', *клуб-қа* — 'в клуб', *парад-тан* — 'с парада', *архив-ке* — 'в архив', *геолог-қа* — 'геологу' и др.

К заимствованным словам с конечными буквами *нд, мп, кт, нг, мб, ск, фт, нк* аффиксы присоединяются при помощи связанных *-ы, -і:* *фонд-ы-ға* — 'его фонду', *штамп-ы-лау* — 'штамповать', *проект-і-леу* — 'проектировать', *банк-і-ге* — 'в банк', *кофт-ы-сы* — 'ее кофта' и др.

При прибавлении аффиксов к заимствованиям, оканчивающимся на парные одинаковые звуки типа *сс, лл, кк, мм, тт*, в нарицательных именах один из двойных согласных опускается, а в именах собственных это наблюдается лишь тогда, когда присоединяются аффиксы с аналогичными звуками: *прогресс* — *прогрестік* (прогрессивный), *металл* — *металға* (по металлу), *металдан* (из металла), *грам* — *грамнан* (из грамма, по грамму), *грамы* (1 грамм), но: *Донбасс* — *Донбасқа* (в Донбасс), *Донбасстан* (из Донбасса), *Гримм* — *Гриммнің* (Гримма), *Гриммге* (Гримму), *Гриммен* (с Гриммом), а не *Гримммен*.

При прибавлении аффиксов к заимствованным корням с неодинаковыми, но парными конечными звуками типа *ст, сть, зд*, опускается последний согласный звук: *текст* — *текс-ке* (тексту), *текстің* (текста), *трест* — *трес-ке* (тресту), *трес-і* (его трест), *съезд* — *съез-ге* (съезду), *съезд-дің* (съезда), *съез-і* (его съезд), *коммунист* — *коммунис-тік* (коммунистический), *коммунис-пен* (с коммунистом) и др.

В современном казахском литературном языке имеется значительное количество слов, вошедших из арабского и персидского, а также из языков других народов. Правписание таких заимствований, давно вошедших в словарный фонд казахского языка, полностью подчинено орфоэпическим нормам казахского языка: *әділ* — 'справедливый', *әрекет* — 'действие', *қаржы* — 'денежный фонд', *мектеп* — 'школа', *бұқара* — 'масса', 'народ' и многие другие.

Аббревиатуры. Аббревиатуры, заимствованные из русского языка, пишутся по орфографическим правилам русского языка с прописной буквы, например: *СССР, КПСС, РСФСР, МТС, ВЛКСМ, ТАСС, НЭП* и др.

По поводу правил написания аббревиатур в казахской орфографии много дискуссий, но в настоящее время написание их стабилизировалось. Примером этого может служить написание аббревиатур типа *КПСС, ТАСС, НЭП* и других на казахском языке. Эти аббревиатуры вначале сокращались из первых букв казахского перевода: *СОКП* вместо *КПСС*, *СОТА* вместо *ТАСС*, *ЖЭС* вместо *НЭП* и др.

В казахском алфавите на основе русской графики с самого начала были приняты прописные буквы. Эти буквы отсутствовали в арабском и в первом варианте латинского алфавита. В своде орфографических правил закреплены следующие положения о прописных буквах.

Прописные буквы пишутся, как и в орфографиях других языков, после точки, вопросительного, восклицательного знаков, в первом слове нового предложения.

С прописной буквы начинается каждая новая строка стихотворного произведения.

С прописной буквы пишутся все собственные имена (фамилия, имя, отчество, топонимы, названия учреждений и др.): *Алматы*—Алма-Ата, А. Фадеевтің *«Жас гвардиясы»*—«Молодая гвардия» А. Фадеева, *«Горный гигант»* колхозы—колхоз «Горный гигант», *«Коммунизм»* бөлімшесі—отделение «Коммунизм», М. Әуезовтың *«Абай жолы»* романы—роман М. Ауэзова *«Абай жолы»*.

С прописной буквы пишется каждое слово сложных именных названий, например названия высоких государственных органов, высокие государственные служебные звания, почетные звания: *СССР Жоғарғы Советі*—Верховный Совет СССР, *СССР Жоғарғы Советінің Президиумы*—Президиум Верховного Совета СССР, *Министрлер Советінің Председателі*—Председатель Совета Министров, *Совет Одағының Батыры*—Герой Советского Союза и др.

В названиях других государственных учреждений и партийных организаций, состоящих из сложных имен, лишь первое слово пишется с прописной буквы: *Сыртқы істер министрлігі*—Министерство внутренних дел, *Фрунзе аудандық партия комитеті*—Фрунзенский районный партийный комитет, *Октябрь аудандық комсомол комитеті*—Октябрьский районный комитет комсомола.

Прописной является каждая буква аббревиатур, например: *КПСС, СССР, МТС, ВЛКСМ*.

Структура свода орфографических правил. Исправленный в 1957 г. вариант свода орфографических правил казахского языка имеет девять разделов, включающих 51 параграф: 1. Орфография букв (гласных, согласных букв и знаков *ъ, ь*); 2. Правописание основ; 3. Разделительные слова; 4. Слитные слова; 5. Парные сло-

ва; 6. Падежные окончания; 7. Служебные слова; 8. Употребление прописных букв; 9. Перенос.

Алфавит на основе графики русского языка и его научно обоснованная орфография, принятые в 1940 г. и дополненные в 1957 г., сыграли огромную роль в культурной жизни казахского народа. Новый алфавит и свод орфографических правил, с одной стороны, позволили поднять грамотность населения, повысить культуру письма, открыть широкие возможности для развития литературного языка. С другой стороны, они способствовали сближению двух народов — русского и казахского — и их культур.

Как новый алфавит, так и его орфография с точки зрения охвата всей фонетической системы казахского языка и принципов составления правил очень удобны. Это качество алфавита и свода орфографических правил казахского языка неоднократно отмечалось на страницах республиканской печати и в тюркологической литературе.

Основные положения свода орфографических правил казахского литературного языка не вызывают спора и разногласий. Они полностью освоены носителями данного языка.

Но наряду с положительными моментами в орфографии казахского языка есть и некоторые недостатки. Основным дискуссионным вопросом до сегодняшнего дня остается вопрос о правописании слитных и раздельных слов. Сам вопрос о категориях слитных и раздельных слов на материале казахского языка еще не получил полного научного разрешения, хотя имеются исследования, посвященные разработке этого важного вопроса³. До сих пор во многих случаях остаются нераспознанными структура и природа слитных и раздельных слов. Отсюда вполне закономерны и разногласия в их орфографии. Например, слово *бесжылдық* (бесжылдық план — 'пятилетний план') пишется слитно, аналогичное же образование — *екі айлық* (екі айлық оқу — 'двухмесячные курсы') пишется раздельно. В первом случае слитное написание объясняется лишь употреблением этого слова в качестве термина. Поэтому продолжает оставаться актуальной проблема всестороннего лингвистического анализа слитных слов.

Другим спорным вопросом орфографии является правописание аффиксов, прибавляемых к некоторым заимствованным из русского языка словам, интернациональным терминам, фамилиям, топонимам, а также правописание двухвариантных, т. е. дублетных, слов казахского языка.

В своде правил рекомендуется к твердому корню заимствованного слова прибавлять твердый вариант аффикса и писать *педагог-*

³ Ермеков Ә. Қазақ лексикасындағы біріккен сөздердің мағынасы: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алматы, 1950; Жәркешева Г. Н. Қазіргі қазақ әдебиет тіліндегі біріккен сөздер: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алматы, 1949; Она же. Біріккен сөздер мен сөз тіркестерінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1960.

тық — 'педагогический', округқа — 'округу' и др., но на практике чаще встречается написание педагогтік, округке или Нью-Йоркқа, Нью-Йоркке и др.

Написание дублетных слов (а также дублетных парных слов и словосочетаний) на данном этапе развития казахского языка представляет большие трудности как в плане уточнения орфографических правил, так и в плане употребления их в художественной литературе. Быстрейшее урегулирование их орфографии, безусловно, будет способствовать повышению культуры письма. Дублетные слова по своей семантике и употребительности неодинаковы⁴. Следовательно, без глубокого их изучения и сопоставления невозможно закрепить один из вариантов дублетных слов в качестве основного.

Слова типа қатал//қатаң — 'строгий', сурау//сурақ — 'вопрос' имеют общенародный характер. Оба варианта другой группы дублетных слов типа кіл//гіл — 'слошь', 'одни', тиірмен//диірмен — 'мельница', қылғыну//қылқыну — 'задыхаться', 'задушиться', үлгірім//үлгерім — 'успеваемость', теккілеу//тектілеу — 'пинать', 'бить ногами' обладают одинаковым значением. Поэтому в литературном языке можно закрепить один из этих вариантов, более употребительный, общенародный.

В современном казахском литературном языке есть ряд дублетных слов, оба варианта которых очень удачно закрепились в языке в самостоятельном значении или в качестве термина. К ним относятся өкімет (власть) — үкімет (правительство), ғылым (наука) — ілім (учение), уәкіл (уполномоченный) — өкіл (представитель) и др.

Вопрос о дублетных словах сложен. Он ждет своего специального исследования и научно-практического разрешения.

Пунктуация. Казахская пунктуация, базирующаяся на научном принципе, сложилась после Октябрьской революции на основе пунктуации русского языка, хотя начало применения правил пунктуации относится к концу XIX — началу XX в.

В составлении правил казахской пунктуации, в написании научных статей, методических и практических пособий, учебников по вопросам казахской пунктуации принимали активное участие такие ученые-лингвисты, квалифицированные преподаватели вузов, методисты, как Ш. Р. Сарыбаев, С. Жиенбаев, Х. Басымов, М. Балакаев, А. Хасенов, А. Искаков, Н. Сауранбаев, С. Аманжолов, А. Абилякаев, И. Уюкбаев, Р. Сыздыкова и др. В ряде работ специально исследуются вопросы пунктуации казахского языка.

Грамматики казахского языка, куда обязательно включался раздел синтаксиса, ряд брошюр, книг, справочников, посвященных

⁴ Балакаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. Алматы, 1965. 48—49-б.; Нұрханов С. Әдеби тіл мәдениеті жайында бірер пікір // Қазақстан мектебі. 1964. № 9. 90—92-б.

вопросам казахской пунктуации, практические пособия для работников школ, печати способствовали систематизации правил пунктуации казахского языка. Институт языкознания АН Казахской ССР наряду с вопросами казахской орфографии занимается также и вопросами пунктуации. В 1961 г. впервые выпущен свод пунктуационных правил казахского языка.

Правила пунктуации построены с учетом пунктуации русского языка и отражают внутренние законы казахского языка. По сравнению с орфографией в казахской пунктуации очень мало правил, вызывающих разногласия. К ним относятся, например, употребление тире после подлежащего и некоторые случаи употребления запяты.

МАЗМҰНЫ

Редакция алқасынан (қазақ тілінде)	5
Редакция алқасынан (орыс тілінде)	9
А. Н. Қононов. Менің досым жөнінде бірер сөз	10

I. Жалпы мәселелер

Қазақ халқының тілін зерттеудегі негізгі бел-белестер	14
Орыс тілінің қазақ тіліне тигізген әсері хақында	32
Түркі-монғол тілдерінің ортақтығы жөнінде	41
Ұлағатты ұстаздар жайында бірер сөз	49
Орта ғасыр ескерткіштерін зерттеу жайында бірер сөз	64

II. Әдеби тіл туралы

Ұлт әдеби тілдерінің совет дәуірі тұсындағы даму заңдылықтары	86
Сөз талғамы — өрелі ой кепілі	101
Әдеби тіліміз — кең арналы тіл	110
Абай — қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы	119
Қазақ әдеби тілінің нормалары жайында	130
Қазақ әдеби тілінің совет тұсында дамуы	143

III. Лексика және фразеология мәселелері

Қазақ тіліндегі кейбір фразеологизмдер туралы	155
Тағы да қазақ тіліндегі ұйқас қос сөздер жайында	180
Сөздің мағыналық сипаты хақында	184
Жалқы есімнің жалпы есім мағынасында қолданылуы	196
Қазақ тілінің фразеологизмдері туралы	202
Лексикалық мағынаның жүйелі түрде зерттелу мәселесі жайында	259

IV. Фонетика және емле жайында

Қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесі жайында	265
Қазақ тіліндегі екпін категориясы	325
Қазақ тілінің буын құрылысы	330
Қазақ тілінің емлесі	338

СОДЕРЖАНИЕ

От редколлегии (на казахском языке)	5
От редколлегии (на русском языке)	9
А. Н. Кононов. Несколько слов о моем друге	10

I. Общие вопросы

Основные вехи изучения языка казахского народа	14
К вопросу о влиянии русского языка на казахский	32
К вопросу о тюрко-монгольской языковой общности (На материале некоторых грамматических явлений казахского языка)	41
Несколько слов о моих учителях-наставниках	49
Об исследовании памятников средневековья	64

II. О литературном языке

Закономерности развития национальных литературных языков в советский период	86
Удачный выбор слов — показатель ясности мысли	101
Средства обогащения литературного языка	110
Абай — основоположник казахского литературного языка	119
О нормах казахского литературного языка	130
Развитие казахского литературного языка в советское время	143

III. Вопросы лексики и фразеологии

О некоторых фразеологизмах в казахском языке	155
Еще раз о трансформированном повторе в казахском языке	180
О смысловой характеристике слов (На материалах словарей казахского языка)	184
Использование собственных имен в нарицательном значении	196
О фразеологизмах в казахском языке	202
К вопросу о системном изучении лексического значения	259

IV. О фонетике и орфографии

О фонетической системе современного казахского языка	265
Категория ударения в казахском языке	325
Структура слога в казахском языке	330
Орфография казахского языка	338

Смет Кенесбаевич Кенесбаев

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ

*Утверждено к печати Ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР*

Рецензенты: доктор филол. наук *Ф. М. Мусабаева*,
канд. филол. наук *Б. Сагындыков*

Зав. ред. *Т. Б. Беркимбаев, Л. И. Дробжева*
Редакторы *С. Айтмухамбетова, И. А. Порываева*
Художественный редактор *Л. Г. Мироненко*
Оформление художника *Н. Ф. Чурсина*
Технический редактор *В. К. Горячкина*
Корректоры *С. О. Каймулдина, С. Г. Жанাবেкова*

ИБ № 2418

Сдано в набор 22.10.86. Подписано в печать 26.01.87. УГ10007.
Формат 60×90¹/₁₆. Бум. тип. № 1. Литературная гарнитура.
Высокая печать. Печ. л. 22. Усл. кр.-отт. 22. Уч.-изд. л. 25,1
(1 вкл. на мелованной бумаге). Тираж 1100. Заказ 211. Цена 4 р. 10 к.

Издательство «Наука» Казахской ССР
480100, Алма-Ата, Пушкина, 111/113
Типография издательства «Наука» Казахской ССР
480021, Алма-Ата, Шевченко, 28

